Niall Ferguson

Historia

IMPERIUL

CUM A CREAT MAREA BRITANIE LUMEA MODERNĂ

„Fascinant. O poveste extraordinară."
(*Daily Mail*)

POLIROM

HISTORIA

Colecţia *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

NIALL FERGUSON, unul dintre cei mai cunoscuţi istorici britanici, profesor de istorie la Harvard University şi Harvard Business School, Senior Research Fellow la Jesus College (Oxford University), Senior Fellow la Hoover Institution (Stanford University) şi profesor de istorie şi relaţii internaţionale la London School of Economics. Este autorul lucrărilor: *Paper and Iron: Hamburg Business and German Politics in the Era of Inflation, 1897-1927* (1995); *The World's Banker: The History of the House of Rothschild* (1998); *The Pity of War* (1998); *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World, 1700-2000* (2001); *Empire: How Britain Made the Modern World* (2003); *Colossus: The Rise and Fall of the American Empire* (2004); *The War of the World: History's Age of Hatred* (2006). Publică regulat articole în ziare şi reviste din întreaga lume. A redactat şi a prezentat cinci serii de documentare pentru televiziune difuzate de Channel 4, care s-au bucurat de o remarcabilă audienţă: *Empire* (2003), *American Colossus* (2004), *The War of the World* (2006), *The Ascent of Money* (2008) şi *Civilization: Is The West History?* (2011). De acelaşi autor, la Editura Polirom au apărut: *Civilizaţia. Vestul şi Restul* (2011, 2014, 2017); *Istorie virtuală. Evoluţii alternative şi ipoteze contrafactuale* (coord., 2013), *Marele Declin. Cum decad instituţiile şi mor economiile* (2014) şi *Ascensiunea banilor. O istorie financiară a lumii* (2016).

Niall Ferguson, EMPIRE
Copyright © 2003, Niall Ferguson
All rights reserved

© 2018 by Editura POLIROM, pentru ediţia în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea prin orice mijloace şi sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Pe copertă: Henri Meyer, *Uniformele armatei coloniale britanice* (1897),
© The Print Collector/Alamy Stock Photo

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1,
sector 4, 040031, O.P. 53

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

FERGUSON, NIALL

Imperiul: cum a creat Marea Britanie lumea modernă / Niall Ferguson; trad. de Cornelia Marinescu. – Iaşi: Polirom, 2018
Conţine bibliografie
Index

ISBN: 978-973-46-6828-1

I. Marinescu, Cornelia (trad.)

94

Printed in ROMANIA

Niall Ferguson

IMPERIUL

CUM A CREAT MAREA BRITANIE LUMEA MODERNĂ

Traducere de Cornelia Marinescu

POLIROM
2018

Pentru Ken şi Vivienne

Bătrânul fluviu, cu albia lui largă, era netulburat de dispariţia zilei, după secole lungi în care servise onorabil rasa ce-i popula malurile, împrăştiată în demnitatea liniştită a canalului ce ducea până la capătul pământului... Mareea fugea încolo şi încoace, jucându-şi rolul, plină ochi de amintirea bărbaţilor şi a vapoarelor pe care i-a dus spre liniştea casei sau spre lupta cu marea. I-a cunoscut şi i-a servit pe toţi cei care sunt mândria ţării... A dus cu ea toate vapoarele cu nume ca nişte bijuterii ce lucesc în noaptea timpului... A cunoscut vapoarele şi bărbaţii. Pornind din Deptford, Greenwich, Erith - aventurieri şi colonişti, vapoarele regilor şi vapoarele comercianţilor, căpitani, amirali, „interlopii" negri porniţi să facă afaceri în Orient şi „generalii" desemnaţi ai flotei Indiilor de Est. Cei ce căutau aur sau îşi doreau să fie faimoşi, toţi au mers pe apa asta, purtând sabia şi uneori şi făclia, mesageri ai puterii acestei ţări, ducând cu ei o scânteie din focul sacru. Câtă măreţie a plutit pe acest fluviu spre misterul tărâmurilor necunoscute ! ... Visele oamenilor, sămânţa comunităţii naţiunilor, germenii imperiilor.

Joseph Conrad, *Inima întunericului*

Cuprins

Introducere 11
Capitolul 1. De ce Marea Britanie? 25
Capitolul 2. Ciuma albă 65
Capitolul 3. Misiunea 113
Capitolul 4. Neamul binecuvântat 151
Capitolul 5. Forţa Maxim 195
Capitolul 6. Imperiu de vânzare 251
Concluzie 305

Mulţumiri 319
Credite 321
Bibliografie 323
Index 337

Introducere

> Marea Britanie controlează astăzi destinele a circa 350.000.000 de străini, care deocamdată sunt incapabili să se guverneze singuri şi care, dacă nu sunt protejaţi de un braţ puternic, reprezintă victime uşoare ale jafului şi injustiţiei. Marea Britanie le aduce o guvernare care, fără îndoială, are neajunsurile ei, dar care, îndrăznesc să afirm, nu a mai fost niciodată oferită de un stat cuceritor supuşilor săi.
>
> Prof. George M. Wrong, 1909

> ...Colonialismul a dus la rasism, la discriminare rasială, la xenofobie şi la intoleranţa ce decurge de aici, iar... africanii şi cei de origine africană, cei de origine asiatică şi indigenii au devenit victimele colonialismului şi continuă să fie victime ale consecinţelor acestuia...
>
> Declaraţia de la Durban a Conferinţei Mondiale împotriva Rasismului, Discriminării Rasiale, Xenofobiei şi Intoleranţei, 2001

A fost odată un imperiu care stăpânea aproape un sfert din populaţia lumii, se întindea pe aproape aceeaşi proporţie din suprafaţa terestră şi domina aproape toate oceanele globului. Imperiul Britanic a fost cel mai mare imperiu care a existat vreodată, fără excepţie. Cum a ajuns un arhipelag de insule ploioase, situat în largul coastei de nord-vest a Europei, să conducă lumea reprezintă una dintre întrebările fundamentale nu doar ale istoriei britanice, ci şi ale istoriei lumii. Este una dintre întrebările la care încearcă să răspundă cartea de faţă. A doua întrebare – poate mai dificilă – pe care o abordează este pur şi simplu dacă Imperiul a fost un lucru bun sau rău.

Ţinând cont de toate aspectele, astăzi se consideră de obicei că a fost un lucru rău. Principalul motiv pentru care Imperiul a ajuns probabil să fie discreditat a fost implicarea în comerţul cu sclavi din Atlantic şi în practica sclaviei în sine. Aceasta nu mai reprezintă o chestiune care să fie supusă exclusiv judecăţii istorice ; a devenit o problemă de natură politică şi potenţial juridică. În august 1999, Comisia Adevărului privind Repatrierea şi Despăgubirile faţă de Lumea Africană, întrunită la Accra, a emis o cerere de despăgubire către „toate acele ţări din Europa Occidentală şi din cele două Americi, precum şi instituţii care au participat

la comerţul cu sclavi şi la colonialism şi care au beneficiat de pe urma acestuia". Suma propusă ca reprezentând o compensaţie corespunzătoare – în baza estimărilor privind „numărul de vieţi omeneşti pe care Africa le-a pierdut în perioada comerţului cu sclavi, precum şi prin calcularea valorii aurului, a diamantelor şi a altor minerale luate de pe continent în timpul stăpânirii coloniale" – a fost de 777 de trilioane de dolari. Dat fiind că, din cei circa zece milioane de africani care au traversat Atlanticul ca sclavi înainte de 1850, peste trei milioane au fost transportaţi cu corăbii britanice, despăgubirile presupuse a cădea în sarcina Marii Britanii ar putea fi în jur de 150 de trilioane de lire sterline.

O astfel de revendicare poate să pară de domeniul fantasticului. Dar ideea a fost oarecum încurajată la Conferinţa Mondială a ONU împotriva Rasismului, Discriminării Rasiale, Xenofobiei şi Intoleranţei, organizată la Durban în vara anului 2001. Raportul final al conferinţei a „recunoscut" că sclavia şi comerţul cu sclavi au reprezentat „o crimă împotriva umanităţii" ale cărei „victime" au fost „cei de origine africană, cei de origine asiatică şi indigenii". În altă declaraţie a conferinţei, „colonialismul" a fost pus fără probleme în aceeaşi oală cu „sclavia, comerţul cu sclavi... apartheidul... şi genocidul", într-un apel general către statele membre ale ONU de a „cinsti amintirea victimelor tragediilor din trecut". Remarcând că „unele state au luat iniţiativa de a prezenta scuze şi au plătit despăgubiri, acolo unde a fost cazul, pentru abuzurile grave şi numeroase pe care le-au comis", conferinţa „a făcut apel la toţi cei care nu au contribuit încă la restabilirea demnităţii victimelor să caute mijloacele adecvate de a o face".

Aceste apeluri nu au rămas fără ecou nici în Marea Britanie. În mai 2002, directorul grupului de experţi Demos, cu sediul la Londra, care poate fi considerat avangarda aşa-numitului *New Labour*[1], a sugerat că regina ar trebui să pornească într-un „turneu mondial ca să prezinte scuze pentru păcatele din trecut ale Imperiului, ca prim pas către transformarea Commonwealth-ului într-o structură mai eficientă şi mai relevantă". Agenţia de ştiri care a transmis această remarcabilă propunere a adăugat următorul comentariu util: „Criticii Imperiului Britanic, care în momentul lui de glorie, în 1918, acoperea un sfert din populaţia şi suprafaţa globului, susţin că imensa lui bogăţie s-a clădit pe opresiune şi exploatare".

La momentul când scriu, un website BBC (dedicat, se pare, elevilor) oferea următoarea perspectivă, la fel de incisivă, asupra istoriei Imperiului:

> Imperiul a atins măreţia ucigând o mulţime de oameni mai slab înarmaţi decât el şi furându-le ţările, deşi ulterior şi-a schimbat metodele: uciderea a nenumăraţi oameni cu mitralierele s-a evidenţiat a fi tactica preferată a armatei... [Acesta]... s-a destrămat din cauza unora ca Mahatma Gandhi, protestatar revoluţionar şi erou, sensibil la nevoile poporului său.

1. Perioadă din istoria Partidului Laburist din Marea Britanie, cuprinsă între mijlocul anilor 1990 şi 2010, în care partidul s-a aflat sub conducerea liderilor Tony Blair şi Gordon Brown (n.tr.).

Problemele ridicate de curând de un istoric de seamă la postul de televiziune BBC par să surprindă gândirea actuală. „Cum", se întreba el, „a ajuns un popor care se considera liber să subjuge o parte atât de mare a lumii?... Cum a devenit un imperiu al celor liberi un imperiu al sclavilor?". Cum, în ciuda „bunelor lor intenţii", au sacrificat britanicii „umanitatea comună" „fetişului pieţei"?

Beneficiarii

Graţie Imperiului Britanic, am rude răspândite în toată lumea - în Alberta, Ontario, Philadelphia şi în Perth, Australia. Mulţumită Imperiului, John, bunicul meu patern, le vindea pe la douăzeci şi ceva de ani unelte şi rachiu indienilor din Ecuador*. Am crescut minunându-mă de cele două mari picturi în ulei cu peisaje andine pe care el le-a adus de acolo şi care străluceau pe peretele din camera de zi a bunicii mele; şi de cele două păpuşi indiene, cu feţe sumbre şi lemne de foc în spinare, aşezate nepotrivit în vitrină, alături de bibelourile din porţelan. Graţie Imperiului, celălalt bunic al meu, Tom Hamilton, şi-a petrecut mai bine de trei ani ca ofiţer de aviaţie în RAF, luptând în India şi Birmania împotriva japonezilor. Scrisorile pe care le-a trimis acasă, păstrate cu dragoste de bunica, sunt descrieri atente şi elocvente ale Indiei Britanice în timpul războiului, marcate de acel liberalism sceptic ce reprezenta esenţa filosofiei lui. Încă îmi amintesc bucuria cu care mă uitam la fotografiile pe care le-a făcut în perioada şederii sale în India şi înfiorarea cu care îi ascultam istorisirile despre zmeie în picaj şi căldura înăbuşitoare. Mulţumită Imperiului, prima slujbă a unchiului meu, Ian Ferguson, după ce a devenit arhitect, a fost la compania McIntosh Burn din Calcutta, o sucursală a agenţiei Gillanders. Ian îşi începuse activitatea în Marina Militară Regală; şi-a petrecut restul vieţii în străinătate, mai întâi în Africa, apoi în ţările din zona Golfului Persic. Eu îl consideram prototipul aventurierului expatriat: ars de soare, cam beţiv şi extraordinar de cinic - singurul adult care mi s-a adresat întotdeauna, încă din copilărie, ca unui adult, cu vorbe deocheate, umor negru şi tot tacâmul.

Fratele său - tatăl meu - a avut şi el momentul lui de *Wanderlust*. În 1966, după ce şi-a încheiat studiile medicale la Glasgow, a sfidat sfaturile prietenilor şi rudelor şi şi-a dus soţia şi pe cei doi copii mici în Kenya, unde a lucrat timp de doi ani ca profesor şi medic în Nairobi. Astfel, mulţumită Imperiului Britanic, primele amintiri din copilăria mea sunt din Africa colonială; pentru că, deşi Kenya îşi dobândise de trei ani independenţa, iar posturile de radio difuzau constant cunoscutul cântec al lui Jomo Kenyatta „Harambe, Harambe" („Haideţi să ne unim"), nu prea se schimbase faţă de zilele în care era plasată acţiunea romanului

* Care nu era o colonie, desigur, dar făcea parte din imperiul economic „neoficial" al Marii Britanii din America Latină.

White Mischief[1]. Noi aveam bungaloul nostru şi o servitoare, rupeam puţină swahili – şi aveam un sentiment de neclintită siguranţă. Au fost vremuri magice, care mi-au întipărit în memorie imaginea de neşters a ghepardului vânându-şi prada, glasul femeilor kikuyu cântând, mirosul primelor ploi şi gustul de mango copt. Nu cred că mama a fost vreodată mai fericită ca atunci. Şi, chiar dacă într-un final ne-am reîntors la cerul cenuşiu şi zloata iernilor din Glasgow, casa noastră a fost întotdeauna plină de amintiri din Kenya. Era pielea de antilopă de pe canapea; portretul războinicului masai pe perete; taburetul cioplit grosolan, dar splendid decorat pe care mie şi surorii mele ne plăcea să ne cocoţăm. Fiecare dintre noi avea câte o tobă din piele de zebră; un coş colorat din Mombasa; o apărătoare de muşte din păr de gnu; o păpuşă kikuyu. Nu ne dădeam seama, dar am crescut într-un mic muzeu postcolonial. Mai am şi acum figurinele cioplite din lemn – hipopotam, facocer, elefant şi leu – care odinioară erau cele mai de preţ comori ale mele.

Am venit totuşi acasă – şi nu ne-am mai întors niciodată. Însă nu a mai revenit niciodată în Scoţia străbătuşa mea, Agnes Ferguson (Aggie, pentru toţi cei care au cunoscut-o). Născută în 1888, fiica străbunicului meu James Ferguson, grădinar, şi a primei sale soţii, Mary, Aggie întruchipa puterea transformatoare a visului imperial. În 1911, ademenită de nişte imagini ispititoare ale preriilor din Canada, ea şi noul ei soţ, Ernest Brown, au decis să urmeze exemplul fratelui lui: să-şi lase căminul, rudele şi prietenii în Fife şi să plece spre vest. Momeala erau cele 65 de hectare de pământ virgin oferite gratuit în Saskatchewan. Singura condiţie era să ridice acolo o locuinţă şi să cultive pământul. Conform legendei transmise în familie, Aggie şi Ernest ar fi trebuit să călătorească cu Titanicul; şansa a făcut însă ca doar bagajele lor să fie la bord când vasul s-a scufundat. Au avut într-un fel noroc, dar au fost nevoiţi să-şi înceapă noua viaţă de la zero. Iar dacă Aggie şi Ernest au crezut că vor scăpa de urâcioasa iarnă scoţiană, au fost decepţionaţi rapid. Au găsit în Glenrock un ţinut sălbatic şi bătut de vânturi, unde temperaturile puteau să coboare mult mai jos decât în burniţosul Fife. Era, după cum îi scria Ernest cumnatei lui, Nellie, „fără îndoială teribil de frig". Primul adăpost pe care au reuşit să şi-l ridice era atât de primitiv, încât îi spuneau poiată de găini. Orăşelul cel mai apropiat, Moose Jaw, era la o sută cincizeci de kilometri depărtare. Să menţionăm din capul locului că vecinii lor cei mai apropiaţi erau indieni; unii prietenoşi, din fericire.

Cu toate acestea, fotografiile alb-negru pe care le trimiteau rudelor la fiecare Crăciun, în care apăreau ei şi „casa noastră din prerie", spun o poveste despre succes şi împlinire; despre o fericire dobândită cu greu. Mamă a trei copii sănătoşi, Aggie îşi pierduse aspectul firav pe care îl avusese ca tânără soţie emigrantă. Ernest era ars de soare şi lat în umeri de la munca pământului din prerie; şi-a ras

1. Roman de James Fox, bazat pe crima din 1941 căreia i-a căzut victimă Josslyn Hay, lordul de Erroll, şi care a făcut mare vâlvă în rândul aristocraţiei albe din Kenya; romanul descrie viaţa aristocraţilor britanici din Happy Valley, departe de evenimentele celui de-al Doilea Război Mondial (n.tr.).

mustaţa ; prăpăditul de altădată a devenit un bărbat chipeş. Poiata de găini a fost înlocuită cu o casă din scânduri. Treptat, sentimentul izolării s-a atenuat, pe măsură ce în zonă s-au stabilit mai mulţi scoţieni. Era reconfortant să poţi sărbători Hogmanay împreună cu alţi scoţieni atât de departe de casă, pentru că „aici nu prea mai ţine nimeni Anul Nou în afară de scoţieni". Astăzi, cei zece nepoţi ai lor trăiesc în diferite colţuri ale Canadei, ţară al cărei venit anual pe cap de locuitor nu este nici măcar cu 10% mai mare decât al Marii Britanii, dar este pe locul al doilea după cel al Statelor Unite. Toate acestea mulţumită Imperiului Britanic.

Dacă aş spune deci că am crescut în umbra Imperiului, aş invoca o imagine mult prea sumbră. Pentru scoţieni, Imperiul a fost ca lumina strălucitoare a soarelui. Poate că în anii 1970 nu mai rămăsese mare lucru din el pe hartă, dar familia mea a fost atât de influenţată de etosul imperial, încât importanţa Imperiului nu a fost nicicând pusă sub semnul îndoielii. Ba chiar moştenirea Imperiului era omniprezentă, încât noi am considerat că este o parte a condiţiei umane firești. Vacanţele în Canada nu au schimbat cu nimic această impresie. Şi nici defăimarea sistematică a Irlandei catolice, care la vremea aceea făcea parte integrantă din viaţa de pe malul sudic al râului Clyde. Am crescut crezând în continuare, mulţumit, că Glasgow este „al doilea oraş" (al Imperiului) ; citind destul de necritic romanele lui H. Rider Haggard şi John Buchan ; desfătându-mă cu toate confruntările sportive care erau chintesenţa Imperiului – cel mai mult cu turneele de rugby ale „Leilor Britanici" în Australia, Noua Zeelandă şi Africa de Sud (până când au fost, din păcate, întrerupte)*. La noi acasă se mâncau „biscuiţi din Imperiu". La şcoală făceam „tir imperial".

Argumente împotrivă

Trebuie să recunosc că în adolescenţă ideea unei lumi conduse de tipi cu vestoane roşii, feţe rigide şi căşti coloniale devenise un fel de glumă, materia primă pentru seriale de comedie precum *Carry On Up the Khyber*, *It Ain't Half Hot Mum* şi *Monty Python's Flying Circus*. Poate că replica arhetipală a genului o găsim într-un film marca Monty Python, *Înţelesul vieţii*, unde un „Tommy"[1] plin de sânge, rănit mortal într-o luptă cu zuluşii, exclamă în extaz : „Păi, am omorât cinşpe ticăloşi din ăia, sir. Ei, acasă m-ar spânzura ! Aici o să-mi dea o ditai decoraţia, sir ! ".

---

* Interzicerea turneelor sportive în Africa a fost, de fapt, destul de uşor de împăcat cu prezumţiile imperialiste liberale din tinereţea mea. Părea evident că, refuzându-le sud-africanilor de culoare drepturi civile şi politice, afrikaanderii nu făceau decât să-şi dea arama pe faţă şi să justifice eforturile anterioare (dar, din nefericire, zadarnice) depuse de unii britanici mai luminaţi pentru a le înfrânge dominaţia. Mă tem că nu mi-a trecut niciodată prin minte că sistemul de apartheid ar putea să aibă vreo legătură cu dominaţia britanică – sau că britanicii aplicaseră vreodată propriile lor sisteme tacite de apartheid.

1. Nume argotic pentru un soldat din armata britanică (n.tr.).

Când am ajuns la Oxford în 1982, Imperiul nu mai era nici măcar amuzant. Pe vremea aceea, Oxford Union încă dezbătea moţiuni solemne precum „Această Organizaţie Regretă Colonizarea". Tânăr şi nesăbuit, m-am grăbit să mă opun moţiunii şi astfel mi-am încheiat prematur cariera de student politician. Cred că acela a fost momentul când mi-a picat fisa: evident, nu toată lumea împărtăşea viziunea mea favorabilă despre trecutul imperial al Marii Britanii. Ba chiar unii dintre contemporanii mei au părut de-a dreptul scandalizaţi de faptul că eram gata să apăr acest trecut. Pe măsură ce am început să studiez îndeaproape subiectul, am ajuns să-mi dau seama că eu şi familia mea fuseserăm total dezinformaţi: costurile Imperiului Britanic depăşiseră, de fapt, cu mult beneficiile. Până la urmă, Imperiul fusese unul dintre Lucrurile Rele ale istoriei.

Nu este nevoie să recapitulez aici în detaliu argumentele împotriva imperialismului. Ele pot fi rezumate, cred, în două categorii: cele care subliniază consecinţele negative pentru cei colonizaţi; şi cele care subliniază consecinţele negative pentru colonizatori. În prima categorie intră atât naţionaliştii, cât şi marxiştii, de la istoricul mogul Gholam Hossein Khan, care a scris *Seir Mutaqherin* (1789), la savantul palestinian Edward Said, autorul lucrării *Orientalism* (1978), trecând prin Lenin şi alţi o mie. În tabăra cealaltă intră liberalii, de la Adam Smith încoace, care susţin cam de tot atâţia ani că Imperiul Britanic a însemnat „o risipă de bani", chiar şi din punctul de vedere al Marii Britanii.

Principala premisă naţionalistă/marxistă este, desigur, că imperialismul s-a bazat din punct de vedere economic pe exploatare; fiecare faţetă a stăpânirii coloniale, incluzând chiar şi eforturile aparent sincere ale europenilor de a studia şi a înţelege culturile indigene, a fost menită iniţial să maximizeze „plusvaloarea" ce putea fi extrasă de la popoarele supuse. Principala premisă liberală este mai paradoxală. Tocmai pentru că imperialismul a denaturat forţele pieţei – făcând uz de orice mijloace, de la forţa militară până la taxele vamale preferenţiale pentru a manipula mediul de afaceri în favoarea metropolei –, nu a servit intereselor pe termen lung ale economiei metropolitane. Din această perspectivă, ceea ce a contat a fost integrarea economică liberă cu restul economiei mondiale, şi nu integrarea coercitivă a imperialismului. De aceea, Marii Britanii i-ar fi fost mai benefice investiţiile în industria autohtonă decât investiţiile în coloniile îndepărtate, în timp ce costurile de apărare a Imperiului au reprezentat o povară pentru contribuabili, care altfel şi-ar fi putut cheltui banii pe produsele oferite de un sector modern al bunurilor de consum. În noua *Oxford History of the British Empire*, un istoric a speculat chiar că, dacă Marea Britanie s-ar fi debarasat de Imperiu la mijlocul anilor 1840, s-ar fi ales cu un „dividend de decolonizare" sub forma unei reduceri a impozitelor cu 25%. Banii pe care contribuabilii i-ar fi economisit astfel ar fi putut să fie cheltuiţi pe energie electrică, automobile şi bunuri de consum de folosinţă îndelungată, încurajând astfel modernizarea industrială a ţării.

Aproape cu un secol în urmă, un J.A. Hobson sau un Leonard Hobhouse susţineau cam acelaşi lucru; la rândul lor, erau într-o oarecare măsură urmaşii lui

Richard Cobden şi John Bright din anii 1840 şi 1850. În *Avuţia naţiunilor* (1776), Adam Smith se îndoia că este înţelept „să creşti o naţiune de muşterii care ar trebui să fie nevoiţi să cumpere din prăvăliile diferiţilor noştri producători toate bunurile pe care aceştia le-ar putea oferi". Însă cel care a insistat primul că expansiunea comerţului britanic ar trebui să meargă mână în mână cu o politică externă de totală nonintervenţie a fost Cobden. Doar comerţul, susţinea el, era „marele panaceu",

> care, ca o descoperire medicală benefică, va servi la a inocula tuturor naţiunilor lumii gustul sănătos şi salvator al civilizaţiei. Nu există nici un balot de marfă din cele ce pleacă de pe ţărmurile noastre care să nu poarte cu el sămânţa inteligenţei şi a gândirii rodnice către membrii unei comunităţi mai puţin luminate ; nu există negustor care să viziteze oraşele industriei noastre producătoare şi care, întors în ţara lui, să nu se transforme într-un misionar al libertăţii, păcii şi bunei guvernări – în timp ce vapoarele noastre, care acum poposesc în toate porturile Europei, şi miraculoasele noastre căi ferate, despre care vorbesc toate naţiunile, sunt reclamele şi garanţii valorii pe care o au instituţiile noastre luminate.

Punctul decisiv pentru Cobden era că nici comerţul şi nici măcar răspândirea „civilizaţiei" britanice nu trebuiau *realizate cu forţa* de structurile imperiale. Într-adevăr, uzul de forţă nu putea realiza nimic dacă încerca să acţioneze contrar legilor benefice ale pieţei libere globale :

> În ceea ce priveşte comerţul nostru, acesta nu poate fi nici susţinut, nici vătămat prea tare în afara graniţelor prin forţă sau violenţă. Muşteriii străini care ne vizitează pieţele nu sunt aduşi aici de spaima faţă de puterea sau de influenţa unor diplomaţi britanici : nu sunt luaţi captivi de flotele şi armatele noastre şi cu atât mai puţin sunt atraşi graţie sentimentelor de iubire faţă de noi ; pentru că maxima „Frate, frate, dar brânza-i pe bani ! " este aplicabilă în egală măsură şi naţiunilor, şi indivizilor. Singurul motiv pentru care negustorii Europei, ca şi cei din restul lumii, îşi trimit vasele în porturile noastre ca să fie încărcate cu produsele muncii noastre este că sunt împinşi de propriul interes. Din acelaşi impuls, toate naţiunile s-au îndreptat, în perioade diferite din istorie, către Tir, Veneţia şi Amsterdam ; şi dacă, în cursul ciclic al timpului şi al evenimentelor, se va găsi vreodată o ţară (ceea ce e probabil) ale cărei stofe din bumbac şi din lână vor fi mai ieftine decât cele din Anglia şi din restul lumii, atunci către acel loc se vor duce, grămadă, toţi negustorii de pe pământ – chiar dacă locul acela ar fi, să zicem, înfundat în cel mai îndepărtat cotlon al globului ; şi nici o putere omenească, nici o flotă şi nici o armată nu vor împiedica Manchesterul, Liverpoolul şi Leedsul să aibă aceeaşi soartă ca mândrele lor predecesoare de odinioară din Olanda, Italia şi Fenicia...

Nu era deci nevoie de un imperiu ; comerţul se îngrijea de sine – la fel ca de toate celelalte, inclusiv de pacea mondială. În mai 1856 Cobden a ajuns chiar să spună că va fi „fericită ziua când Anglia nu va mai deţine nici o palmă de teritoriu în Asia continentală".

Factorul comun al tuturor argumentelor de acest fel a fost şi rămâne totuşi ipoteza că roadele schimbului internaţional ar fi putut şi pot să fie culese fără

costurile implicate de un imperiu. Mai concis, se poate realiza globalizarea fără canoniere?

Imperiul şi globalizarea

A devenit aproape un stereotip să spui că globalizarea are astăzi multe în comun cu integrarea economiei mondiale din deceniile premergătoare anului 1914. Dar ce înseamnă mai exact acest cuvânt folosit în exces? Este el, aşa cum sugera Cobden, un fenomen determinat economic, în care schimbul liber de mărfuri primare şi de produse manufacturate tinde „să unească omenirea prin legături de pace"? Sau ar putea liberul schimb să reclame un cadru politic în care să activeze?

Adversarii de stânga ai globalizării îl consideră, în mod firesc, nimic mai mult decât cea mai recentă manifestare a unui capitalism internaţional cumplit de tenace. În schimb, consensul actual în rândul economiştilor liberali este că deschiderea economică tot mai mare sporeşte nivelul de trai, chiar dacă vor exista întotdeauna şi perdanţi pe măsură ce grupuri sociale până acum protejate sau privilegiate ajung să fie expuse concurenţei internaţionale. Dar şi economiştii, şi istoricii economiei preferă să-şi concentreze atenţia asupra fluxurilor de mărfuri, de capital şi de forţă de muncă. Vorbesc mai puţin despre fluxurile de cunoştinţe, de cultură şi de instituţii. Au de asemenea tendinţa de a acorda mai multă atenţie modurilor în care guvernul poate *înlesni* globalizarea prin diferite tipuri de dereglementare decât modalităţilor prin care acesta poate s-o promoveze activ şi chiar s-o *impună*. Există o recunoaştere crescândă a importanţei unor instituţii juridice, financiare şi administrative precum statul de drept, regimurile monetare credibile, sistemele fiscale transparente şi birocraţiile necorupte pentru încurajarea fluxurilor transfrontaliere de capital. Dar cum au reuşit versiunile vest-europene ale unor astfel de instituţii să se răspândească atât de mult?

În câteva cazuri rare – cel mai evident fiind cel al Japoniei – a fost vorba despre un proces de imitaţie conştientă şi voluntară. Dar mai adesea instituţiile europene au fost impuse cu forţa, deseori literalmente sub ameninţarea armelor. Teoretic, globalizarea este posibilă într-un sistem internaţional de cooperare multilaterală, apărut în mod spontan, aşa cum anticipa Cobden. Dar la fel de bine poate fi un rezultat al coerciţiei dacă puterea dominantă a lumii este favorabilă liberalismului economic. Imperiul – şi în mod specific Imperiul Britanic – este exemplul cel mai la îndemână.

Principalele bariere, astăzi, în calea unei alocări optime la nivel global a forţei de muncă, a capitalului şi a bunurilor sunt, pe de o parte, războaiele civile şi guvernele corupte şi nelegiuite, care, împreună, au condamnat la decenii de sărăcie atâtea ţări din Africa Subsahariană şi din unele părţi ale Asiei; şi, pe de altă parte, reţinerea Statelor Unite şi a aliaţilor lor de a practica şi a promova liberul schimb sau a aloca pentru programele de ajutor economic ceva mai mult decât o părticică neînsemnată din vastele lor resurse. Prin comparaţie, în mare parte a istoriei lui

(deşi, evident, aşa cum vom vedea, nu în totalitatea ei), Imperiul Britanic a impus pieţe libere, statul de drept, protecţia investitorilor şi guverne relativ necorupte pe aproximativ un sfert din glob. Imperiul a contribuit mult şi la încurajarea acestor aspecte în ţări din afara teritoriului său oficial, dar aflate sub influenţa lui economică prin „imperialismul liberului schimb". *Prima facie*, pare aşadar plauzibil ca Imperiul să fi sporit bunăstarea globală – cu alte cuvinte, să fi fost un Lucru Bun.

Desigur, se pot aduce multe acuzaţii Imperiului Britanic; ele nu vor fi omise în cele ce urmează. Eu nu susţin, precum John Stuart Mill, că stăpânirea britanică în India a fost „nu doar cea mai pură în intenţii, ci şi una dintre cele mai benefice cunoscute vreodată de omenire, din punctul de vedere al acţiunilor ei"; nici, ca lordul Curzon, că „Imperiul Britanic este, după Providenţă, cea mai importantă unealtă a binelui pe care a cunoscut-o omenirea"; sau, ca generalul Smuts, că Imperiul a fost „cel mai amplu sistem al libertăţii umane organizate care a existat vreodată în istoria omenirii". Imperiul nu a fost niciodată atât de altruist. În secolul al XVIII-lea britanicii au fost într-adevăr la fel de zeloşi în achiziţionarea şi exploatarea sclavilor ca ulterior în încercarea de a eradica sclavia; şi, de-a lungul unor perioade mult mai lungi, au practicat diferite forme de discriminare şi segregare rasială pe care noi, astăzi, le considerăm odioase. Atunci când autoritatea imperială a fost contestată – în 1857 în India, în Jamaica în 1831 sau 1865, în Africa de Sud în 1899 –, reacţia britanicilor a fost brutală. Atunci când a lovit foametea (în Irlanda în anii 1840, în India în anii 1870), britanicii au reacţionat neglijent şi, într-o anumită măsură, fără îndoială culpabil. Chiar şi atunci când au demonstrat un interes academic faţă de culturile orientale, poate că le-au şi denigrat, în mod subtil, pe parcurs.

Realitatea este însă că nici o altă organizaţie din istorie nu a făcut mai mult pentru promovarea liberei circulaţii a bunurilor, capitalului şi forţei de muncă decât a întreprins Imperiul Britanic în secolul al XIX-lea şi la începutul secolului XX. Şi nici o organizaţie nu a făcut mai mult pentru a impune în toată lumea norme occidentale privind legea, ordinea şi guvernarea. A caracteriza toate acestea drept „capitalism elegant" înseamnă a minimaliza amploarea – şi modernitatea – acestei realizări din sfera economiei; întocmai cum criticile aduse caracterului „ornamental" (cu alte cuvinte, ierarhic) al stăpânirii britanice peste mări tind să nu ţină cont de virtuţile exemplare ale unor administraţii remarcabil de necorupte. Nu doar familia mea a beneficiat de pe urma lor.

Dificultatea în cazul realizărilor imperiului stă în faptul că ele sunt mult mai uşor considerate de la sine înţelese decât păcatele imperiului. Este totuşi educativă încercarea de a ne imagina o lume fără Imperiu. Dar, deşi este cât de cât posibil să ne închipuim cum ar fi arătat lumea fără Revoluţia Franceză sau fără Primul Război Mondial, istoria modernă este de neimaginat fără Imperiul Britanic.

În călătoriile mele din prima jumătate a anului 2002 prin rămăşiţele Imperiului, am fost mereu surprins de creativitatea lui ubicuă. A ne imagina o lume fără

Imperiu ar însemna să ştergem de pe hartă elegantele bulevarde din Williamsburg şi din vechea Philadelphia; să aruncăm în mare fortificaţiile bondoace de la Port Royal, Jamaica; să redăm sălbăticiei minunata siluetă a oraşului Sydney; să facem una cu pământul mahalaua umedă şi fierbinte de la ţărmul mării care este Freetown, Sierra Leone; să umplem uriaşa groapă minieră de la Kimberley; să demolăm misiunea de la Kuruman; să prăvălim oraşul Livingstone în cascada Victoria - care va reveni, desigur, la numele ei iniţial, Mosioatunya. Fără Imperiul Britanic, nu ar mai exista nici Calcutta, nici Bombay, nici Madras. Indienii pot să le redenumească de câte ori vor, ele rămân oraşe fondate şi ridicate de britanici.

Este, desigur, tentant să susţii că toate acestea s-ar fi întâmplat oricum, fie şi sub denumiri diferite. Poate că altă putere europeană ar fi inventat şi ar fi exportat căile ferate; poate că altcineva ar fi tras cablurile de telegraf submarine. Poate că, aşa cum a susţinut Cobden, acelaşi volum de mărfuri s-ar fi schimbat şi fără ca nişte imperii belicoase să se amestece în comerţul paşnic. Poate că ar fi avut loc şi marile migraţii de populaţie care au transformat culturile şi înfăţişarea unor continente întregi.

Cu toate acestea, există motive să ne îndoim că lumea ar fi fost aceeaşi sau măcar asemănătoare în lipsa Imperiului. Chiar dacă acceptăm posibilitatea ca în ultimii 300 de ani comerţul, fluxurile de capital şi migraţia să fi „avut loc în mod natural", rămân totuşi fluxurile de cultură şi de instituţii. Iar în cazul lor, amprenta Imperiului pare mai uşor de decelat şi mai dificil de şters.

Când britanicii guvernau o ţară - chiar şi atunci când nu făceau decât să-i influenţeze guvernul încordându-şi muşchii la nivel militar şi financiar -, existau anumite trăsături distincte ale societăţii lor pe care aveau tendinţa să le disemineze. O listă a celor mai importante dintre ele ar include:

1. limba engleză;
2. formele engleze de proprietate funciară;
3. sistemele bancare scoţiene şi englezeşti;
4. dreptul cutumiar;
5. protestantismul;
6. sporturile de echipă;
7. statul minimal sau „paznic de noapte";
8. adunările reprezentative;
9. ideea de libertate.

Ultima dintre ele este poate cea mai importantă, pentru că rămâne trăsătura aparte a Imperiului, cea care îl diferenţiază de rivalii lui de pe continentul european. Nu pretind că toţi imperialiştii britanici ar fi fost liberali - unii nu erau nici pe departe. Dar cu totul remarcabil în istoria Imperiului este că, aproape de fiecare dată când britanicii se comportau despotic, exista în interiorul societăţii britanice o critică liberală a acelui comportament. Ba chiar această tendinţă de a măsura cu etalonul libertăţii conduita Imperiului Britanic era atât de puternică şi de consecventă, încât îi conferea un fel de caracter autoeliminatoriu. Odată ce o societate colonizată

ajungea să adopte într-o măsură suficientă celelalte instituţii aduse de britanici, acestora le devenea foarte dificil să interzică tocmai libertatea politică pe care ei înşişi o considerau atât de importantă.

Oare alte imperii ar fi produs aceleaşi efecte? Pare îndoielnic. În călătoriile mele am surprins multe viziuni fugare ale unor imperii mondiale care ar fi putut exista. Le-am surprins în ruinata Chinsura, am văzut cum ar fi arătat întreaga Asie dacă imperiul olandez nu ar fi intrat în declin şi nu s-ar fi prăbuşit; în albul Pondicherry, cu care ar fi putut semăna toată India dacă francezii ar fi câştigat Războiul de Şapte Ani; în prăfosul Delhi, unde Imperiul Mogul ar fi putut să fie restaurat dacă Răscoala Şipailor nu ar fi fost înăbuşită; în umedul Kanchanaburi, unde imperiul japonez şi-a construit podul peste râul Kwai utilizând ca mână de lucru prizonieri britanici. Oare Noul Amsterdam ar mai fi New Yorkul pe care îl ştim astăzi dacă olandezii nu l-ar fi predat britanicilor în 1664? Oare nu ar fi semănat mai degrabă cu Bloemfontein, un autentic supravieţuitor al colonizării olandeze?

Anglobalizarea

Au fost deja publicate mai multe istorii generale ale Imperiului Britanic, de bună calitate. Scopul meu nu a fost să le repet, ci să scriu istoria globalizării aşa cum a fost ea promovată de Marea Britanie şi de coloniile ei – o „anglobalizare", dacă vreţi. Structura este în general cronologică, dar fiecare dintre cele şase capitole are o temă distinctă. De dragul simplităţii, cuprinsul cărţii poate fi rezumat ca globalizarea următoarelor aspecte:

1. pieţele de mărfuri;
2. pieţele forţei de muncă;
3. cultura;
4. guvernarea;
5. pieţele de capital;
6. conflictele armate;

Sau, în termeni mai umani, rolul jucat de:

1. piraţi;
2. plantatori;
3. misionari;
4. mandarini;
5. bancheri;
6. faliţi.

Primul capitol subliniază faptul că Imperiul Britanic a început ca un fenomen în primul rând economic, dezvoltarea lui fiind stimulată de comerţ şi de consumism.

Cererea de zahăr i-a atras pe negustori în Caraibe. Cererea de mirodenii, ceai şi textile i-a atras în Asia. Aceasta a fost însă de la bun început o globalizare făcută cu canonierele. Pentru că britanicii nu erau primii făuritori de imperii, ci piraţii care profitau de resturile imperiilor mai vechi ale Portugaliei, Spaniei, Olandei şi Franţei. Erau imitatori imperiali.

Capitolul 2 descrie rolul migraţiei. Colonizarea britanică a fost o amplă deplasare a popoarelor, o *Völkerwanderung* diferită de tot ceea ce s-a întâmplat anterior sau de atunci încoace. Unii au părăsit Insulele Britanice în căutarea libertăţii religioase, unii pentru libertate politică, alţii în căutare de profit. Alţii nu au avut încotro, plecând ca sclavi sau ca infractori condamnaţi. Tema centrală a acestui capitol este, aşadar, tensiunea dintre teoriile britanice despre libertate şi practica administraţiei imperiale; şi felul în care s-a ajuns la soluţionarea acestei tensiuni.

Capitolul 3 subliniază caracterul voluntar, nonguvernamental al făuririi Imperiului, concentrându-se mai ales asupra rolului tot mai important jucat de anumite secte evanghelice şi societăţi misionare în extinderea influenţei britanice. Un punct decisiv în această privinţă este proiectul conştient de modernizare pe care l-au produs aceste organizaţii – „ONG-urile" epocii victoriene. Paradoxul este că tocmai această convingere că diferitele culturi indigene pot fi anglicizate a provocat cea mai violentă revoltă din secolul al XIX-lea împotriva stăpânirii imperiale.

Imperiul Britanic a fost forma cea mai apropiată de o guvernare mondială care a existat vreodată. Cu toate acestea, modul lui de funcţionare a reprezentat un triumf al minimalismului. Pentru a guverna o populaţie ce număra sute de milioane de oameni, Indian Civil Service avea un personal care abia dacă depăşea 1.000 de persoane. În capitolul 4 se pune întrebarea cum a fost posibil ca o birocraţie atât de puţin numeroasă să guverneze un imperiu atât de vast şi explorează colaborarea simbiotică, dar în final nesustenabilă dintre conducătorii britanici şi elitele indigene, atât cele tradiţionale, cât şi cele noi.

Capitolul 5 se ocupă în primul rând de rolul forţelor militare în perioada aşa-numitei „Lupte pentru Africa" şi analizează interacţiunea dintre globalizarea financiară şi cursa înarmării în care au fost implicate puterile europene. Deşi fuseseră anticipate, în această perioadă au luat naştere trei fenomene moderne importante: piaţa cu adevărat globală a obligaţiunilor, complexul militar-industrial şi mass-media. Influenţa lor a fost crucială în propulsarea Imperiului spre culmi. Presa, mai presus de toate, a împins Imperiul către ispita pe care grecii o numeau hybris: mândria care precedă prăbuşirea.

În fine, capitolul 6 analizează rolul Imperiului în secolul XX, când a ajuns să se confrunte nu atât cu insurgenţa naţionalistă – acesteia îi putea face faţă –, cât cu imperii rivale şi mult mai nemiloase. Anul 1940 a fost momentul în care Imperiul a fost pus în balanţa istoriei; când a avut de ales între un compromis cu imperiul malefic al lui Hitler şi lupta pentru o victorie, în cel mai fericit caz, *à la* Pyrrhos. Din punctul meu de vedere, s-a făcut alegerea corectă.

Într-un singur volum care acoperă, de fapt, 400 de ani de istorie universală, sunt, inevitabil, omise anumite lucruri; sunt cât se poate de conştient de ele. Am

încercat totuşi să nu fac alegeri flatante. Sclavia şi comerţul cu sclavi nu pot fi şi nu sunt negate; nici Marea Foamete din Irlanda, exproprierea populaţiei matabele sau masacrul de la Amritsar. Dar acest bilanţ al realizărilor Imperiului Britanic nu omite nici latura pozitivă. Încearcă să demonstreze că moştenirea lăsată de Imperiu nu înseamnă doar „rasism, discriminare rasială, xenofobie şi intoleranţa legată de acestea" - care, oricum, existau cu mult înainte de perioada colonială -, ci şi

- triumful capitalismului ca sistem optim de organizare economică;
- anglicizarea Americii de Nord şi a Australasiei;
- internaţionalizarea limbii engleze;
- influenţa durabilă a variantei protestante a creştinismului; şi, mai presus de toate:
- supravieţuirea instituţiilor parlamentare, pe care imperii cu mult mai rele erau pregătite să le desfiinţeze în anii 1940.

În tinereţe, abia reîntors din primul său război colonial, Winston Churchill a pus o întrebare pertinentă:

> Ce acţiune pe care o poate întreprinde o comunitate luminată este mai nobilă şi mai profitabilă decât salvarea de la barbarie a unor regiuni fertile şi a unor populaţii numeroase? Să aduci pace unor triburi care se războiesc, să faci dreptate acolo unde nu era decât violenţă, să scuturi lanţurile sclavului, să valorifici bogăţiile solului, să sădeşti primele seminţe ale comerţului şi învăţăturii, să sporeşti la popoare întregi posibilităţile pentru plăcere şi să le reduci şansele de a suferi - ce alt ideal mai frumos şi ce altă recompensă mai valoroasă pot inspira strădania omenească?

Churchill recunoştea însă că, şi cu astfel de aspiraţii, aspectele practice ale imperiului erau rareori edificatoare.

> Cu toate acestea, când mintea trece din minunatele sfere ale aspiraţiilor la urâtul eşafodaj al tentativelor şi realizărilor, apar o serie de idei contrare... Inevitabila discrepanţă dintre cucerire şi stăpânire devine dominată de figura comerciantului lacom şi de cele ale misionarului inoportun, soldatului ambiţios şi speculantului mincinos, care îi neliniştesc pe cei cuceriţi şi stârnesc poftele sordide ale cuceritorilor. Şi, în timp ce ochiul minţii poposeşte asupra acestor figuri sinistre, nu mai pare posibil să credem că se ajunge la o perspectivă justă dintr-o astfel de direcţie.

Cu bune şi cu rele - justă sau mârşavă -, lumea pe care o ştim astăzi este în mare măsură rezultatul epocii imperiale a Marii Britanii. Problema nu este dacă imperialismul britanic a fost fără pată. Nu a fost. Întrebarea este dacă ar fi putut exista şi o cale mai puţin sângeroasă către modernitate. Poate că, teoretic, ar fi fost posibil. Dar practic? Ceea ce urmează îi va permite, sper, cititorului să decidă.

Capitolul 1

De ce Marea Britanie?

> Din ce motive sunt europenii atât de puternici; sau, de vreme ce ei pot vizita atât de uşor Asia şi Africa în scopuri comerciale sau de cucerire, de ce asiaticii şi africanii nu pot să le invadeze coastele, să întemeieze colonii în porturile lor şi să dea legi prinţilor locali? Acelaşi vânt care îi poartă spre casă ne-ar duce şi pe noi într-acolo.
>
> Samuel Johnson, *Rasselas*

În decembrie 1663, un galez pe nume Henry Morgan a navigat cinci sute de mile pe Marea Caraibilor pentru a desfăşura un atac spectaculos asupra avanpostului spaniol Gran Grenada, la nord de Lago de Nicaragua. Scopul expediţiei era simplu: să descopere şi să fure aurul spaniol – sau orice altă proprietate mobilă. Aşa cum a relatat guvernatorul Jamaicăi într-o depeşă trimisă la Londra, când Morgan şi oamenii lui au ajuns la Gran Grenada „[ei] au tras o salvă, au scos din luptă optsprezece tunuri mari... au ocupat casa sergent-majorului, unde se aflau toate armele şi muniţia, au închis în catedrală 300 de prizonieri dintre oamenii cei mai destoinici... au jefuit timp de 16 ore, au dat drumul prizonierilor, au scufundat toate corăbiile şi apoi au plecat". Era începutul uneia dintre cele mai extraordinare serii de jafuri de tipul „atacă, fură şi fugi" din secolul al XVII-lea.

Nu ar trebui să se uite niciodată că acesta este felul în care a început Imperiul Britanic: într-o vâltoare de violenţe şi furturi, aduse pe calea apelor. Nu a fost gândit de nişte imperialişti cu conştiinţă de sine, care vizau să impună controlul englez asupra unor teritorii străine, nici de colonişti care sperau să-şi clădească o viaţă nouă peste mări. Morgan şi ai săi „bucanieri"* au fost nişte hoţi care încercau să fure câştigurile imperiului altora.

Bucanierii îşi spuneau „Fârtaţii Ţărmurilor", aveau un sistem complex de împărţire a profitului şi chiar politici de asigurare în cazul când erau răniţi. Totuşi,

---

* Iniţial, *boucaniers* erau marinari naufragiaţi sau sclavi evadaţi, care afumau fâşii de carne pe un grătar rudimentar numit „boucan".

în esenţă, se ocupau cu crima organizată. În 1668, când a condus un al doilea atac împotriva oraşului spaniol Portobelo din Panama, Morgan s-a întors cu atât de multă pradă – cu totul un sfert de milion de monede de opt reali –, încât acestea au devenit monedă legală de schimb în Jamaica. Valoarea lor s-a ridicat la 60.000 de lire sterline, dintr-o singură lovitură. Guvernul englez nu doar că a închis ochii la faptele lui Morgan, ci le-a încurajat de-a dreptul. Privită de la Londra, pirateria reprezenta un mijloc ieftin de a se război cu principalul duşman european al Angliei, Spania. De fapt, coroana autoriza navele piraţilor ca „nave-corsar", legalizând acţiunile lor în schimbul unei părţi din pradă. Cariera lui Morgan a reprezentat un exemplu clasic al felului în care a început Imperiul Britanic, folosind în egală măsură liber-profesionişti şi trupe oficiale.

Piraţii

Odinioară se credea că Imperiul Britanic s-a făurit „într-un acces de neatenţie". În realitate, expansiunea Angliei a fost departe de a fi o eroare : a fost un act de imitare conştientă. Istoricii economiei se gândesc adesea la Anglia ca la „prima naţiune industrială". Dar în cursa europeană pentru realizarea unui imperiu englezii au intrat târziu. Abia în 1655, de exemplu, Anglia a obţinut Jamaica. La vremea aceea Imperiul Britanic nu reprezenta mai mult decât o mână de insule din Caraibe, cinci „plantaţii" în America de Nord şi două porturi în India. Cristofor Columb pusese însă bazele imperiului spaniol din America cu mai bine de un secol şi jumătate înainte. Acel imperiu era invidiat de lumea întreagă, se întindea de la Madrid la Manila şi includea Peru şi Mexic, cele mai bogate şi mai populate teritorii de pe continentul american. Încă mai vast, şi nu mai puţin profitabil, era imperiul Portugaliei, care se întindea de la insulele Madeira şi São Tomé din Atlantic şi cuprindea vastul teritoriu al Braziliei şi numeroase avanposturi în Africa de Vest, Indonezia, India, chiar şi în China. În 1493, papa a emis o bulă prin care comerţul în Americi îi revenea Spaniei, iar cel din Asia, Portugaliei. În această împărţire a lumii, portughezii au primit zahărul, mirodeniile şi sclavii. Dar ceea ce îşi doreau englezii cel mai mult era ceea ce descoperiseră spaniolii în America : aurul şi argintul.

De pe vremea lui Henric al VII-lea, englezii visaseră să găsească un „El Dorado" al lor, în speranţa că şi Anglia s-ar putea îmbogăţi din metalele Americii. Au dat însă greş de nenumărate ori. Tot ce au reuşit să facă a fost să profite de talentul lor de navigatori ca să fure aurul de pe corăbiile şi din posesiunile coloniale spaniole. Într-o tentativă în mod evident inspirată de descoperirea Americii, pe care Columb o făcuse în numele coroanei Spaniei cu trei ani înainte, Henric al VII-lea i-a semnat navigatorului veneţian John Cabot încă din martie 1496 acte oficiale prin care li se acorda acestuia şi fiilor săi

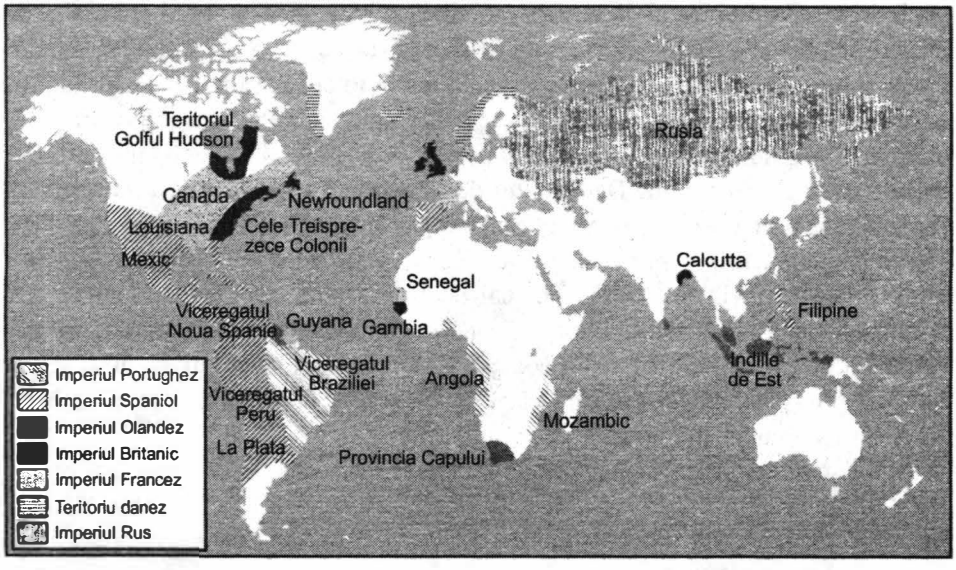

Imperiile coloniale europene, cca 1750

autoritate totală şi deplină, dreptul şi împuternicirea de a naviga sub drapelele, flamurile şi însemnele noastre... spre orice locuri, regiuni şi coaste ale mărilor de la est, vest şi nord [nu şi spre mările sudului, pentru a evita conflictul cu exploratorii spanioli]... spre a descoperi şi a cerceta orice insule, ţări, regiuni sau provincii ale păgânilor şi necredincioşilor, indiferent în ce colţ al lumii s-ar afla, şi care înainte de asta le-au fost necunoscute oricăror creştini... [şi pentru a] cuceri, ocupa şi lua în posesie orice astfel de oraşe, castele, cetăţi şi insule descoperite în acest fel de ei şi pe care vor avea puterea să le cucerească, să le ocupe şi să le ia în posesiune, ca vasali ai noştri şi guvernatori-locotenenţi ori guvernatori-adjuncţi ai acelor locuri, obţinând în numele nostru dominionul, titlul şi jurisdicţia aceloraşi oraşe, castele, cetăţi, insule şi teritorii continentale astfel descoperite...

Sentimentele de invidie politică ale englezilor faţă de alte imperii au devenit şi mai acute după Reforma Protestantă, când partizanii războiului împotriva Spaniei catolice au început să susţină că Anglia avea datoria religioasă de a construi un imperiu protestant care să se împotrivească imperiilor „papistaşe" ale Spaniei şi Portugaliei. Cărturarul elisabetan Richard Hakluyt a argumentat că, dacă papa putea să le dea lui Ferdinand şi Isabelei dreptul de a ocupa „acele insule şi teritorii... pe care le-aţi putea descoperi sau sunteţi pe cale să le descoperiţi" în afara creştinătăţii, coroana Angliei avea datoria să „lărgească şi să sporească... credinţa întru Hristos" în numele protestantismului. Concepţia englezilor despre imperiu s-a format aşadar ca reacţie la aceea a Spaniei rivale. Imperiul Angliei avea să se întemeieze pe protestantism; al Spaniei s-a bazat pe papism.

A existat şi o distincţie politică. Imperiul spaniol a fost o autocraţie, guvernată de la centru. Cu o vistierie plină până la refuz de argintul Americii, regele Spaniei

era îndreptăţit să aspire la dominaţia mondială. La ce altceva erau buni toţi banii aceia, dacă nu să-i sporească gloria? Prin comparaţie, în Anglia puterea monarhului nu a devenit niciodată absolută; ea a fost întotdeauna limitată, mai întâi de aristocraţia înstărită a ţării şi apoi de cele două camere ale Parlamentului. În 1649, un rege al Angliei a fost chiar executat pentru că a îndrăznit să se opună cererilor politice ale Parlamentului. Dependenţi de Parlament din punct de vedere financiar, monarhii englezi adesea nu aveau încotro şi trebuiau să se bazeze pe forţe independente pentru a purta războaie. Cu toate acestea, slăbiciunea coroanei engleze masca o viitoare forţă. Tocmai pentru că puterea politică era mai larg răspândită, avuţia era şi ea. Impozitele nu se puteau colecta decât cu aprobarea Parlamentului. Cei avuţi puteau aşadar să aibă suficientă încredere că nu li se vor confisca pur şi simplu averile de către o conducere absolutistă. Ceea ce se va dovedi un stimulent important pentru antreprenori.

Problema esenţială era: unde să-şi întemeieze Anglia imperiul antispaniol? În 1589, Hakluyt întrevăzuse o infinitate de posibilităţi, graţie vărului şi tizului său:

> ...am găsit întinsă pe masa [vărului meu]... o Hartă a lumii: cum mi-a observat o oarecare curiozitate la vederea ei, a început să-mi stârnească interesul arătându-mi cum este pământul divizat în trei, după străvechile cunoştinţe, şi apoi, după mai recenta şi mai buna împărţeală, în mai mult de atât: mi-a indicat cu arătătorul toate Mările, Golfurile, Limanurile, Strâmtorile, Capurile, Râurile, Imperiile, Regatele, Ducatele şi Teritoriile cunoscute din fiecare parte, cu descrierea tuturor resurselor speciale şi a nevoilor particulare, care sunt din belşug asigurate, graţie traficului şi schimburilor negutătorilor. De la hartă m-a dus la Biblie şi, deschizând-o la Psalmul 107, mi-a arătat versetele 23 şi 24, unde am citit că aceia ce pornesc pe mare în corăbii şi fac negoţ pe oceane, aceia văd lucrarea lui Dumnezeu şi minunile Lui în adâncuri etc.

Ceea ce nu i-a putut arăta vărul său a fost unde altundeva în lume ar putea exista rezerve de argint şi de aur nerevendicate.

Prima călătorie consemnată şi pornită din Anglia cu acest scop a avut loc în 1480, când o corabie plină cu optimişti a ridicat ancora din Bristol pentru a căuta „insula Brasylle, la vest de Irlanda". Succesul acestei incursiuni nu este consemnat; el pare îndoielnic. Navigatorul veneţian John Cabot (Zuan Caboto) a traversat cu succes Atlanticul, pornind din Bristol, în 1497, dar s-a pierdut pe mare în anul următor şi se pare că puţini oameni în Anglia s-au lăsat convinşi de credinţa pe care o avea, asemenea lui Columb, că descoperise o nouă rută spre Asia (destinaţia vizată de cea de-a doua şi fatala sa expediţie era Japonia, cunoscută pe atunci drept „Cipango"). Este posibil ca în America să fi ajuns şi mai înainte corăbii pornite din Bristol. Este sigur că încă din 1501 guvernul spaniol se neliniştea că ar putea fi depăşit de conchistadorii englezi în lupta pentru bogăţiile din Golful Mexic – a comandat chiar o expediţie care să „oprească explorările englezilor în direcţia aceea". Dar dacă navigatori din Bristol, asemenea lui Hugh Elyot, au traversat într-adevăr Atlanticul atât de timpuriu, ei au ajuns în Newfoundland şi ceea ce au găsit nu a fost aur. În Registrul Curţii lui Henric al VII-lea din 1503 sunt consemnate

plăţile pentru „şoimi din insula Newfoundland". Şi mai interesante pentru comunitatea de negustori din Bristol au fost imensele zone piscicole de cod din largul coastelor ţinutului Newfoundland.

Aurul a fost ceea ce l-a atras pe sir Richard Grenville spre punctul cel mai sudic al Americii de Sud - sau, aşa cum scria chiar el în petiţia din 1574, „marea oportunitate de a aduce în acest regat mari cantităţi de aur, argint şi perle din ţările acelea, aşa cum aduc şi alte feţe princiare din regiuni asemănătoare". Trei ani mai târziu, aceeaşi „mare speranţă pentru aur [şi] argint" - ca să nu mai pomenim de „mirodenii, leacuri, cârmâz" - a inspirat expediţia lui sir Francis Drake în America de Sud. (Hakluyt declara entuziasmat că „Nu există îndoială că vom transforma în posesiune engleză toate minele de aur din Peru...") Scopul expediţiilor lui Martin Frobisher din 1576, 1577 şi 1578 erau metalele preţioase. De asemenea, descoperirea şi exploatarea „Minelor de Aur, Argint şi Cupru" au făcut parte din obiectivele colonizării Virginiei, conform actelor oficiale acordate lui sir Thomas Gates şi altora în 1606. (Până în 1607 a existat o urmă de speranţă că Virginia este „bogată peste poate în aur şi cupru".) Era ideea fixă a epocii. Măreţia Spaniei, declara sir Walter Ralegh în *The Discoverie of the large, rich, and beautifull Empire of Guiana, with a relation of the great and golden citie of Manoa (which the Spaniards call El Dorado)* (1596), nu avea nimic de-a face cu „negoţul cu saci de portocale din Sevilla... Aurul ei indian e cel care... aduce primejdie şi turbură toate naţiile Europei". Ralegh a făcut cuvenita călătorie la Trinidad, unde a prădat în 1595 baza spaniolă de la San José de Oruña, luându-l prizonier pe Antonio de Berrio, bărbatul despre care credea că ştie unde se află El Dorado. Aflat pe o corabie fetidă în delta fluviului Orinoco, Ralegh se lamenta: „Mă jur că n-a fost vreodată în Anglia o închisoare pe care să o poţi considera mai detestabilă şi mai odioasă - mai ales pentru cineva asemenea mie, care de mulţi ani sunt hrănit şi îngrijit în alt fel".

Totul ar fi meritat dacă s-ar fi găsit cineva care să dea peste metalul gălbui. Nimeni nu a făcut-o. Singura pradă cu care s-a întors Frobisher acasă a fost un eschimos; iar visul lui Ralegh de a descoperi „Întinsul, bogatul şi minunatul Imperiu al Guyanei" nu s-a împlinit niciodată. Cel mai plăcut lucru pe care l-a întâlnit pe Orinoco nu a fost aurul, ci o băştinaşă („În toată viaţa mea nu am văzut o femeie mai binecuvântată: potrivită de statură, cu ochi negri, trupeşă şi cu trăsături minunate... Am văzut în Anglia o Lady care îi semăna atât de tare, încât, dacă nu ar fi fost diferenţa de culoare, aş fi putut jura că este aceeaşi"). Aproape de gura de vărsare a râului Caroní au extras ceva minereu, dar nu era aur. Aşa cum spunea soţia lui, el a revenit la Plymouth „cu cea mai mare slavă pe care o poate primi cineva, dar cu prea puţine bogăţii". Regina nu a fost impresionată. Între timp, analiza minereurilor găsite în Virginia de entuziastul Christopher Newport i-a spulberat speranţele. Conform celor raportate de sir Walter Cope lordului Salisbury la 13 august 1607: „În zilele din urmă v-am trimis veşti despre aur/ Iar acum nu putem să vă trimitem nici măcar cupru/ Această nouă descoperire a noastră se aseamănă mai degrabă cu Ţărâmul Canaanului decât cu Ofirul... Până

la urmă totul s-a prefăcut în fum". În mod similar, trei călătorii spre Gambia între 1618 şi 1621, în căutare de aur, nu au adus nimic; pierderile cauzate au fost în jur de 5.600 de lire sterline.

Spaniolii descoperiseră rezerve uriaşe de argint când cuceriseră Peru şi Mexicul. Englezii au încercat în Canada, Guyana, Virginia şi Gambia şi nu au găsit nimic. Nu mai era decât un singur lucru de făcut: ghinioniştii englezi trebuiau pur şi simplu să-i jefuiască pe spanioli. Acesta este felul în care Drake făcuse bani în Caraibe şi Panama în anii 1570. A fost şi motivaţia lui Hawkins când a atacat insulele Azore în 1581. A fost principalul scop al atacului declanşat de Drake asupra Cartagenei şi Santo Domingoului patru ani mai târziu. În general, atunci când o expediţie decurgea prost – aşa cum s-a întâmplat când expediţia spre Indiile de Vest, condusă de sir Humphrey Gilbert, s-a scufundat în largul coastelor Irlandei în 1578 –, supravieţuitorii recurgeau la piraterie pentru a-şi acoperi cheltuielile. Tot astfel a făcut şi Ralegh pentru a-şi finanţa expediţia pentru El Dorado – trimiţându-l pe căpitanul Amyas să jefuiască Caracas, Río de la Hacha şi Santa Marta. La fel s-a întâmplat şi în 1617, când Ralegh a încercat din nou, după ce l-a convins pe Iacob I să-l elibereze din Turnul Londrei, unde stătea închis din 1603, pentru înaltă trădare. Cu mare greutate, Ralegh a adunat 30.000 de lire şi a încropit o flotă. Dar, între timp, Spania ajunsese deja să controleze mult mai bine regiunea şi expediţia s-a încheiat dezastruos când fiul lui, Wat, a atacat oraşul Santo Tomé, controlat de spanioli, cu preţul propriei vieţi şi încălcând promisiunea făcută lui Iacob I de a nu stârni disensiuni cu spaniolii. Roadele acestei călătorii nefaste au fost două lingouri de aur (din seiful guvernatorului din Santo Tomé), câteva tipsii de argint, ceva smaralde şi o cantitate de tutun – ca să nu mai spunem de un amerindian captiv, despre care Ralegh spera că ştie unde se aflau iluzoriile mine de aur. El şi oamenii lui au fost (pe bună dreptate) denunţaţi ca „Piraţi, piraţi, piraţi!" de către ambasadorul Spaniei şi, în consecinţă, Ralegh a fost executat la întoarcerea acasă. A murit crezând cu tărie că exista „O mină de aur... la cel mult cinci kilometri de Santo Tomé". După cum declara de pe eşafod: „Intenţia mea a fost întotdeauna să caut aur în beneficiul Majestăţii Sale şi al celor care m-au însoţit, dimpreună cu toţi cei din ţara mea".

Chiar şi atunci când corăbiile engleze porneau în căutarea unor mărfuri mai ieftine, ciocnirile cu alte puteri păreau inevitabile. Când John Hawkins a încercat în anii 1560 să intre în negoţul cu sclavi din Africa de Vest, s-a trezit foarte curând în conflict cu spaniolii.

Din astfel de origini piratereşti neruşinate s-a născut sistemul „privatier", războiul naval privatizat. Confruntată cu ameninţarea directă venită din partea Spaniei – care a culminat, dar nu s-a încheiat cu Armada –, Elisabeta I a luat decizia cu totul raţională de a autoriza fapte care oricum aveau loc. Jefuirea spaniolilor a devenit astfel o chestiune de strategie. În perioada conflictelor repetate cu Spania, între 1585 şi 1604, numărul corăbiilor pornite în fiecare an să hărţuiască vasele spaniole din Caraibe a fost între 100 şi 200, iar valoarea prăzilor în bani s-a ridicat la cel puţin 200.000 de lire anual. A fost o luptă navală generală, în care

„corăbiile-corsar" engleze atacau toate celelalte nave, oricare ar fi fost ele, care se aventurau în porturile iberice.

„Marea este singurul imperiu care ne poate aparţine în mod natural", scria Andrew Fletcher de Saltoun la sfârşitul secolului al XVII-lea. La începutul secolului următor, James Thomson scria despre „binemeritatul imperiu al adâncurilor" deţinut de Marea Britanie. Secretul ascensiunii Imperiului Britanic este faptul că în intervalul unui secol – după Armada – acest imperiu maritim a devenit, din aspiraţie, o realitate.

De ce au fost englezii nişte piraţi atât de buni? Au trebuit să depăşească o serie de dezavantaje reale. Pe de o parte, tiparul vânturilor şi curenţilor Atlanticului, în sensul acelor de ceasornic, a făcut ca vasele portugheze şi spaniole să se bucure de o traversare relativ uşoară din Peninsula Iberică şi până în America Centrală. Prin comparaţie, vânturile din nord-estul Atlanticului tind să fie sud-vestice (adică bat dinspre sud-vest) în cea mai mare parte a anului, suflând împotriva vaselor engleze care se îndreptau către America de Nord. Era mult mai uşor să se îndrepte spre Caraibe, urmând vânturile puternice de nord-est ale Atlanticului de Sud. Marinarii englezi, obişnuiţi în mod tradiţional să se ţină pe lângă coastă, au avut nevoie de timp pentru a învăţa arta navigaţiei oceanice, pe care portughezii o rafinaseră mult. Chiar şi expediţia lui Drake în Indiile de Vest din 1586 a pornit din Cartagena spre Cuba, dar s-a întors în Cartagena şaisprezece zile mai târziu, ca rezultat al erorilor de navigaţie şi al efectului cumulativ al variaţiilor de busolă.

Englezii au fost lenţi şi în privinţa tehnologiilor navale. Portughezii au fost liderii iniţiali în privinţa vitezei. La sfârşitul secolului al XV-lea ei construiau corăbii cu trei catarge, care aveau în general vele dreptunghiulare pe arborele mare şi pe trinchet şi o velă latină, triunghiulară pe artimon, ceea ce permitea corăbiei să schimbe mai uşor direcţia. Au fost şi pionieri ai caravelei, construită pe un cadru solid, cu borduri netede, şi nu în clinuri. Corabia nu era doar mai ieftină; putea şi să fie prevăzută cu saborduri etanşe pentru gurile de tun. Dificultatea era că trebuia făcut un compromis între manevrabilitate şi puterea de foc. Caravela iberică nu se putea compara însă cu o galeră veneţiană când era vorba de schimbul de focuri, pentru că aceasta din urmă putea să transporte artilerie mult mai grea, aşa cum a descoperit Henric al VIII-lea în largul coastei britanice în 1513, când galerele din Mediterana i-au scufundat rapid una dintre corăbii, au avariat o alta şi l-au ucis pe lordul-amiral. În anii 1530 galerele veneţiene puteau trage salve de tun care cântăreau până la 27 de kilograme. Abia în anii 1540 atât marina engleză, cât şi cea scoţiană au devenit capabile să lanseze nave de tip caravelă cu punţi care puteau susţine greutatea unei artilerii cu asemenea putere de foc.

Englezii recuperau însă rapid. Deja în vremea Elisabetei I, hibridul „galeră-corabie cu pânze", sau galionul, capabil să susţină patru guri de foc, devenise corabia principală britanică. Îi lipsea încă forţa de penetrare a galerei, dar o compensa prin viteză şi manevrabilitate. În timp ce forma navei evolua, se îmbunătăţea şi artileria engleză, graţie progreselor în metalurgia fierului. Henric al VIII-lea a trebuit să-şi importe tunurile din bronz din Europa. Dar tunurile autohtone, din

fier, deşi erau mai greu de turnat, erau cu mult mai ieftine (aproape o cincime din preţ). Ceea ce însemna semnificativ mai multă „brânză de aceiaşi bani" – avantaj tehnic ce avea să reziste secole la rând. Marinarii englezi deveneau şi ei navigatori mai buni, mulţumită reorganizării Trinity House at Deptford, adoptării geometriei euclidiene, mai bunei înţelegeri a variaţiilor de busolă şi a înclinării ei magnetice, traducerii hărţilor şi tabelelor olandeze în cărţi ca *The Mariners Mirrour* (*Oglinda marinarilor*) (1588) şi publicării unor hărţi îmbunătăţite, precum „noua hartă cu adaosul Indiilor", pomenită de Shakespeare în *A douăsprezecea noapte*.

Englezii au fost pionieri şi în îngrijirea sănătăţii echipajelor aflate pe mare. Bolile şi maladiile fuseseră în multe privinţe cel mai aprig dintre obstacolele în calea expansiunii europene. În 1635 Luke Fox descria soarta marinarului drept „răbdare şi caznă; un culcuş tare, carne rece şi sărată, somn pe sărite, pâine mucegăită, bere răsuflată, veşminte ude şi lipsă de foc". Scorbutul era problema serioasă în călătoriile lungi, pentru că dieta tradiţională în marină era lipsită de vitamina C; echipajele erau vulnerabile şi la beri-beri umed şi la toxiinfecţii alimentare, ciumă, tifos, malarie, friguri galbene şi dizenterie (temuta „maree sângerie"). Cartea lui George Wateson *The Cures of the Diseased in Remote Regions* (*Leacurile pentru cei bolnavi în zone îndepărtate*) (1598) a fost primul manual pe această temă, deşi nu de mare ajutor (întrucât tratamentul viza sângerările şi schimbările de dietă). Abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a început să se realizeze un progres real în această direcţie. Cu toate acestea, Insulele Britanice păreau să aibă un flux interminabil de bărbaţi suficient de duri ca să reziste neajunsurilor vieţii pe mare – bărbaţi precum Christopher Newport din Limehouse, care a început ca simplu marinar şi a ajuns un armator bogat. Newport şi-a clădit averea ca privatier în Indiile de Vest, pierzându-şi un braţ în lupta cu spaniolii, în timpul unui atac asupra oraşului Tabasco din Mexic în 1599. Sau ca Henry Morgan, care nu a fost nici pe departe un caz singular.

Atacul lui Morgan asupra Gran Grenadei a fost una dintre numeroasele incursiuni de acest fel desfăşurate în Imperiul Spaniol. În 1668 el a atacat El Puerto del Principe, în Cuba, Portobelo, acum în Panama, insula Curaçao şi oraşul Maracaibo, în Venezuela de azi. În 1670 a capturat insula Old Providence, a trecut pe coasta continentală şi a traversat istmul, pentru a pune mâna chiar pe Panama*. Nu trebuie

* Descrierile detaliate despre faimoasele atacuri ale lui Morgan asupra posesiunilor spaniole se bazează pe scrierile unui olandez pe nume Exquemlin, care se pare că a luat parte la unele dintre atacuri. Cartea lui *De Americaensche Zee-Rovers* (cca 1684) a fost tradusă sub titlul *Istoria corsarilor*. Morgan a dat în judecată editorii englezi nu atât pentru că Exquemlin îl acuzase că fusese de acord cu atrocităţile comise de oamenii lui, cât pentru că insinuase că Morgan era doar o slugă cu simbrie când ajunsese în Caraibe.

exagerată amploarea unor astfel de operaţiuni. Adeseori vasele implicate erau doar ceva mai mari decât o barcă cu vâsle; cea mai mare corabie pe care a avut-o Morgan la dispoziţia sa în 1668 nu avea decât cincisprezece metri lungime şi opt tunuri. În cel mai bun caz, aceste ambarcaţiuni nu au făcut altceva decât să perturbe comerţul spaniol. L-au făcut însă bogat pe Morgan.

Lucrul cel mai surprinzător, totuşi, este ceea ce a făcut Morgan cu banii jefuiţi. Ar fi putut alege o pensionare confortabilă în Monmouthshire, ca un „fiu de gentilom de bună condiţie", aşa cum pretindea a fi. A investit în schimb în bunuri imobiliare în Jamaica, unde a cumpărat 338 de hectare de pământ în valea Rio Minho (astăzi Morgan's Valley). Ulterior a adăugat 1.629 de hectare în parohia St. Elizabeth. Secretul acestor pământuri era faptul că erau ideale pentru cultivarea trestiei-de-zahăr. Ceea ce ne oferă şi cheia schimbării generale a naturii expansiunii britanice de peste mări. Imperiul începuse cu furtul de aur; a progresat cu plantaţiile de zahăr.

În anii 1670, coroana britanică a cheltuit mii de lire pentru construcţia de fortificaţii care să apere portul oraşului Port Royal din Jamaica. Zidurile mai există şi astăzi (deşi mult mai departe de mare, din cauza unui cutremur care a deplasat linia coastei). Investiţia a fost considerată necesară pentru că Jamaica se transforma repede în ceva mai mult decât un centru de comandă al corsarilor. Coroana câştiga deja sume substanţiale din taxele impuse importului de zahăr jamaican. Insula căpătase o valoare economică importantă, care trebuia apărată cu orice preţ. E semnificativ că lucrările de construcţie de la Port Royal erau supravegheate de nimeni altul decât Henry Morgan - devenit sir Henry. După doar câţiva ani de la atacul pirateresc din Gran Grenada, Morgan era acum nu doar un plantator înstărit, ci şi viceamiral, comandant al Regimentului Port Royal, judecător al Curţii Amiralităţii, judecător de pace şi chiar guvernator al Jamaicăi. Odinioară un pirat autorizat, mercenarul era acum folosit pentru a guverna o colonie. Este adevărat că Morgan şi-a pierdut toate privilegiile oficiale în 1681, după ce a folosit „repetate expresii extravagante... din pricina vinului". Dar s-a bucurat de o retragere onorabilă. Când a murit, în august 1688, corăbiile din portul Port Royal au tras pe rând câte douăzeci şi una de salve de tun.

Cariera lui Morgan ilustrează perfect modul în care a evoluat procesul construirii Imperiului. A fost o tranziţie de la piraterie la putere politică, o mişcare ce va schimba lumea pentru totdeauna. Dar ea a fost posibilă doar pentru că acasă se petrecea ceva cu totul revoluţionar.

Goana după zahăr

Fiul unui negustor din Londra şi autorul romanelor de succes *Robinson Crusoe* şi *Moll Flanders*, Daniel Defoe a fost şi un fin observator al vieţii din Anglia timpului său. La începutul secolului al XVIII-lea a fost martor la naşterea unui nou tip de

economie: prima societate de larg consum din lume. Aşa cum observa Defoe în *The Complete English Tradesman* (*Comerciantul englez complet*) (1725):

> Anglia consumă ea singură mai multe bunuri de origine străină, aduse din diferite ţări unde ele sunt produse sau cultivate, decât orice altă naţie a lumii... Aceste importuri constau mai ales din zahăr şi tutun, al căror consum în Marea Britanie este greu de închipuit, pe lângă consumul de bumbac, indigo, orez, ghimbir, ardei iute sau piper de Jamaica, cacao sau ciocolată, rom şi melasă...

Se poate spune că ascensiunea Imperiului Britanic a avut mai puţin de-a face cu etica protestantă a muncii sau cu individualismul englez, cât cu pasiunea englezilor pentru dulciuri. Importurile anuale de zahăr s-au dublat pe timpul vieţii lui Defoe, iar acestea au reprezentat numai partea cea mai mare a unui enorm boom al consumului. Cu timpul, articole care odinioară fuseseră apanajul elitei bogate au devenit elemente de bază ale vieţii cotidiene. Zahărul a fost cel mai mare import al Marii Britanii începând cu anii 1750, când a luat locul ţesăturilor străine, şi până în anii 1820, când a fost depăşit de bumbacul brut. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, consumul de zahăr pe cap de locuitor era de zece ori mai mare decât cel din Franţa (zece kilograme pe cap de locuitor pe an, în comparaţie cu doar un kilogram). Mai mult decât oricare alt popor din Europa, englezii au dezvoltat un apetit insaţiabil pentru bunurile de larg consum importate.

În particular, ceea ce-i plăcea consumatorului englez era să amestece zahărul cu un drog administrat oral şi care dă o dependenţă deosebită, cofeina, căreia i se adaugă un alt drog, inhalat şi în aceeaşi măsură generator de dependenţă, nicotina. În vremea lui Defoe, ceaiul, cafeaua, tutunul şi zahărul erau marile noutăţi. Şi toate trebuiau să fie importate.

Prima cerere britanică înregistrată pentru un ceainic se află într-o scrisoare datată 27 iunie 1615, din partea lui R. Wickham, agent al Companiei Indiilor de Est din insula japoneză Hirado, către colegul său, dl Eaton, din Macao, în care îl ruga să nu-i trimită decât „ce e mai bun de mestecat". Cu toate acestea, abia în 1658 a apărut în Anglia prima reclamă la ceea ce va deveni o băutură naţională. A fost publicată în săptămânalul finanţat oficial *Mercurius Politicus* pentru săptămâna care se încheia pe 30 septembrie şi oferea: „Acea băutură din *China*, Excelentă şi aprobată de toţi Medicii, pe care Chinezii o numesc *Cha*, alte naţii, *Tay alias Tee*... vândută la *Sultaness-head*, *Cophee-house 2* din *Sweetings* Rents de lângă Royal Exchange, *Londra*". Aproximativ în aceeaşi vreme, cafeneaua deţinută de Thomas Garraway a publicat o prescripţie intitulată „O Descriere Exactă a Dezvoltării, Calităţii şi Virtuţilor Frunzei de CEAI", în care susţinea că planta putea vindeca „Durerea de Cap, Pietre şi Nisip la Rinichi, Hidropizie, Acumulări de Urdori, Scorbut, Somnolenţă, Pierderi de Memorie, Lejeritate sau Crispare a Măruntaielor, Vise Rele şi Colici provenite de la Gaze". „Luată cu miere extrasă la rece în loc de zahăr", el îi asigura pe consumatorii potenţiali că „ceaiul curăţă Rinichii şi Uretrele, iar combinat cu lapte şi apă previne Tuberculoza. Dacă eşti

mai trupeş, asigură pofta de mâncare, iar dacă ai comis vreun exces, este tocmai ce trebuie ca să-ţi provoace un Vomisment bun". Indiferent din ce motiv, regina portugheză a lui Carol al II-lea era şi ea amatoare de ceai: poezia lui Edmund Waller dedicată acesteia cu ocazia zilei de naştere lăuda „Prietenul Muzelor, ceaiul ne slujeşte fantezia,/ Înăbuşă vaporii ce mintea ne-o cuprind/ Şi palatul sufletului ni-l ţin senin". Pe 25 septembrie 1660 Samuel Pepys a băut prima sa „ceaşcă de ceai (o băutură din China)".

Totuşi, abia la începutul secolului al XVIII-lea ceaiul a început să fie importat în cantităţi suficiente – şi la preţuri suficient de mici – pentru a crea o piaţă largă. În 1703, corabia *Kent* a sosit la Londra cu o încărcătură de aproape 29,5 tone, nu mult sub întregul import anual din anii anteriori. Adevărata creştere a venit când cifrele privind cantităţile de ceai „păstrate pentru consumul intern" au sărit de la o medie de sub 363 de tone la începutul anilor 1740, la peste 1.134 de tone între 1746 şi 1750. În 1756 obiceiul consumului de ceai se răspândise suficient pentru a stârni criticile lui Hanway din *Essay on Tea*: „Până şi cameristele şi-au pierdut vitalitatea de la atâta ceai". (Samuel Johnson a răspuns cu o recenzie ambivalentă, scrisă – aşa cum s-a exprimat chiar el – de un „băutor de ceai inveterat şi neruşinat".)

Şi mai controversat era tutunul, introdus de Walter Ralegh şi una dintre puţinele moşteniri de lungă durată ale eşuatei colonii Roanoke din Virginia (vezi capitolul 2). La fel ca în cazul ceaiului, furnizorii de tutun au insistat pe proprietăţile lui medicinale. În 1587, servitorul lui Ralegh, Thomas Heriot, relata că „planta medicinală", uscată şi fumată, „elimină flegmele nefolositoare şi alte umori dense şi deschide toţi porii şi toate căile corpului: astfel că folosirea ei nu doar fereşte corpul de obstrucţii, ci şi... în scurtă vreme le elimină pe acestea: pricină din care trupurile lor sunt cu osebire menţinute sănătoase şi nu cunosc prea multe boli supărătoare, care ne năpădesc deseori pe noi în Anglia". O reclamă din perioada de început susţinea acţiunea benefică a tutunului, aşa încât „Sănătatea să o menţină ori Durerea s-o înşele,/ Simţurile să le desfete, Creierul cel Muncitor să îl ajute". Nu toată lumea a fost convinsă. Pentru Iacob I – un bărbat vizionar şi în alte privinţe –, buruiana arsă era „urâtă ochiului, nesuferită nasului, stricătoare creierului [şi] primejdioasă plămânilor". Însă odată ce cultivarea tutunului a explodat în Virginia şi Maryland, s-au înregistrat o scădere dramatică a preţurilor (de la 4 până la 36 de penny pe livră în anii 1620 şi 1630 la circa 1 penny pe livră, începând cu anii 1660) şi o orientare corespunzătoare spre consumul de masă. În vreme ce în anii 1620 doar bărbaţii din clasele superioare consumau tutun, în anii 1690 devenise „un obicei, o modă pentru toată lumea – aşa că fiece plugar îşi avea pipa lui". În 1624, Iacob şi-a lăsat la o parte scrupulele şi a înfiinţat un monopol regal; veniturile dobândite odată cu creşterea vertiginoasă a importurilor au meritat evident fumurile „nesuferite", deşi monopolul s-a dovedit la fel de greu de impus ca o prohibiţie totală.

Noile importuri au transformat nu doar economia, ci şi stilul de viaţă naţional. Aşa cum remarca Defoe în *Complete English Tradesman*: „Masa de ceai în rândul

doamnelor şi cafeneaua în rândul bărbaţilor par să fie noile găselniţe...". Ceea ce îi încânta cel mai mult pe oameni la aceste droguri noi era că ofereau un stimul foarte diferit faţă de drogul tradiţional european, alcoolul. Tehnic vorbind, alcoolul creează depresie asupra sistemului nervos. Glucoza, cofeina şi nicotina erau în schimb echivalentul drogurilor stimulante în secolul al XVII-lea. Luate împreună, noile droguri ofereau societăţii engleze o plăcere atotputernică; se poate spune că Imperiul s-a ridicat pe o imensă poftă de zahăr, cofeină şi nicotină - o poftă pe care aproape oricine şi-o putea satisface.

În acelaşi timp, Anglia şi mai ales Londra au devenit centrul Europei pentru comercializarea acestor noi produse excitante. În anii 1770 circa 85% din importurile britanice de tutun erau de fapt reexportate şi aproape 94% din cafeaua importată era reexportată, mai ales în nordul Europei. Aceasta reflecta în parte diferenţa în taxele vamale: tarifele mari pe importuri restricţionau consumul intern de cafea, în favoarea industriei ceaiului, aflată în ascensiune. La fel ca atâtea alte trăsături naţionale, preferinţa englezilor pentru ceai, şi nu pentru cafea îşi are originile în sfera politicilor fiscale.

Pentru că îşi vindeau o parte din importurile provenite din Indiile de Vest şi din Indiile de Est pe pieţele Europei continentale, englezii au ajuns să aibă destui bani ca să-şi satisfacă un alt apetit, de mult latent, îmbrăcămintea - întrucât o adevărată revoluţie vestimentară devenise o componentă crucială a noului consumerism. În 1595, Peter Stubbs remarca faptul că „nici un alt popor din lume nu este atât de interesat de modele noi ca poporul englez". Stubbs se gândea la apetitul tot mai sporit al consumatorilor englezi pentru noile stiluri în textile, o dorinţă care la începutul anilor 1600 anihilase o întreagă categorie legislativă: legile somptuare, care reglementaseră în mod tradiţional ce puteau purta bărbaţii şi femeile din Anglia, în funcţie de statutul lor social. Din nou, Defoe a surprins această tendinţă în *Everbody's Business is Nobody's Business*:

> ...Joan a noastră simplă, de la ţară, devine acum o madamă londoneză elegantă, bea ceai, prizează tutun şi se poartă ca oricine din lumea bună. Trebuie să aibă şi jupon de sârmă, la fel ca cucoana ei; iar fusta ei amărâtă şi sărăcăcioasă, din ţesătură de in cu lână, este schimbată pe una din mătase de calitate şi are cel puţin patru metri lăţime.

În secolul al XVII-lea nu exista totuşi decât o singură sursă pentru îmbrăcămintea unei englezoaice perspicace. În ceea ce priveşte calitatea, materialele, modelele, manopera şi tehnologia indiene erau inegalabile. Când negustorii englezi au început să cumpere mătăsuri şi stambe indiene şi să le aducă în Anglia, rezultatul a fost o schimbare de stil la nivel naţional. În 1663 Pepys şi-a dus nevasta, pe Elizabeth, la cumpărături în Cornhill, unul dintre cele mai la modă cartiere comerciale ale Londrei, unde, „după multe încercări, i-am cumpărat soţiei nişte *chinke* [*chintz*]; adică o stambă indiană imprimată şi foarte frumoasă, cu care ea să-şi tapeteze noul salon de lectură". Când Pepys însuşi i-a pozat artistului

John Hayls, a făcut efortul de a închiria un *banyan*, un halat de casă la modă, din mătase indiană. În 1664 în Anglia au fost importate peste un sfert de milion de astfel de haine din stambă. Aproape la fel de mare a fost şi cererea de mătase, de tafta de mătase şi de museline albe de bumbac din Bengal. Aşa cum îşi amintea Defoe în numărul din 31 ianuarie 1708 al *Weekly Review*: „S-a strecurat în casele noastre, în dulapuri, în odăile de dormit; perdele, perne, scaune şi, în final, chiar paturile însele nu mai erau nimic altceva decât stambe sau materiale indiene".

Atât de mare era frumuseţea ţesăturilor importate, încât piaţa pentru ele era practic inepuizabilă. În ultimă instanţă, cât ceai sau zahăr poate să consume o fiinţă umană? Dar dorinţa omului de a avea haine noi era – şi este încă – fără limite impuse de natura umană. Textilele indiene – pe care chiar şi o servitoare precum „Joan cea simplă, de la ţară" a lui Defoe şi le putea permite – erau un semn că englezii avizi după ceai nu doar se simţeau mai bine, ci şi arătau mai bine.

Principiile economice care au stat la baza acestui comerţ exterior timpuriu erau relativ simple. Negustorii englezi din secolul al XVII-lea nu le puteau oferi indienilor prea multe lucruri pe care indienii să nu le fi produs deja ei înşişi. Plăteau deci cu numerar pentru achiziţiile lor, folosind aurul şi argintul pe care le câştigau din comerţul făcut aiurea, şi nu dând produse englezeşti la schimb pentru cele indiene. Astăzi am numi răspândirea acestui procedeu globalizare, termen prin care înţelegem integrarea întregii lumi ca piaţă unică. Dar într-o anume privinţă, importantă, globalizarea din secolul al XVII-lea a fost diferită. Trimiterea aurului şi argintului în India şi aducerea de bunuri acasă, chiar şi transmiterea ordinelor de vânzare şi cumpărare însemnau un drum dus-întors de circa douăzeci de mii de kilometri, fiecare kilometru fiind un posibil pericol din cauza furtunilor, naufragiilor şi piraţilor.

Cea mai mare ameninţare dintre toate nu venea, totuşi, de la corăbiile care arborau drapelul cu capul de mort. Ea venea de la ceilalţi europeni care făceau o veritabilă concurenţă. Asia era pe cale să devină scena unei nemiloase lupte pentru o cotă de piaţă.

Aceasta urma să fie globalizarea cu canoniere.

Împărţeala olandeză

Râul Hooghly, larg şi maroniu, este braţul cel mai mare al deltei fluviului Gange, în Bengal. Este una dintre arterele comerciale fluviale istorice ale Indiei. De la gura lui, în Calcutta, se poate naviga în amonte, pe Gange, iar apoi spre Patna, Varanasi, Allahabad, Kanpur, Agra şi Delhi. În direcţia opusă se află golful Bengal, curenţii musonici favorabili negoţului şi căile maritime care duc spre Europa. Aşadar, când europenii au venit să facă negoţ în India, Hooghly a fost una dintre destinaţiile lor preferate. Era poarta comercială către subcontinentul indian.

Astăzi, câteva clădiri în ruină din oraşul Chinsura, la nord de Calcutta, sunt tot ce a mai rămas din primul avanpost indian al uneia dintre cele mai mari companii de comerţ ale lumii, Compania Indiilor de Est. Timp de peste o sută de ani a dominat rutele comerciale ale Asiei, ajungând aproape să monopolizeze negoţul pe o varietate de produse de larg consum, de la mirodenii la mătăsuri.

Dar era vorba despre Compania Olandeză a Indiilor de Est - Vereenigde Oostindische Compagnie -, nu de cea britanică. Dărăpănatele vile şi depozite din Chinsura nu au fost ridicate pentru englezi, ci pentru negustorii din Amsterdam, care făceau bani în Asia cu mult înainte de apariţia englezilor.

Compania Olandeză a Indiilor de Est a fost înfiinţată în 1602. Apariţia ei a făcut parte dintr-o revoluţie financiară la scară uriaşă, care a făcut din Amsterdam cel mai sofisticat şi mai dinamic oraş european. Încă de la răsturnarea dominaţiei spaniole din 1579, olandezii s-au aflat în avangarda capitalismului european. Au creat un sistem de datorii publice care i-a permis guvernului olandez să împrumute de la cetăţeni cu o rată a dobânzilor foarte mică. Au înfiinţat ceva asemănător unei bănci centrale moderne. Banii lor aveau o acoperire solidă. Sistemul de impozitare - bazat pe accize - era simplu şi eficient. Compania Olandeză a Indiilor de Est a reprezentat un model performant şi în organizarea corporatistă. Până în 1796, când a fost desfiinţată, a obţinut în medie un profit anual de 18% din capitalul depus iniţial, o performanţă impresionantă pe o perioadă atât de îndelungată.

Este adevărat că un grup de comercianţi stabiliţi la Londra depuseseră deja 30.000 de lire sterline pentru a „pregăti o călătorie... spre Indiile de Est şi alte insule şi ţări din preajmă", cu condiţia să fi obţinut un monopol regal; e drept că în septembrie 1600 Elisabeta I a acordat „Companiei negustorilor din Londra care fac negoţ în Indiile de Est" un monopol pentru cincisprezece ani asupra comerţului din India de Est; şi este adevărat că în anul următor prima lor flotă de patru corăbii a ridicat ancora, cu destinaţia Sumatra. Dar negustorii olandezi făceau comerţ cu India, pe la Capul Bunei Speranţe, încă din 1595. În 1596 ei îşi stabiliseră deja cartierul general la Bantam, în insula Java, de unde în 1606 au fost expediate primele transporturi de ceai din China destinate pieţelor europene. Mai mult, compania lor a fost în permanenţă o societate mixtă, spre deosebire de cea a britanicilor, care nu a devenit permanentă decât în 1650. În ciuda faptului că a fost înfiinţată cu doi ani după societatea britanică, firma olandeză a ajuns rapid să domine rentabilul comerţ cu mirodenii din Insulele Moluce ale Indoneziei, odinioară monopol portughez. Olandezii făceau pur şi simplu un comerţ pe scară mai mare: erau capabili să trimită în Asia aproape de cinci ori mai multe corăbii decât portughezii şi de două ori mai multe decât englezii. Aceasta se datora în parte faptului că, spre deosebire de compania engleză, cea olandeză îşi recompensa managerii în funcţie de profitul brut, şi nu de câştigurile nete, încurajându-i astfel să mărească volumul afacerii. Pe parcursul secolului al XVII-lea olandezii s-au extins rapid, stabilind baze la Masulipatnam, pe coasta de est a Indiei, la Surat, în nord-vest, şi la Jaffna, în Ceylon. În anii 1680 însă, materialele textile din

Bengal ajunseseră să reprezinte majoritatea cargourilor trimise acasă. După toate aparenţele, Chinsura urma să devină capitala unei viitoare Indii olandeze.

În alte privinţe însă, cele două companii ale Indiilor de Est aveau multe puncte în comun. Ele nu trebuie să fie în mod naiv echivalate cu corporaţiile multinaţionale moderne, pentru că erau mult mai asemănătoare unor monopoluri sub licenţă, dar, pe de altă parte, erau cu mult mai sofisticate decât asociaţiile de corsari din Caraibe. Negustorii olandezi şi englezi care le-au înfiinţat au reuşit să-şi unească resursele într-o afacere pe scară mare şi plină de riscuri, sub protecţia monopolului de stat. În acelaşi timp, companiile au îngăduit guvernelor să privatizeze extinderea teritorială peste mări, fără riscurile considerabile implicate, transmise acestor companii. Dacă făceau bani, companiile mai puteau fi şi taxate pe profit sau, mai frecvent, prin împrumuturile solicitate, în schimbul reînnoirii autorizaţiilor. Pe de altă parte, investitorii privaţi puteau avea siguranţa că societatea lor se bucura de o cotă de piaţă de sută la sută.

Companiile nu au fost primele organizaţii de acest fel; nu au fost nici ultimele, fără doar şi poate. Una fusese înfiinţată în 1555 (ca „Breasla şi Compania Negustorilor Aventurieri pentru a Descoperi Regiuni, Dominioane, Insule şi Locuri necunoscute"); a devenit ulterior Compania Moscovei, care făcea negoţ cu Rusia. În 1592, la Veneţia, a fost stabilită Compania Levantului, prin fuzionarea Companiei Veneţiei şi a Companiei Turciei. În 1588 şi 1592 au fost acordate licenţe unor companii care doreau să monopolizeze comerţul din Senegambia şi Sierra Leone, în Africa de Vest. Ele au fost urmate în 1618 de Compania Guineea („Compania Aventurierilor Negoţului din Londra pentru Porturile din Africa"), reautorizată în 1631 cu un monopol pe treizeci şi unu de ani pentru toate schimburile comerciale cu Africa de Vest. În anii 1660 a fost stabilită o companie nouă şi puternică, Aventurierii Regali în Africa, deţinătoarea unui monopol care intenţiona să dureze nu mai puţin de o mie de ani. A fost o întreprindere deosebit de lucrativă, dat fiind că aici – în cele din urmă – englezii au găsit aur; deşi, până la urmă, sclavii s-au dovedit a fi cel mai mare „produs" de export al regiunii. La cealaltă extremă climatică exista Compania Golfului Hudson („Onorabila Companie a Aventurierilor din Anglia care Fac Negoţ în Golful Hudson"), înfiinţată în 1670 pentru a monopoliza comerţul cu blănuri din Canada. În 1695 scoţienii au căutat să-i imite pe englezi şi au înfiinţat propria Companie a Scoţiei pentru Negoţul cu Africa şi India. Compania Mării Sudului, menită să monopolizeze comerţul cu America spaniolă, a apărut mai târziu, în 1710.

Dar oare monopolurile acordate acestor companii erau, în fapt, aplicabile? Ca să luăm cazul celor două companii ale Indiilor de Est, problema era că nu puteau avea amândouă monopolul asupra comerţului între Asia şi Europa. Ideea că fluxul de bunuri către Londra era cumva diferit de cel al bunurilor către Amsterdam era absurdă, dată fiind proximitatea pieţelor olandeză şi engleză una faţă de cealaltă. Stabilindu-şi în 1613 sediul la Surat, pe coasta de nord-vest a Indiei, Compania Britanică a Indiilor de Est încerca vizibil să câştige o cotă din profitabilul negoţ cu mirodenii. Dacă volumul exporturilor cu mirodenii nu era flexibil, atunci

compania nu putea reuşi decât preluând din afacerile companiei olandeze. Într-adevăr, aceasta a fost ideea: după spusele contemporanului William Petty, economist politic, „în lume nu există decât un volum limitat de comerţ". Speranţa directorului Companiei Indiilor de Est, Josiah Child, era ca „alte naţiuni care se află în concurenţă cu noi pentru aceeaşi [afacere] să nu ne-o smulgă, ci a noastră să continue şi să crească, iar a lor să se reducă". Era o gândire economică văzută ca un joc cu sumă nulă – esenţa a ceea ce a ajuns ulterior să poarte numele de *mercantilism*. Dacă, pe de altă parte, volumul exporturilor de mirodenii se dovedea a fi flexibil, atunci cantităţile mai mari care mergeau spre Anglia aveau să scadă preţul mirodeniilor pe pieţele europene. Călătoriile iniţiale ale companiei engleze, având oraşul Surat ca punct de plecare, au fost deosebit de productive, cu profituri de până la 200 la sută. Ulterior însă, efectul previzibil al concurenţei dintre englezi şi olandezi avea să fie scăderea preţurilor. Cei care au contribuit la constituirea celei de-a doua societăţi pe acţiuni a Indiilor de Est, în valoare de 1,6 milioane de lire sterline (între 1617 şi 1632), au sfârşit prin a pierde bani.

A fost aşadar inevitabil ca tentativele englezilor de a-şi face loc cu forţa în comerţul oriental să ducă la conflicte, mai ales pentru că la acea vreme mirodeniile reprezentau trei sferturi din valoarea afacerilor companiei olandeze. Violenţele au izbucnit încă din 1623, când olandezii au ucis zece negustori englezi la Ambon, în Indonezia. Între 1652 şi 1674 englezii au dus trei războaie împotriva olandezilor, scopul principal fiind obţinerea controlului asupra principalelor rute maritime dinspre vestul Europei – nu doar către Indiile de Est, ci şi spre Marea Baltică, Mediterana, America de Nord şi Africa de Vest. Rareori s-au mai purtat războaie din considerente atât de pur comerciale. Decişi să obţină supremaţia navală, englezii şi-au dublat flota comercială şi în decurs de doar unsprezece ani (între 1649 şi 1660) au adăugat marinei propriu-zise nu mai puţin de 216 corăbii. În 1651 şi 1660 au fost adoptate Legile navigaţiei, în scopul promovării transporturilor efectuate de britanici, în detrimentul neguţătorilor olandezi, care dominau afacerile de transport oceanic; legile cereau ca mărfurile britanice provenind din coloniile engleze să fie transportate cu corăbii engleze.

Totuşi, în ciuda unor succese iniţiale ale englezilor, olandezii au ajuns în frunte. Centrele englezeşti de comerţ de pe coasta de vest a Africii au fost distruse aproape în întregime. În iunie 1667 o flotă olandeză a navigat chiar pe Tamisa, a ocupat Sheerness şi a forţat barajul naval de pe Medway, distrugând docurile şi navele de la Chatham şi Rochester. La sfârşitul celui de-al doilea război naval între Anglia şi Olanda, britanicii au ajuns să fie alungaţi din Surinam şi din insula Run; în 1673 au pierdut vremelnic şi New Yorkul. A fost o surpriză pentru mulţi. La urma urmelor, populaţia Angliei era de două ori şi jumătate mai numeroasă decât cea olandeză; şi economia engleză era mai mare. În al treilea război naval anglo-olandez englezii s-au bucurat şi de sprijinul francezilor. Cu toate acestea, sistemul lor financiar superior le-a permis olandezilor să exercite o influenţă economică net mai mare.

Prin comparaţie, costul acestor războaie pierdute a pus o presiune considerabilă asupra învechitului sistem financiar al Angliei. Guvernul însuşi se clătina pe muchia falimentului: în 1671 Carol al II-lea a fost forţat să impună un moratoriu pentru câteva dintre datoriile guvernamentale – aşa-numitul „Stop of the Exchequer". Bulversarea financiară a avut consecinţe politice profunde, întrucât legăturile dintre City şi elita politică din Marea Britanie nu fuseseră niciodată mai strânse ca în timpul domniei lui Carol al II-lea. Nu doar în sălile de consiliu din City, ci şi în palatele regale şi în reşedinţele impunătoare ale aristocraţiei, războaiele anglo-olandeze au provocat consternare. Ducele de Cumberland a fost unul dintre fondatorii Companiei Regale Africane şi ulterior directorul Companiei Golfului Hudson. Ducele de York, viitorul rege Iacob al II-lea, a fost directorul noii Companii Regale Africane, fondată în 1672, după ce olandezii o ruinaseră pe predecesoarea sa. Între 1660 şi 1683 Carol al II-lea a primit „contribuţii voluntare" în valoare de 324.150 de lire sterline din partea Companiei Indiilor de Est. O concurenţă literalmente sângeroasă din partea olandezilor umbrea bucuria Restauraţiei. Trebuia să existe o alternativă. Soluţia s-a dovedit a fi (aşa cum s-a întâmplat adesea în istoria afacerilor) fuziunea – nu doar o fuziune între cele două companii din Indiile de Est. Era necesară o fuziune de ordin politic.

În vara anului 1688, suspicioasă faţă de credinţa catolică a lui Iacob al II-lea şi temându-se de ambiţiile sale politice, o puternică oligarhie constituită din aristocraţi englezi a pus la cale o lovitură de stat împotriva regelui. Semnificativ este că aceştia au fost susţinuţi de negustorii din City-ul londonez. L-au invitat pe Wilhelm de Orania, guvernatorul-general olandez, să invadeze Anglia şi, în cursul unei operaţiuni aproape fără vărsare de sânge, Iacob a fost alungat. Această „Revoluţie Glorioasă" este de obicei descrisă ca fiind un eveniment politic, o confirmare decisivă a libertăţilor britanicilor şi a sistemului monarhiei parlamentare. Dar ea a avut şi caracterul unei fuziuni de afaceri anglo-olandeze. În timp ce prinţul olandez Wilhelm de Orania a devenit, în fapt, noul director executiv al Angliei, afaceriştii olandezi au devenit acţionari principali în Compania Britanică a Indiilor de Est. Bărbaţii care au organizat Revoluţia Glorioasă au considerat că nu au nevoie de nici un fel de lecţii de politică sau de religie din partea unui olandez. La fel ca olandezii, Anglia avea şi ea protestantism şi un guvern parlamentar. Dar ceea ce putea să înveţe de la olandezi erau practicile financiare moderne.

În particular, fuziunea anglo-olandeză din 1688 a introdus în Anglia un număr de instituţii financiare cruciale pe care le înfiinţaseră olandezii. În 1694 a fost fondată Banca Angliei, menită să gestioneze împrumuturile guvernamentale, dar şi moneda naţională, similară (dar nu identică) cu Amsterdam Wisselbank, banca de succes fondată cu optzeci şi cinci de ani înainte. Londra a putut de asemenea să importe şi sistemul olandez al împrumuturilor publice naţionale, finanţate prin intermediul unei burse, unde obligaţiunile pe termen lung puteau fi uşor vândute şi cumpărate. Faptul că aceasta îi permitea guvernului să împrumute cu rate mici ale dobânzilor făcea ca proiectele la scară mare – cum erau războaiele – să fie

mult mai convenabile. Perspicace ca întotdeauna, Daniel Defoe a remarcat repede importanţa creditului ieftin pentru o ţară:

> Creditul face război şi face pace; ridică armate, echipează flote, duce bătălii, asediază oraşe; şi, într-un cuvânt, este mai drept ca el, şi nu banii, să fie numit suportul războiului... Creditul îl face pe soldat să lupte fără să fie plătit, armatele să mărşăluiască fără provizii... este o fortăreaţă inexpugnabilă... face ca o hârtie să treacă drept bani... şi umple Trezoreria şi băncile cu atâtea milioane câte doreşte, la cerere.

Instituţiile financiare sofisticate permiseseră Olandei nu doar să-şi finanţeze comerţul global, ci şi să îl protejeze cu ajutorul unei forţe navale de primă clasă. Aceste instituţii urmau să fie folosite în Anglia pe o scară mult mai mare.

Fuziunea anglo-olandeză însemna că englezii puteau să opereze mult mai uşor în Orient. S-a încheiat o înţelegere prin care Indonezia şi negoţul cu mirodenii le reveneau olandezilor, lăsând pe seama englezilor să dezvolte comerţul mai nou cu textile indiene. S-a dovedit a fi o înţelegere bună pentru compania engleză, deoarece piaţa de textile a depăşit-o rapid pe cea a mirodeniilor. Cererea de piper, nucşoară, macis, cuişoare şi scorţişoară – mirodeniile de care depindeau veniturile companiei olandeze – era semnificativ mai puţin flexibilă decât cererea de stambe, cinz şi bumbac. Este unul dintre motivele pentru care în anii 1720 compania engleză o depăşea pe rivala ei olandeză în termeni de vânzări, iar între 1710 şi 1745 prima a înregistrat pierderi doar în doi ani, în vreme ce profiturile celei de-a doua au scăzut. Sediul central al Companiei Britanice a Indiilor de Est era acum în Leadenhall Street. Era locul unde se ţineau şedinţele celor două organisme de conducere ale companiei – Consiliul Director (acţionari în companie cu 2.000 de lire sterline sau mai mult) şi Consiliul Proprietarilor (acţionari cu 1.000 de lire sterline sau mai mult). Dar adevăratele simboluri ale profitabilităţii ei crescânde erau depozitele imense din Bishopsgate, construite pentru a adăposti volumul tot mai mare de ţesături importate pe care compania le aducea din India în Europa.

Trecerea de la mirodenii la ţesături a mai implicat şi strămutarea bazei din Asia a Companiei Indiilor de Est. Surat devenea treptat tot mai puţin însemnat. În locul lui au fost înfiinţate trei noi „fabrici" (aşa cum erau cunoscute uneori) – posturi comerciale fortificate, care astăzi se numără printre cele mai populate oraşe ale Asiei. Primul dintre acestea se afla pe coasta de sud-est a Indiei, legendarul ţărm Coromandel. Acolo, pe o porţiune de ţărm achiziţionată în 1630, compania a construit un fort care, ca pentru a face reclamă originii sale engleze, a fost botezat Fort St. George. În jurul lui se va dezvolta oraşul Madras. Doar treizeci de ani mai târziu, în 1661, Anglia a cumpărat de la portughezi Bombay-ul, ca parte a zestrei lui Carol al II-lea la căsătoria lui cu Ecaterina de Braganza. În final, în 1690, compania a înfiinţat un fort la Sutanuti, pe malul estic al râului Hooghly. Acesta a fost apoi lărgit cu alte două sate, pentru a forma un oraş mai mare, numit Calcutta.

Astăzi se mai pot încă vedea rămăşiţele acestor „fabrici" britanice, care în multe privinţe au fost zonele de antrepriză ale imperiului timpuriu. Fortul de la Madras este şi în prezent aproape intact, inclusiv biserica, un teren de paradă, case şi depozite. Nu era nimic original în planul oraşului. Avanposturile comerciale timpurii ale portughezilor, spaniolilor şi olandezilor fuseseră construite mai mult sau mai puţin după acelaşi model. Dar, în contextul noului aranjament anglo-olandez, locuri precum Chinsura aparţineau trecutului. Calcutta reprezenta viitorul.

Cu toate acestea, imediat ce Compania Indiilor de Est a rezolvat problema concurenţei olandeze, a dat peste o altă sursă de rivalitate, mult mai insidioasă – propriii angajaţi. Este ceea ce economiştii numesc „problema agenţiei" : dificultatea fundamentală a proprietarilor unei companii de a-şi controla angajaţii. Este o dificultate ale cărei proporţii sporesc odată cu distanţa dintre cei care deţin acţiunile şi cei de pe statul de plată.

Este nevoie aici să spunem câteva cuvinte nu doar despre distanţă, ci şi despre curenţii de aer. Pe la 1700 era deja posibil să se navigheze de la Boston până în Anglia în patru, cinci săptămâni (în cealaltă direcţie călătoria dura între cinci şi şapte săptămâni)*. Pentru a ajunge în Barbados, era în general nevoie de circa nouă săptămâni. Din cauza direcţiei vânturilor din Atlantic, comerţul avea un ritm sezonier : corăbiile plecau către Indiile de Vest în intervalul de timp cuprins între noiembrie şi ianuarie ; corăbiile către America de Nord, în schimb, plecau de la mijlocul verii şi până la finele lunii septembrie. Însă timpul unei călătorii era mult mai lung pentru cei care mergeau sau veneau din direcţia Indiei ; pentru a ajunge din Anglia la Calcutta, via Cape Town, era nevoie, în medie, de circa şase luni. Vânturile predominante în Oceanul Indian sunt pe direcţia sud-vest din aprilie până în septembrie, dar bat dinspre nord-est din octombrie până în martie. Ca să poţi pleca spre India, trebuia să ridici ancora primăvara ; şi nu puteai reveni în Anglia decât toamna.

Durata mult mai lungă a călătoriilor între Asia şi Europa a făcut ca monopolul Companiei Indiilor de Est să fie în acelaşi timp şi uşor, şi dificil de impus. Prin comparaţie cu comerţul nord-american, companiilor rivale mai mici le era greu să concureze pentru acelaşi tip de afacere ; dacă în jurul anilor 1680 sute de companii transportau mărfuri din şi către America şi Caraibe, costurile şi riscurile implicate de o călătorie către India, care dura şase luni, au impus concentrarea activităţilor comerciale în mâinile unui singur mare operator. Dar acest operator mare nu îşi putea controla personalul decât cu mare dificultate, căci era nevoie de jumătate de an doar ca să se ajungă la locul de muncă. Scrisorile cu instrucţiuni făceau tot atât. Angajaţii Companiei Indiilor de Est se bucurau aşadar de foarte multă libertate – cei mai mulţi dintre ei erau cu totul în afara controlului şefilor lor

* Unii cititori ar putea găsi utilă comparaţia cu durata unui zbor cu avionul din epoca modernă, dar trebuie să înlocuiască cuvântul „ore" cu „săptămâni".

de la Londra, care le plăteau salariile. Întrucât acestea erau relativ modeste (un „scrib" sau funcţionar primea un salariu de bază de cinci lire sterline pe an, nu cu mult mai mult decât un servitor domestic din Anglia), cei mai mulţi dintre angajaţii companiei nu ezitau să mai facă unele afaceri şi pe lângă slujbă, pe cont propriu. Sistemul va fi ulterior numit, satiric, „bunele şi vechile principii economice din Leadenhall Street – salarii mici şi beneficii imense". Alţii au mers şi mai departe, renunţând cu totul la funcţia din companie şi conducând afaceri exclusiv în folosul propriu. Aceasta era adevărata pacoste pentru directori: intruşii.

Cel mai mare dintre intruşi a fost Thomas Pitt, fiul unui cleric din Dorset, care a intrat în serviciul Companiei Indiilor de Est în 1673. Ajuns în India, Pitt a dispărut pur şi simplu din companie şi a început să cumpere mărfuri de la negustorii indieni, pe care le-a trimis apoi în Anglia pe cont propriu. Consiliul director al companiei a insistat ca Pitt să se întoarcă în Anglia, învinuindu-l că este „un tânăr disperat, cu un temperament infatuat, furios şi îndrăzneţ, ce nu s-ar da în lături de la nici un act răuvoitor care îi stă în puteri". Pitt a ignorat însă nepăsător dispoziţiile cu pricina. Ba chiar a început să facă afaceri cu Matthias Vincent, funcţionarul-şef al companiei din golful Bengal, cu a cărui nepoată s-a şi însurat. Confruntat cu acţionarea în instanţă, Pitt a căzut la înţelegere cu compania, plătind o amendă de 400 de lire sterline, care, la momentul respectiv, nu mai însemnau mare lucru pentru el.

Persoane de genul lui Pitt au fost factori cruciali în creşterea volumului comercial al Indiilor de Est. Pe lângă operaţiunile oficiale ale companiei, s-a dezvoltat şi o uriaşă plajă de afaceri private. Ceea ce a însemnat că monopolul asupra comerţului anglo-asiatic, pe care coroana îl acordase Companiei Indiilor de Est, se dezintegra. Dar probabil că lucrul acesta nu mai avea cine ştie ce importanţă, întrucât o companie cu monopol nu ar fi putut extinde comerţul dintre Anglia şi India cu rapiditatea cu care au făcut-o intruşii. Realitatea este că, treptat, compania a ajuns să-şi dea seama că intruşii – chiar şi nărăvaşul Pitt – puteau să reprezinte un ajutor, şi nu o piedică în afacerile ei.

Ar fi cu totul greşit să ne închipuim că fuziunea anglo-olandeză a însemnat predarea Indiei pe mâinile Companiei Britanice a Indiilor de Est. În realitate, atât negustorii olandezi, cât şi cei englezi erau nişte jucători minori într-un vast imperiu asiatic. Madras, Bombay şi Calcutta nu erau altceva decât nişte mici avanposturi la graniţa unui subcontinent imens şi avansat din punct de vedere economic. În etapa aceasta englezii erau doar nişte paraziţi de la periferie, care se bazau pe parteneriate cu oamenii de afaceri indieni: *dubash*-ii în Madras, *banyan*-ii în Bengal. Iar puterea politică se concentra în continuare în Fortul Roşu din Delhi, principala reşedinţă a împăratului mogul, „Stăpânul Universului" pentru musulmani, ai cărui strămoşi năvăliseră în India dinspre nord în secolul al XVI-lea, stăpânind de atunci cea mai mare parte a subcontinentului. Deşi călători englezi precum sir Thomas Roe căutau să discrediteze ceea ce vedeau când

vizitau Delhi („Religii, puzderie; legi, ioc. În această confuzie, la ce te poţi aştepta?" a fost verdictul lui Roe în 1615), Imperiul Mogul era unul bogat şi puternic, care punea în inferioritate absolută statele-naţiune ale Europei. În 1700 populaţia Indiei era de douăzeci de ori mai mare decât cea a Regatului Unit. Contribuţia Indiei la producţia industrială mondială a fost estimată la 24% – aproape un sfert; a Marii Britanii era de doar 3%. Un vizitator al oraşului Delhi de la sfârşitul secolului al XVII-lea ar fi considerat absurdă ideea că Marea Britanie va conduce la un moment dat India.

Compania Indiilor de Est nici nu-şi putea desfăşura afacerile altfel decât cu permisiunea împăratului mogul – şi cu consimţământul subalternilor lui locali. Iar ei nu erau întotdeauna prevenitori. Aşa cum se plângea Consiliul Director:

> Aceşti guvernatori [autohtoni] se... pricep să ne calce în picioare şi să ne stoarcă posesiunile după pofta inimii, asediindu-ne fabricile* şi oprindu-ne corăbiile pe Gange, nu vor înceta până când nu îi vom face conştienţi de puterea noastră, aşa cum i-am făcut de adevărul şi dreptatea noastră...

Era însă un lucru mai uşor de spus decât de făcut. Deocamdată, temperarea împăratului mogul era un factor esenţial în derularea afacerilor Companiei Indiilor de Est, întrucât pierderea favorurilor acestuia însemna o pierdere financiară. Trebuiau făcute vizite la curtea mogulă. Reprezentanţii companiei trebuiau să se prosterneze dinaintea Tronului cu Păuni din Diwan-i-am, curtea interioară a Fortului Roşu. Tratate complexe trebuiau negociate. Trebuiau mituiţi funcţionarii moguli. Pentru toate acestea era nevoie de bărbaţi la fel de capabili de învârteli şi manipulare pe cât erau de pricepuţi la activităţile de vânzare şi cumpărare.

În ciuda rezervelor ei anterioare, în 1698 compania a decis să trimită la Madras pe nimeni altul decât pe intrusul Thomas Pitt, ca guvernator al Fortului St. George. Salariul lui era de numai 200 de lire sterline pe an, dar contractul lui recunoştea acum explicit faptul că putea să desfăşoare şi afaceri pe cont propriu. Un exemplu minunat de braconier transformat în paznic de vânătoare (care mai putea să facă şi ceva braconaj pe de lături), Pitt a trebuit să facă aproape imediat faţă unei crize diplomatice acute, atunci când împăratul Aurangzeb a anunţat nu doar interzicerea negoţului cu europenii, ci şi arestarea lor şi confiscarea imediată a bunurilor acestora. Chiar în timpul negocierilor lui cu Aurangzeb pentru revocarea edictului, Pitt a trebuit să apere Fortul St. George împotriva atacului lansat de nababul din Carnatic, Daud Han, care se grăbise să execute edictul împăratului.

Cu toate acestea, în anii 1740 împăratul a început să piardă controlul strict asupra Indiei. Padişahul persan Nadir Afshar a prădat Delhi în 1739, în fruntea unei armate afgano-turcice; după 1747, afganii conduşi de Ahmed Shah Abdali

---

* Prin „fabrică" directorii numeau pur şi simplu un depozit; compania în sine nu era angajată în producţia industrială.

au invadat în mod repetat nordul Indiei. Pe lângă aceste „răbufniri tribale", foştii guvernatori moguli din provincii - oameni asemenea nababului din Arcot şi nizamului din Hyderabad - şi-au creat regate personale. În vest, confederaţia maratha conducea fără să ţină cont de guvernarea de la Delhi şi fără să o consulte. India intra într-o etapă de lupte interne, pe care, ulterior, britanicii o vor caracteriza dispreţuitor drept „anarhie" - dovada că indienii nu erau în stare să se autoguverneze. De fapt, era vorba despre o luptă pentru dominaţie în India, deloc diferită de lupta pentru supremaţie din Europa dominată de habsburgi, care făcea ravagii încă din secolul al XVII-lea. Tocmai ameninţările venite dinspre nord i-au silit pe conducătorii indieni să guverneze mai eficient, modernizând sistemul de impozitare pentru a plăti armate permanente numeroase, cam tot aşa cum făceau, în aceeaşi perioadă, şi omologii lor din Europa.

Aşezările europene din India fuseseră dintotdeauna fortificate. Acum, în vremuri pline de pericol, era cu adevărat necesar ca ele să fie înzestrate cu trupe. Cum nu putea mobiliza suficienţi oameni din rândul personalului englez, Compania Indiilor de Est a început să-şi constituie propriile regimente din rândul castelor războinice de pe subcontinent - ţărani vorbitori de telugu din sud, kunbi în vest şi rajput şi brahmani din valea Gangelui, din centru -, pe care le-a echipat cu arme europene şi le-a subordonat unor ofiţeri englezi. Teoretic, ei reprezentau doar diviziunea destinată siguranţei companiei, meniţi să protejeze bunurile companiei în vreme de război. Practic, era o armată privată, care va deveni esenţială pentru afacerile companiei. Începută ca o operaţiune comercială, Compania Indiilor de Est avea acum propriile teritorii de colonizare, propriii diplomaţi, chiar şi o armată proprie. Începea să semene tot mai mult cu un regat de sine stătător. Şi aici se află diferenţa esenţială dintre Asia şi Europa. Puterile europene se puteau lupta unele cu altele după pofta inimii: învingătorul nu putea fi decât un european. Dar, când puterile indiene porneau un război, exista posibilitatea ca învingătorul să fie o putere non-indiană.

Singura întrebare era: care din ele?

Bărbaţi războinici

Gingee este unul dintre cele mai spectaculoase forturi din Carnatic. Cocoţat în vârful unei coline abrupte care se înalţă brusc din ceaţa câmpiei, domină hinterlandul coastei Coromandel. Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea însă aici nu se aflau încartiruiţi nici britanici şi nici conducătorii locali. Gingee era în mâinile francezilor.

Conflictul dintre englezi şi olandezi fusese unul de ordin comercial. La bază, nu a fost vorba decât de afaceri, de concurenţa pentru cota de piaţă. Lupta cu Franţa - care avea să afecteze toate colţurile lumii, ca o versiune mondială a Războiului de 100 de Ani - avea să decidă cine va *guverna* lumea. Rezultatul a fost departe de o concluzie anticipată.

Se spune că în fiece dimineaţă ministrul francez al învăţământului ştie exact ce se predă în fiecare şcoală din subordinea sa. Fiecărui elev francez i se predă după aceeaşi programă analitică: aceeaşi matematică, aceeaşi literatură, aceeaşi istorie, aceeaşi filosofie. Este o abordare cu adevărat imperialistă a educaţiei. Şi se aplică în egală măsură liceului francez din Pondicherry şi omoloagelor sale din Paris. Dacă evenimentele s-ar fi desfăşurat diferit în anii 1750, şcolile de pe tot cuprinsul Indiei ar fi putut să devină la fel, iar limba franceză - nu engleza - ar fi ajuns *lingua franca* a lumii.

O situaţie contrafactuală nu este deloc fantezistă. E adevărat, fuziunea anglo-olandeză a întărit Anglia în mare măsură. Şi, odată cu unificarea parlamentelor în 1707, o a doua fuziune a produs o nouă şi redutabilă entitate: Regatul Unit al Marii Britanii, un termen propagat iniţial de Iacob I pentru a împăca Scoţia cu ideea că este anexată de Anglia şi pe englezi cu faptul că sunt conduşi de un scoţian. La finele Războiului pentru Succesiunea la Tronul Spaniei (1713), acest nou stat era deja, indiscutabil, puterea maritimă dominantă în Europa. După câştigarea Gibraltarului şi a portului Mahon (insula Minorca), Marea Britanie se afla în poziţia de a controla accesul în şi dinspre Mediterana. Franţa rămânea, totuşi, puterea predominantă în Europa continentală. În 1700 Franţa avea o economie de două ori mai mare decât cea a Marii Britanii şi o populaţie aproape de trei ori mai numeroasă. Şi, la fel ca Marea Britanie, Franţa se întinsese dincolo de mări, în lumea din afara Europei. Existau colonii franceze în America, în Louisiana şi Québec - „Noua Franţă". Insulele franceze cultivatoare de zahăr, precum Martinica şi Guadelupa, se numărau printre cele mai bogate din Marea Caraibilor. Iar în 1664 francezii îşi înfiinţaseră în Indiile de Est propria companie, Compagnie des Indes Orientales, cu baza la Pondicherry, nu departe de aşezarea britanică de la Madras, spre sud. Pericolul ca Franţa să câştige în faţa britanicilor lupta pentru supremaţia mondială era unul real şi a rămas astfel pentru cea mai mare parte a secolului. După comentariul din *Critical Review*, 1756:

> Fiecare britanic ar trebui să cunoască perspectivele ambiţioase ale Franţei, setea ei permanentă de dominaţie universală şi permanentele ei încălcări ale proprietăţilor vecinilor... Afacerile noastre, libertăţile noastre, ţara noastră, într-adevăr tot restul Europei [se află] în permanent pericol de a cădea pradă Duşmanului nostru comun, hrăpăreţului universal, care, dacă ar fi posibil, ar înghiţi globul întreg.

Este adevărat că, din punct de vedere comercial, Compagnie des Indes reprezenta o ameninţare relativ modestă la adresa Companiei Indiilor de Est. Prima ei versiune a pierdut sume substanţiale de bani, în ciuda subsidiilor guvernamentale, şi a trebuit să fie reînfiinţată în 1719. Compania franceză - spre deosebire de omoloaga ei britanică - se afla sub control guvernamental strict. Era condusă de aristocraţi, cărora nu le păsa de afaceri, dar care erau foarte interesaţi de politica puterii. Forma pe care a luat-o ameninţarea franceză a fost aşadar destul de diferită de cea olandeză. Olandezii urmăriseră o cotă de piaţă. Francezii voiau teritorii.

În 1746 guvernatorul francez de la Pondicherry, Joseph François Dupleix, a decis să dea o lovitură prezenţei engleze în India. Jurnalul lui Ananda Ranga Pillai, *dubash*-ul lui indian, descrie starea de spirit din fortul francez în ajunul atacului lui Dupleix. Conform celor relatate de Pillai, „opinia publică spune că vântul victoriei va bate de azi în favoarea francezilor... Lumea... este convinsă că Zeiţa Norocului a plecat din Madras şi se va stabili la Pondicherry". Dupleix l-a asigurat că „este sortită dispariţiei compania engleză. Se află de mult într-o stare de sărăcie, iar ce mai avea a fost împrumutat regelui, a cărui detronare este sigură. Pierderea de capital este aşadar inevitabilă şi ea trebuie să ducă la colaps. Bagă de seamă ce spun. Adevărul vorbelor mele o să ţi se dezvăluie când vei descoperi, nu peste mult timp, că profeţia mea s-a împlinit". Conform consemnării lui Pillai, la 26 februarie 1747 francezii

> s-au năpustit asupra Madrasului... aşa cum un leu se repede într-o turmă de elefanţi... au înconjurat fortul şi într-o singură zi l-au uluit şi l-au zăpăcit pe guvernator... şi pe toţi cei care erau acolo... Au capturat fortul, au înfipt steagul lor pe metereze, au luat în stăpânire oraşul întreg şi au strălucit asupra Madrasului precum soarele care îşi trimite razele asupra lumii întregi.

Consternată, Compania Indiilor de Est se temea că va fi „complet distrusă" de rivala ei franceză. Conform unui raport primit de directorii din Londra, francezii vizau „nici mai mult, nici mai puţin decât să ne înlăture din comerţul desfăşurat pe coasta aceasta [zona Madrasului] şi, treptat, din afacerile cu India".

De fapt, Dupleix nu-şi alesese bine momentul. Sfârşitul Războiului pentru Succesiunea la Tronul Austriei din Europa – încheiat în 1748 cu Pacea de la Aix-la-Chapelle – l-a silit să cedeze Madrasul. Însă în 1757 ostilităţile dintre Marea Britanie şi Franţa au reînceput – de astă dată la o scară fără precedent.

Războiul de Şapte Ani a fost conflictul cel mai asemănător unui război mondial din secolul al XVIII-lea. Asemenea conflictelor globale din secolul XX, el a fost iniţial un război european. Marea Britanie, Franţa, Prusia, Austria, Portugalia, Spania, Saxonia, Hanovra, Rusia şi Suedia au fost toate ţări combatante. Luptele însă s-au întins de la Coromandel până în Canada, din Guineea în Guadelupa, din Madras la Manila. Indieni, amerindieni, sclavi africani şi colonişti americani au fost cu toţii implicaţi. Miza era însuşi viitorul imperiului. Întrebarea era pur şi simplu: lumea va fi franceză sau britanică?

Cel care a ajuns să domine politica engleză în acest Armaghedon al Casei de Hanovra a fost William Pitt. Deloc surprinzător, un om a cărui avere de familie se întemeia pe comerţul anglo-indian nu avea nici o intenţie să cedeze poziţia mondială a Marii Britanii celei mai vechi rivale europene a ei. Nepot al lui Thomas Pitt, William s-a gândit instinctiv la război în termeni globali. Strategia lui era să se bazeze pe unica forţă superioară pe care o posedau britanicii: flota şi, în spatele ei, şantierele navale. În vreme ce aliatul Marii Britanii, Prusia, ţinea sub control

Franţa şi pe aliaţii acesteia din Europa, Marina Regală îşi constituia imperiul pe mările lumii, lăsând armatele engleze răsfirate să termine treaba în colonii. Cheia, aşadar, era să se obţină un avantaj maritim evident. După cum se exprima Pitt în Camera Comunelor în decembrie 1755, înainte de declararea oficială a războiului, dar mult după ce luptele începuseră în colonii:

> Ar trebui să ne înzestrăm marina cât de bine şi de complet cu putinţă înainte de a declara război... Nu ar trebui deci acum, că suntem în pragul războiului, să adoptăm toate metodele la care ne putem gândi pentru a-i încuraja pe marinarii capabili şi competenţi să vină în serviciul Majestăţii Sale?... Un război deschis este deja început: francezii au atacat trupele Majestăţii Sale în America, iar în schimb corăbiile Majestăţii Sale au atacat corăbiile regelui francez din acea parte a lumii. Nu este acesta un război deschis?... Dacă nu eliberăm teritoriile tuturor aliaţilor noştri din India, precum şi pe ale noastre din America de fiecare fort francez şi fiecare garnizoană franceză, putem să renunţăm la coloniile noastre.

Pitt a obţinut un angajament din partea parlamentului pentru recrutarea a 55.000 de marinari. A sporit flota, astfel încât a ajuns să numere 105 nave de linie, faţă de cele 70 ale francezilor. Astfel, Şantierele Navale Regale au devenit cea mai mare antrepriză industrială din lume, unde se construiau şi se reparau vasele şi unde erau angajaţi mii de oameni.

Politica lui Pitt depindea în parte de preeminenţa economică incipientă a Marii Britanii: în construcţii navale, metalurgie şi construcţia de armament, se bucura acum de un vădit loc de frunte. Englezii foloseau nu doar tehnologia, ci şi ştiinţa pentru a stăpâni valurile. Când George Anson a navigat în jurul lumii cu cele şase vase ale sale în anii 1740, tratamentul pentru scorbut nu era cunoscut şi John Harrison încă lucra la a treia sa variantă de cronometru pentru stabilirea longitudinii pe mare. Marinarii mureau pe capete; navele se rătăceau adesea. Când corabia *Endeavour*, sub comanda căpitanului James Cook, a pornit să navigheze în Pacificul de Sud în 1768, Harrison câştigase premiul Consiliului pentru Longitudine, iar echipajul lui Cook primea varză murată ca remediu împotriva scorbutului. Ca exemplificare a noii alianţe dintre ştiinţă şi strategie, la bordul lui *Endeavour* se afla un grup de naturalişti, între care s-a remarcat botanistul Joseph Banks, iar voiajul lui Cook avea o dublă misiune: să „menţină puterea, zona de control şi suveranitatea MARII BRITANII", revendicând Australasia în numele Amiralităţii, şi să înregistreze traiectoria lui Venus pentru Societatea Regală.

Doar disciplina navală a rămas la fel de aspră. Este bine cunoscut faptul că amiralul John Byng a fost împuşcat la începutul războiului pentru că nu reuşise să distrugă vasele franceze din largul coastei insulei Minorca, încălcând Articolul 12 din Reglementările de război, care stipulau că:

> Fiecare persoană din flotă care din cauza laşităţii, a neglijenţei sau a neloialităţii... nu va face maximum de efort pentru a captura sau a distruge orice corabie pe care va fi

de datoria ei să o atace; fiecare persoană care va încălca astfel obligaţiile şi va fi condamnată din această pricină, printr-o sentinţă a curţii marţiale, va fi executată*.

Bărbaţi mai duri, ca vărul lui Byng, sir George Pocock, au învins flota franceză în largul coastelor Indiei. Bărbaţi mai duri, ca James Cook, i-au transportat pe generalul Wolfe şi trupele acestuia de-a lungul fluviului St. Lawrence, pentru a ataca Québec. Şi bărbaţi mai duri, ca George Anson – acum prim lord al Amiralităţii –, au conceput blocada Franţei, poate cea mai clară demonstraţie a superiorităţii navale britanice pe care a îngăduit-o războiul.

În noiembrie 1759 flota franceză a reuşit în final să se mobilizeze, într-o încercare disperată de a organiza o invazie a Angliei. Sir Edward Hawke o aştepta. În timpul unei furtuni dezlănţuite, englezii au urmărit flota franceză până în golful Quiberon, în sudul coastelor Bretaniei, unde a fost zdrobită – două treimi dintre corăbii au fost scufundate, arse sau capturate. Invazia a fost abandonată. Supremaţia navală a Marii Britanii era acum definitivă, aproape asigurând şi victoria din coloniile franceze, întrucât, sistând comunicaţiile dintre Franţa şi posesiunile ei imperiale, marina a adus un avantaj decisiv trupelor terestre britanice. Capturarea oraşelor Québec şi Montréal a pus capăt guvernării franceze în Canada. Au fost cucerite şi bogatele insule din Caraibe, producătoare de zahăr – Guadelupa, Marie Galante şi Dominica. Iar în 1762 aliaţii spanioli ai Franţei au fost alungaţi din Cuba şi Filipine. În acelaşi an, garnizoana franceză a părăsit fortul din Gingee. În acel moment toate bazele din India ale francezilor – inclusiv Pondicherry – fuseseră capturate.

A fost o victorie întemeiată pe superioritatea navală. Dar, la rândul ei, aceasta a fost posibilă doar pentru că Marea Britanie a avut un avantaj crucial faţă de Franţa: posibilitatea de a lua bani cu împrumut. Mai mult de o treime din totalul cheltuielilor de război ale Marii Britanii au fost finanţate prin împrumuturi. Instituţiile copiate de la olandezi în timpul lui William al III-lea aveau acum baze solide, ceea ce i-a permis guvernului lui Pitt să distribuie cheltuielile de război prin vânzarea către investitori publici a unor obligaţiuni cu dobândă mică. În schimb, francezii erau puşi în situaţia penibilă de a cerşi sau a fura. Aşa cum spunea episcopul Berkeley, creditul a fost „principalul avantaj pe care Anglia l-a avut faţă de Franţa". Economistul francez Isaac de Pinto era de aceeaşi părere: „Imposibilitatea obţinerii de credite într-un moment de nevoie a fost cauza relelor şi probabil chiar motivul principal al dezastrelor ulterioare". În spatele fiecărei victorii maritime a britanicilor s-a aflat Datoria Naţională; creşterea acesteia – de la 74 de milioane de lire sterline la 133 de milioane în timpul Războiului de Şapte Ani – a dat măsura puterii financiare a Marii Britanii.

---

* Soarta lui Byng a inspirat faimoasa butadă a lui Voltaire: „În această ţară se socoteşte că e bine să ucizi din când în când câte un amiral, ca să-i încurajezi pe ceilalţi".

În anii 1680 încă se mai făcea distincţie între Anglia şi „Imperiul Englez din America". În 1743 se putea vorbi deja despre „Imperiul Marii Britanii, considerat un organism unic, cu alte cuvinte Marea Britanie, Irlanda, Coloniile şi zonele piscicole din America, plus posesiunile din Indiile de Est şi din Africa". Acum sir George Macartney putea scrie despre „acest vast imperiu peste care soarele nu apune niciodată şi ale cărui graniţe natura încă nu le-a stabilit". Unicul regret al lui Pitt (pacea nu s-a încheiat decât după plecarea lui din funcţie) a fost acela că francezilor li s-a permis să păstreze posesiunile de peste mări, mai ales insulele din Caraibe care le fuseseră retrocedate. În decembrie 1762 el s-a plâns în Camera Comunelor că noul guvern a

> pierdut din vedere marele principiu fundamental, anume că de Franţa, ca putere comercială şi maritimă, trebuie să ne temem în primul rând, dacă nu chiar exclusiv... iar înapoindu-i toate valoroasele insule din Indiile de Vest... i-am oferit mijloacele de a-şi recupera pierderile considerabile... Comerţul cu aceste teritorii cucerite e cât se poate de rentabil... [şi] tot ceea ce câştigăm... se măreşte de patru ori prin pierderile provocate Franţei.

Aşa cum bine a prezis Pitt, „sămânţa războiului" încolţea deja în termenii tratatului de pace. Lupta pentru supremaţia mondială dintre Marea Britanie şi Franţa avea să continue, cu scurte răgazuri, până în 1815. Dar Războiul de Şapte Ani a decis irevocabil asupra unui aspect. India avea să fie britanică, nu franceză. Iar acest lucru i-a oferit Marii Britanii, timp de aproape două sute de ani, atât o imensă piaţă pentru comerţ, cât şi o sursă inepuizabilă de trupe armate. India a fost mult mai mult decât o „nestemată a coroanei". Literal, dar şi metaforic, ea a fost o întreagă mină de diamante.

Iar indienii? Răspunsul este că s-au lăsat divizaţi – şi, în ultimă instanţă, dominaţi. Chiar şi înainte de Războiul de Şapte Ani britanicii şi francezii se amestecau în politica Indiei, încercând să impună succesorii la funcţia de subahdar în Deccan şi de nabab în Carnatic. Robert Clive, cel mai abil dintre toţi oamenii Companiei Indiilor de Est, s-a evidenţiat pentru prima dată atunci când a încercat să ridice asediul asupra oraşului Tiruchirappalli, unde era captiv candidatul britanic pentru Deccan, Mahomed Ali; a cucerit apoi oraşul Arcot, capitala districtului Carnatic, şi a rezistat acolo în faţa forţelor asediatoare ale lui Chanda Sahib, oponentul lui Mahomed Ali.

La izbucnirea Războiului de Şapte Ani, nababul din Bengal, Siraj-ud-Daula, a atacat colonia britanică de la Calcutta, luând între 60 şi 150* de prizonieri britanici,

---

* Sursele contemporane vorbeau despre 146 de prizonieri, dintre care cei mai mulţi au murit asfixiaţi. Este probabil ca numărul să fi fost mai mic, dar nu încape îndoială că o mare parte dintre ei au murit. Vara indiană era la apogeu, iar „gaura" era o celulă de numai patru metri pe cinci metri şi jumătate.

încarceraţi în ceea ce a ajuns să fie cunoscut drept „Gaura Neagră" din Fortul William. Siraj se bucura de susţinerea francezilor. Însă adversarii nababului, familia de bancheri Jaget Seth, au finanţat contraatacul britanic. Iar Clive a reuşit să-i convingă pe susţinătorii unui nabab rival, Mir Jafar, să părăsească tabăra lui Siraj şi să treacă de partea lui, în cadrul bătăliei de la Plassey, care a avut loc pe 22 iunie 1757. După câştigarea luptelor şi asigurarea guvernoratului Bengalului, Clive l-a detronat pe Mir Jafar, numindu-l în schimb pe ginerele acestuia, Mir Kasim ; când acesta nu s-a dovedit suficient de maleabil, a fost la rândul lui demis şi Mir Jafar a fost repus în funcţie. Conflictele dintre indieni au fost din nou exploatate în interesul europenilor. A fost o realitate caracteristică epocii faptul că peste două treimi dintre cei 2.900 de soldaţi ai lui Clive din bătălia de la Plassey erau indieni. Conform istoricului indian Gholam Hossein Khan, autorul scrierii *Seir Mutaqherin* sau *Cronica timpurilor moderne* (1789) :

> Urmarea unor astfel de dezbinări [între conducătorii indieni] sau a altora asemănătoare a fost faptul că majoritatea fortăreţelor, de fapt aproape întregul Hindustan, au ajuns în posesiunea englezilor... Doi prinţi se luptă pentru aceeaşi ţară, unul din ei apelează la englezi şi îi informează despre felul şi metodele prin care să ajungă stăpânii ţării. Prin insinuările lui şi cu sprijinul lor, el şi-i atrage pe unii dintre bărbaţii de vază ai ţării, care, fiindu-i prieteni, sunt deja puternic ataşaţi de persoana sa ; între timp, englezii au încheiat pe cont propriu vreun fel de tratat şi înţelegere cu el, respectă o vreme termenii înţelegerii, până ce ajung să înţeleagă bine guvernarea şi obiceiurile ţării şi să cunoască în profunzime câteva dintre taberelor acestei ţări ; apoi instruiesc şi disciplinează armata şi îşi asigură susţinerea uneia dintre tabere, ajungând curând să o învingă pe cealaltă, introducându-se încetul cu încetul în ţară şi cucerind-o... Englezii care par destul de pasivi, ca şi cum ar tolera să fie conduşi, sunt de fapt cei care pun mecanismul în mişcare.

Nu exista, conchide el, „nimic ciudat în faptul că acei neguţători au găsit mijloacele cu care să devină stăpânii acestei ţări" ; ei pur şi simplu „s-au folosit de imbecilitatea unora dintre suveranii Hindustanului, deopotrivă mândri şi ignoranţi".

La momentul victoriei lui Clive asupra restului adversarilor săi indieni, repurtată la Buxar în 1764, el ajunsese la o concluzie radicală în privinţa viitorului Companiei Indiilor de Est. Nu mai era suficient să se facă afaceri pe seama supunerii indienilor. După cum se exprima într-o scrisoare către directorii din Londra ai companiei :

> Pot să susţin cu destulă certitudine că acest regat bogat şi înfloritor poate fi total supus cu un număr de numai două mii de europeni... [Indienii sunt] indolenţi, iubitori de lux, ignoranţi şi laşi dincolo de orice închipuire... Încearcă totul mai degrabă prin perfidie decât cu forţa... Atunci, ce poate să ne facă pe noi capabili să ne asigurăm achiziţiile prezente sau să ni le îmbunătăţim, dacă nu un tip de forţă care să nu lase loc puterii perfidiei sau nerecunoştinţei ?

În baza Tratatului de la Allahabad, împăratul mogul a acordat Companiei Indiilor de Est administraţia civilă – cunoscută ca *diwani* – în Bengal, Bihar şi Orissa. Nu

era o licenţă care să le permită să bată monedă, dar era una aproape la fel de bună: dreptul de a colecta bani prin impozite. *Diwani* dădea companiei dreptul să taxeze peste 20 de milioane de oameni. Presupunând că măcar o treime din ceea ce produceau ei putea fi astfel însuşită, era vorba de un venit între două şi trei milioane de lire anual. Acum erau implicaţi în ceea ce părea să fie cea mai mare dintre toate afacerile din India: afacerea guvernării. După cum se exprima consiliul companiei din Bengal într-o scrisoare adresată directorilor în 1769: „Afacerea voastră de aici încolo poate fi considerată mai degrabă un canal de transmitere a veniturilor voastre spre Marea Britanie".

Odinioară piraţi, apoi negustori, britanicii erau acum conducătorii a milioane de oameni din teritoriile de peste mări – şi nu doar din India. Graţie unei combinaţii de putere navală şi putere financiară, ei deveniseră câştigătorii cursei europene pentru imperiu. Ceea ce începuse ca o propunere de afaceri devenise acum o problemă de guvernare.

Întrebarea pe care britanicii trebuiau să şi-o pună acum era: cum ar trebui guvernată India? Impulsul unuia precum Clive era pur şi simplu să jefuiască – şi asta a şi făcut, chiar dacă ulterior a insistat că fusese „uluit de propria moderaţie". Atât de violent din fire, încât în lipsa unor duşmani s-a gândit imediat la autodistrugere, Clive a fost predecesorul netrebnicilor făuritori de imperiu din povestirea lui Kipling „Omul care voia să fie rege":

> Noi vom... pleca într-un alt loc, unde omul nu este stingherit şi se poate manifesta în voie... oriunde există bătălii, un om care ştie cum să facă instrucţie militară poate oricând deveni Rege. Vom merge în acele locuri şi îi vom spune oricărui Rege pe care-l vom întâlni: „Vrei să-ţi învingi duşmanii?" şi îi vom arăta cum să-şi instruiască oamenii, căci la asta ne pricepem mai bine decât la orice. Apoi îl vom detrona pe acel Rege, îi vom lua Tronul şi vom întemeia o Di-nastie [*sic*].

Dar, dacă dominaţia britanică din Bengal urma să fie mai mult decât o continuare a vechii tactici de tip „atacă şi jefuieşte" a corsarilor, era necesară o abordare mai subtilă. Numirea lui Warren Hastings ca guvernator-general, prin Actul de reglementare din 1773, părea să inaugureze o astfel de abordare.

Un omuleţ isteţ, pe atât de cerebral pe cât de brutal era Clive, Hastings era un fost bursier regal la Westminster, care la şaptesprezece ani se angajase funcţionar la Compania Indiilor de Est. Ajunsese repede să vorbească fluent persana şi hindi; şi, cu cât studia mai mult cultura indiană, cu atât devenea mai respectuos. Studiul limbii persane, scria el în 1769, „nu se poate să nu ne deschidă minţile şi să nu ne inspire acea bunăvoinţă faţă de întreaga rasă umană pe care ne-o inculcă religia noastră". După cum remarca el însuşi în prefaţa la traducerea comandată din *Bhagavad-gītā*:

> Fiecare ocazie în care adevăratul caracter [al indienilor] poate fi observat ne va impresiona cu sentimentul tot mai generos privind drepturile lor naturale şi ne va învăţa să-i apreciem cu aceeaşi măsură cu care ne evaluăm pe noi înşine. Dar astfel de ocazii nu se pot întâlni decât prin scrierile lor; iar acestea vor supravieţui când dominaţia britanică în India va fi încetat de mult să existe şi când sursele bogăţiilor şi puterii pe care le deţinea odată vor fi fost date uitării.

Hastings a sponsorizat traduceri ale textelor islamice *Fatāwā al-'Ālamgiri* şi *Hidayā*, precum şi fondarea medresei din Calcutta, o şcoală de drept islamic. „Dreptul musulman", i-a spus el lordului Mansfield, „este la fel de cuprinzător şi la fel de bine definit precum cel al majorităţii statelor din Europa". A încurajat în egală măsură şi studierea geografiei şi botanicii Indiei.

Sub auspiciile lui Hastings în Bengal a început să se dezvolte o societate nouă, hibridă. Pe lângă faptul că erudiţii britanici au tradus literatura şi legile indiene, angajaţii companiei s-au căsătorit cu indience şi au adoptat obiceiurile indiene. Sensibilităţile noastre moderne sunt plăcut impresionate de acest moment extraordinar de fuziune culturală, care demonstrează că imperiul nu s-a născut cu „păcatul originar" al rasismului. Dar oare aceasta este adevărata semnificaţie? Un aspect esenţial al epocii Hastings, uşor de trecut cu vederea, este faptul că, în cea mai mare parte, bărbaţii din Compania Indiilor de Est care „s-au naturalizat" complet sau parţial se trăgeau ei înşişi dintr-una din minorităţile etnice ale Marii Britanii. Erau scoţieni.

În anii 1750, doar puţin peste o zecime din populaţia insulelor britanice trăia în Scoţia. Cu toate acestea, Compania Indiilor de Est era cel puţin pe jumătate scoţiană. Din cei 249 de funcţionari numiţi de consiliul director pentru funcţii în Bengal în ultimii zece ani ai administraţiei Hastings, 119 au fost scoţieni. Din cei 116 candidaţi pentru corpul de ofiţeri al armatei pe care compania i-a recrutat în Bengal în 1782, 56 erau scoţieni*. Din cei 371 de bărbaţi pe care directorii i-au acceptat ca „negustori liberi", 211 erau scoţieni. Dintre cei 254 de oameni recrutaţi pentru postul de medic asistent în cadrul companiei, 132 erau scoţieni. Hastings însuşi se referea la consilierii cei mai apropiaţi ca la „gărzile lui scoţiene": bărbaţi ca Alexander Elliot din Minto, John Sumner din Peterhead şi George Bogle din Bothwell. Dintre cei 35 de indivizi cărora Hastings le-a încredinţat misiuni importante în perioada funcţionării sale ca guvernator-general, cel puţin 22 erau scoţieni. Întors la Londra, Hastings s-a bazat tot pe sprijinul acţionarilor scoţieni în cadrul Consiliului Proprietarilor companiei, mai ales pe familia Johnstone din Westerhall. În martie 1787, Henry Dundas, ministrul adjunct scoţian al Justiţiei, i-a spus în glumă lui sir Archibald Campbell, pe care îl nominalizase pentru guvernoratul din Madras, că „toată India va fi curând în mâinile [noastre] şi... comitatul Argyll va ajunge depopulat, prin emigrarea neamului Campbell, care va ajunge la Madras".

---

* Prin comparaţie, irlandezii erau reprezentaţi masiv în rândul gradelor inferioare. La începutul secolului al XIX-lea, armata bengaleză era compusă din 34% englezi, 11% scoţieni şi 48% irlandezi.

(Până şi prima soţie a lui Hastings era scoţiană: Mary, născută Elliot de Cambuslang, văduva unui anume căpitan Buchanan, care pierise în Gaura Neagră.)

În cea mai mare parte, explicaţia acestei disproporţii rezidă în marea disponibilitate a scoţienilor de a-şi încerca norocul în străinătate. Norocul lipsise în anii 1690, când Compania Scoţiană încercase să stabilească o colonie la Darien, pe coasta estică a istmului Panama, un loc atât de neprielnic, încât tentativa nu avea aproape nici o şansă de reuşită, deşi ostilităţile dintre spanioli şi englezi i-au grăbit şi ele colapsul. Din fericire, Uniunea Parlamentelor din 1707 a reprezentat în acelaşi timp şi o uniune economică – şi o uniune a ambiţiilor imperiale. Acum, surplusul de antreprenori şi ingineri, de medici şi de muschetari scoţieni îşi putea valorifica talentele şi energiile pe un teren din ce în ce mai îndepărtat, în slujba capitalului englez şi sub protecţia marinei engleze.

Este posibil ca scoţienii să fi fost mai dispuşi decât britanicii din sud să se lase asimilaţi de societăţile indigene. George Bogle, trimis de Hastings să exploreze Bhutanul şi Tibetul, avea două fete cu o soţie tibetană şi descria admirativ poligamia specific tibetană (în care o femeie putea să aibă mai mulţi soţi). John Maxwell, un fiu de preot din New Machar, lângă Aberdeen, devenit redactor la *India Gazette*, a fost şi el la fel de intrigat de stilul de viaţă luxos şi efeminat (după părerea lui) din India; a avut cel puţin trei copii făcuţi cu femei indiene. William Fraser, unul dintre cei cinci fraţi din Inverness sosiţi în India la începutul anilor 1800, a jucat un rol crucial în subjugarea populaţiei gurkha; a colecţionat atât manuscrise mogule, cât şi neveste indiene. Conform unei relatări, a avut şase sau şapte neveste şi nenumăraţi copii, care au fost „hinduşi şi musulmani, după religia şi casta mamelor lor". Printre roadele unor astfel de uniuni s-a numărat şi prietenul şi tovarăşul de arme al lui Fraser, James Skinner, fiul unui scoţian din Montrose şi al unei prinţese rajput, fondatorul Regimentului de Cavalerie Skinner's Horse. Skinner a avut cel puţin şapte soţii şi i-a fost atribuită paternitatea a optzeci de copii: „Albi sau negri, nu va conta dinaintea Lui", a remarcat el odată. Chiar dacă trupele lui purtau turbane roşii, cingători cu margini argintii şi tunici de un galben strălucitor, iar el şi-a scris memoriile în limba persană, Skinner a fost un creştin devotat, care a ridicat una dintre cele mai splendide biserici din Delhi, St. James, în semn de recunoştinţă pentru că a supravieţuit unei bătălii deosebit de sângeroase.

Nu toată lumea a avut vederi la fel de multiculturale, desigur. Într-adevăr, în istoria Indiei moderne pe care a scris-o, Gholam Hossain Khan s-a plâns de tendinţa complet contrară:

> Sunt închise porţile de comunicare şi de schimburi între oamenii acestui ţinut şi străinii care le devin stăpâni; iar aceştia din urmă arată făţiş o aversiune constantă faţă de societatea indiană şi un dispreţ faţă de ideea de a conversa cu ei... Nici unul dintre aceşti gentlemeni englezi nu arată vreun interes sau vreo plăcere în compania gentlemenilor acestei ţări... Într-atât de mare este aversiunea pe care o arată deschis englezii

faţă de compania localnicilor şi atât de mare este dispreţul pe care îl trădează, încât nici dragostea şi nici coalizarea (două elemente care, că tot veni vorba, stau la baza oricăror uniuni sau ataşamente şi sunt izvorul tuturor reglementărilor şi înţelegerilor) nu se pot înrădăcina între cuceritori şi cei cuceriţi.

Nu trebuie să permitem ca numeroasele aspecte atrăgătoare ale fuziunii indo-celtice din secolul al XVIII-lea să ne facă să uităm că nu de dragul erudiţiei sau căsătoriilor interrasiale exista Compania Indiilor de Est, ci ca să producă venit. Hastings şi contemporanii lui au devenit oameni foarte bogaţi. Iar asta în ciuda faptului că piaţa principală pentru produsul lor de bază, materialele textile indiene, era limitată prin tot felul de măsuri protecţioniste, menite să stimuleze manufacturile britanice. Şi oricât ar fi iubit cultura indiană, ţelul lor a fost întotdeauna să-şi transfere profiturile înapoi în Marea Britanie. Începuse faimoasa „scurgere" de capital din India spre Marea Britanie.

Era o tradiţie care data încă de pe vremea lui Thomas Pitt şi chiar de mai înainte. În 1701, când era guvernator la Madras, Pitt descoperise mijlocul perfect de a-şi expedia câştigurile în Anglia. L-a numit „marea mea afacere, grija mea, totul pentru mine, nestemata cea mai preţioasă din lume". La vremea aceea Diamantul Pitt era cel mai mare pe care îl văzuse lumea vreodată, cântărea circa 410 carate; şlefuit, a fost evaluat la 125.000 de lire sterline. Pitt nu a dezvăluit niciodată întreaga poveste a felului cum a ajuns în posesia lui (aproape sigur provenea din minele împăratului mogul din Golconda, deşi Pitt a negat acest lucru). În orice caz, el l-a vândut mai târziu prinţului regent al Franţei, care a inclus diamantul în coroana Franţei. Dar nestemata i-a creat practic renumele: începând de atunci, a fost cunoscut ca Pitt „Diamant". Nu exista nici un simbol mai puternic al bogăţiei pe care un englez ambiţios şi capabil s-o fi putut obţine în India, unde mulţi s-au grăbit să urmeze exemplul lui Pitt. Şi Clive şi-a trimis câştigurile înapoi în Anglia sub formă de diamante. Cu totul, în jur de 18 milioane de lire sterline au fost transferate din India în Marea Britanie prin astfel de mijloace. Începând cu 1783, timp de zece ani, scurgerea a însumat 1,3 milioane de lire. După cum scria Gholam Hossein Khan:

> Englezii au în plus obiceiul de a veni aici pentru un număr de ani, după care pleacă în vizită în ţara lor natală, fără ca vreunul dintre ei să arate dorinţa de a se stabili pe acest pământ... Şi mai pun pe lângă acest obicei şi un altul de-al lor, pe care fiecare dintre aceşti emigranţi îl consideră a fi o obligaţie divină, mă refer la acela de a agonisi în ţara aceasta cât mai mulţi bani cu putinţă, transportându-i în cantităţi imense în regatul englez; aşadar, nu e deloc surprinzător că aceste două obiceiuri, combinate, vor continua să submineze şi să sărăcească această ţară şi vor reprezenta o piedică eternă în calea revenirii ei la prosperitate.

Desigur, nu orice funcţionar al Companiei Indiilor de Est devenea un Clive. Dintr-un eşantion de 645 de funcţionari civili trimişi în Bengal, mai mult de jumătate au murit în India. Dintre cei 178 care au revenit în Marea Britanie, un

număr destul de mare – cam un sfert – nu erau deosebit de bogaţi. După cum îi spunea Samuel Johnson lui Boswell: „Mai bine ar fi să câştige omul zece mii de lire în decursul a zece ani petrecuţi în Anglia decât douăzeci de mii de lire la sfârşitul a zece ani în India, pentru că trebuie să iei în calcul preţul pe care îl *plăteşti* pentru banii aceştia; iar cel care a trăit zece ani în India a renunţat la zece ani de confort social şi la toate avantajele care decurg din viaţa în Anglia".

Cu toate acestea, în vocabularul limbii engleze era pe cale să intre un cuvânt nou: „nabab", varianta stâlcită a titlului princiar indian *nawab*. Nababii erau bărbaţi precum Pitt, Clive şi Hastings, care şi-au repatriat averile făcute în India şi le-au transformat în reşedinţe impunătoare şi maiestuoase, precum cea de la Swallowfield a lui Pitt, cea de la Claremont a lui Clive sau cea de la Daylesford a lui Hastings. Aceştia nu s-au limitat la a cumpăra proprietăţi imobiliare. Cu banii pe care i-a obţinut în India, Thomas Pitt şi-a cumpărat locul în parlament din Old Sarum, acea „circumscripţie putredă" pe care mult mai faimosul său nepot avea să o reprezinte în Camera Comunelor. A fost o nemaipomenită ipocrizie din partea lui William Pitt când, în ianuarie 1770, s-a plâns că:

> Bogăţiile Asiei s-au revărsat asupra noastră şi au adus cu ele nu doar luxul asiatic, ci, mă tem, şi principiile asiatice de guvernare... Cei care au importat aurul venetic au intrat cu forţa în Parlament printr-un val de corupţie privată atât de puternic, încât nici o avere moştenită nu îi poate rezista.

Doisprezece ani mai târziu protesta că „Avem printre noi membri ai regatului Tangore şi pe nababul din Arcot, reprezentanţi ai unor despoţi neînsemnaţi din Orient".

În romanul *Bâlciul deşertăciunilor* al lui Thackeray, eroina Becky Sharp se imaginează – ca soţie a perceptorului din Boggley Wollah – „împodobită cu fel de fel de şaluri, turbane şi coliere cu diamante, cocoţată pe spinarea unui elefant", pentru că „se spune că nababii din India sunt nemaipomenit de bogaţi". Revenit la Londra din cauza unei „boli de ficat", nababul în chestiune

> îşi conducea singur caleaşca atunci când ieşea la plimbare; cina în restaurantele la modă... frecventa teatrele, aşa cum era obiceiul vremii, şi apărea la Operă, îmbrăcat cu multă caznă, în pantaloni strâmţi şi cu tricorn pe cap... era foarte spiritual când vorbea despre numeroşii scoţieni pe care... guvernatorul-general îi oploşise sub aripa lui ocrotitoare... Cât de încântată era domnişoara Rebecca de... întâmplările sărmanilor *aides-de-camp*[1].

Cu greu şi-ar putea închipui cineva o figură mai timidă şi mai puţin impozantă decât aceea a lui Jos Sedley. În realitate însă, profiturile nababilor erau din ce în ce mai mult garantate de uriaşa forţă militară instalată în India. În perioada lui

1. William Thackeray, *Bâlciul deşertăciunilor*, trad. de C. Tănăsescu şi I. Frunzetti, Minerva, Bucureşti, 1972 (n.tr.).

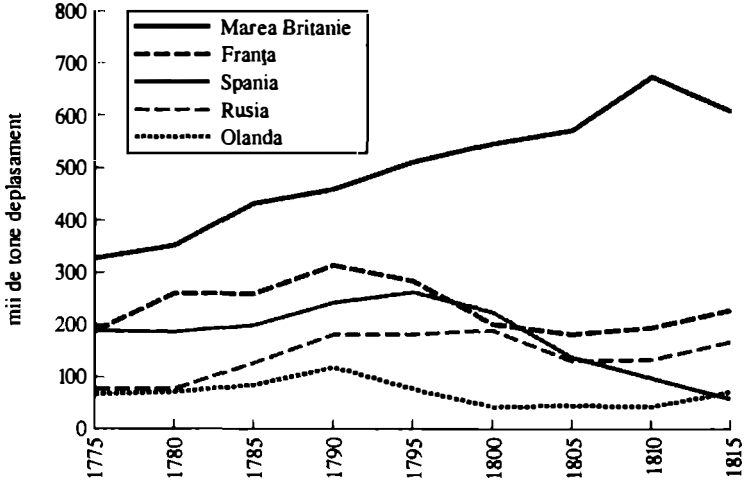

Navele maritime ale Europei : tonajul total al vaselor mai mari de 500 de tone, 1775-1815. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, Marea Britanie stăpânea cu adevărat mările.

Warren Hastings, Compania Indiilor de Est număra peste 100.000 de oameni sub arme şi se afla într-o stare de război aproape perpetuă. În 1767 s-au tras primele focuri de armă în ceea ce se va dovedi a fi un conflict îndelungat cu statul Mysore. În anul următor, regiunile Sarkar de Nord – statele de pe coasta de est – au fost cucerite de la nizamul din Hyderabad. La şapte ani de la acest eveniment au fost cucerite Benares şi Ghazipur de la nababul din Oudh. Concepute iniţial ca trupe neoficiale de pază pentru protecţia afacerilor companiei, ele au devenit acum *raison d'être* pentru companie : purtând bătălii noi, cucerind noi teritorii, pentru a plăti bătăliile anterioare. Prezenţa britanicilor în India a mai depins şi de capacitatea marinei de a-i învinge pe francezi când disputa s-a reluat, aşa cum s-a întâmplat în anii 1770. Iar asta a costat şi mai mulţi bani.

Era uşor de observat cine se îmbogăţea de pe urma Imperiului. Întrebarea era : cine anume urma să plătească pentru asta ?

Perceptorul

Robert Burns era exact genul de bărbat care ar fi putut să fie tentat să-şi caute norocul în Imperiu. Este adevărat că, atunci când viaţa lui amoroasă a luat-o razna, în 1786, el s-a gândit serios să plece în Jamaica. Până la urmă a ratat îmbarcarea pe corabie şi, gândindu-se mai bine, a ales să rămână în Scoţia. Însă poemele, cântecele şi scrisorile sale pot încă să ne ofere o imagine nepreţuită a politicii economice a Imperiului din secolul al XVIII-lea.

Burns s-a născut în 1759, în toiul Războiului de Şapte Ani, fiu al unui grădinar sărac din Alloway. Primele sale succese literare, deşi satisfăcătoare, nu i-au adus şi venituri. Şi-a încercat norocul în agricultură, dar lucrurile nu au stat cu mult mai bine. Totuşi, i s-a ivit şi o a treia posibilitate. În 1788 a candidat pentru slujba de perceptor în subordinea unuia din comisarii pentru accize. Acest lucru l-a făcut să se ruşineze mult mai mult decât renumitul său obicei de a bea şi a se însoţi cu femei uşoare. După cum îi mărturisea unui prieten: „Nu vreau să mă scuz deloc... pentru că m-am aşezat să-ţi scriu pe hârtia aceasta murdară, pătată de sângeroasele înscrisuri ale «acelor blestemate lipitori de la Accize»... Pentru glorioasa cauză a PARALELOR voi face orice, voi deveni orice". Dar „treizeci şi cinci de lire pe an nu au fost chiar aşa de rele, ca ultimă soluţie pentru un sărman poet". „Există" – a recunoscut el – „un anume stigmat ataşat caracterului unui funcţionar la Accize, dar nu am de gând să mă acopăr de onoare de pe urma nici unei profesii; şi chiar dacă salariul este mic, prin comparaţie, el este un lux faţă de aşteptările pe care m-au învăţat să le am primii mei douăzeci şi cinci de ani de viaţă". „Oamenii pot spune ce vor despre josnicia Accizelor, dar ceea ce-mi va hrăni familia şi mă va menţine independant [*sic*] pe lume este pentru mine ceva foarte important."

Călcându-şi pe mândrie de dragul salariului de perceptor, Burns a devenit o verigă în marele lanţ al finanţelor imperiale. Războaiele Marii Britanii împotriva Franţei fuseseră finanţate prin împrumuturi peste împrumuturi, iar muntele fermecat în vârful căruia stătea forţa britanică, Datoria Naţională, crescuse proporţional cu noile teritorii dobândite. Când Burns a început să lucreze pentru Accize, veniturile se ridicau la 244 de milioane de lire sterline. Un rol important al Accizelor a fost, aşadar, colectarea banilor necesari plăţii dobânzilor pentru această datorie.

Cine plătea accize? Principalele articole taxabile erau băuturile spirtoase, vinurile, mătasea şi tutunul, precum şi berea, lumânările, săpunul, amidonul, pielea, ferestrele, casele, caii şi trăsurile. Teoretic, taxele le erau impuse producătorilor bunurilor de consum. În practică însă, ele cădeau în seama consumatorilor, întrucât producătorii pur şi simplu adăugau acciza la preţul lor. Fiecare pahar de bere sau de whisky pe care îl bea un om era taxat, ca şi fiecare pipă pe care o fuma. Aşa cum spunea Burns, treaba lui era să „macine chipurile Cârciumarului şi Păcătosului în nemiloasa moară a Accizelor". Dar şi cei virtuoşi trebuiau să plătească. Fiecare lumânare pe care o aprindea omul ca să poată citi, chiar şi săpunul cu care se spăla erau impozitate. Pentru nababi, desigur, taxele abia dacă se simţeau. Dar ele acaparau o parte considerabilă a veniturilor unei familii obişnuite. Aşadar, costurile expansiunii de peste mări – sau, ca să fim mai exacţi, costurile dobânzilor Datoriei Naţionale – erau practic acoperite de majoritatea sărăcită de acasă. Şi la cine mergeau dobânzile? La o mică elită formată mai ales din deţinători de obligaţiuni din sud, circa 200.000 de familii, care investiseră o parte din averea lor în „Fonduri".

Unul dintre marile mistere ale anilor 1780 este aşadar de ce în perioada aceea revoluţia politică a avut loc în cele din urmă în Franţa – unde impozitele erau mult

mai lejere şi mai puţin regresive –, şi nu în Marea Britanie. Burns însuşi a fost unul dintre acei britanici care s-au simţit atraşi de ideea unei revoluţii. La urma urmelor, el a fost acela care a dat perioadei revoluţionare unul dintre cele mai trainice imnuri, *A Man's a Man for a' that'* (*Un om e un om, orice-ar fi*). Un meritocrat instinctiv, Burns ura cu înverşunare „imensa stupizenie a nobililor îngâmfaţi sau insolenţa luxoasă a nababilor parveniţi". În ciuda propriei complicităţi ca perceptor, a scris chiar şi un atac populist la adresa accizelor, „The De'il's awa' wi' th' Exciseman" („Diavolul l-a luat pe perceptor"). Burns a trebuit însă să-şi abandoneze principiile politice pentru a-şi putea păstra slujba. După ce a fost prins cântând un imn revoluţionar într-un teatru din Dumfries, a trebuit să scrie o scrisoare supusă de dezvinovăţire către comisarul Consiliului Scoţian al Accizelor, jurându-se că îşi va „pecetlui buzele" în privinţa subiectului revoluţiei.

Bieţii băutori şi fumători din Ayrshire erau totuşi departe de a fi cei mai săraci supuşi ai Imperiului Britanic. În India, impactul taxelor britanice a fost şi mai puternic, căci costurile ameţitoare ale Armatei Britanice din India au fost singura cheltuială imperială care nu i-a revenit niciodată contribuabilului britanic. În Bengal creşterea taxelor a coincis în mod catastrofal cu o mare foamete, care a ucis o treime din populaţie – circa cinci milioane de oameni. Pentru Gholam Hossein Khan, exista o legătură clară între „exportul uriaş de bani ce are loc în fiecare an spre Anglia" şi starea deplorabilă în care se afla ţara sa:

> Scăderea produselor din fiecare District, la care se adaugă mulţimile fără număr dispărute ca urmare a foametei şi a mortalităţii, continuă să extindă depopularea ţării... Întrucât englezii sunt acum conducătorii şi stăpânii acestei ţări, dar şi singurii oameni bogaţi, spre cine se mai pot întoarce nevoiaşii, cui să ofere produsele meşteşugului lor, ca să poată profita de pe urma cheltuielilor făcute de aceştia?... Foarte multor artizani... nu le-a mai rămas nici o altă cale în afară de cerşit şi de furat. Mulţi dintre ei, deci, şi-au părăsit deja căminul şi regiunea; şi mulţi dintre cei care nu au vrut să-şi lase locuinţa s-au împăcat cu foametea şi nenorocirea şi şi-au sfârşit zilele într-un ungher al colibelor lor.

Nu era vorba doar de faptul că britanicii repatriau atât de mult din banii pe care îi făceau în India. Pe durata şederii lor în India, aveau tendinţa să cheltuie tot mai mulţi bani pe produse britanice, nu indiene. Şi vremurile rele nu s-au sfârşit aici. O altă foamete, în 1783-1784, a ucis mai bine de o cincime din populaţia care locuia în zonele de şes ale Indiei; ea a fost urmată de perioade de lipsuri severe, în 1791, 1801 şi 1805.

La Londra, acţionarii deveneau neliniştiţi, iar preţul acţiunilor la Compania Indiilor de Est din această perioadă arată limpede de ce. După ce a crescut vertiginos sub guvernoratul lui Clive, a scăzut brusc în perioada lui Hastings. Dacă vaca de muls care era Bengalul urma să moară de foame, viitoarele câştiguri ale companiei aveau să se prăbuşească. Pe de altă parte, Hastings nu se mai putea baza pe operaţiunile militare pentru a umple la loc cuferele companiei. În 1773 el a

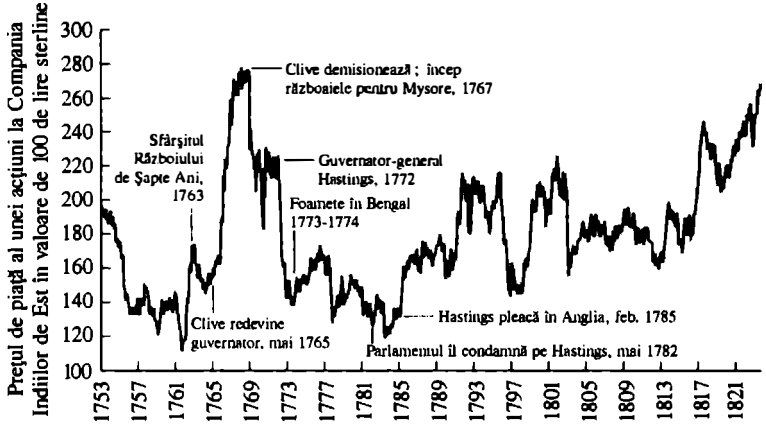

Prețul acțiunilor la Compania Indiilor de Est, 1753-1823

acceptat oferta de 40 de milioane de rupii din partea nababului din Oudh pentru a lupta împotriva populației rohilla, de origine afgană, care se stabilise în Rohilkhand, dar costurile acestei operațiuni mercenare nu au fost cu mult mai mici decât banii oferiți ca plată, care de altfel nu a fost niciodată achitată. În 1779 Confederația Maratha a înfrânt o armată britanică trimisă să îi conteste dominația în vestul Indiei. Un an mai târziu, Haidar Ali din Mysore și fiul său, Tipu Sultan, au atacat Madrasul. Pe măsură ce veniturile se prăbușeau și cheltuielile explodau, ca să rămână pe linia de plutire, compania a trebuit să se bazeze pe vânzarea de acțiuni și pe împrumuturile pe termen scurt. În final, directorii au fost obligați nu doar să reducă dividendele anuale, ci și să apeleze la guvern pentru sprijin – spre dezgustul economistului Adam Smith, adeptul pieței libere. Așa cum nota Smith, cu dispreț, în *Avuția națiunilor* (1776):

> ...în loc să se reducă, datoriile lor au crescut – cu o restanță către trezorerie din plata a 400.000 de lire; cu o alta către vamă, pentru taxe vamale neplătite; un debit imens la bancă, pentru banii împrumutați și o a patra restanță, în valoare de cel mult 1.200 de lire, pentru bancnotele pe care le-au luat din India și care au fost acceptate cu neglijență[1].

Datoria companiei ajunsese în 1784 la 8,4 milioane de lire sterline, iar printre criticii lui Hastings se numărau acum și o serie de politicieni puternici, precum Henry Dundas și Edmund Burke – cel dintâi un scoțian versat și cu influență în culisele puterii, cel de-al doilea, un formidabil orator irlandez. Când Hastings a demisionat din funcția de guvernator-general și a revenit în Anglia în 1785, ei au fost cei care au declanșat punerea sub acuzare.

1. Adam Smith, *Avuția națiunilor*, traducere de Monica Mitarcă, Publica, București, 2011 (n.tr.).

Procesul lui Hastings, care a ajuns să dureze şapte ani istovitori, a însemnat mai mult decât umilirea publică a unui director al companiei în faţa acţionarilor nemulţumiţi. De fapt, întregul fundament al guvernării companiei în India a fost supus judecăţii. Acuzaţiile iniţiale dezbătute în Camera Comunelor îl învinuiau pe Hastings:

> De profundă nedreptate, cruzime şi trădare a încrederii naţiunilor, pentru că a angajat soldaţi britanici în scopul exterminării unor oameni nevinovaţi şi neajutoraţi... populaţia rohilla...
>
> De mai multe acţiuni de extorcare şi de alte fapte de guvernare defectuoasă faţă de rajahul din Benares...
>
> [De] numeroase şi insuportabile greutăţi la care a fost supusă familia regală din Oude [Oudh]...
>
> De sărăcirea şi depopularea întregului ţinut Oude (Oudh), transformând acea ţară, pe vremuri o adevărată grădină, într-un deşert de nelocuit...
>
> De folosirea neglijentă, injustă şi pernicioasă a puterilor lui şi a imensului capital de încredere de care se bucura, graţie funcţiei ocupate în India, cu intenţia de a răsturna vechile regimuri ale ţării, de a exercita o influenţă nejustificată în scopul semnării unor contracte extravagante şi stabilirii unor salarii ieşite din comun...
>
> De primirea de bani, în ciuda dispoziţiilor date de companie, de Actul Parlamentului şi de propriile angajamente sacre; şi de folosirea banilor în scopuri total improprii şi neautorizate [şi pentru] enorme extravaganţe şi mite, în diferite contracte, în vederea îmbogăţirii subordonaţilor şi a favoriţilor săi.

Deşi nu toate acuzaţiile au fost probate, lista era suficient de lungă pentru ca Hastings să fie arestat şi acuzat de „înalte crime şi delicte". La 13 februarie 1788, într-o atmosferă similară unei seri de premieră din West End, a început cel mai faimos – şi cu siguranţă cel mai prelungit – proces din istoria Imperiului Britanic. În faţa unui strălucit public, Burke şi dramaturgul Richard Sheridan au deschis procesul cu o hiperbolă plină de virtuozitate:

> BURKE: Îl acuz în numele naţiunii engleze, a cărei onoare milenară a întinat-o. Îl acuz în numele poporului Indiei, ale cărui drepturi le-a călcat în picioare şi a cărui ţară a transformat-o într-un deşert. În sfârşit, în numele naturii umane înseşi, în numele ambelor sexe, în numele tuturor vârstelor, în numele fiecărui rang social, îl acuz pe acest duşman comun şi opresor al tuturor.
>
> SHERIDAN: În mintea lui totul este amestecat, ambiguu, sumbru insidios şi meschin; doar simplitate afectată şi disimulare; o masă eterogenă de calităţi contradictorii; nu are nimic măreţ în afara crimelor sale, dar până şi acelea au fost în profund contrast cu caracterul meschin al motivelor sale, care sunt dovada atât a josniciei, cât şi a răutăţii lui şi îl denunţă totodată ca trădător şi escroc.

Hastings nu le putea ţine piept; şi-a încurcat replicile. Pe de altă parte, măsura succesului unui spectacol de teatru, durata lungă în care se joacă, nu e şi măsura succesului unui proces. Până la urmă Hastings a fost achitat de Camera Lorzilor, extenuată şi considerabil modificată.

Cu toate acestea, India Britanică nu avea să mai fie niciodată la fel. Chiar şi înainte de începerea procesului, o nouă Lege privind guvernarea Indiei fusese trecută prin parlament de un alt William Pitt, fiul eroului din Războiul de Şapte Ani şi strănepotul lui Pitt „Diamant". Scopul legii era să facă ordine în Compania Indiilor de Est şi să pună capăt perioadei de jaf a nababilor. Din acel moment, guvernatorii generali ai Indiei nu aveau să mai fie funcţionari ai companiei, ci persoane de rang înalt, numite direct de coroană. Când primul dintre ei, contele de Cornwallis, a sosit în India (proaspăt revenit după o înfrângere în America), a luat măsuri imediate pentru a schimba modul de administrare a companiei, mărind salariile şi diminuând beneficiile, inversând deliberat „vechile principii ale economiei din Leadenhall Street". A fost momentul care a marcat începutul unei instituţii ce va deveni renumită pentru incoruptibilitatea ei nepătată - Serviciul Civil din India. În locul impozitării arbitrare din perioada lui Hastings, Acordul Permanent, semnat de Corwallis în 1793, a introdus drepturi funciare de inspiraţie engleză şi a stabilit obligaţiile fiscale ale proprietarilor de terenuri pe perioadă nedeterminată; efectele au fost reducerea ţăranilor la statutul de simpli chiriaşi şi întărirea poziţiei nobilimii bengaleze în dezvoltare.

Noul palat al guvernatorului-general, ridicat la Calcutta de succesorul lui Cornwallis - Richard, conte de Mornington (ulterior marchiz de Wellesley), fratele viitorului duce de Wellington -, a reprezentat un simbol revelator al năzuinţelor pe care le-au nutrit britanicii din India în anii de după Warren Hastings. Corupţia orientală a fost eliminată; a fost introdusă virtutea clasică, deşi despotismul a rămas sistemul politic preferat. După formula, oarecum nesinceră, a lui Horace Walpole, un „grup paşnic, liniştit de negustori" a devenit „moştenitorul de drept al romanilor".

Un lucru însă nu s-a schimbat. Sub administraţiile lui Cornwallis şi Wellesley, puterea britanicilor în India a continuat să se bazeze pe forţa sabiei. Război după război, dominaţia britanică s-a extins tot mai departe de Bengal - împotriva populaţiei maratha, împotriva celor din Mysore, împotriva sikhilor din Punjab. În 1799, când a căzut capitala lui, Seringapatam, Tipu Sultan a fost ucis. În 1803, în urma înfrângerii Confederaţiei Maratha la Delhi, împăratul mogul însuşi a acceptat în sfârşit „protecţia" britanicilor. În 1815, circa 40 de milioane de indieni se aflau sub control britanic. Formal, tot o companie era administratorul. Dar Compania Indiilor de Est era acum mult mai mult decât dădea de înţeles numele ei. Era moştenitoarea mogulilor, iar guvernatorul-general era împăratul *de facto* al unui subcontinent.

În 1615 Insulele Britanice erau o entitate neînsemnată din punct de vedere economic, fragmentată politic şi lipsită de putere strategică. Două sute de ani mai

târziu, Marea Britanie deţinea cel mai mare imperiu pe care îl cunoscuse lumea vreodată, imperiu care cuprindea patruzeci şi trei de colonii, situate pe cinci continente. Titlul lucrării lui Patrick Colquhoun *A Treatise on the Wealth, Power and Resources of the British Empire in Every Quarter of theWorld* (*Tratat asupra bogăţiilor, puterii şi resurselor Imperiului Britanic din fiecare parte a lumii*) (1814) spune totul. Britanicii îi jefuiseră pe spanioli, îi copiaseră pe olandezi, îi învinseseră pe francezi şi îi prădaseră pe indieni. Acum erau conducătorii supremi.

Oare toate acestea s-au făurit „într-un acces de neatenţie"? Evident că nu. Începând cu domnia reginei Elisabeta I, existase o campanie susţinută pentru preluarea imperiilor altora.

Totuşi, comerţul şi cuceririle în sine nu ar fi fost suficiente pentru această realizare, oricât de mare ar fi fost puterea financiară şi navală a britanicilor. A fost nevoie şi de colonizare.

Capitolul 2

Ciuma albă

[...]
Ce alt putem a face, decât Domnului un cânt
Că ne-a condus în labirint de ape-n gând
Pe-o insulă de-atâtea veacuri neştiută
Dar mult mai caldă ca a noastră şi plăcută?
Şi unde el zdrobeşte monştri marini urâţi
Abisul îl ridică pe umerii tăcuţi
Pe mal ierbos ne trase fără de tărie,
Feriţi de furia furtunii şi-a popilor mânie.
Ne-a dat eterna primăvară
Ce-mbracă în argint tot ce-nconjoară...

Andrew Marvell, „Song of the Emigrants in Bermuda" (1653)

Am [văzut] un grup de oameni... sub patronajul guvernului englez; şi sub protecţia lui... pentru un lung şir de ani... ajungând, prin dezvoltare lentă, la o astfel de stare de prosperitate şi de fericire, încât era aproape de invidiat, dar i-am [văzut] şi înnebunind de prea multă fericire şi năvălind în revoltă deschisă contra părintelui care îi proteja împotriva ravagiilor provocate de duşmanii lor.

Peter Oliver, *The Origin and Progress of the American Revolution* (1781)

De la începutul anilor 1600 şi până în anii 1950, peste 20 de milioane de oameni au părăsit Insulele Britanice pentru a începe o viaţă nouă în teritoriile de peste mări. Doar o mică parte dintre ei s-au mai întors. Nici o altă ţară din lume nu a ajuns să exporte un număr atât de mare dintre locuitorii ei. Părăsind Marea Britanie, primii emigranţi nu şi-au riscat doar economiile de o viaţă, ci chiar viaţa. Călătoriile lor nu au fost niciodată lipsite de riscuri; destinaţiile către care se îndreptau erau deseori nesănătoase şi inospitaliere. Pentru noi, hotărârea lor de a pune totul în joc pentru un bilet doar dus pare derutantă. Totuşi, fără milioanele de astfel de

bilete – unele cumpărate voluntar, altele nu – n-ar fi putut exista nici un Imperiu Britanic. Pentru că migraţia în masă, cea mai mare din istoria omenirii, a reprezentat fundaţia indispensabilă a Imperiului. Acest exod britanic a schimbat lumea. A transformat continente întregi în continente cu populaţie albă.

Pentru cei mai mulţi dintre emigranţi, Lumea Nouă însemna libertate – libertate religioasă în unele cazuri, dar, mai presus de orice, libertate economică. Într-adevăr, pentru britanici această libertate făcea ca imperiul lor să fie diferit – şi, desigur, mai bun – faţă de imperiile spaniol, portughez şi olandez. În 1766, Edmund Burke declara că „fără libertate nu ar exista Imperiul Britanic". Dar se putea oare ca un imperiu, aşa cum era dominaţia britanică asupra teritoriilor străine, să se bazeze pe libertate? Nu era oare o contradicţie în termeni? Desigur, nu toţi cei care traversau oceanele o făceau de bunăvoie. Mai mult, cu toţii erau în continuare supuşi ai monarhului britanic; câtă libertate politică puteau deci să aibă? Tocmai această întrebare a fost scânteia care a declanşat primul mare război pentru independenţă împotriva Imperiului.

Începând cu anii 1950, fluxurile migraţiilor şi-au inversat direcţia. Peste un milion de oameni de pe tot cuprinsul fostului Imperiu Britanic au imigrat în Marea Britanie. Atât de controversată a fost această „colonizare inversă", încât guverne succesive au restricţionat-o drastic. În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea însă, britanicii înşişi au fost imigranţi nedoriţi, cel puţin în ochii celor care erau deja locuitorii Lumii Noi. Pentru populaţiile gazdă din acest imperiu al libertăţii, milioanele de migranţi nu păreau cu mult mai buni decât o ciumă albă.

Plantaţia

La începutul anilor 1600, un grup de colonişti intrepizi au traversat marea ca să se stabilească şi, sperau ei, să civilizeze o ţară primitivă, locuită – în viziunea lor – de un „popor barbar": Irlanda.

Reginele Maria şi Elisabeta, din dinastia Tudorilor, au încuviinţat colonizarea sistematică a Irlandei, mai întâi în Munster, în sud, iar apoi, mai ambiţioasa colonizare a Ulsterului, în nord. Astăzi tindem să credem că acesta a fost momentul de început al tulburărilor din Irlanda. Intenţia colonizării a fost însă aceea de a pune capăt instabilităţii cronice a ţării.

Încă de la autoproclamarea lui Henric al VIII-lea ca rege al Irlandei în 1541, puterea engleză se limitase la aşa-zisul „Pale" al unei colonii engleze anterioare din jurul Dublinului şi la încercatul fort scoţian Carrickfergus. Din punctul de vedere al limbii, religiei, proprietăţii latifundiare şi structurii sociale, restul Irlandei era o lume aparte. Exista totuşi un pericol: Spania putea folosi Irlanda romano-catolică ca pe o poartă lăturalnică spre Anglia protestantă. Remediul adoptat a fost colonizarea sistematică. În 1556, regina Maria a distribuit moşiile confiscate din Leix şi Offaly, în Leinster, coloniştilor care au înfiinţat acolo Philipstown şi Maryborough, dar aceste aşezări erau mai mult nişte avanposturi

militare. Sub domnia surorii sale vitrege, Elisabeta, a prins contur ideea coloniilor engleze. În 1569, sir Warham St. Leger a propus o colonie în sud-vestul provinciei Munster ; doi ani mai târziu, sir Henry Sydney şi contele de Leicester au convins-o pe regină să întreprindă o acţiune similară în Ulster, ca urmare a confiscării domeniilor lui Shane O'Neill.

Ideea era să se întemeieze „oraşe de refugiu" cu ajutorul negustorilor, care să „prindă rădăcini", şi să fie stabiliţi „buni gospodari, meşteri plugari, rotari şi fierari... care fie să se aşeze, dacă sunt în stare, fie, altminteri, să şadă acolo şi să-i slujească pe gentlemenii care vor locui acolo". Pe pământurile care acum erau „necultivate", „părăsite" şi „nelocuite" aveau să curgă „lapte şi miere", după cum spunea Walter Devereux, conte de Essex, care şi-a ipotecat moşiile din Anglia şi Ţara Galilor ca să-şi finanţeze „acţiunea din Ulster".

Coloniştii aspiranţi nu s-au descurcat însă prea bine : mulţi au revenit acasă, pentru că „nu au putut uita delicatesele din Anglia şi le-a lipsit forţa hotărâtă de a îndura munca grea, timp de un an sau doi, în această ţară pustie". În 1575, o campanie militară engleză a luat Carrickfergus din mâinile scoţienilor, dar curând Essex a ajuns să lupte împotriva căpeteniilor gaelice, conduse de neamul O'Neill (Turlough Luineach). Un an mai târziu, Essex a murit de dizenterie la Dublin, convins în continuare de importanţa viitoare a „introducerii coloniilor engleze". În 1595 puterea în Ulster se afla în mâinile lui Hugh O'Neill, conte de Tyrone, care s-a autoproclamat prinţ de Ulster, după ce şi-a asigurat sprijinul Spaniei. În august 1598, O'Neill a învins o armată engleză la Yellow Ford. S-a întâmplat la fel şi în Munster. După înăbuşirea revoltelor catolice, a fost lansat un plan pentru înfiinţarea unei aşezări acolo. Pământurile urmau să fie împărţite în moşii de 4.850 de hectare, destinate englezilor ce se angajau să le populeze tot cu englezi, care să le ia în arendă. Printre cei ce au dobândit moşii în Munster s-au numărat sir Walter Ralegh şi Edmund Spenser, ultimul scriind *The Faerie Queene* la reşedinţa sa de la Kilcolman, comitatul Cork. În octombrie 1598 coloniştii au fost însă masacraţi ; casa lui Spenser a fost făcută una cu pământul.

Numai faptul că Spania nu a reuşit să trimită la Kinsale un număr suficient de trupe şi înfrângerea armatei lui O'Neill când a încercat să elibereze oraşul asediat au împiedicat abandonarea definitivă a strategiei de colonizare din perioada elisabetană. După ce O'Neill a fost supus şi a fugit în Europa în 1607, strategia a fost totuşi revigorată de succesorul Elisabetei I, Iacob al VI-lea al Scoţiei, devenit Iacob I al Angliei.

Aşa cum ştie orice cititor al poeziei lui John Donne, celor din perioada regelui Iacob I le plăceau peste măsură metaforele. Termenul pe care îl foloseau pentru colonizare era „plantaţie" ; în expresia lui sir John Davies, coloniştii erau „grâu bun" ; localnicii erau „buruieni". Dar era vorba despre ceva mai mult decât „grădinăritul" social. Teoretic, plantaţia era doar un alt cuvânt pentru colonizare, vechea practică a grecilor de a înfiinţa aşezări formate din supuşi loiali la periferia lumii lor politice. În realitate, plantaţia reprezenta o acţiune cunoscută astăzi ca „epurare etnică". Au fost confiscate pământurile contelui rebel şi ale tovarăşilor

lui - practic, cea mai mare parte a celor şase comitate: Armagh, Coleraine, Fermanagh, Tyrone, Cavan şi Donegal. Pământul cel mai valoros din punct de vedere strategic şi agricol avea să fie dat acelor „colonii de oameni civilizaţi din Anglia şi Scoţia", după cum i-a numit reprezentantul coroanei, lordul Chichester. Dacă se planta suficient grâu bun, englezesc şi scoţian, susţineau consilierii lui Iacob, „ţara va fi fericit colonizată până la sfârşitul veacurilor". Unde era posibil, aşa cum regele însuşi a clarificat, localnicii aveau să fie „îndepărtaţi".

Aşa-numita *Printed Book*, publicată în aprilie 1610, descria în detaliu cum trebuia să funcţioneze plantaţia. Pământul avea să fie realocat, în parcele bine delimitate, cu suprafeţe variind între 400 şi 1.200 de hectare. Cele mai mari parcele urmau să le revină celor denumiţi ameninţător „antreprenori"[1], a căror treabă era să construiască bisericile protestante şi fortificaţiile. În mod simbolic, zidurile din Derry (sau Londonderry, aşa cum a fost redenumit în 1610) aveau forma unui scut, care proteja noua comunitate protestantă, plantată aici de administraţia londoneză. Catolicii erau nevoiţi să locuiască în afara zidurilor, în Bogside. Nimic nu ilustrează mai bine segregarea etnică şi religioasă implicată de politicile de colonizare.

Este greu de crezut că cineva îşi închipuia că ele vor „stabiliza" Irlanda. Nici pe departe nu s-a întâmplat astfel. La 22 octombrie 1641, catolicii din Ulster s-au răsculat împotriva nou-veniţilor. În ceea ce un contemporan a numit o „groaznică furtună însângerată", circa 2.000 de protestanţi au fost ucişi. Nu a fost ultima oară când colonizarea s-a dovedit a fi un conflict josnic, şi nu convieţuire. Totuşi, la momentul respectiv plantaţia prinsese rădăcini. Chiar şi înainte de revolta din 1641, peste 13.000 de englezi, bărbaţi şi femei, se stabiliseră în cele şase comitate ale plantaţiei din vremea regelui Iacob I, şi peste 40.000 de scoţieni pe tot întinsul Irlandei de Nord. Şi Munsterul reînviase: în 1641, populaţia de „englezi noi" era de 22.000. Şi a fost doar începutul. Pe la 1673 un pamfletar anonim putea descrie fără greş Irlanda drept „una dintre cele mai importante membre ale Imperiului Britanic".

Irlanda a fost aşadar laboratorul experimental al colonizării britanice, iar Ulster a fost plantaţia prototip. Ceea ce părea să demonstreze faptul că un imperiu putea fi clădit nu doar prin comerţ şi cucerire, ci şi prin migraţie şi colonizare. Acum provocarea era să exporte modelul cât mai departe - nu doar dincolo de Marea Irlandei, ci şi dincolo de Atlantic.

La fel ca plantaţia din Irlanda, şi plantaţia din America a fost tot o idee elisabetană. Ca de obicei, dorinţa de a imita Spania - şi teama de a nu i-o lua Franţa înainte* - a convins coroana să-şi ofere sprijinul. În 1578, un gentleman din Devon pe nume Humphrey Gilbert, fratele vitreg al lui sir Walter Ralegh, a obţinut autorizaţia reginei pentru colonizarea teritoriilor libere din nordul Floridei spaniole. Nouă ani mai târziu, o expediţie înfiinţa prima aşezare britanică din America de

1. În engleză *undertakers*, care înseamnă şi „antreprenori de pompe funebre" (n.tr.).

* În anii 1560 hughenoţii francezi stabiliseră deja aşezări în regiunea care va deveni Carolina de Sud şi în nordul Floridei.

Nord pe insula Roanoke, la sud de golful Chesapeake, astăzi Kitty Hawk. La momentul acela, colonizarea Americii Centrale şi a Americii de Sud de către Spania şi Portugalia se desfăşura deja de aproape un secol.

Una dintre cele mai importante întrebări ale istoriei moderne este de ce colonizarea Americii de Nord de către nord-europeni a avut rezultate atât de diferite de colonizarea Americii de Sud de către sud-europeni. Merită să reamintim în primul rând cât de mult au avut în comun cele două procese. Ceea ce a început ca o goană după aur şi argint a dobândit rapid o dimensiune agricolă. Culturile din Lumea Nouă, printre care producţiile de porumb, cartofi, cartofi-dulci, roşii, ananas, cacao şi tutun, puteau fi exportate; în timp ce culturile de aiurea - grâu, orez, trestie-de-zahăr, banane şi cafea - puteau fi transferate în cele două Americi. Chiar mai important, aducerea pe cele două continente a unor animale domestice necunoscute până atunci (vite, porci, găini, oi, capre şi cai) a stimulat considerabil productivitatea agricolă. Totuşi, dispariţia a circa trei sferturi din populaţia indigenă - în cazul Americii Latine -, victimă a bolilor europene (variolă, pojar, gripă şi tifos), iar mai apoi a bolilor aduse din Africa (în special febra galbenă), a creat nu doar un vid de putere avantajos, ci şi o penurie acută a mâinii de lucru. Ceea ce a făcut ca imigraţia pe scară largă să fie nu doar posibilă, ci şi dezirabilă. A mai însemnat că şi după o sută de ani de imperialism iberic cea mai mare parte a continentului american era în continuare nepopulată de europeni. Faptul că Ralegh a numit ţinutul din jurul golfului Chesapeake „Virginia" nu a fost doar un compliment adus reginei sale celibatare.

Aşteptările legate de Virginia erau mari, prevăzându-se că regiunea va oferi „toate mărfurile pe care le aveau Europa, Africa şi Asia". Conform spuselor unui entuziast, „pământul [acolo] oferă de toate, din belşug, ca la începuturile Creaţiei, fără efort şi fără să-l munceşti". Poetul Michael Drayton o numea „singurul paradis pământesc". Din nou se aduceau garanţii că vor curge lapte şi miere. După un alt partizan înfocat, Virginia avea să se dovedească

> un Tir al vopselelor, Basan pentru lemn, Persia pentru uleiuri, Arabia pentru mirodenii, Spania pentru mătăsuri, Narcis pentru negoţul pe mare, Olanda pentru peşte, Pomona pentru fructe şi, prin cultivare, Babilonul pentru grâu, pe lângă abundenţa de mure, minerale, rubine, perle, pietre preţioase, struguri, cerbi, păsăret, leacuri pentru trup, verdeţuri pentru hrană, rădăcini pentru coloranţi, cenuşă pentru săpun, cherestea pentru construcţii, păşuni pentru vite, râuri pentru pescuit şi orice alt produs îi este pe voie Angliei.

Problema era că America era cu mii de kilometri mai îndepărtată decât Irlanda, iar agricultura trebuia începută acolo de la zero. În intervalul dintre sosirea coloniştilor şi prima recoltă reuşită, problemele proviziilor de hrană erau descurajante. Posibilii colonişti aveau să se confrunte, după cum s-a şi dovedit, cu ameninţări chiar mai serioase decât temuţii *woodkerryes*, papistaşi din Ulster.

Întocmai ca dezvoltarea comerţului Marii Britanii cu India, colonizarea a fost o formă de „parteneriat public-privat": coroana a stabilit regulile, prin mijlocirea

împuternicirilor regale, dar decizia de a-şi asuma riscurile şi a pune banii la bătaie a fost a unor persoane private. Aceste riscuri s-au dovedit a fi considerabile. Prima aşezare din Roanoke abia dacă a rezistat un an; în iunie 1586 ea era deja abandonată, după probleme cu „indienii" locali*. A doua expediţie din Roanoke, în 1587, a fost condusă de John White, care, atunci când a revenit în Anglia după provizii, şi-a lăsat în colonie soţia şi copiii. La întoarcere, în 1590, familia sa şi toţi ceilalţi colonişti dispăruseră. Compania Virginia, înfiinţată în aprilie 1606, nu îi interesa pe cei reticenţi în a-şi asuma riscuri.

Astăzi nu a mai rămas mare lucru din Jamestown, Virginia, primul avanpost american al companiei. Deşi poate fi numită în mod legitim prima colonie britanică de succes din America, şi ea a fost aproape de a suferi soarta nefericitei predecesoare de la Roanoke. Malaria, febra galbenă şi ciuma au făcut ca, la finele primului lor an acolo, din efectivul iniţial de peste o sută de oameni să nu mai fi rămas decât treizeci şi opt. Timp de aproape zece ani, Jamestown s-a aflat în pragul dispariţiei. Colonia a fost salvată însă de conducerea tenace a unui pionier astăzi mai degrabă trecut cu vederea.

Cel mai mare ghinion al lui John Smith a fost tocmai faptul că se numea John Smith: dacă i-ar fi fost hărăzit un nume mai greu de uitat, poate că am fi auzit cu toţii de el. Soldat irascibil şi navigator intrepid, căzut la un moment dat rob la turci, Smith era convins că viitorul Imperiului Britanic stătea în colonizarea Americii. Deşi sosit în Virginia ca deţinut - fusese acuzat de revoltă pe corabie în mijlocul Atlanticului -, el a fost acela care a impus ordinea şi a evitat un al doilea eşec precum cel de la Roanoke împăcându-i pe indienii locali. Cu toate acestea, şansele de a supravieţui un an în Jamestown erau în jur de 50%, iar iarna anului 1609, pe care Smith a trebuit să şi-o petreacă aducând provizii din Anglia, a rămas în amintire ca „vremea foametei". Doar nişte oameni suficient de disperaţi şi-ar fi riscat vieţile cu şanse atât de mici. Jamestown avea nevoie de meşteri, de fermieri şi de artizani pricepuţi. Dar, aşa cum se plângea Smith, nu avea decât drojdia societăţii din timpul domniei lui Iacob. Era nevoie de ceva mai mult pentru ca plantaţia din America să prindă cu adevărat rădăcini.

Un stimulent important a fost oferta făcută viitorilor colonişti de către Compania Virginia - parcele de 20 de hectare, cu o chirie neglijabilă şi pe o perioadă nedeterminată. În cadrul sistemului de alocare pe cap de locuitor a terenurilor agricole, un colonist primea câte 20 de hectare pentru fiecare dintre persoanele aflate în întreţinerea lui. Însă doar perspectiva de a primi pământ gratis nu era suficientă ca să atragă genul de oameni pe care îi căuta John Smith. La fel de importantă a fost şi descoperirea, în 1612, a faptului că tutunul putea fi cultivat

---

* Este important să nu uităm că la momentul respectiv coasta Americii de Nord prezenta interes mai ales ca sursă de sprijin strategic pentru ambiţiile Marii Britanii de dominaţie în Caraibe, cunoscute şi ca „Indiile de Vest". De aici şi termenul „indieni", familiar, dar nepotrivit, dat băştinaşilor din America de Nord.

cu uşurinţă. În 1621 exporturile de tutun din Virginia crescuseră vertiginos, până la 160 de tone pe an. Şase ani mai târziu, regele însuşi ajungea să se plângă guvernatorului şi consiliului director al Companiei Virginia „că provincia aceasta este în întregime construită pe fum".

La nivel superficial, cultura tutunului era soluţia. Nu avea nevoie de o investiţie prea mare: doar câteva unelte, o presă şi un hambar pentru uscare. Cu toate că dura mult, nu necesita decât o pricepere sumară, ca ruperea lăstarilor între degetul mare şi arătător, şi nu era anevoioasă. Faptul că tutunul vlăguia solul după şapte ani de cultură nu a făcut decât să încurajeze întinderea spre vest a coloniei. Dar tocmai uşurinţa cultivării a adus colonia aproape în pragul dispariţiei. Între 1619 şi 1639, pe măsură ce producţia a crescut exponenţial până la 680 de tone pe an, preţul tutunului s-a prăbuşit, de la trei şilingi la trei penny pentru o jumătate de kilogram. Companiile care deţineau monopolul comerţului cu Asia nu ar fi permis niciodată o astfel de cădere. Dar în America, unde obiectivul era atragerea coloniştilor, nu puteau exista astfel de monopoluri.

Pe scurt, economia Americii britanice era precară; şi America britanică nu s-ar fi putut întemeia doar prin economie. Era nevoie de ceva mai mult – un stimulent în plus pentru a traversa Atlanticul, mai presus de motivaţia profitului. Acel ceva s-a dovedit a fi fundamentalismul religios.

După separarea de Roma sub domnia tatălui ei, îmbrăţişarea din toată inima a reformei protestante sub domnia fratelui ei vitreg, urmată apoi de repudierea reformei sub domnia surorii ei vitrege, la urcarea sa pe tron, regina Elisabeta I a aşezat în cele din urmă Anglia pe „calea de mijloc" a protestantismului moderat. Totuşi, pentru cei care au ajuns să fie cunoscuţi ca puritani, regimul anglican era o înşelătorie. Când a devenit clar că, în ciuda educaţiei sale calvine scoţiene, Iacob I intenţiona să menţină ordinea stabilită de Elisabeta, un grup de aşa-numiţi „pelerini" din Scrooby, în Nottinghamshire, au decis că era momentul să plece. Au încercat întâi Olanda, dar după zece ani au părăsit-o, pentru că era prea laică. Apoi au aflat despre America şi tocmai ceea ce pe alţii îi făcuse să renunţe – faptul că era o sălbăticie – lor li s-a părut ideal. Unde era mai potrivit să întemeieze o societate cu adevărat evlavioasă, dacă nu în mijlocul „unui imens şi pustiu haos"?

Pe 9 noiembrie 1620, la aproape opt săptămâni de la plecarea din Southampton, Pelerinii au acostat la Cape Cod. Parcă pentru a putea să o ia cu totul de la zero, au ratat Virginia cu vreo 200 de mile şi au ajuns în schimb pe ţărmurile mai reci dinspre nord, pe care John Smith le botezase „Noua Anglie". Este interesant de speculat cum ar fi arătat New England dacă Pelerinii ar fi fost singurii oameni de pe *Mayflower*. În ultimă instanţă, aceştia nu erau doar fundamentalişti; erau, în sens literal, comunişti, oameni care intenţionau să deţină în comun proprietatea şi să distribuie în mod egal produsul muncii. De fapt, doar circa o treime din cei 149 de oameni de la bordul corabiei erau Pelerini: majoritatea răspunseseră reclamei făcute de Compania Virginia şi motivele pentru care traversaseră Atlanticul

erau mai degrabă materiale decât spirituale. Unii fugiseră de fapt din calea crizei pe care o suferea acasă industria textilă din estul Angliei. Scopul lor era mai degrabă să reuşească decât să fie evlavioşi, iar ceea ce i-a atras în Noua Anglie nu a fost atât absenţa episcopilor şi a altor relicve ale doctrinei romano-catolice, cât prezenţa în mari cantităţi a peştelui.

Zonele piscicole din Newfoundland îi atrăgeau de mult pe pescarii britanici departe, în largul Atlanticului. Dar sigur că era mult mai uşor să ajungă la ele din America. Apele de coastă ale Noii Anglii erau şi ele pline de peşte: erau atâţia peşti în largul coastelor la Marblehead, încât „părea că ai fi putut călca pe spinările lor fără să-ţi uzi picioarele". Neobositul John Smith a surprins importanţa acestui aspect când a explorat pentru prima dată linia coastei. „Să nu vă lăsaţi dezgustaţi de modestia cuvântului «peşte»", scria el mai târziu, „căci acesta va aduce tot atât aur cât minele din Guyana sau Tumbatu, cu mai puţine riscuri şi costuri şi cu mai multă certitudine şi uşurinţă". Iată un motiv foarte diferit pentru a traversa Atlanticul: nu Dumnezeu, ci codul. Pietrele funerare bătute de vânturi de la Marblehead, pe coasta statului Massachusetts, stau mărturie a existenţei unei aşezări britanice acolo încă din 1628. Dar oraşul nu a avut nici biserică, nici preot până în 1684, la peste şaizeci de ani după ce Pelerinii au fondat Plymouth. La acea dată, industria piscicolă era bine dezvoltată şi exporta sute de mii de butoaie cu cod în fiecare an. Poate că Pelerinii au venit în Lumea Nouă ca să scape de catolicism. Dar „scopul principal" al celor din Marblehead „a fost să prindă peşte".

Iată aşadar combinaţia care a făcut ca Noua Anglie să înflorească: puritanismul şi motivul profitului. A fost o combinaţie instituţionalizată de Compania Golfului Massachusetts, fondată în 1629, al cărei guvernator, John Winthrop, reunea vesel în persoana lui congregaţionalismul şi capitalismul. Către 1640 Massachusetts era în floare, nu doar mulţumită industriei piscicole, ci şi datorită comerţului cu blănuri şi agriculturii. Erau deja stabiliţi acolo circa 20.000 de oameni, cu mult mai mulţi decât cei care locuiau atunci în jurul golfului Chesapeake. Populaţia Bostonului s-a triplat în numai treizeci de ani.

A existat totuşi un alt ingredient crucial: procrearea. Spre deosebire de coloniştii europeni stabiliţi ceva mai la sud, cei din Noua Anglie au început foarte repede să se înmulţească, mărindu-şi de patru ori numărul între 1650 şi 1700. Ei au avut probabil cea mai mare rată a natalităţii din lume. În Marea Britanie, doar circa trei sferturi dintre oameni se căsătoreau; în coloniile americane o făceau nouă din zece, iar vârsta femeilor din colonii la momentul căsătoriei era şi ea semnificativ mai mică – de unde şi fertilitatea lor mai mare. Aici se află una dintre diferenţele-cheie dintre America britanică şi America Latină. Coloniştii spanioli tindeau să fie bărbaţi necăsătoriţi, *encomanderos*. Din totalul de 1,5 milioane de migranţi spanioli şi portughezi din America Latină de dinaintea independenţei, doar circa un sfert erau femei; majoritatea migranţilor iberici bărbaţi îşi alegeau deci partenerele sexuale din rândul populaţiei indigene (în scădere) sau al populaţiei de sclavi (în rapidă creştere). După numai câteva generaţii, rezultatul a fost o rasă substanţial

amestecată de *mestizos* şi *mulattos* (hispanici şi africani)*. Coloniştii britanici din America de Nord nu erau doar mult mai numeroşi; erau încurajaţi să-şi ia cu ei soţiile şi copiii, păstrându-şi astfel cultura mai mult sau mai puţin intactă. În America de Nord, ca şi în Irlanda de Nord, colonizarea britanică a fost deci o chestiune de familie. În consecinţă, Noua Anglie chiar a fost o Anglie nouă, mult mai mult decât a fost vreodată Noua Spanie o Spanie nouă.

La fel ca în Ulster, şi coloniile din Lumea Nouă au însemnat plantare – nu doar de oameni, ci şi de culturi. Iar plantarea culturilor însemna muncă pe câmp. Întrebarea era: cui aparţinea acel pământ?

Coloniştii nu prea puteau pretinde că înainte de sosirea lor nu locuise nimeni acolo. Doar în Virginia existau între 10.000 şi 20.000 de indieni algonquin; Jamestown se afla în inima teritoriului ocupat de indienii powhatan. Este adevărat că la început părea să existe şansa unei coexistenţe paşnice, bazate pe negoţ şi căsătorii interetnice. Wahunsonacock, căpetenia powhatan, a fost convins să îngenuncheze şi să fie încoronat de John Smith ca „vasal al majestăţii sale" regele Iacob I. Pocahontas, fata căpeteniei, a fost prima amerindiană care s-a căsătorit cu un englez: John Rolfe, pionier al culturii de tutun. Puţini aveau însă să-i urmeze exemplul. Când sir Thomas Dale a încercat să se însoare cu mezina căpeteniei Wahunsonacock – „dat fiind că acum erau un singur popor şi el dorind să locuiască pe veci în ţara lui [a lui Wahunsonacock], şi-a închipuit că nu putea exista un suport mai bun al păcii şi prieteniei decât o astfel de legătură de uniune" –, avansurile sale au fost respinse. Wahunsonacock ajunsese deja să suspecteze că exista un plan „de a invada poporul meu şi de a poseda ţara mea". Avea dreptate.

În broşura sa „Cu toate pânzele sus spre Virginia", capelanul Companiei Virginia, Robert Gray, se întreba: „Cu ce drept sau mandat putem noi intra pe pământurile acestor sălbatici, să le luăm moştenirea de drept şi să ne plantăm în locul lor, când nu ne-au greşit cu nimic şi nu ne-au provocat?". Răspunsul lui Richard Hakluyt a fost că amerindienii erau un popor care „a strigat către noi... să venim şi să-l ajutăm". Sigiliul Companiei Golfului Massachusetts (1629) chiar înfăţişa un indian ce flutura un banner pe care era scris: „Veniţi să ne ajutaţi". Realitatea era însă că britanicii aveau de gând să se ajute pe ei înşişi. Aşa cum spunea guvernatorul de Virginia, sir Francis Wyatt: „Prima noastră grijă este să-i alungăm pe Sălbatici şi să câştigăm zonele întinse de păşune ale ţării ca să sporim numărul vitelor, porcilor şi celelalte, care ne vor ajuta să ne statornicim şi mai mult, pentru că este infinit mai bine să nu avem păgâni printre noi". Pentru a justifica exproprierea populaţiilor indigene, coloniştii britanici au inventat o motivaţie specială, convenabila idee a unei *terra nullius*, pământul nimănui. În cuvintele marelui filosof John Locke (care era şi Secretar al Consiliului Lorzilor Proprietari

* În 1800 doar 3,5 milioane din cele 13,5 milioane de oameni din America Latină erau albi, dintre care 30.000 erau *peninsulares* născuţi în Spania. Ceilalţi albi erau creoli născuţi în America. În 1820, cam un sfert din populaţia Americii Latine avea origini etnice mixte.

din Carolina), un om devenea proprietarul pământului doar atunci când „adăuga *munca* sa la [el] şi îl alipea la ceva ce era deja al său". Mai simplu spus, dacă pământul nu era deja îngrădit şi cultivat, atunci putea fi apropriat. După John Winthrop:

> ...băştinaşii din Noua Anglie nu îngrădesc deloc pământul şi nici nu au vreo aşezare stabilă, nici vite domesticite cu care să amelioreze solul şi deci nu au, în afara dreptului firesc, nici un alt drept asupra acestor ţinuturi, astfel încât, dacă le lăsăm suficient pentru uzul lor, noi putem lua legitim restul, căci este destul pentru ei şi pentru noi.

Amerindienii au fost toleraţi atunci când au reuşit să se integreze în ordinea economică britanică pe cale de a se contura. Compania Golfului Hudson din Canada s-a bazat fără probleme pe indienii cree, vânători, care aprovizionau negustorii de piei şi blană cu blănuri de castor şi piei de karibu. Indienii narragansett erau şi ei trataţi cu respect, pentru că erau producători de mărgele wampum – făcute din cochiliile purpurii şi albe ale unei specii de melc marin de pe ţărmurile canalului Long Island –, care au fost prima monedă de schimb în America de Nord. Acolo unde indienii au reclamat însă proprietatea asupra pământurilor valoroase din punct de vedere agricol, coexistenţa era pur şi simplu scoasă din calcul. Dacă indienii se opuneau exproprierii, atunci (în cuvintele lui Locke) ei puteau şi trebuiau „să fie distruşi, ca un *leu* sau un *tigru*, unul din acele animale sălbatice alături de care oamenii nu pot avea nici societate, nici siguranţă".

Încă din 1642 Miantonomo, căpetenia unui trib narragansett din Rhode Island, şi-a dat seama ce urma să se întâmple cu poporul său:

> Ştii că părinţii noştri aveau destule căprioare şi piei, câmpiile noastre erau pline de cerbi, ca şi pădurile noastre, şi de curcani, iar golfurile noastre, pline de peşte şi de păsări. Dar englezii aceştia ne-au luat pământul, cu secerile ne-au tăiat iarba şi cu topoarele ne-au culcat copacii la pământ; vacile şi caii lor mănâncă iarba şi porcii lor distrug coloniile de scoici şi noi vom muri cu toţii de foame.

Ceea ce se întâmplase deja în America Centrală se repeta acum de-a lungul ţărmului Atlanticului de Nord. În anul 1500, în viitoarea Americă de Nord britanică trăiau circa 560.000 de amerindieni. La 1700, numărul lor era mai puţin de jumătate. Era doar începutul unui drastic declin, care avea să afecteze întregul continent nord-american pe măsură ce zona aşezărilor populaţiei albe se întindea spre vest. La 1500 trăiau probabil în jur de două milioane de indigeni pe teritoriul Statelor Unite de astăzi. În anul 1700 numărul lor era de 750.000. Pe la 1820 nu mai erau decât 325.000.

Războaiele scurte, dar sângeroase cu coloniştii mai bine înarmaţi şi-au spus cuvântul. După ce indienii powhatan au atacat Jamestown în 1622, atitudinea coloniştilor s-a înăsprit. După părerea lui sir Edward Coke, indienii nu puteau să fie decât *perpetui enimici*, „duşmani permanenţi... căci, la fel cum se întâmplă şi

cu diavolii, ale căror slugi sunt, între ei şi creştini există o ostilitate perpetuă şi pace nu încape". Masacrele erau la ordinea zilei: triburile powhatan au fost masacrate în 1623 şi 1644, Pequot, în 1637, în 1675 a fost rândul triburilor doeg şi susquehannock, iar tribul wampanoag a avut aceeaşi soartă în 1676-1677. Dar ce i-a distrus cu adevărat pe amerindieni au fost bolile infecţioase pe care coloniştii albi le-au adus cu ei de peste ocean: variolă, gripă, difterie. Aidoma şobolanilor care în Evul Mediu au răspândit Ciuma Neagră, albii au fost purtătorii agenţilor patogeni fatali.

Pe de altă parte, impactul devastator pe care l-a avut variola le-a oferit coloniştilor dovada că Dumnezeu era de partea lor, ucigându-i în mod convenabil pe locuitorii anteriori ai acestei lumi noi. Unul dintre lucrurile pentru care Pelerinii au adus mulţumiri la Plymouth, la sfârşitul anului 1621, a fost faptul că 90% dintre populaţiile indigene din Noua Anglie muriseră de boală în deceniul anterior sosirii lor, după ce, mai întâi, lucraseră - cu mare amabilitate - pământul şi îngropaseră provizii de grâne pentru iarnă. Conform spuselor lui John Archdale, guvernator al Carolinei în anii 1690, „mâna lui Dumnezeu [a fost] considerată, mai presus de toate, aceea care a rărit rândurile *indienilor*, ca să le facă loc *englezilor*".

Dispariţia aproape totală a proprietarilor iniţiali nu însemna totuşi că pământul din America perioadei coloniale nu aparţinea nimănui. El era al regelui şi acesta putea să ofere unor supuşi merituoşi aceste noi părţi din posesiunile regale. După ce a devenit evidentă viabilitatea coloniilor americane, ele au ajuns rapid o sursă nouă de clientelism pentru monarhii dinastiei Stuart: colonizarea şi favoritismul politic au mers mână în mână. Faptul a avut implicaţii majore pentru structura socială a Americii britanice pe cale de a se naşte. În 1632, de exemplu, Carol I le-a acordat teritoriile din Maryland moştenitorilor lordului Baltimore, modelând carta cu privilegii după cartele palatine acordate episcopilor de Durham în secolul al XIV-lea şi acordându-le „Lorzilor Proprietari" dreptul de a crea titluri nobiliare şi a concesiona pământ pe baze esenţial feudale. Împărţind Carolina între opt dintre apropiaţii săi, Carol al II-lea a creat o ordine socială şi mai explicit ierarhică, în care „landgrafii" şi „*cassique*" deţineau latifundii de 20.000 şi, respectiv, 10.000 de hectare şi guvernau colonia prin intermediul unui Mare Consiliu, pur aristocratic. New Yorkul şi-a căpătat numele actual atunci când regele Carol al II-lea i l-a oferit fratelui său, James, duce de York, în urma capturării lui de la olandezi în 1644.

În mod similar, pentru a-şi achita o datorie de 16.000 de lire sterline către unul dintre susţinătorii săi - William Penn, amiralul care capturase Jamaica -, Carol al II-lea i-a oferit fiului lui Penn proprietatea asupra a ceea ce va deveni Pennsylvania. Peste noapte, William Penn junior a ajuns cel mai mare latifundiar individual din istoria britanică, proprietarul unui domeniu ce depăşea considerabil suprafaţa Irlandei. I s-a dat astfel ocazia de a demonstra ce se poate realiza cu o combinaţie de fervoare religioasă şi motivaţia obţinerii de profit. La fel ca

„părinţii Pelerini", şi Penn era membrul unei secte religioase radicale : devenise quaker din 1667 şi chiar fusese închis în Turnul Londrei din cauza convingerilor sale religioase. Dar, spre deosebire de coloniştii din Plymouth, „Sfântul Experiment" al lui Penn viza să creeze o „colonie a toleranţei" nu doar pentru quakeri, ci pentru orice sectă religioasă (cu condiţia să fie monoteistă). În octombrie 1682, corabia lui, *Welcome*, a pornit în amonte pe fluviul Delaware şi, cu carta regală în mână, Penn a păşit pe ţărm şi a pus bazele oraşului Philadelphia, cuvântul grecesc pentru „dragoste frăţească".

Penn a înţeles că, pentru a reuşi, colonia lui trebuia să fie profitabilă. Aşa cum a spus-o chiar el, cu candoare : „Deşi doresc să ofer libertate religioasă, vreau totuşi o oarecare recompensă pentru eforturile mele". În acest scop a devenit agent imobiliar la scară mare, vânzând bucăţi întinse de pământ la preţuri mici : cu 100 de lire sterline puteai cumpăra peste 2.000 de hectare. Penn a fost şi un urbanist vizionar, care voia ca oraşul său capitală să fie opusul Londrei suprapopulate şi predispuse la incendii ; aşa s-a născut sistemul american de străzi dispuse în reţea, atât de familiar astăzi. Mai presus de orice, Penn a fost un specialist în marketing, care ştia că până şi visul american trebuia să fie „vândut" cum se cuvine. Nu s-a mulţumit să încurajeze doar coloniştii englezi, galezi şi irlandezi, ci a promovat şi emigraţia din Europa continentală, traducându-şi broşurile în germană şi în alte limbi. Metoda a dat roade : între 1689 şi 1815, cu mult peste un milion de europeni continentali, cei mai mulţi dintre ei germani şi elveţieni, s-au mutat pe continentul nord-american şi în Indiile de Vest Britanice. Combinaţia dintre toleranţa religioasă şi pământul ieftin a reprezentat o momeală puternică pentru familiile de colonişti. Era o libertate adevărată : libertate de conştiinţă – şi proprietăţi aproape gratis*.

Exista însă şi un clenci. În acest nou imperiu al albilor, nu oricine putea să fie proprietar de pământ. Mai trebuiau să fie şi muncitori, în special acolo unde existau culturi la care se folosea intensiv mâna de lucru, aşa cum erau culturile de zahăr, tutun şi orez. Problema era cum să le transporte dincolo de Atlantic. Iar aici Imperiul Britanic a descoperit limitele libertăţii.

Alb şi negru

Nivelul atins în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea de migraţia dinspre Insulele Britanice nu a fost egalat de nici o altă ţară europeană. Doar în cazul Angliei, numărul de emigranţi între 1601 şi 1701 a depăşit 700.000. La apogeu, în anii 1640-1650 – care nu din simplă coincidenţă a fost şi perioada Războiului Civil din Anglia –, rata emigraţiei anuale a depăşit 0,2 la mie (cam aceeaşi rată pe care o are astăzi Venezuela).

---

* O altă atracţie menită să-i ademenească pe emigranţii întreprinzători în America a fost înfiinţarea Georgiei în 1732 ca refugiu pentru cei condamnaţi în Anglia ca datornici.

Aşa cum am văzut, primii emigranţi englezi plecaţi spre America au fost atraşi de perspectiva libertăţii de conştiinţă şi de pământul ieftin. Atracţiile emigraţiei erau însă destul de diferite pentru cei care nu aveau nimic altceva de vânzare decât munca lor. Pentru ei, emigraţia nu avea mare legătură cu libertatea. Dimpotrivă, ea însemna renunţarea cu bună ştiinţă la libertate. Puţini astfel de migranţi au traversat oceanul cu mijloace proprii. Cei mai mulţi au călătorit graţie unui sistem de servitute temporară cunoscut ca *indenture*, menit să uşureze lipsa cronică de mână de lucru. În schimbul costului călătoriei spre colonii, oamenii se angajau în astfel de condiţii, oferindu-şi forţa de muncă pentru un număr stabilit de ani, de obicei patru sau cinci. Deveneau de fapt sclavi, dar sclavi cu contract pe termen fix. Un aspect pe care poate că nu îl înţelegeau la plecarea din Anglia. Când Moll Flanders, eroina lui Daniel Defoe, ajunge în Virginia, ca soţie de plantator, mama ei (şi soacra) trebuie să-i explice că:

> cea mai mare parte a locuitorilor din colonie ajunseseră acolo, venind din Anglia, în împrejurări foarte diferite; că erau, în general, de două feluri: fie (1) aduşi de căpitanii de corabie pentru a fi vânduţi ca servitori, cum îi numim noi, scumpa mea, zice ea, dar mai degrabă ar trebui să li se spună sclavi. Fie (2) deportaţi, din Newgate şi din alte închisori, după ce au fost găsiţi vinovaţi de fărădelegi şi de alte delicte pasibile de pedeapsa cu moartea. Când ajung aici, spune ea, noi nu facem nici o deosebire între ei: plantatorii îi cumpără şi ei lucrează cu toţii la câmp, până li se împlineşte sorocul...

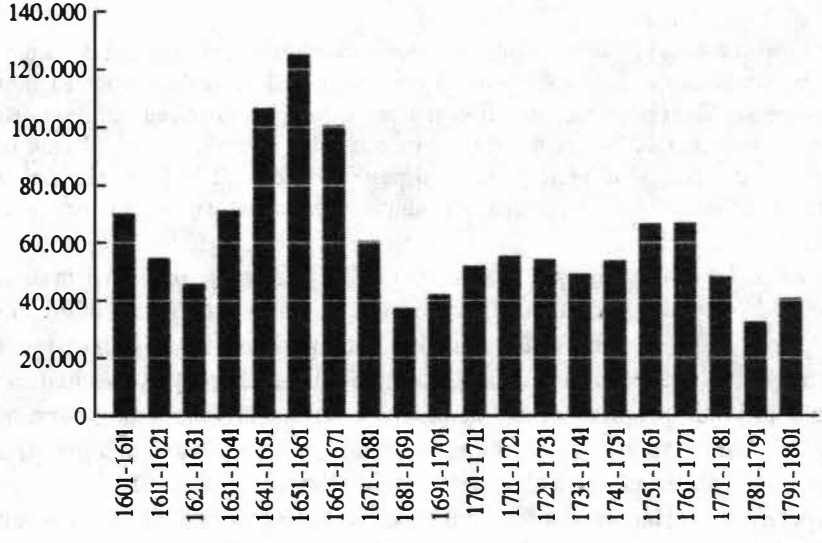

Emigraţia netă din Anglia, 1601-1801

Între o jumătate şi două treimi din numărul total de europeni care au migrat în America de Nord între 1650 şi 1780 au făcut-o cu astfel de contracte de servitute temporară; în cazul englezilor care au emigrat în Chesapeake, proporţia a fost mai degrabă de şapte din zece. Aşezări precum Williamsburg, eleganta capitală colonială a Virginiei, depindeau masiv de acest flux continuu de mână de lucru ieftină nu doar pentru munca pe plantaţiile de tutun, ci şi pentru asigurarea întregii game de bunuri şi servicii la care se aşteptau membrii aristocraţiei coloniale emergente. La fel ca sclavii, servitorii cu contract erau puşi în vânzare prin anunţuri în ziarul local, *Virginia Gazette*: „Proaspăt sosiţi... 139 de bărbaţi, femei şi copii. Fierari, zidari, tencuitori, cizmari... un geamgiu, un croitor, un tipograf, un legător de cărţi... mai multe lenjerese...".

Chiar dacă majoritatea servitorilor cu contract erau tineri cu vârsta cuprinsă între 15 şi 21 de ani, John Harrower a fost şi el tot un muncitor, destul de vârstnic, de 40 de ani. A ţinut un jurnal simplu al experienţelor sale, pe care să i-l dea soţiei când avea să-şi permită să o aducă lângă el. Luni în şir, Harrower bătuse ţara sa natală căutând de lucru ca să-şi întreţină soţia şi copiii, dar fusese în zadar. În jurnalul său, însemnarea din ziua de miercuri, 26 ianuarie 1774, explică pe scurt ce anume stimula cu adevărat migraţia britanicilor la sfârşitul secolului al XVIII-lea: „Astăzi, rămas cu ultimul şiling pe care îl aveam, am fost silit să mă angajez să plec în Virginia pentru patru ani, ca învăţător, urmând să primesc cazare, masă, spălatul lenjeriei şi cinci lire pentru toată perioada". Miza aici nu era nici pe departe libertatea; era pur şi simplu vorba despre ultima soluţie. Harrower descrie apoi condiţiile de coşmar de sub punte, atunci când corabia cu care călătorea, *Planter*, a înfruntat o cumplită furtună în Atlantic:

> La 8 seara am fost obligaţi să închidem tambuchiul principal şi pe cel de la prova, iar nu mult după aceea cred că s-a petrecut cea mai ciudată scenă de sub puntea unui vapor pe care am văzut-o sau de care am auzit vreodată. Unii dormeau, unii vomitau, unii urinau, alţii se răhăţeau, unii trăgeau vânturi, alţii schimbau vorbe deocheate, unii înjurau, alţii se loveau peste picioare şi peste coapse, alţii în ficat, plămâni şi peste ochi. Şi ca scena să fie şi mai ciudată, unii îşi blestemau tatăl, mama, sora şi fratele.

Ca să le fie clar că îşi pierduseră pe deplin libertatea, pasagerii erau biciuiţi sau prinşi în fiare dacă nu se purtau cum trebuia. Când Harrower a ajuns în sfârşit în Virginia, după mai bine de două luni cumplite pe mare, cunoştinţele sale elementare într-ale scrisului şi cititului s-au dovedit un avantaj. A fost luat ca tutore pentru copiii unui proprietar local de plantaţie. Din nefericire, atât a durat norocul lui. În 1777, după numai trei ani departe de casă, s-a îmbolnăvit şi a murit, înainte de a putea să plătească drumul soţiei şi al copiilor lui până la el.

Experienţa lui Harrower a fost una tipică în două privinţe. Ca scoţian, el a fost reprezentativ pentru al doilea val de migraţie în coloniile americane după 1700: în secolul al XVIII-lea scoţienii şi irlandezii însumau aproape trei sferturi dintre toţi coloniştii britanici. Erau oameni veniţi de la periferia sărăcită a Insulelor Britanice, care aveau cel mai puţin de pierdut şi cel mai mult de câştigat atunci

când îşi vindeau pielea şi intrau într-un contract de servitute temporară. Când Johnson şi Boswell au călătorit în 1773 prin munţii şi prin arhipelagurile scoţiene, au văzut de multe ori semnele a ceea ce Boswell numise dezaprobator „această furie epidemică a emigraţiei". Johnson însă a avut un punct de vedere mai realist.

> Domnul Arthur Lee a pomenit despre câţiva scoţieni care luaseră în stăpânire o parte pustie a Americii şi s-a întrebat de ce o aleseseră. Johnson: „Dar, sir, orice pustietate este relativă. Scoţienii nu aveau de unde să ştie că este pustie". Boswell: „Haide, haide, îi linguşeşte pe englezi. Sir, acum, că aţi fost în Scoţia, ziceţi dumneavoastră dacă nu aţi văzut acolo destulă carne şi băutură". Johnson: „Ei, ba da, sir; atâta carne şi băutură cât să le dea locuitorilor destulă putere ca să fugă de acasă".

Nici unul dintre ei nu a observat că lucrul care „alunga" de fapt de acasă bărbaţi şi femei într-un număr atât de mare era combinaţia dintre latifundiarii „perfecţionişti" – cu alte cuvinte, care impuneau rente exorbitante – şi o succesiune de recolte slabe. Irlandezii erau şi mai susceptibili de a fi atraşi de perspectiva unor „ţinuturi mai fericite şi a unui guvern mai puţin arbitrar". Între 1701 şi 1780 două cincimi dintre toţi emigranţii britanici au fost irlandezi, iar rata migraţiei nu a făcut decât să crească în secolul următor, după ce introducerea cartofului din America şi creşterea exponenţială a populaţiei au împins insula spre calamităţile din anii 1840. Această fugă de la periferie a imprimat Imperiului Britanic o stăruitoare nuanţă celtică*.

Nici moartea prematură a lui Harrower nu a fost deloc neobişnuită. În jur de doi din cinci nou-veniţi mureau în primii doi ani în Virginia, de obicei din cauza malariei sau a problemelor intestinale. Supravieţuirea în urma unor astfel de maladii a fost eufemistic numită „călire". Cei care rezistau se remarcau adesea printr-o înfăţişare bolnăvicioasă.

Cu condiţia ca fluxul să rămână constant, munca prin servitute putea să aibă rezultate în Virginia, unde clima era tolerabilă şi recolta de bază relativ uşor de obţinut. Însă în coloniile din Caraibe ale Marii Britanii ea pur şi simplu nu era suficientă. Se uită deseori că în secolul al XVII-lea majoritatea emigranţilor britanici – în jur de 69% – au plecat nu în America, ci în Indiile de Vest. La urma urmelor, acolo erau banii. Comerţul cu teritoriile din Caraibe l-a depăşit cu mult pe cel cu America: în 1773, valoarea importurilor britanice din Jamaica a fost de cinci ori mai mare decât a celor din toate coloniile din America. Între 1714 şi 1773 Nevis producea de trei ori mai multe importuri britanice decât New York, iar Antigua, de trei ori mai multe decât Noua Anglie. În imperiul colonial al secolului al XVIII-lea, cea mai mare afacere a fost zahărul, nu tutunul. În 1775 totalul importurilor de zahăr

---

* La sfârşitul secolului al XIX-lea, circa trei sferturi din populaţia Marii Britanii trăia în Anglia, o zecime în Scoţia şi o zecime în Irlanda. Dar în Imperiu englezii reprezentau abia jumătate dintre colonişti. Scoţienii reprezentau în jur de 23% din neozeelandezii născuţi în Marea Britanie, 21% în Canada şi 15% în Australia. În Canada şi Noua Zeelandă irlandezii reprezentau 21% din cei născuţi în Marea Britanie, iar în Australia, 27%.

reprezenta aproape o cincime din toate importurile britanice şi valora de peste cinci ori mai mult decât importurile de tutun. În cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea, coloniile americane au fost doar ceva mai mult decât nişte sucursale economice ale insulelor producătoare de zahăr, pentru care furnizau produsele alimentare de bază pe care monocultura lor nu le putea produce. La sfârşitul Războiului de Şapte Ani, nevoit să aleagă între extinderea teritoriilor britanice în America şi păstrarea insulei franceze a zahărului, Guadelupa, William Pitt a preferat opţiunea caraibiană, pentru că: „Nivelul actual al negoţului în teritoriile cucerite din America de Nord este extrem de scăzut; speculaţiile privind viitorul lor sunt precare, iar perspectivele, în cel mai bun caz, foarte îndepărtate".

Problema era că mortalitatea în aceste insule tropicale era groaznică, mai ales în „sezonul bolilor" din vară. În Virginia a fost nevoie de un număr total de 116.000 de imigranţi pentru a produce o comunitate de colonişti de 90.000. Spre deosebire de Barbados, unde a fost nevoie de 150.000 de imigranţi pentru a obţine o populaţie de 20.000 de colonişti. Lumea a învăţat repede cum stau lucrurile. După 1700, emigraţia în Caraibe a scăzut dramatic, căci oamenii optau pentru clima mai temperată (şi pământul mai bogat) a Americii. Încă din 1675, Adunarea Barbadosului ajunsese să se plângă: „În timpurile dinainte ni se furnizau din belşug servitori creştini din Anglia... dar acum obţinem puţini englezi, căci nu mai avem să le dăm pământuri când li se încheie termenul, iar asta era principala atracţie". Trebuia să existe o alternativă la munca prin contract de servitute. Şi exista.

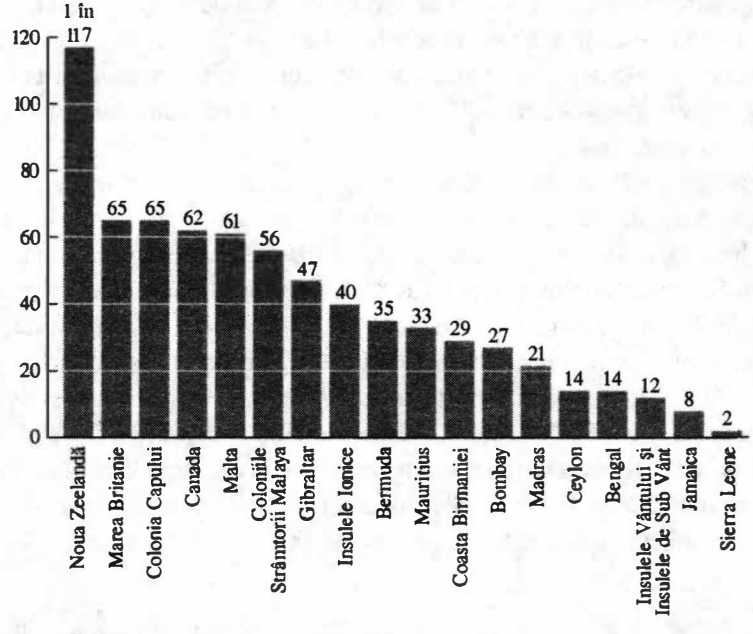

Riscul de a muri în diferitele zone ale Imperiului Britanic: mortalitatea în rândul soldaţilor britanici, cca 1817-1838

Din 1764 până în 1779, parohia Sfinţii Petru şi Pavel din Olney, Northamptonshire s-a aflat în grija lui John Newton, un cleric devotat şi compozitorul unuia dintre cele mai îndrăgite imnuri religioase. Cei mai mulţi dintre noi am auzit sau am cântat la un moment dat *Amazing Grace*. Mai puţin cunoscut este faptul că, timp de şase ani, compozitorul lui a fost un prosper negustor de sclavi, care a trimis dincolo de Atlantic, din Sierra Leone în Caraibe, corăbii cu sute de africani.

Amazing Grace este imnul suprem despre mântuirea evanghelică: „Mirabil Har, ce m-a-ndreptat/ Pe-al mântuirii drum!/ Pierdut am fost şi-s azi aflat,/ Fui orb şi văd acum"[1]. Este aşadar tentant să ni-l imaginăm pe Newton luminat deodată în privinţa sclaviei şi renunţând la cruda sa profesie pentru a se dedica lui Dumnezeu. Momentul convertirii lui Newton nu este însă deloc cel cuvenit. De fapt, abia după revelaţia sa religioasă Newton a devenit secundul şi apoi căpitanul unei serii de corăbii de sclavi şi doar mult mai târziu a început să pună la îndoială moralitatea cumpărării şi vânzării semenilor săi, bărbaţi şi femei.

Sigur că astăzi suntem îngroziţi de ideea sclaviei. Ceea ce ne e greu să înţelegem este de ce oameni ca Newton nu erau. Sclavia era însă o practică economică deosebit de logică. Profiturile ce se puteau obţine din cultivarea trestiei-de-zahăr erau imense; portughezii demonstraseră deja în Madeira şi São Tomé că numai sclavii africani rezistau la munca grea; iar plantatorii din Caraibe erau gata să plătească de aproximativ opt sau nouă ori mai mult decât era preţul unui sclav pe coasta Africii de Vest. Deşi plină de riscuri (Newton o numea un fel de loterie, în care fiecare aventurier spera să câştige un premiu), era o afacere foarte profitabilă. În a doua jumătate a secolului sclaviei britanice, profitul anual de pe urma transporturilor de sclavi a fost în medie între opt şi zece la sută. Nu este de mirare că negoţul cu sclavi i s-a părut lui Newton o „ocupaţie respectabilă", potrivită chiar şi pentru un creştin pocăit.

Sumele erau uriaşe. Avem tendinţa să ne gândim la Imperiul Britanic ca la un fenomen al imigraţiei albe, dar între 1662 şi 1807 aproape 3,5 milioane de africani au ajuns în Lumea Nouă ca sclavi aduşi pe corăbiile britanice. Asta însemna de trei ori mai mult decât emigranţii albi din aceeaşi perioadă. Însemna, de asemenea, mai bine de o treime din numărul total de africani care au traversat vreodată Atlanticul ca sclavi. La început, britanicii au pretins că sclavia era sub demnitatea lor. Când unuia dintre primii negustori i s-au oferit sclavi în Gambia, acesta a răspuns: „Noi suntem un popor care nu face negoţ cu astfel de mărfuri şi nici nu ne cumpărăm sau ne vindem unii pe alţii sau pe oricine are aceeaşi formă cu a noastră". Dar în scurt timp sclavi din Nigeria şi Benin au început să fie trimişi pe plantaţiile de zahăr din Barbados. În 1662 New Royal African Company şi-a asumat

1. *Mirabil har*, traducere de Paul Abucean (n.tr.).

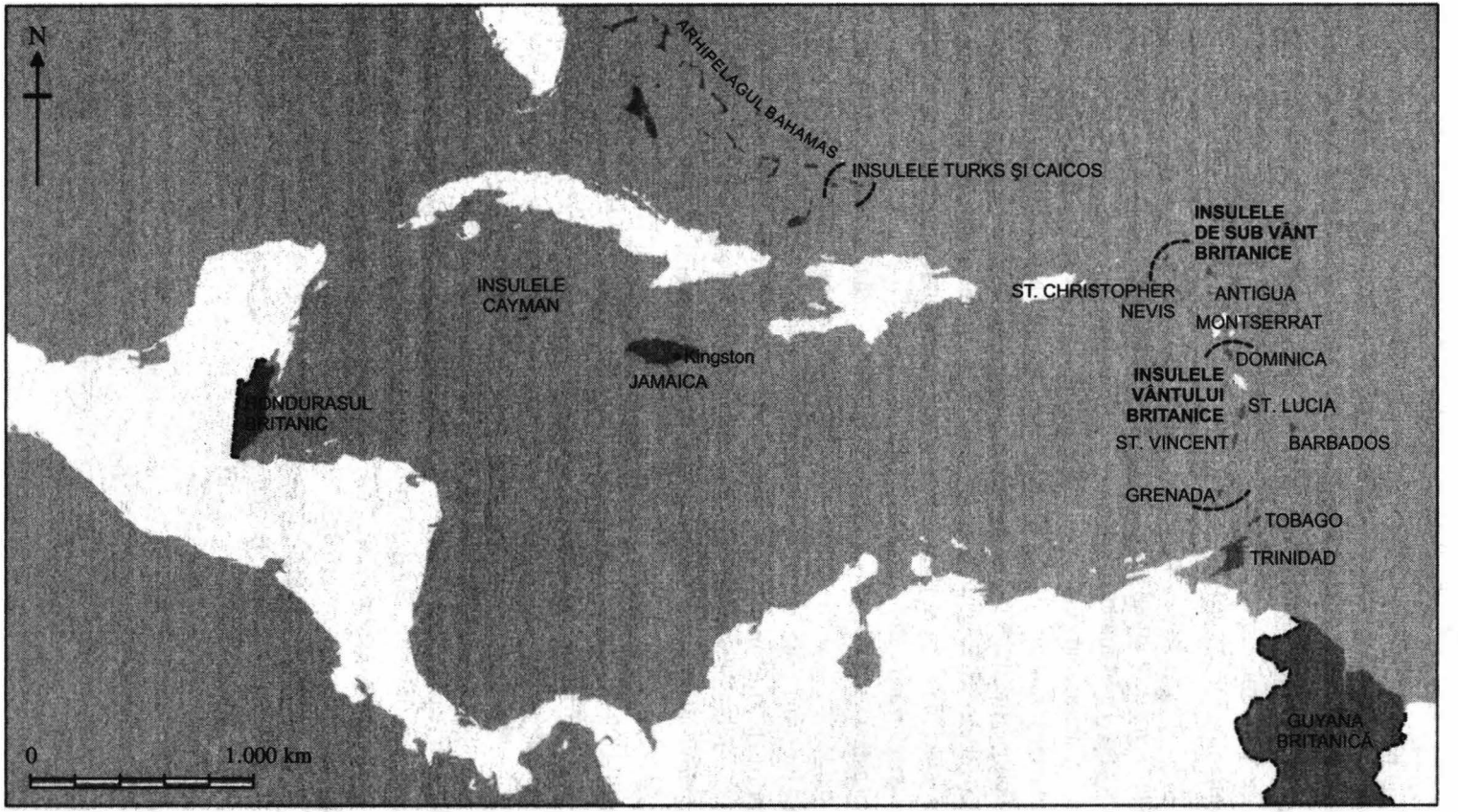

Posesiunile britanice din Caraibe, 1815

sarcina de a furniza anual 3.000 de sclavi către Indiile de Vest, număr care până în 1672 a ajuns la 5.600. După ce monopolul companiei a fost înlăturat în 1698, a crescut numărul negustorilor particulari de sclavi - oameni ca Newton. Pe la 1740 Liverpoolul trimitea 33 de corăbii pe an într-o călătorie în triunghi, din Anglia în Africa şi în Caraibe. Era acelaşi an în care se fredona cântecul lui James Thomson *Britannia conduce*, cu mobilizatoarea lui declaraţie: „Britanicii nu vor fi sclavi, în vecii vecilor". Era de mult uitată prohibiţia anterioară de a cumpăra sclavi.

Implicarea lui Newton în comerţul cu sclavi a început la sfârşitul anului 1745, când, tânăr matelot, a intrat în serviciul unui neguţător pe nume Amos Clow, care îşi avea baza pe insulele Benanoes, în largul ţărmului Sierra Leone. Într-o curioasă răsturnare de situaţie, Newton s-a pomenit curând tratat el însuşi aproape ca un sclav de către concubina africană a lui Clow. După mai bine de un an, timp în care a fost bolnav şi neglijat, Newton a fost salvat de o corabie numită *Greyhound*; iar la bordul acesteia, în timpul unei furtuni din martie 1748, tânărul a trăit revelaţia sa religioasă. Abia după aceea a devenit negustor de sclavi, preluând comanda primei sale corăbii de sclavi înainte de a împlini treizeci de ani.

Jurnalul lui John Newton din 1750-1751, când era căpitanul corabiei de sclavi *Duke of Argyle*, dezvăluie fără ocolişuri atitudinile celor care trăiau şi profitau de pe urma comerţului cu vieţi omeneşti. Navigând în susul şi-n josul coastei Sierra Leone şi dincolo de ea, Newton a petrecut săptămâni în şir schimbând bunuri (printre care „berea şi cidrul, articole mai căutate decât oricare altele") pe oameni, tocmindu-se la preţ şi calitate cu negustorii locali de sclavi. Era un cumpărător pretenţios şi evita bătrânele cu „sânii căzuţi". Pe 7 ianuarie 1751 a schimbat opt sclavi pe o cantitate de cherestea şi de fildeş, dar s-a considerat încărcat la preţ când a observat că unul dintre ei avea „o gură foarte urâtă". „Acum, când există o concurenţă aşa de mare", s-a plâns el, „un sclav bun de sex masculin valorează aproape dublul preţului pe care l-a avut marfa iniţial". Remarcaţi cuvântul „marfă". În aceeaşi zi a consemnat moartea „unei sclave bune, Nr. 11". Dar, dacă pentru Newton africanii nu erau decât nişte numere, el le părea africanilor o figură diabolică, un canibal chiar. Olaudah Equiano a fost unul dintre puţinii africani deportaţi în Indiile de Vest britanice care au lăsat o relatare a experienţei trăite. În ea menţionează larg răspândita suspiciune că albii (sau „roşii") erau adepţii lui Mwene Puto, „Stăpânul Morţilor", care îi captura pe sclavi ca să-i mănânce. Unii dintre tovarăşii săi captivi erau convinşi că vinul roşu, pe care vedeau cum îl dau pe gât răpitorii lor, era făcut din sângele africanilor, iar brânza de la masa căpitanului era făcută din creierul lor. Sclavii din stăpânirea lui Newton nutreau de bună seamă temeri asemănătoare, căci îşi puseseră „fetişurile din ţara lor" în unul dintre butoaiele cu apă de pe corabie, „despre care aveau naivitatea de a crede că i-ar fi ucis inevitabil pe toţi cei care ar fi băut din butoi".

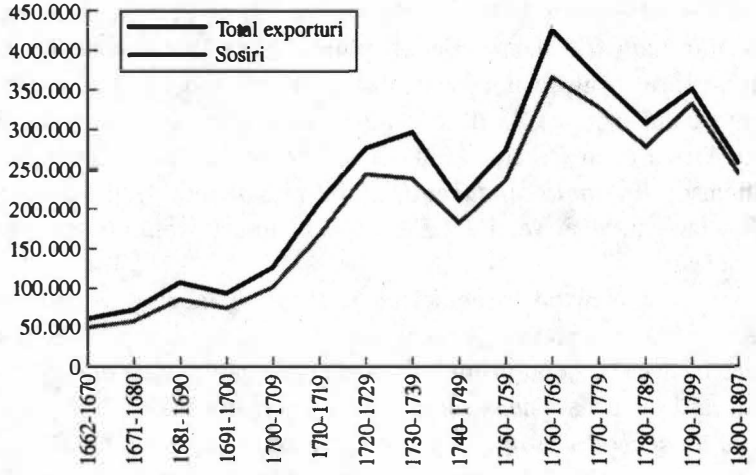

Exporturile de sclavi din Africa şi sosirea în America, în corăbii britanice şi coloniale, 1662-1807

În mai 1751, când Newton a pornit cu corabia spre Antigua, la bordul ei erau mai mulţi africani decât britanici: 174 de sclavi şi mai puţin de 30 de membri ai echipajului, dintre care şapte fuseseră deja răpuşi de boli. Erau vremuri de mare primejdie pentru un negustor de sclavi, nu doar din pricina riscului izbucnirii unei epidemii de holeră sau de dizenterie la bordul corabiei supraaglomerate, ci şi din cauza pericolului unei revolte în rândul sclavilor. Pentru vigilenţa sa, Newton a fost răsplătit în ziua de 26 mai:

> Seara, prin mila Providenţei, am descoperit, cu doar câteva ore înainte de a fi pusă în practică, o conspiraţie în rândul sclavilor, care voiau să se revolte împotriva noastră. Un tânăr... care fusese scutit de lanţuri pe toată durata călătoriei, mai întâi din cauza unei ulceraţii extinse şi apoi pentru aparenta lui bună purtare, le-a dat printre gratii o ditamai suliţa din os de marlin, dar, din fericire, unul dintre oameni[i din echipaj] l-a văzut. Au avut suliţa cam o oră, înainte ca eu s-o caut înnebunit, timp în care au lucrat cu atât de mult sârg (instrumentul făcând prea puţin zgomot), încât azi-dimineaţă i-am găsit pe vreo douăzeci dintre ei descătuşaţi din fiare.

O experienţă asemănătoare a trăit şi în călătoria din anul următor, când asupra unui grup de opt sclavi s-au găsit „nişte cuţite, pietre, proiectile etc. şi o daltă". Cei vinovaţi au fost pedepsiţi, băgaţi în jug şi strânşi în şuruburi de tortură.

Date fiind condiţiile de la bordul corăbiilor de sclavi cum era *Argyle* – supraaglomerarea, lipsa de igienă, de mişcare fizică şi regimul alimentar nepotrivit –, nu este deloc surprinzător că, în medie, unu din şapte sclavi murea în timpul traversării Atlanticului*. Surprinzător este faptul că un om ca Newton,

* Aceasta a fost rata medie a mortalităţii pentru întreaga perioadă a comerţului cu sclavi britanic, 1662-1807. În primele decenii, rata a fost mai aproape de unu din patru. Aşa

care ţinea slujbe religioase pentru echipajul său şi refuza chiar să discute despre afaceri duminica, putea fi în stare să facă astfel de afaceri cu atât de puţine scrupule. Într-o scrisoare din 26 ianuarie 1753 către soţia lui, Newton a făcut o fascinantă apologie.

> Cele mai mari trei binecuvântări de care este capabilă natura umană sunt, fără îndoială, religia, libertatea şi iubirea. Cât de mult m-a blagoslovit Dumnezeu cu fiecare dintre acestea! Dar există în jurul meu naţiuni întregi ale căror limbi sunt complet diferite între ele, deşi cred că toate au în comun faptul că în ele nu există cuvinte care să exprime aceste fermecătoare idei: de unde trag concluzia că aceste concepte în sine nu-şi găsesc locul în mintea lor. Şi cum între lumină şi întuneric nu există cale de mijloc, aceşti bieţi oameni nu doar sunt străini de avantajele de care mă bucur, ci se scufundă în toate relele contrare. În locul binecuvântărilor actuale şi al luminoaselor perspective de viitor ale creştinismului, ei sunt înşelaţi şi asaltaţi de necromanţie, vrăjitorie şi de tot şirul de superstiţii pe care teama, combinată cu ignoranţa, le poate produce în mintea omenească. *Singura libertate despre care au o idee este să fie cruţaţi de la vânzare* [sublinierea îmi aparţine]; chiar şi aşa, foarte puţini sunt cei absolut siguri că, odată şi odată, nu vor avea şi ei această soartă: pentru că se întâmplă adesea ca un om care vinde un seamăn al lui pe o corabie să fie el însuşi cumpărat şi vândut în acelaşi fel, poate chiar pe aceeaşi corabie, înainte să treacă o săptămână. Cât despre iubire, poate că printre ei există şi suflete mai gingaşe decât acelea pe care le-am întâlnit eu; dar în majoritate, când am încercat să le explic acest cuvânt încântător, rareori am fost înţeles, măcar cât de cât.

Cum putea crede cineva că îi privează pe africani de libertate, când ei habar nu aveau despre ea, dincolo de ideea că erau „cruţaţi de la vânzare"?

Atitudinile lui Newton erau departe de a reprezenta o excepţie. După părerea plantatorului jamaican Edward Long, africanii erau „lipsiţi de geniu şi aproape incapabili să facă vreun progres în direcţia moravurilor sau a ştiinţei. Nu au nici un model sau sistem moral între ei... nu au percepţii morale". Erau, conchidea el, pur şi simplu o specie inferioară. James Boswell, atât de prompt în a susţine cauza libertăţii în alte situaţii, a negat fără drept de apel faptul că „negrii sunt oprimaţi", de vreme ce „fiii Africii au fost mereu sclavi".

Aşa cum arată limpede jurnalul lui Newton, sclavia trebuia să fie impusă cu forţa, din momentul în care corăbiile ridicau ancora. Continua să fie impusă cu forţa când sclavii erau debarcaţi şi vânduţi. În Jamaica, una dintre pieţele pe care

---

cum rezultă clar din însemnările lui Newton, sclavii erau în permanenţă legaţi în lanţuri, întinşi pe priciuri de doar 70 de centimetri înălţime, „precum cărţile pe raft". Cu toate acestea, rata mortalităţii în rândul echipajelor corăbiilor de sclavi era şi mai mare – circa 17% în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. De aici şi versurile marinăreşti: „Te fereşte şi ai grijă/ La golful din Benin:/ Căci pentru unul care iese/ Sunt alţi patruzeci ce vin".

Newton le alimenta, bărbaţii albi erau depăşiţi în proporţie de unu la zece de către cei pe care îi înrobiseră. În Guyana Britanică raportul era de douăzeci la unu. Fără ameninţarea violenţei e greu de crezut că sistemul s-ar fi putut menţine mult timp. Instrumentele de tortură inventate pentru a-i disciplina pe sclavii din Caraibe – precum cătuşele cu ţepi pentru picioare, care făceau imposibilă evadarea prin fugă, sau gulerele de fier de care se puteau atârna greutăţi, ca metodă de pedeapsă – sunt mărturii brutale ce amintesc că Jamaica a fost în linia întâi a colonialismului britanic din secolul al XVIII-lea.

În mod clar, poemul lui James Grainger *The Sugar Cane* (*Trestia-de-zahăr*), publicat în 1764, prezintă viaţa plantatorului creol, deşi destul de grea, într-o manieră lirică:

> Ce sol iubeşte trestia: şi câtă grijă cere;
> Sub care semne s-o plantezi; ce rele te aşteaptă;
> Nectarul clocotit cum e mai bine să-l cristalizezi;
> Şi cu-ale Africii vlăstare de abanos cum să te porţi.

Dar „ale Africii vlăstare" erau cele care sufereau de dragul patimii pentru dulciuri a britanicilor. Nu trebuiau doar să semene, să îngrijească şi să recolteze trestia-de-zahăr; mai trebuiau să zdrobească trestia ca să-i extragă sucul şi să-l fiarbă imediat, în recipiente imense. În limba spaniolă, cuvântul iniţial pentru o plantaţie de zahăr era *ingenio* – motor –, iar obţinerea zahărului din trestie însemna în egală măsură şi industrie, şi agricultură. Era însă o industrie în care materia primă nu era doar trestia-de-zahăr, ci şi fiinţele umane. La 1750 aproximativ 800.000 de africani fuseseră expediaţi către coloniile britanice ale Caraibilor, dar rata mortalităţii a fost atât de ridicată, iar cea a natalităţii atât de scăzută, încât populaţia de sclavi era în continuare sub 300.000. O regulă generală în epocă, lansată de plantatorul Edward Littleton din Barbados, spunea că un plantator care are o sută de sclavi trebuie să cumpere opt sau zece sclavi pe an „ca să-şi menţină stocul". *The Speech of Mr John Talbot Campo-bell* (1736), o broşură prosclavie scrisă de un preot din Nevis, admite explicit că „în urma unor calcule simple reiese că circa două cincimi din negrii proaspăt importaţi mor în perioada de călire".

Nu trebuie să uităm nici faptul că mai exista o latură a exploatării africanilor în coloniile de sclavi, şi anume exploatarea sexuală. Când Edward Long a sosit în Jamaica în 1757, a fost consternat să afle că plantatorii ceilalţi îşi alegeau în mod curent partenere de sex din rândul sclavelor lor: „Mulţi sunt bărbaţii, indiferent de rang, calitate sau pregătire, care mai degrabă s-ar dezmăţa în acest soi de îmbrăţişări libidinoase decât să se bucure de desfătarea pură şi legitimă ce decurge din iubirea matrimonială şi reciprocă". Această practică era cunoscută sub numele de *nutmegging*, dar, aşa cum sugerează diatriba lui Long împotriva ei, exista un curent tot mai accentuat de dezaprobare a ceea ce mai târziu se va

numi „metisaj"*. În mod semnificativ, una dintre poveştile cel mai des relatate în acele vremuri este cea a lui Inkle şi Yarico, în care e descrisă idila dintre un marinar naufragiat şi o virgină de culoare:

> Iar el trecându-şi astfel ziua, în stearpă mâhnire,
> Se întâmplă cu neagră fecioară să facă întâlnire;
> Frumoasa-i goliciune i-o urmări uimit,
> Ochii vioi, trupu-i, în toate potrivit!

Totuşi, după ce s-a săturat de *nutmegging*, Inkle o vinde în sclavie pe biata Yarico fără să stea pe gânduri.

Ar fi cu toate acestea greşit să-i înfăţişăm pe africanii vânduţi ca sclavi ca pe nişte victime total pasive. Căci au fost mulţi aceia care s-au împotrivit opresorilor lor albi. În Jamaica, revoltele erau la fel de frecvente ca uraganele. Conform unei relatări, de la ocuparea insulei de către britanici şi până în momentul abolirii sclaviei au fost 28 de astfel de rebeliuni. Mai mult, a existat întotdeauna o parte a populaţiei de culoare pe care britanicii nu au putut-o controla niciodată: fugarii.

În 1655, când tatăl lui William Penn a capturat Jamaica din mâinile spaniolilor, exista deja o comunitate bine închegată de sclavi rătăcitori, care fugiseră de la stăpânii lor spanioli şi se ascundeau în munţi. Erau cunoscuţi ca *maroon*, o stâlcire a cuvântului spaniol *cimarrón* (sălbatic sau neîmblânzit). Astăzi se mai pot încă savura cultura *maroon* şi darul culinar pe care l-a făcut lumii întregi, *jerk pork*, la Festivalul Maroon anual de la Accompong. (Oraşul însuşi şi-a luat numele de la unul dintre fraţii marelui lider *maroon*, căpitanul Cudjoe.) E suficient să-i auzi cântând şi să-i priveşti dansând ca să înţelegi că *maroon* au reuşit să păstreze o mare parte din cultura lor africană ancestrală în ciuda exilului forţat. Doar într-o singură privinţă au păstrat amprenta captivităţii. Deşi mulţi au fost la origini vorbitori de limbă akan din Ghana, Cudjoe a insistat ca toţi partizanii lui să vorbească în limba engleză. Motivul era unul eminamente practic. *Maroon* nu voiau doar să evite să fie trimişi iar în sclavie de către noii stăpâni britanici ai Jamaicăi; voiau de asemenea să-şi sporească propriile efective, eliberând sclavii nou-sosiţi. (Pentru că erau poligami, *maroon* erau mai ales dornici să le elibereze pe sclave.) Cum negustorii de sclavi transportau peste Atlantic oameni proveniţi dintr-o mulţime de triburi diferite, integrarea lor în comunitatea *maroon* necesita păstrarea limbii engleze ca limbă comună.

Conduşi de Cudjoe şi inspiraţi de figura magică şi matriarhală a reginei Nanny, *maroon* s-au angajat într-un război de gherilă împotriva economiei de plantaţie. Plantatorii ajunseseră să fie îngroziţi de sunetul îndepărtat al *abeng*-ului, cochilia

---

* În Virginia s-a decis în 1662, prin lege, ca mulatrii născuţi de sclave să fie la rândul lor sclavi, iar în 1705 s-au interzis căsătoriile interrasiale.

de stromb care semnala apropierea prădătorilor *maroon*. În 1728, de exemplu, George Manning a cumpărat 26 de sclavi pentru domeniul său. Până la sfârşitul anului, aproape exclusiv ca urmare a raidurilor efectuate de *maroon*, nu mai rămăseseră decât patru. *Maroon* l-au silit pe colonelul Thomas Brooks să-şi părăsească definitiv moşia din St. George. Toponime jamaicane care s-au păstrat din acele vremuri, ca „Districtul Nu Privi în Urmă", stau mărturie a paranoiei pe care au stârnit-o *maroon*. Disperaţi, britanicii au chemat în ajutor trupe de indieni miskito de pe coasta Hondurasului, ca să încerce să le opună rezistenţă. Au fost convocate trupe regulate din Gibraltar. În sfârşit, în 1732, britanicii au reuşit să dea o lovitură capturând principala aşezare *maroon*, Nanny Town. Dar *maroon* fugiseră pur şi simplu în zonele de deal, pregătind atacuri ulterioare, în vreme ce soldaţii din Gibraltar căzuseră pradă, aşa cum era de aşteptat, bolilor şi băuturii. La finele anului 1732, un membru al Adunării jamaicane deplângea

> nesiguranţa din ţară pricinuită de sclavii răsculaţi împotriva noastră, a căror obrăznicie a crescut într-atât, încât nu mai putem spune că suntem siguri pe ziua de mâine, iar jafurile şi crimele au ajuns atât de obişnuite pe străzile capitalei noastre, că nu le mai străbatem decât cu cele mai mari riscuri.

Până la urmă, singura soluţie a fost să încheie un târg. În 1739 s-a semnat un tratat prin care populaţiei *maroon* i se garanta o autonomie efectivă într-o zonă de aproximativ 600 de hectare; în schimbul acesteia, *maroon* au fost de acord nu doar să renunţe la eliberarea sclavilor, ci şi să-i înapoieze sclavii fugiţi stăpânilor lor – în schimbul unei recompense. Tratatul a reprezentat unul dintre primele exemple ale modului în care funcţiona adesea Imperiul Britanic: dacă nu te puteau învinge, britanicii te făceau să li te alături. Firește, înţelegerea nu a pus capăt revoltelor sclavilor; dimpotrivă, sclavii nemulţumiţi nu mai aveau altă soluţie decât să se revolte, pentru că evadarea către Nanny Town fusese efectiv blocată. În anii 1760 a avut loc un val de revolte ale sclavilor, inspirate, cel puţin la început, de exemplul *maroon*. Din acel moment încolo însă, *maroon* puteau fi consideraţi aliaţi de încredere ai britanicilor împotriva sclavilor rebeli. De fapt, *maroon* înşişi au devenit proprietari de sclavi. Poate că era imposibil să-i învingi. Era însă posibil să-i cumperi şi să-i faci să treacă de partea ta.

Până în 1770 Imperiul Britanic din Atlantic părea aşadar să-şi fi găsit echilibrul natural. Negoţul în triunghi între Marea Britanie, Africa de Vest şi Caraibe furniza permanent mână de lucru plantaţiilor. Coloniile de pe continentul american le furnizau permanent alimente. Zahărul şi tutunul curgeau spre Marea Britanie, o bună parte din ele pentru a fi reexportate în Europa continentală. Iar profiturile de pe urma acestor mărfuri din Lumea Nouă ungeau mecanismul comerţului din Asia al Imperiului. *Maroon* erau însă un memento – tulburător pentru plantatori, mobilizator pentru robii lor – că sclavii, pe ale căror spinări pline de cicatrici părea să se sprijine întregul edificiu imperial, aveau capacitatea de a se elibera.

Mai târziu, în anii 1790, revolta sclavilor din colonia franceză din St. Domingue l-a determinat pe viceguvernatorul de atunci al Jamaicăi, lordul Balcarres, să adopte măsuri represive împotriva *maroon*, care au culminat cu expulzarea din oraşul Trelawny a aproape 600 de *maroon**. În momentul când se întâmplau toate acestea, populaţia *maroon* era însă cea mai mică dintre grijile Imperiului. Sclavii din St. Domingue îşi uniseră forţele cu mulatrii nemulţumiţi şi în 1804 au creat republica independentă Haiti. Însă Haiti nu a fost prima colonie din Lumea Nouă care şi-a proclamat independenţa. Cu mai puţin de treizeci de ani înainte, pe continentul american se proclamase o republică foarte diferită. Iar acolo contestarea dominaţiei imperiale nu venise din partea unor sclavi disperaţi, ci a unor prosperi colonişti albi.

Războiul Civil

A fost momentul în care idealul britanic al libertăţii a ripostat. A fost momentul în care Imperiul Britanic a început să se destrame. Pe pajiştea satului Lexington, Massachusetts au avut loc primele schimburi de focuri între „tunicile roşii" britanice şi coloniştii americani înarmaţi. Era 19 aprilie 1775.

Soldaţii fuseseră trimişi la Concord să confişte un depozit secret de arme ce aparţinea miliţiilor coloniale, de a căror loialitate autorităţile ajunseseră să se îndoiască. Dar miliţiile au fost avertizate de Paul Revere, care a luat-o înaintea trupelor, strigând nu „Vin britanicii!" – în acel moment încă erau cu toţii britanici –, ci „Au ieşit soldaţii!". La Lexington, 77 de „bărbaţi-minut", numiţi astfel pentru că se spunea că erau „gata într-un minut", au ieşit să oprească înaintarea britanicilor, grupându-se pe păşunea satului. Nu este clar cine a tras primul foc de armă, dar rezultatul a fost mai mult decât evident: „bărbaţii-minut" au fost seceraţi de trupele regulate, bine instruite.

Cetăţenii din Lexington celebrează şi astăzi, în fiecare an, martiriul „bărbaţilor-minut", printr-o meticuloasă reconstituire a confruntării. Este o sărbătoare veselă a identităţii naţionale americane, care are loc la răsărit, prilej cu care se servesc brioşe şi cafea în aer liber, într-o dimineaţă rece de primăvară. Pentru observatorul britanic însă – care cu greu ar putea să nu fie mişcat de sunetul fluierelor şi tobelor care intonează *Men of Harlech*, în timp ce tunicile roşii mărşăluiesc încolo şi încoace pe pajişte –, Ziua Patrioţilor de la Lexington este surprinzătoare. De ce această întâlnire între forţe inegale nu a marcat sfârşitul brusc al unei revolte obscure din Noua Anglie? Răspunsul este, în primul rând, acela că rezistenţa coloniştilor a sporit pe măsură ce trupele regulate au înaintat spre Concord; în al doilea rând, pentru că ofiţerul care comanda trupele regulate, corpolentul şi şovăitorul colonel Francis Smith, aproape că a pierdut complet

* Mai întâi în Nova Scotia, apoi în Sierra Leone.

controlul asupra soldaţilor săi, după ce a fost el însuşi rănit la picior. În timp ce oamenii lui se retrăgeau spre Boston, au fost decimaţi de focurile trase de ţintaşi ascunşi. Începuse Războiul de Independenţă.

Războiul se află în centrul concepţiei despre sine a americanilor: ideea unei lupte pentru libertate împotriva unui imperiu malefic reprezintă mitul fondator al naţiunii. Dar marele paradox al Revoluţiei Americane – care te frapează puternic când îi vezi astăzi pe prosperii locuitori ai Lexingtonului încercând să retrăiască sacrificiul de sine al strămoşilor lor – este că aceia care s-au revoltat împotriva guvernării britanice erau cei mai înstăriţi dintre toţi supuşii din colonii ai Marii Britanii. Există motive întemeiate să credem că, în anii 1770, locuitorii din Noua Anglie erau aproape cei mai bogaţi oameni din lume. Venitul pe cap de locuitor era cel puţin egal cu cel din Regatul Unit şi era mai uniform distribuit. Locuitorii Noii Anglii deţineau ferme mai mari, aveau familii mai numeroase şi erau mai bine şcoliţi decât cei din vechea Anglie. Şi, ceea ce era crucial, plăteau impozite mult mai mici. În 1763, britanicul mediu plătea taxe de 26 de şilingi pe an. Pentru un contribuabil din Massachusetts suma echivalentă era de numai un şiling. Ar fi prea puţin spus că pentru cei din urmă calitatea de supuşi britanici avea avantaje. Cu toate acestea, ei, şi nu muncitorii cu contract de servitute din Virginia sau sclavii din Jamaica au fost aceia care au azvârlit jugul autorităţii imperiale.

În ochii britanicilor, pajiştea satului Lexington pare cadrul ideal nu doar pentru o confruntare internă, ci şi pentru un meci de crichet. Nu este doar un detaliu neînsemnat al istoriei coloniale faptul că odinioară americanii practicau cel mai englezesc sport. În 1751, de exemplu, *New York Gazette, or Weekly Post Boy* relata:

> Lunea trecută (1 mai), după-amiază, pe pajiştea obştii noastre s-a jucat, pentru o miză considerabilă, un meci de crichet între unsprezece londonezi contra unsprezece newyorkezi. Meciul s-a jucat conform metodei de la Londra...

Newyorkezii au câştigat cu 87 de puncte. În lumina acestui rezultat, nu este uşor de răspuns la întrebarea: de ce au renunţat americanii la crichet?

Cu doar douăzeci de ani înainte de „bătălia" de la Lexington, coloniştii americani făcuseră dovada loialităţii lor faţă de Imperiul Britanic implicându-se cu zecile de mii în lupta împotriva francezilor şi a aliaţilor lor indieni, în Războiul de Şapte Ani. De fapt, primul foc de armă din acel război a fost tras de un tânăr colonist pe nume George Washington. În 1760 Benjamin Franklin scrisese o broşură anonimă în care prevestea faptul că rapida creştere demografică din America

> va face ca, într-un secol sau mai bine, numărul supuşilor britanici de dincolo de ocean să fie mai mare decât numărul celor care se află azi dincoace*; dar departe de mine

* Nu a fost o proiecţie nerealistă. În 1700 populaţia Americii de Nord britanice era de circa 265.000, la 1750 era de 1,2 milioane, iar la 1770, de 2,3 milioane – mai mult decât populaţia Scoţiei.

gândul ca, pe seama acestei creşteri, să alimentez temerile că ei vor deveni fie inutili, fie periculoşi... şi consider astfel de temeri ca fiind pur imaginare şi fără vreun temei plauzibil.

Ce nu a mers bine?

Elevilor şi turiştilor încă li se explică povestea Revoluţiei Americane în principal în termenii împovărării economice. Potrivit acestui argument, guvernul de la Londra dorea o recompensă pentru costul alungării francezilor din America de Nord în Războiul de Şapte Ani şi al menţinerii unei forţe de 10.000 de oameni pentru controlul indienilor nemulţumiţi de dincolo de munţii Apalaşi, care preferaseră să se alieze cu francezii. Rezultatul a fost impunerea unor noi taxe. Totuşi, la o privire mai atentă, miezul poveştii este anularea, şi nu impunerea unor taxe.

În 1765, parlamentul a votat Legea timbrului, care însemna că orice tipăritură, de la ziare la cărţile de joc, trebuia să fie imprimată pe hârtie timbrată special – şi deci impozitată. Veniturile estimate nu erau uriaşe: 110.000 de lire sterline, din care aproape jumătate proveneau din Indiile de Vest. Impozitul a fost însă atât de criticat, încât ministrul care l-a propus, George Grenville, a fost nevoit să demisioneze, iar până în luna martie a anului următor proiectul fusese abandonat. S-a acceptat ca de atunci înainte Imperiul să taxeze doar comerţul extern, nu şi tranzacţiile interne. Doi ani mai târziu, un nou cancelar al Trezoreriei, Charles Townshend, a încercat din nou, de data aceasta cu o nouă serie de taxe vamale. În speranţa că astfel vor fi acceptate mai uşor, taxele vamale pentru unul dintre cele mai populare articole de consum colonial, ceaiul, au fost de fapt reduse de la un şiling la trei penny pe livră. Inutil. Samuel Adams a redactat o circulară către Adunarea din Massachusetts, în care cerea opoziţia chiar şi faţă de aceste taxe. În ianuarie 1770, noul guvern al Marii Britanii, condus de lordul North*, notoriu pentru aspectul său deloc prezentabil, a renunţat la toate taxele vamale, cu excepţia celei pentru ceai. Cu toate acestea, protestele din Boston au continuat.

Toată lumea a auzit despre „Partida de ceai de la Boston" din 16 decembrie 1773, când 342 de cutii cu ceai, în valoare de 10.000 de lire sterline, au fost aruncate de la bordul corabiei *Dartmouth*, care transporta ceai din Indiile de Est, în apele tulburi ale portului Boston. Majoritatea oamenilor presupun însă că a fost vorba despre un protest împotriva unei majorări a taxei pe ceai. De fapt, preţul ceaiului în cauză era deosebit de mic, deoarece guvernul britanic tocmai îi făcuse Companiei Indiilor de Est un rabat la taxele vamale mult mai mari care se aplicau ceaiului la intrarea în Marea Britanie**. Într-adevăr, ceaiul a plecat din Marea

---

* „Nu există ceva mai grosolan, mai stângaci ori mai dizgraţios decât înfăţişarea sa. O pereche de ochi bulbucaţi, care se rostogoleau dintr-o parte în alta fără scop (pentru că era extrem de miop), o gură mare, cu buze groase, şi o faţă umflată îi dădeau aerul unui trâmbiţaş orb" (Horace Walpole).

** Acesta a fost momentul când instituţiile specifice ale celor două jumătăţi ale Imperiului Britanic, Asia şi America, s-au ciocnit în mod fatal. Compania Indiilor de Est fusese

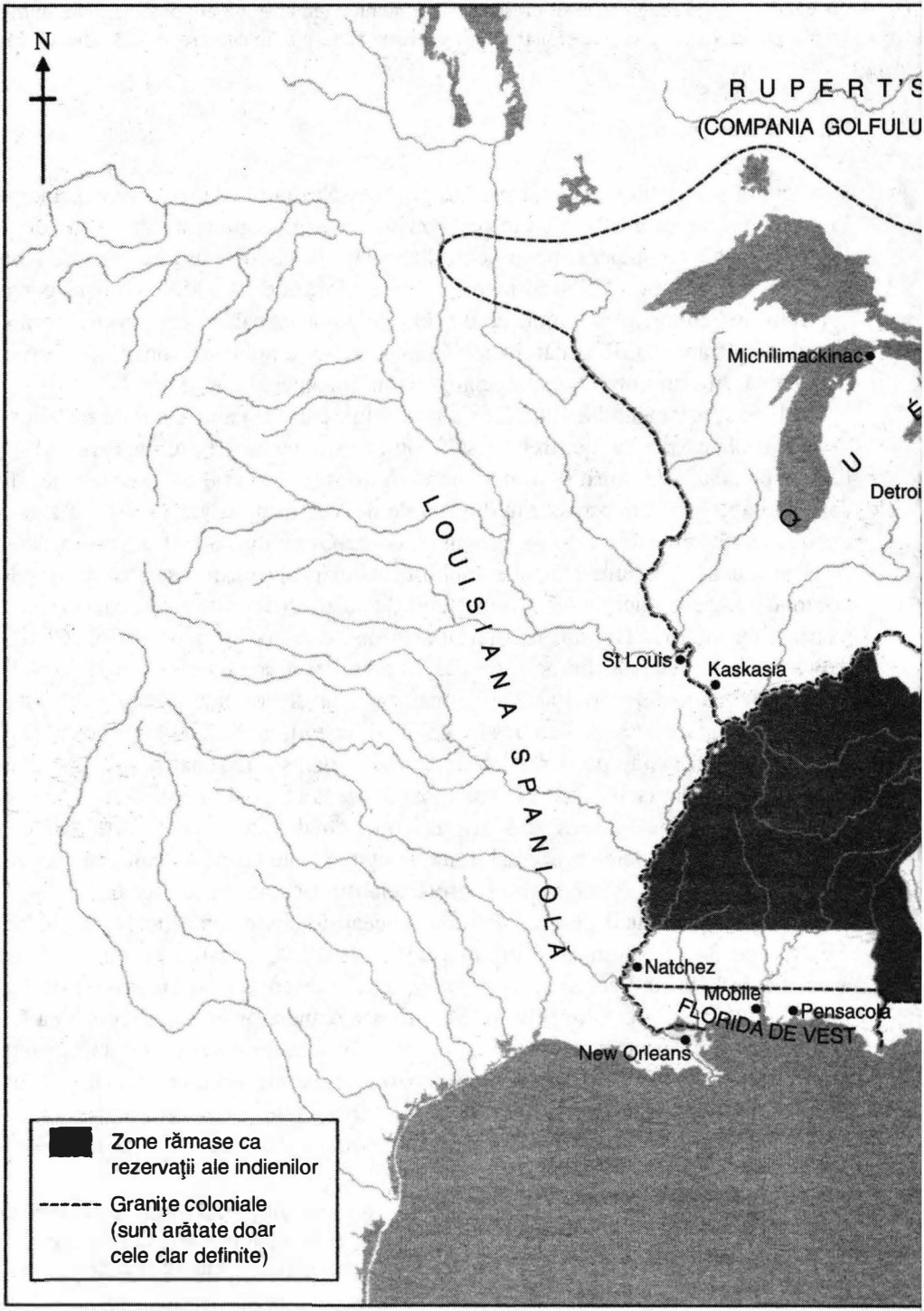
N
R U P E R T ' S
(COMPANIA GOLFULU
Michilimackinac
Detroi
LOUISIANA SPANIOLĂ
St Louis
Kaskasia
Natchez
Mobile
Pensacola
FLORIDA DE VEST
New Orleans
Zone rămase ca rezervaţii ale indienilor
Graniţe coloniale (sunt arătate doar cele clar definite)

America de

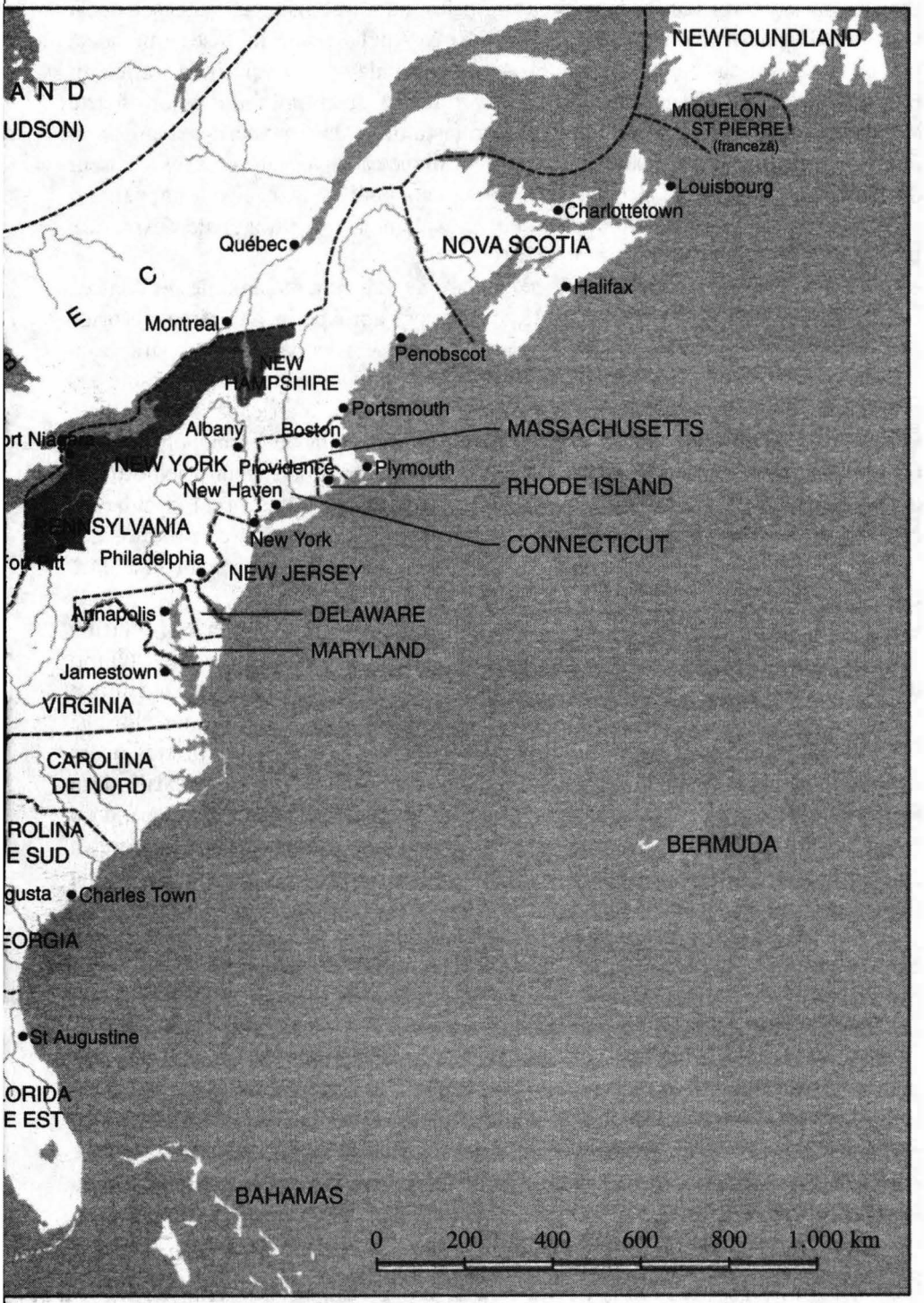

Nord Britanică, 1774

Britanie fără taxe vamale şi la sosirea în Boston nu a trebuit să se plătească decât taxa vamală americană, mult mai mică. În Noua Anglie ceaiul nu fusese niciodată mai ieftin. „Partida" nu a fost organizată de consumatori furioşi, ci de traficanţii bogaţi din Boston, care riscau să piardă venituri. Contemporanilor le era foarte clară absurditatea pretinsului motiv al protestului. „Oare posteritatea nu va fi uimită", scria un sceptic, „atunci când i se va spune că zăpăceala actuală s-a născut din faptul că parlamentul a redus cu un şiling taxa pe livra de ceai şi a impozitat-o cu trei penny, nu o va numi oare un delir inexplicabil, o pată în analele Americii mai ruşinoasă decât aceea a vrăjitoriei?".

Aşadar, la o privire mai atentă, taxele care au stârnit atâta agitaţie nu doar că erau nişte chestiuni mărunte; în 1773 dispăruseră aproape în întregime. În orice caz, aceste dispute legate de taxele vamale erau neînsemnate în comparaţie cu realitatea economică elementară a faptului că apartenenţa la Imperiul Britanic era profitabilă – foarte profitabilă – pentru economia colonială americană. Mult hulitele Legi ale navigaţiei se poate să fi asigurat corăbiilor britanice monopolul asupra negoţului cu coloniile, dar au garantat şi existenţa unei pieţe pentru exporturile nord-americane de produse agricole de bază, de vite, de fontă brută şi chiar de corăbii. Adevăratul măr al discordiei a fost în realitate principiul constituţional – dreptul parlamentului britanic de a le impune coloniştilor americani taxe fără consimţământul lor.

Timp de peste un secol, s-a dus tacit o luptă crâncenă între periferie şi centru – între autoritatea regală din Londra, reprezentată de guvernatorii coloniali numiţi de la centru, şi puterea adunărilor alese ale coloniştilor. Faptul că au cultivat instituţii reprezentative (o altă diferenţă importantă între America de Nord şi America de Sud) a fost o trăsătură distinctă a primelor colonii britanice din America, mai ales a celor din Noua Anglie. Prin comparaţie, încercările de a implanta aristocraţii ereditare de tip european au eşuat lamentabil. Începând cu 1675, Londra a căutat totuşi să-şi sporească influenţa asupra coloniilor, care în anii de început fuseseră, practic, autonome. Până la acea dată, numai Virginia fusese desemnată „colonie a coroanei". Dar în 1679 New Hampshire a fost declarată provincie regală, iar cinci ani mai târziu Massachusetts a devenit „Dominion al Noii Anglii". New York a intrat sub autoritatea directă a coroanei în 1685, când proprietarul lui a devenit rege, iar ulterior Rhode Island şi Connecticut au acceptat să fie preluate de coroană, într-o succesiune rapidă.

Sigur este că aceste tendinţe centralizatoare au încetat în 1688, când regii casei Stuart au fost alungaţi de la putere. „Revoluţia glorioasă" i-a încurajat într-adevăr pe colonişti să considere că propriile adunări aveau un statut echivalent cu parlamentul de la Westminster: o serie de adunări coloniale au votat legi care reluau Magna Carta şi afirmau drepturile celor pe care îi reprezentau. În 1739 un

---

greu lovită de boicotul ceaiului, organizat de coloniştii americani ca parte a campaniei împotriva taxelor vamale impuse de Townshend. Confruntată cu un surplus de ceai şi cu povara unei datorii în creştere, compania a vrut pur şi simplu să descarce o parte a acestui surplus pe piaţa americană.

oficial al coroanei a fost de părere că aceste colonii erau cu adevărat „republici independente", cu organisme legislative efectiv „absolute în interiorul dominioanelor lor respective" şi puţin „răspunzătoare pentru legile sau acţiunile lor" faţă de coroană.

Acesta s-a dovedit însă semnalul pentru un nou val de iniţiative centralizatoare din partea Londrei înainte, în timpul şi după Războiul de Şapte Ani. Tocmai în acest context constituţional trebuie înţelese dezbaterile legate de taxe din anii 1760. După „Partida de ceai", tentativa în forţă a guvernului lordului North de a-i readuce la ordine pe legislatorii nesupuşi din Massachusetts, prin închiderea portului Boston şi impunerea legii marţiale, nu a fost decât ultimul dintre numeroasele afronturi aduse legislatorilor coloniali. La revocarea Legii timbrului în 1766, parlamentul declarase cu tărie că „avea, are şi era îndreptăţit să aibă putere şi autoritate deplină de a emite legi şi statute suficient de puternice şi valide ca să constrângă coloniile şi populaţiile Americii". Iată ce contestau coloniştii.

Poate că a existat şi un element de ranchiună colonială. Odinioară, se plângea Franklin, exista „nu doar respect, ci şi afecţiune pentru Marea Britanie, pentru legile, obiceiurile şi moravurile ei, ba chiar şi o oarecare preferinţă pentru stilurile ei vestimentare, care au stimulat considerabil comerţul. Băştinaşii britanici erau trataţi întotdeauna cu deosebit respect; să fii un locuitor al vechii Anglii însemna să fii un personaj ce impune respect şi conferă un anume rang printre noi". Coloniştii erau în schimb trataţi nu ca nişte supuşi, ci ca nişte „supuşi ai supuşilor"; ca o „rasă republicană, o mulţime pestriţă formată din vagabonzi scoţieni, irlandezi şi străini, urmaşi ai unor condamnaţi, ai unor rebeli nerecunoscători etc.", ca şi cum erau „nedemni de numele de englez şi buni doar să fie umiliţi, învinşi, încătuşaţi şi jefuiţi". John Adams a exprimat cu şi mai mare forţă acelaşi sentiment de inferioritate. „Nu vom fi negrii lor", se revolta el, scriind în *Boston Gazette* sub pseudonimul „Humphry Ploughjogger [Plugarul]". „Eu spun că suntem la fel de arătoşi ca locuitorii din vechea Anglie şi, de aceea, ar trebui să fim la fel de liberi."

În această atmosferă tot mai tensionată, în toamna anului 1774, la Carpenter's Hall, în Philadelphia, a avut loc primul Congres Continental, care a reunit elementele cele mai rebele din diferitele adunări coloniale. Acolo, pentru prima dată, s-au adoptat rezoluţii în vederea respingerii tuturor taxelor impuse de guvernul britanic, la nevoie prin rezistenţă armată. Cu toate acestea, faimosul slogan al lui Samuel Adams „Nici o impozitare fără reprezentare" nu a însemnat o respingere a identităţii britanice, ci mai degrabă o *afirmare* emfatică a identităţii britanice. Coloniştii susţineau că solicită aceeaşi libertate de care se bucurau ceilalţi supuşi britanici, de partea cealaltă a Atlanticului. În momentul acela, ei nu se considerau mai mult decât nişte britanici transatlantici care îşi doreau reprezentare parlamentară reală şi locală, şi nu reprezentativitatea „virtuală" pe care le-o oferea îndepărtata Cameră a Comunelor. Cu alte cuvinte, voiau ca adunările lor să fie puse pe picior de egalitate cu Parlamentul de la Westminster, într-un imperiu pe care îl vedeau reformat, cvasifederal. Aşa cum spunea lordul Mansfield în 1775, coloniştii „vor

fi în relaţie cu Marea Britanie... cum era Scoţia faţă de Anglia înainte de Tratatul de unire".

Unii gânditori vizionari din Marea Britanie - printre ei numărându-se marele economist Adam Smith şi vicarul de Gloucester, Josiah Tucker - au considerat că răspunsul era o astfel de descentralizare. În timp ce Smith avea în vedere o federaţie imperială, în care parlamentul de la Westminster să fie doar vârful unui imperiu descentralizat, Tucker propunea un prototip de Commonwealth, în care doar suveranitatea monarhului ar fi menţinut unitatea imperiului. Coloniştii moderaţi ca Joseph Galloway căutau şi ei un compromis : el a propus înfiinţarea unui consiliu legislativ american, ai cărui membri să fie aleşi de adunările coloniale, dar sub conducerea unui preşedinte-general numit de coroană. Guvernul de la Londra a respins toate aceste soluţii. Chestiunea în dispută devenise pur şi simplu „supremaţia parlamentului". Guvernul lordului North era prins acum între două legislaturi la fel de hotărâte, fiecare dintre ele fiind convinsă că are dreptate. Tot ce putea oferi era ca Parlamentul să abandoneze dreptul de a impune taxe (rezervându-şi-l însă în continuare) dacă o adunare colonială era gata să colecteze şi să plătească suma solicitată drept contribuţie la cheltuielile de apărare militară a imperiului, precum şi să acopere costurile propriei administraţii publice. Nu a fost suficient. Până şi cererea lui Pitt cel Bătrân ca trupele să fie retrase din Boston a fost refuzată de Camera Lorzilor. În momentul respectiv, după părerea lui Benjamin Franklin, „pretenţia de suveranitate a guvernului asupra a trei milioane de oameni raţionali şi virtuoşi din America pare cea mai mare absurditate, întrucât acesta nu pare să aibă putere de decizie nici cât să conducă o turmă de porci". Era o declaraţie belicoasă.

După primele focuri de armă de la Lexington, a fost nevoie de ceva mai mult de un an pentru ca rebeliunea să se transforme într-o revoluţie în toată puterea cuvântului. La 4 iulie 1776, în sala austeră folosită de obicei de adunarea din Pennsylvania, reprezentanţii celor treisprezece colonii secesioniste au adoptat Declaraţia de Independenţă, cu ocazia celui de-al Doilea Congres Continental. Cu numai doi ani înainte, principalul autor al acestui document, tânărul Thomas Jefferson, în vârstă de 33 de ani, i se adresa încă regelui George al III-lea în numele „supuşilor din America ai Majestăţii Voastre". Acum, britanicii transatlantici, sau „continentali", deveniseră „Patrioţi" americani. De fapt, cea mai mare parte a Declaraţiei este o listă mai degrabă plicticoasă şi exagerată a presupuselor nedreptăţi suferite de colonişti din partea regelui, care era acuzat că încearcă să impună o „tiranie asupra acestor State". Ea are toate atributele unui document revizuit masiv de un comitet foarte numeros. Însă lumea îşi aminteşte astăzi preambulul lui Jefferson : „Considerăm ca evidente prin ele însele următoarele adevăruri, şi anume că toţi oamenii sunt creaţi egali, că sunt înzestraţi de Dumnezeu cu anumite drepturi inalienabile, că printre acestea se numără dreptul la viaţă, dreptul la libertate şi dreptul de a căuta fericirea".

Astăzi această declaraţie nu pare mai revoluţionară decât un cântec de leagăn. La vremea aceea însă reprezenta o contestare explozivă nu doar a autorităţii regelui,

ci şi a valorilor tradiţionale ale unei societăţi creştine şi ierarhice. Înainte de 1776, dezbaterea legată de viitorul coloniilor fusese expusă în general în termenii familiari amplelor deliberări constituţionale din secolul precedent. Totuşi, odată cu publicarea broşurii *Simţul comun* a lui Thomas Paine, în dezbaterea politică a intrat o idee complet nouă, care a cucerit arena publică cu o viteză uluitoare: antimonarhismul, cu implicaţia clară a republicanismului. Desigur, republica nu era nimic nou. Veneţienii, germanii hanseatici, elveţienii şi olandezii aveau cu toţii o republică; britanicii înşişi experimentaseră pentru scurt timp republicanismul în anii 1650. Preambulul lui Jefferson era însă menit să garanteze că republica americană va fi gândită în limbajul specific Iluminismului: în termenii drepturilor naturale - mai presus de toate, dreptul fiecărui individ de a „decide singur ce anume îi poate garanta sau periclita libertatea".

Poate că lucrul cel mai remarcabil în legătură cu Declaraţia de Independenţă a fost acela că reprezentanţii tuturor celor treisprezece colonii au reuşit să o semneze. Cu doar douăzeci de ani înainte, dezacordurile lor păruseră atât de adânci, încât Charles Townshend fusese de părere că era „imposibil de imaginat că atât de mulţi reprezentanţi diferiţi ai atâtor provincii diferite, cu interese divergente şi dezbinaţi de invidie şi prejudecăţi adânc înrădăcinate, ar putea vreodată să se pună de acord asupra unui plan de protecţie reciprocă şi de cheltuieli comune". Până şi Benjamin Franklin recunoscuse despre colonii că aveau

> forme diferite de guvernare, legi diferite, interese diferite şi, unele dintre ele, convingeri religioase şi moravuri diferite. Se duşmănesc unele pe altele atât de mult, încât, oricât de folositoare şi mult-aşteptată ar fi unirea lor, în scopul apărării comune şi al siguranţei faţă de duşmanii lor, şi oricât de chibzuită a părut această necesitate fiecărei colonii, nu au fost nicicând în stare să realizeze o astfel de uniune.

Declaraţia era menită să pună capăt acestor dezacorduri. Fusese inventată până şi denumirea de „State Unite". Însă consecinţele ei aveau să dea naştere unor disensiuni adânci. Limbajul revoluţionar al lui Jefferson a îndepărtat mult mai mulţi colonişti conservatori. Un număr surprinzător de mare dintre ei s-au dovedit a fi gata să lupte pentru rege şi imperiu. Când dr. James Thatcher s-a decis să se alăture Patrioţilor, a descoperit că amicii lui

> nu mi-au oferit nici o încurajare, susţinând că, întrucât acesta este un război civil, dacă aş fi căzut în mâinile britanicilor, eram sortit să sfârşesc la spânzurătoare... Conservatorii m-au asaltat cu vorbele următoare: „Tinere, îţi dai seama că eşti pe cale să-ţi încalci datoria faţă de cel mai bun dintre regi şi să te arunci cu capul înainte spre distrugere? Fii sigur că această rebeliune va fi de scurtă durată".

Versiunea hollywoodiană a Războiului pentru Independenţă prezintă o confruntare armată directă între Patrioţii eroici şi maleficele Tunici Roşii, asemănătoare naziştilor. Realitatea a fost însă cu totul alta. A fost cu adevărat un război civil, care a dezbinat clasele sociale şi chiar familiile. Iar violenţele cele mai atroce nu

au fost comise de soldaţii britanici din trupele regulate, ci de coloniştii rebeli împotriva conaţionalilor care rămăseseră loiali coroanei.

A fost şi cazul bisericii Christ Church din Philadelphia, considerată deseori un leagăn al revoluţiei, pentru că era frecventată de o parte dintre semnatarii Declaraţiei de Independenţă. De fapt, susţinătorii independenţei erau minoritari în cadrul congregaţiei. Numai în jur de o treime dintre ei erau în favoarea independenţei ; restul erau fie împotrivă, fie neutri. Christ Church, aidoma altor nenumărate biserici din coloniile Americii, era divizată politic. Şi nu doar congregaţiile erau împărţite ; familii întregi au fost dezbinate de Războiul pentru Independenţă. Familia Franklin participa cu regularitate la slujbele de la Christ Church, încât avea propria strană. Benjamin Franklin şi-a petrecut aproape zece ani la Londra, susţinând în zadar cauza coloniştilor, pentru ca apoi să revină acasă şi să se alăture Congresului Continental şi luptei pentru independenţă. Fiul său William, guvernator de New Jersey, a rămas însă credincios coroanei în timpul războiului. Cei doi nu şi-au mai vorbit niciodată.

Presiunea asupra clericilor a fost deosebit de mare, dat fiind că preoţii datorau supunere regelui, care se afla în fruntea Bisericii Anglicane. Pastorul de la Christ Church, Jacob Duché, era sfâşiat între loialitatea faţă de instituţia anglicanismului şi simpatia faţă de enoriaşii săi care susţineau revoluţia. Cartea lui de rugăciuni arată în ce măsură sprijinea el independenţa. Textul original era : „Cu smerenie ne rugăm Ţie să îmbunezi şi să îndupleci inima lui George, Sluga Ta, regele şi stăpânul nostru..." (cu alte cuvinte, George al III-lea). Duché a luat însă tocul şi a tăiat acele cuvinte, scriind în loc : „Cu smerenie ne rugăm Ţie să-i îndrumi pe conducătorii acestor State Unite...". A fost, fără îndoială, un gest revoluţionar. Când s-a declarat însă oficial independenţa, Duché a dat înapoi, în ciuda faptului că unul dintre semnatari era chiar cumnatul lui, şi a revenit la Biserica Anglicană, devenind loialist. Dilema lui Duché ilustrează felul în care revoluţia americană le stârnea indivizilor sentimente contradictorii. Anglicanii nu au fost singurii care au respins rebeliunea din considerente religioase. Adepţii sectei Sandemanian din Connecticut au rămas loiali pentru că au crezut necondiţionat că un creştin trebuie să fie un „slujitor devotat, care trebuie să se supună în chestiunile laice fiecărei reguli impuse de om de dragul lui Dumnezeu".

În total, circa unu din cinci membri ai populaţiei albe din America de Nord britanică a rămas loial coroanei în timpul războiului. De fapt, companiile loialiste au luptat adesea mult mai tenace decât şovăitorii generali britanici. Au existat chiar şi cântece loialiste, precum *The Congress* :

Ăşti găligani şi prostălăi,
Măgari ieftini, maimuţoi,
Unelte supuse şi slugoi,
Ei, ei ne sunt Congresul.

Dar Jupiter chin blestemând,
Şi-a vieţii trudă rânduind
Nu ciumă ori foame, ci mai crunt
Ne-a osândit cu un Congres.

Deci pacea lăsă aste maluri
Tunuri mugind, urlând ca hâde valuri
Aflăm de sânge, răni, cruzime şi măceluri,
Prăsile ale Congresului.

În astfel de polemici, cele două tabere se etichetau în mod curent una pe cealaltă ca fiind *whig* sau *tory*. Era de fapt al doilea Război Civil englez - sau poate primul american.

Un loialist care a luptat în Carolina de Nord şi Carolina de Sud, tradiţionalistul chel David Fanning, a scris o relatare captivantă a experienţelor sale din timpul războiului. Conform uneia dintre versiunile povestirii lui, după ce convoiul său a fost prădat de miliţiile rebele în 1775, el „s-a înrolat de partea Regelui", deşi cel mai probabil toată regiunea unde trăia el le-a rămas loială regaliştilor. Vreme de şase ani Fanning a fost implicat în lupte sporadice de gherilă în Carolina de Nord, timp în care a primit două gloanţe în spate, iar pe capul lui s-a pus o recompensă. La 12 septembrie 1781 a dat o lovitură importantă în favoarea imperiului atunci când, împreună cu tovarăşii lui loialişti, susţinuţi de un detaşament de trupe britanice regulate, au năvălit într-o dimineaţă ceţoasă şi au capturat oraşul Hillsborough şi odată cu el întreaga Adunare Generală a Carolinei de Nord, pe guvernatorul rebel al statului şi numeroşi ofiţeri din armata Patrioţilor. Ca urmare a acestui succes, rândurile loialiştilor din Carolina de Nord au sporit la peste 1.200. Trupe similare de loialişti erau răspândite pe un teritoriu care includea New York, Florida de Est, Savannah, Georgia şi insula Daufuskie din Carolina de Sud.

Exista evident posibilitatea unei cooperări mai strânse între forţele de tipul miliţiilor neregulate ale lui Fanning şi armatele regulate ale tunicilor roşii. Totuşi, din două motive, era un război pe care britanicii pur şi simplu nu-l puteau câştiga. Pe de o parte, războiul civil de dincolo de Atlantic a fost repede absorbit de lunga luptă pentru supremaţie dintre Marea Britanie şi Franţa. Aceasta era şansa lui Ludovic al XVI-lea să-şi ia revanşa pentru Războiul de Şapte Ani şi s-a grăbit să profite de ea. De data aceasta Marea Britanie nu avea aliaţi pe continentul european care să ţină Franţa mobilizată în Europa - ca să nu mai vorbim de aliata acesteia, Spania. În condiţiile acestea, o campanie la scară largă în America ar fi fost cum nu se poate mai riscantă.

În orice caz, la fel de important a fost faptul că multă lume în Marea Britanie simpatiza cu coloniştii. Samuel Johnson era un caz neobişnuit, cu ostilitatea sa colerică faţă de ei („Sunt gata să iubesc omenirea întreagă, cu excepţia americanilor... Sir, sunt un neam de puşcăriaşi şi ar trebui să fie recunoscători pentru tot

ce le oferim, în afară de spânzurătoare"). Într-adevăr, numărul mare de dispute aprinse pe care le-a avut pe această temă, multe dintre ele consemnate de amicul şi biograful său, James Boswell, confirmă faptul că Johnson se afla în minoritate. Boswell însuşi îşi formase „o opinie clară şi de nestrămutat, şi anume că poporul american era cu totul îndreptăţit să se opună pretenţiei concetăţenilor lor din ţara-mamă de a avea controlul exclusiv al averilor lor, impunându-le taxe fără ca ei să-şi dea acordul". Mulţi politicieni *whig* importanţi erau de aceeaşi părere. Charles James Fox, bombasticul lider *whig*, a făcut în parlament paradă de simpatiile lui proamericane, afişând culorile bej şi albastru ale armatei Patrioţilor lui Washington. Edmund Burke a vorbit în numele multora atunci când a declarat: „Singură, folosirea forţei... poate supune pentru moment, dar nu înlătură necesitatea de a supune apoi din nou; iar o naţiune care trebuie cucerită la nesfârşit nu este guvernabilă". Pe scurt, Londrei îi lipsea îndrăzneala de a le impune controlul britanic coloniştilor albi care erau decişi să i se opună. Una era să lupte cu amerindienii sau cu sclavii rebeli şi cu totul altceva să intre în conflict cu cei care erau, de fapt, propriul popor. După cum spunea sir Guy Carlton, guvernatorul britanic al Québecului, pentru a justifica îngăduinţa pe care o arătase faţă de câţiva prizonieri Patrioţi: „Întrucât am încercat în zadar să-i facem să ne accepte ca fraţi, măcar să-i trimitem de aici dispuşi să ne considere veri primari". Comandantul-şef britanic William Howe a fost la fel de ambivalent în legătură cu sorţii războiului civil; aşa s-ar putea explica de ce s-a eschivat atunci când ar fi putut să distrugă armata lui Washington la Long Island.

Merită să ne reamintim şi faptul că, în termeni economici, coloniile continentale continuau să aibă o importanţă considerabil mai mică decât cele din Caraibe. Erau de fapt profund dependente de comerţul cu Marea Britanie şi se putea presupune în mod rezonabil că, indiferent de aranjamentele politice, aveau să rămână astfel şi în viitorul apropiat. Privind în urmă, ştim azi că pierderea Statelor Unite a însemnat pierderea unei părţi considerabile din viitorul economic al lumii. La momentul respectiv însă, costurile pe termen scurt implicate de reinstaurarea autorităţii britanice în cele treisprezece colonii păreau mult mai mari decât beneficiile pe termen scurt.

Este adevărat că britanicii repurtaseră câteva succese pe plan militar. Câştigaseră, deşi cu mari sacrificii, prima mare confruntare din război, la Bunker's Hill. New Yorkul fusese cucerit în 1776, iar Philadelphia, capitala rebelilor, în luna septembrie a anului următor. Chiar sala în care se semnase Declaraţia de Independenţă devenise spital militar pentru Patrioţii răniţi şi muribunzi. Dar factorul decisiv a fost că Londra nu a putut asigura nici trupe suficiente, nici generali destul de buni ca să transforme succesul parţial într-o victorie totală. Până în 1778 rebelii redobândiseră controlul asupra celei mai mari părţi a teritoriilor cuprinse între Pennsylvania şi Rhode Island. Iar când britanicii au încercat să mute teatrul operaţiunilor spre sud, unde se puteau baza pe o susţinere mai puternică a loialiştilor, succesele punctuale de la Savannah şi Charleston nu au reuşit să împiedice înfrângerea la scară largă. Generalii rebeli Horatio Gates şi Nathanael Greene l-au

atras pe Cornwallis spre nord până ce l-au silit să-şi mute cartierul general în Virginia. Momentul crucial a venit în 1781, când Washington, în loc să atace New Yorkul (aşa cum plănuise iniţial), s-a deplasat spre sud, împotriva lui Cornwallis. A făcut-o la sfatul unui comandant francez, contele de Rochambeau. Simultan, amiralul francez François de Grasse învingea flota britanică aflată sub comanda amiralului Thomas Graves şi instala blocada în golful Chesapeake. Cornwallis a rămas captiv în peninsula Yorktown, situată între râurile James şi York. A fost o răsturnare de situaţie faţă de cea de la Lexington: britanicii erau acum cei depăşiţi numeric - cu mai mult de doi la unu - şi în inferioritate din punctul de vedere al armamentului.

Astăzi câmpul de luptă de la Yorktown pare la fel de ameninţător ca un teren de golf. În octombrie 1781 era însă brăzdat de tranşee pline cu artilerie şi oameni înarmaţi. La 11 octombrie Washington a pornit atacul asupra poziţiilor britanicilor, cu peste o sută de mortiere şi obuziere. Menţinerea celor două poziţii defensive cunoscute ca Redutele 9 şi 10 - mici fortificaţii întărite cu lemn şi saci de nisip - a devenit un element crucial pentru rezistenţa lui Cornwallis până la sosirea întăririlor. Cea mai sângeroasă luptă om la om a avut loc în noaptea de 14 octombrie, când trupe ale Patrioţilor conduse de viitorul secretar al Trezoreriei americane, Alexander Hamilton, au luat cu asalt la baionetă reduta din dreapta. A fost un asalt eroic, executat cu profesionalism, dovadă că de la înfrângerea cruntă de la Lexington coloniştii evoluaseră mult din punct de vedere militar. Dar, dacă francezii nu ar fi atacat în acelaşi timp cealaltă redută, asaltul poate că nu ar fi reuşit. Din nou, contribuţia franceză a fost esenţială pentru succesul Patrioţilor şi înfrângerea britanicilor. Iar soarta lui Cornwallis a fost pecetluită de marina franceză, care era situată în spatele poziţiilor sale şi care a eliminat posibilitatea evacuării trupelor. În dimineaţa de 17 octombrie, el a trimis un toboşar să dea semnalul pentru negocieri. După cum consemna în jurnalul său un soldat american, a fost „cea mai încântătoare muzică pentru noi toţi".

În total, 7.157 de soldaţi şi marinari britanici s-au predat la Yorktown, abandonând peste 240 de piese de artilerie şi drapelele a şase regimente. Se spune că în timpul marşului spre captivitate fanfara lor a intonat *The World Turned Upside Down* (*Lumea s-a întors cu susul în jos*). (Alte mărturii sugerează că, odată ajunşi la Yorktown, prizonierii şi-au înecat amarul în alcool.) Dar ce anume întorsese lumea cu susul în jos? Pe lângă intervenţia franceză şi incompetenţa generalilor britanici, la bază a stat lipsa de voinţă de la Londra. Când armata britanică a capitulat la Yorktown, loialiştii ca David Fanning s-au simţit trădaţi. Joseph Galloway a deplâns „lipsa de înţelepciune în planificare şi lipsa de vigoare şi de străduinţă în execuţie".

Pe de altă parte, loialiştii nu erau suficient de dezamăgiţi de administraţia britanică pentru a o abandona cu totul. Dimpotrivă, mulţi dintre ei au reacţionat în faţa acestei înfrângeri emigrând spre nord, în coloniile britanice din Canada, care rămăseseră toate loiale. Fanning însuşi a ajuns până la urmă în New Brunswick. Cu totul, circa 100.000 de loialişti au părăsit noile State Unite, îndreptându-se

către Canada, Anglia sau Indiile de Vest. S-a susţinut uneori că, prin faptul că a obţinut Canada în Războiul de Şapte Ani, Marea Britanie şi-a subminat poziţia în America. În absenţa unei ameninţări franceze, de ce ar fi rămas cele treisprezece colonii loiale coroanei? Pierderea Americii a avut totuşi efectul neaşteptat al menţinerii Canadei în interiorul imperiului, graţie avalanşei de loialişti vorbitori de engleză care, împreună cu noii colonişti britanici, aveau să reducă în cele din urmă populaţia din Québecul francez la o minoritate împresurată. Uimitor este însă faptul că atâţia oameni au emigrat în semn de protest faţă de independenţa Americii, alegând loialitatea faţă de rege şi imperiu în locul „vieţii, libertăţii şi căutării fericirii".

Aşa cum am văzut, Thomas Jefferson a fost cel care a formulat această sintagmă celebră. Exista însă o dificultate, destul de stânjenitoare pentru revoluţionarii americani. Oare declaraţia lor că toţi oamenii au „fost creaţi egali" li se aplica şi celor 400.000 de sclavi negri pe care îi deţineau în total – circa o cincime din întreaga populaţie a fostelor colonii şi aproape jumătate din populaţia statului său natal, Virginia? În autobiografia sa, citată în interiorul de marmură imaculată al monumentului de pe esplanada din Washington, DC, Jefferson a fost destul de explicit: „Nimic nu este mai clar scris în cartea destinului decât faptul că oamenii aceştia [sclavii, adică] trebuie să fie liberi". Dar autobiografia merge mai departe şi spune – iar sculptorii monumentului au omis în mod inexplicabil această continuare – că „aceste două rase" sunt separate prin „linii de neşters care le deosebesc între ele". La urma urmelor, Jefferson însuşi era un proprietar din Virginia cu circa 200 de sclavi, dintre care a eliberat doar şapte.

Ironia este că, după ce şi-au câştigat independenţa în numele libertăţii, coloniştii americani au continuat să perpetueze sclavia în statele din sud. În broşura sa antiamericană *Taxation No Tyranny* (*Impozitare, nu tiranie*), Samuel Johnson se întreba sarcastic: „Cum se face că lătrăturile cele mai puternice pentru libertate vin de la vătafi de negri?". Dimpotrivă, la numai câteva zeci de ani după ce au pierdut coloniile americane, britanicii aboleau în întregul imperiu mai întâi comerţul cu sclavi şi apoi sclavia însăşi. Într-adevăr, încă din 1775 guvernatorul britanic al Virginiei, lordul Dunmore, le oferise dezrobirea sclavilor care se raliau cauzei britanice. Nu era o atitudine cu totul oportunistă: cu trei ani înainte, faimoasa sentinţă a lordului Mansfield în cazul Somersett declarase sclavia ilegală în Anglia. Din punctul de vedere al celor mai mulţi dintre afroamericani, independenţa americană a amânat eliberarea din sclavie cu cel puţin o generaţie. Deşi sclavia a fost abolită treptat în state din nord ca Pennsylvania, New York, New Jersey şi Rhode Island, ea a rămas puternic înrădăcinată în sud, acolo unde trăiau cei mai mulţi sclavi.

Nici pentru amerindieni independenţa nu a reprezentat o veste bună. În timpul Războiului de Şapte Ani, guvernul britanic s-a arătat nerăbdător să împace triburile de indieni, fie şi doar în încercarea de a-i îndepărta de alianţa cu francezii. S-au

semnat tratate prin care Munţii Apalaşi erau stabiliţi ca limită a colonizării britanice, lăsându-le indienilor teritoriul situat la vestul masivului, inclusiv valea fluviului Ohio. E drept că, după încheierea păcii, aceste tratate nu au fost respectate cu stricteţe, ceea ce a declanşat conflictul cunoscut ca Rebeliunea lui Pontiac din 1763. Totuşi, îndepărtata putere imperială de la Londra era mai înclinată să recunoască drepturile amerindienilor decât au fost coloniştii avizi de pământ de la faţa locului.

Este posibil ca independenţa americană să fi anunţat sfârşitul Imperiului Britanic. Cu siguranţă a marcat apariţia unei puteri noi şi dinamice în lume – o republică revoluţionară care putea acum să-şi exploateze vastele resurse naturale fără să fie nevoită să se supună unei monarhii îndepărtate. Cu toate acestea, Imperiul nu a fost câtuşi de puţin zdruncinat de această pierdere, spre deosebire de Spania, al cărei imperiu nu şi-a revenit niciodată de pe urma revoltei coloniilor ei din America de Sud. Într-adevăr, se pare că pierderea celor treisprezece colonii nord-americane a determinat apariţia unei faze complet noi a expansiunii coloniale britanice, şi mai adânc în teritoriu. E drept, jumătate din continent fusese pierdut. Dar de partea cealaltă a globului britanicilor le făcea cu ochiul un continent nou-nouţ.

Marte

Comerţul i-a atras pe britanici în Asia. Pământul i-a atras în America. Distanţa reprezenta un obstacol, dar unul care putea fi depăşit cu ajutorul unor vânturi favorabile. Însă mai exista un continent, care i-a atras din motive diametral opuse. Pentru că era sterp. Pentru că era extrem de izolat. Pentru că era o închisoare naturală.

Cu pământul său ciudat de roşu, cu flora şi fauna stranii – eucalipţi şi canguri –, Australia era echivalentul din secolul al XVIII-lea al planetei Marte. Aşa s-ar putea explica de ce prima reacţie oficială după ce căpitanul Cook a descoperit New South Wales în 1770 a fost identificarea teritoriului cu o temniţă ideală.

Neoficial, deportarea condamnaţilor în colonii se practica încă de la începutul anilor 1600, deşi nu a făcut parte în mod formal din sistemul penal decât în 1717. În următorul secol şi jumătate, legea a susţinut că, în loc să fie biciuiţi sau însemnaţi cu fierul roşu, vinovaţii de infracţiuni minore puteau fi deportaţi timp de şapte ani, iar cei cu pedepse capitale comutate puteau fi deportaţi vreme de paisprezece ani. În acest temei, nu mai puţin de 40.000 de bărbaţi şi femei din Marea Britanie şi Irlanda au fost deportaţi până în 1777 în coloniile americane, suplimentând astfel numărul celor cu contracte de servitute (aşa cum a aflat Moll Flanders de la mama ei). Odată pierdute coloniile din America, trebuia găsit un loc nou, pentru a evita suprapopularea închisorilor britanice cu deţinuţi nedeportabili – ca să nu mai vorbim despre noile vase dezafectate transformate în închisori

plasate de-a lungul coastei de sud-est. Au existat şi considerente strategice. Conştienţi de vechile pretenţii ale Spaniei în zona Pacificului de Sud şi de mai recentele expediţii ale olandezilor şi francezilor, câţiva politicieni britanici au considerat că era imperios necesară colonizarea New South Wales, fie şi numai pentru a afirma stăpânirea britanică asupra acestui teritoriu. Principalul obiectiv era însă să scape de puşcăriaşi.

Irlanda de Nord se afla la distanţă de o zi, America de Nord, la câteva săptămâni. Dar cine ar fi vrut să înfiinţeze o colonie de la zero la 25.750 de kilometri depărtare*? Nu e de mirare că înfiinţarea primelor colonii în Australia a necesitat constrângere.

La 13 mai 1787, din portul Portsmouth a ridicat ancora o flotă formată din unsprezece corăbii ticsite cu condamnaţi - 548 de bărbaţi şi 188 de femei, de la un coşar de numai nouă ani, John Hudson, care furase nişte haine şi un pistol, până la o negustoreasă de haine vechi în vârstă de 82 de ani, pe nume Dorothy Handland, condamnată pentru sperjur. După mai bine de opt luni pe mare, la 19 ianuarie 1788 soseau în golful Botany, puţin mai departe de actualul port Sydney.

Între 1787 şi 1853 un total de aproximativ 123.000 de bărbaţi şi puţin sub 25.000 de femei au fost deportaţi la antipozi pe aşa-numitele „corăbii ale iadului", pentru fărădelegi care variau de la fals în acte la furtul de oi. Cu ei a sosit şi un număr necunoscut de copii, dintre care o mare parte au fost concepuţi *en route*. Din nou, încă de la început britanicii îşi propuneau să se înmulţească în noua lor colonie. Într-adevăr, libertinajul sexual, alimentat de importul de rom, poate fi considerat una dintre trăsăturile definitorii ale oraşului Sydney la începuturile sale.

Colonizarea Australiei a fost menită să rezolve o problemă de acasă - în primul rând aceea a infracţiunilor contra proprietăţii. În esenţă, colonizarea a reprezentat o alternativă la spânzurarea hoţilor sau la construirea de închisori care să-i primească în Marea Britanie. Printre condamnaţi se aflau însă şi deţinuţi politici. Luddiţi, participanţi la revoltele provocate de lipsa hranei, muncitori reformişti din ţesătorii, răsculaţi Swing, martirii de la Tolpuddle, chartişti, *patriotes* din Québec - membrii tuturor acestor grupuri au sfârşit în Australia. Circa un sfert dintre toţi cei deportaţi erau irlandezi, iar dintre aceştia, unu din cinci fusese condamnat din raţiuni politice. Nu doar irlandezii au ajuns acolo în număr mare. Australia a avut parte şi de mulţi scoţieni, deşi judecătorii din Scoţia ezitau mai mult decât omologii lor englezi să-i osândească pe infractorii condamnaţi la deportare. Un număr surprinzător de mare de persoane cu numele Ferguson au fost trimise în Australia: zece în total. Rarele consemnări ale delictelor şi pedepselor lor arată limpede cât de aspră era viaţa în

* Distanţa parcursă de prima flotă de corăbii cu condamnaţi, de la Portsmouth la Rio de Janeiro, de la Rio la Cape Town şi de la Cape Town la golful Botany, a fost de 25.589 de kilometri.

colonia penitenciară. Şapte ani de muncă silnică pentru furtul câtorva găini, sentinţa primită de unul dintre tizii mei, nu era ceva neobişnuit pe vremea aceea. Pentru alte delicte, comise după ce condamnaţii ajungeau în colonie, se primeau pedepse corporale: disciplina în primele colonii penitenciare se baza pe bici. În speranţa naivă de a ajunge pe jos în China, unii au evadat şi au pierit în aridele trecători ale Munţilor Albaştri.

Marele paradox al istoriei Australiei este că această colonie penitenciară, populată de oameni de care Marea Britanie se descotorosise, s-a dovedit a fi extrem de loială Imperiului Britanic pe o perioadă îndelungată. America începuse ca o combinaţie de plantaţie de tutun şi utopie puritană, creaţie a libertăţii economice şi religioase, dar a ajuns o republică rebelă. Australia a început ca o închisoare, negarea însăşi a libertăţii. Cu toate acestea, coloniştii cei mai de încredere s-au dovedit a fi nu Pelerinii, ci deţinuţii.

Poate că aceasta este explicaţia cea mai bună a paradoxului australian. Deşi sistemul de deportări a ridiculizat pretenţia britanicilor că imperiul lor era unul al libertăţii, în practică efectul acestei politici a fost *eliberator* pentru mulţi dintre cei trimişi în Australia. Aceasta s-a datorat în parte faptului că, într-o vreme când proprietatea privată era mai sfântă decât orice, sistemul judiciar penal din Marea Britanie condamna în mod curent oameni pentru delicte care astăzi ar fi considerate mărunte. Deşi între jumătate şi două treimi dintre cei deportaţi erau „recidivişti", aproape toate infracţiunile lor erau furtişaguri. Australia a început literalmente ca o naţiune de pungaşi.

Iniţial, e drept, condamnaţii o duceau doar puţin mai bine decât sclavii, fiind siliţi să muncească pentru guvern sau „alocaţi" tot mai numeroşilor proprietari de pământ (printre care şi ofiţerii Regimentului New South Wales). Dar odată ce îşi dobândeau „biletul de ieşire", la sfârşitul perioadei de pedeapsă, deţinuţii erau liberi să-şi vândă mâna de lucru cui plătea mai mult. Chiar şi înainte de încheierea pedepsei, primeau după-amiezi libere ca să-şi cultive propriile parcele. Încă din 1791 doi foşti condamnaţi, Richard Phillimore şi James Ruse, ajunseseră să cultive suficient grâu şi porumb pe loturile lor de pe insula Norfolk şi, respectiv, din Paramatta pentru a se retrage de pe piaţa muncii. De fapt, cei care supravieţuiau deportării şi îşi ispăşeau pedeapsa primeau şansa de a începe o nouă viaţă - chiar dacă era o viaţă nouă pe Marte.

Totuşi, fără o conducere inspirată, Australia n-ar fi ajuns probabil niciodată mai mult decât o imensă Insulă a Diavolului. În cursul transformării ei din „groapă de gunoi" în şcoală de corecţie, un rol crucial i-a revenit guvernatorului coloniei din perioada 1809-1821, Lachlan Macquarie. Ofiţer de carieră născut în insulele Hebride, ajuns comandantul unui regiment în India, Macquarie a guvernat la fel de despotic precum ofiţerii de marină care l-au precedat. Când s-a pus problema numirii unui consiliu care să-l ajute, el a spus: „Nutresc speranţa fierbinte că o astfel de instituţie nu va ajunge niciodată să funcţioneze în colonia aceasta". Spre deosebire de guvernatorii anteriori însă, Macquarie a fost un despot *luminat*.

Pentru el, New South Wales nu era doar un teritoriu al pedepsei, ci şi unul al mântuirii. Era convins că sub benefica lui conducere condamnaţii se vor transforma în cetăţeni :

> Perspectiva dobândirii libertăţii este cel mai mare stimulent pe care îl putem folosi pentru reformarea moravurilor locuitorilor... [C]ând este în armonie cu adevărul şi cu buna purtare, [aceasta] poate aduce un om înapoi la rangul din societate pe care l-a pierdut şi îl poate feri, pe cât posibil, de orice revenire la fostele obiceiuri proaste.

Urmând sfatul lui William Redfern, un chirurg deportat care a devenit medicul său de familie, Macquarie a luat măsuri pentru îmbunătăţirea condiţiilor pe corăbiile care îi aduceau pe condamnaţi în Australia, reducând drastic rata mortalităţii, de la 1 din 31 la 1 din 122 de deţinuţi. A relaxat sistemul judiciar penal, permiţându-le condamnaţilor cu experienţă juridică să-i reprezinte în procese pe cei acuzaţi. Dar cea mai vizibilă şi mai profundă contribuţie a lui Macquarie a fost transformarea Sydney-ului într-un oraş colonial model. Chiar în perioada în care la Londra economia de tip *laissez-faire* începea să dea tonul, Macquarie a devenit adeptul neabătut al planificării. Elementul central al viziunii sale urbanistice a fost imensa Cazarmă Hyde Park, la vremea aceea cea mai mare clădire de acest fel din imperiul de peste ocean. Cu liniile ei simetrice şi austere – opera lui Francis Howard Greenway, arhitect din Gloucestershire şi falsificator deportat –, cazarma seamănă cu un prototip al „panopticonului" utilitarist al lui Jeremy Bentham. Şase sute de infractori cu deprinderi meşteşugăreşti dormeau acolo în şiruri de hamace, câte o sută într-o încăpere, ţinuţi cu uşurinţă sub supraveghere prin vizete. Dar clădirea era departe de a fi un spaţiu de pedeapsă. Era un centru de repartizare ordonată a mâinii de lucru calificate, deţinuţi care fuseseră odinioară artizani şi meşteşugari, dar care ajunseseră săraci şi comiseseră mici infracţiuni. Aceştia erau oamenii de care avea nevoie Macquarie pentru sutele de clădiri publice despre care credea că vor ridica Sydney-ul de la statutul de colonie de condamnaţi la acela de conurbaţie ; prima clădire a fost un superb spital finanţat dintr-o taxă specială pe rom.

După ce infrastructura oraşului a fost în mare parte finalizată, Macquarie şi-a îndreptat atenţia către reducerea dependenţei coloniei de produsele alimentare importate. „Oraşe Macquarie" au fost construite de-a lungul malurilor mănoase ale fluviului Hawkesbury, către Munţii Albaştri, pământuri agricole bogate, ideale pentru grâne şi pentru creşterea ovinelor. În aşezări precum Windsor, Macquarie a căutat să-şi pună în practică viziunea privind reabilitarea colonială, concesionându-le celor care îşi ispăşiseră pedeapsa parcele de pământ de 12 hectare. Richard Fitzgerald crescuse pe străzile Londrei, fusese condamnat la deportare când avea cincisprezece ani şi devenise cunoscut pentru „activitatea remarcabilă şi purtarea cuviincioasă". Macquarie l-a făcut pe Fitzgerald administrator pentru agricultură şi depozite în zona Windsor. După numai câţiva ani, fostul delincvent a devenit un stâlp al societăţii, proprietar al tavernei Macquarie

Arms la un capăt al oraşului şi ctitor al bisericii St. Matthews, un lăcaş impunător şi masiv, la celălalt capăt.

Pe măsură ce tot mai mulţi condamnaţi îşi încheiau perioada de pedeapsă sau obţineau graţierea, caracterul coloniei începea să se schimbe. Cum numai unul din paisprezece alegea să se reîntoarcă în Marea Britanie, în 1828 în New South Wales existau deja mai mulţi oameni liberi decât condamnaţi – iar unii dintre vechii puşcăriaşi deveneau rapid *nouveaux riches*. Samuel Terry era un muncitor analfabet din Manchester, deportat pentru şapte ani fiindcă furase 400 de perechi de ciorapi. Eliberat în 1807, s-a stabilit la Sydney ca hangiu şi cămătar. A avut atât de mult succes în acest dublu rol, încât până în 1820 acumulase o moşie de 7.689 de hectare, reprezentând aproximativ o zecime din tot pământul deţinut laolaltă de toţi ceilalţi puşcăriaşi eliberaţi. A ajuns să fie cunoscut drept „Rothschild din golful Botany". Mary Reibey, care avea să-şi câştige nemurirea ca efigie pe bancnota australiană de 20 de dolari, fusese trimisă în Australia la treisprezece ani pentru furt de cai. S-a măritat bine şi s-a descurcat şi mai bine cu negoţul, transporturile şi afacerile imobiliare. În 1820 averea ei se ridica la 20.000 de lire sterline.

Până la sfârşitul mandatului său de guvernator, Macquarie îşi făcuse destui duşmani. La Londra era văzut ca un risipitor, în timp ce în Australia unii îl considerau prea indulgent. Cu toate acestea, putea susţine cu destulă îndreptăţire : „Am găsit la New South Wales o puşcărie şi am lăsat o colonie. Am găsit o populaţie de prizonieri leneşi şi sărăntoci şi funcţionari plătiţi şi am lăsat o comunitate mare şi liberă, prosperând prin bogăţia turmelor şi prin munca deţinuţilor".

Ce s-a întâmplat însă cu pedeapsa ? Succesul politicilor lui Macquarie însemna că New South Wales devenea repede o colonie prosperă. Mai însemna şi că deportarea acolo nu mai reprezenta un mijloc de descurajare a infracţionalităţii, ci mai degrabă un bilet gratis către o nouă viaţă, cu perspectiva ca la sfârşitul executării pedepsei să se primească o compensaţie sub forma unei concesiuni de teren. Guvernatorul unei închisori britanice a rămas surprins când cinci deţinute irlandeze s-au împotrivit vehement ca pedepsele să le fie reduse la o perioadă de încarcerare. I-au declarat că preferau fără dubiu să fie deportate.

Acestea fiind spuse, trebuie menţionat că nu orice deţinut putea fi mântuit în felul prevăzut de Macquarie. Întrebarea era ce măsuri trebuiau luate cu recidiviştii înrăiţi. Răspunsul a fost că de la bun început trebuiau să existe închisori în cadrul închisorii. În primele zile ale guvernoratului său, Macquarie a dispus abandonarea infernalei insulei Norfolk, dar recidiviştii au continuat să fie închişi în Ţinutul lui Van Diemen, astăzi Tasmania, şi în golful Moreton din Queensland. La Port Arthur, în Tasmania, comandantului de lagăr Charles O'Hara Booth i s-a dat efectiv mână liberă să ducă „răzbunarea Legii până la limitele extreme ale rezistenţei omeneşti". În golful Moreton, Patrick Logan îşi întâmpina în mod curent deţinuţii cu pedeapsa pe care o numea *flagellatio*. După ce insula Norfolk a fost redeschisă ca închisoare, noi culmi ale brutalităţii şi sadismului au fost atinse de John Giles Price, care îi

lega pe oameni de vechi rame metalice de pat, după ce fuseseră biciuiţi, pentru a se asigura că rănile li se vor infecta. Puţine figuri din istoria Imperiului Britanic şi-au meritat la fel de mult ca el moartea – Price a murit în 1857, bătut şi lovit cu baroase şi răngi de către un grup de deţinuţi, la cariera de piatră de la Williamstown.

Dar tratamentul brutal aplicat sistematic recidiviştilor în astfel de locuri nici nu se compara cu cel aplicat populaţiilor indigene sau aborigenilor din Australia – în număr de 300.000 în 1788. La fel ca amerindienii înaintea lor, şi ei au fost victimele ciumei albe. Coloniştii au adus cu ei boli infecţioase la care aborigenii nu aveau nici un fel de rezistenţă şi cultivarea pământului, care presupunea alungarea triburilor nomade de pe teritoriile lor străvechi de vânătoare. Oile erau pentru Australia ceea ce fuseseră zahărul pentru Indiile de Vest şi tutunul pentru Virginia. În 1821 acolo existau deja 290.000 de oi, care distrugeau zona sălbatică unde aborigenii vânaseră canguri de milenii.

Macquarie, paternalist ca de obicei, spera ca aborigenii să fie scoşi din ceea ce el numea „starea lor de hoinăreală golaşă" şi transformaţi în agricultori respectabili. În 1815 a încercat să-i instaleze pe şaisprezece dintre ei la Middle Head, într-o mică fermă de la malul mării, dotată cu colibe special construite şi cu o barcă. La urma urmelor, s-a gândit el, dacă deţinuţii puteau fi transformaţi în cetăţeni-model atunci când primeau cele necesare şi o a doua şansă, de ce nu puteau şi aborigenii să facă la fel? Dar, spre disperarea lui Macquarie, indigenii şi-au pierdut repede interesul pentru viaţa rânduită pe care le-o pregătise. Au pierdut barca, au ignorat colibele şi au dispărut înapoi în brusă. Genul acesta de indiferenţă – complet diferită de răspunsul belicos al maorilor din Noua Zeelandă faţă de colonizarea albilor – a pecetluit soarta aborigenilor. Cu cât au respins mai mult „civilizaţia", cu atât fermierii doritori de pământ s-au simţit mai îndreptăţiţi să-i extermine. „Singurele lucruri care îi situau deasupra dobitoacelor", declara un medic de corabie aflat în vizită, „erau folosirea suliţei, violenţa extremă şi folosirea focului pentru a-şi prepara hrana".

Într-unul dintre cele mai şocante capitole din toată istoria Imperiului Britanic, aborigenii din Tasmania au fost vânaţi, închişi şi în final exterminaţi – o acţiune care merită pe deplin termenul „genocid", folosit astăzi în exces. (Trucanini, ultima dintre ei, a murit în 1876.) Tot ce se poate spune în apărarea lor este că, dacă Australia ar fi fost în secolul al XIX-lea o republică independentă, ca Statele Unite, genocidul s-ar fi desfăşurat poate la scară continentală, şi nu doar ca un fenomen tasmanian. Când romancierul Anthony Trollope a vizitat Australia la doi ani după moartea lui Trucanini, l-a întrebat pe un magistrat

> ce mi-ar recomanda să fac... dacă sub presiunea împrejurărilor aş fi silit să împuşc un negru în brusă. Ar trebui să mă duc la cea mai apropiată secţie de poliţie... sau să mă bucur, ca şi cum aş fi... ucis un şarpe veninos? Sfatul lui a fost limpede şi explicit: „Doar un prost ar pomeni despre asta".

Concluzia lui Trollope a fost că „le-a fost sortit [aborigenilor] să fie eliminaţi". Cu toate acestea, una dintre particularităţile Imperiului Britanic a fost felul în care puterea imperială de la centru s-a străduit să limiteze impulsurile în general mult mai nemiloase ale coloniştilor de la periferie. Preocuparea Parlamentului privind abuzurile comise împotriva populaţiilor indigene a dus la numirea Protectorilor Aborigenilor din New South Wales şi din Australia de Vest în 1838-1839. E adevărat că aceste eforturi bine intenţionate nu au putut împiedica masacre ca acela de la Myall Creek din 1838, când un grup de doisprezece crescători de vite – toţi foşti condamnaţi, cu excepţia unuia – a împuşcat şi înjunghiat mortal douăzeci şi opt de aborigeni neînarmaţi. Zeci de ani urma să se desfăşoare un război la scară mică între fermieri şi aborigeni, pe măsură ce agricultura avea să cuprindă zonele de brusă. Prezenţa unei autorităţi restrictive, oricât de îndepărtate, deosebea totuşi coloniile britanice de republicile independente ale coloniştilor. Nu a existat nici o astfel de influenţă limitativă atunci când Statele Unite au luptat împotriva amerindienilor.

Cazul aborigenilor a fost un exemplu frapant al felului în care distanţa schimbă atitudinile. Britanicii din Londra vedeau problema cu totul diferit de britanicii din Sydney. Aici se află însăşi esenţa dilemei imperiale. Cum putea un imperiu care pretindea că se întemeiază pe libertate să justifice desconsiderarea dorinţelor coloniştilor când ele veneau în contradicţie cu cele ale unui legislativ îndepărtat? Aceasta a fost întrebarea centrală în America anilor 1770, iar răspunsul final a fost secesiunea. În anii 1830 chestiunea s-a pus din nou în Canada. De data aceasta însă britanicii au avut un răspuns mai bun.

După Războiul American pentru Independenţă, Canada părea cea mai sigură dintre coloniile britanice, graţie afluenţei de loialişti învinşi veniţi din Statele Unite. Dar în 1837 locuitorii vorbitori de limbă franceză din Québec, în Canada Inferioară, şi reformatorii proamericani din Canada Superioară s-au revoltat. Principala lor nemulţumire nu era deloc neobişnuită: în ciuda faptului că erau reprezentaţi într-o Adunare legislativă proprie, dorinţele lor puteau fi ignorate fără probleme de Consiliul legiuitor şi guvernator, singurul subordonat Londrei. În Marea Britanie s-a stârnit o adevărată spaimă că Statele Unite, care se extindeau rapid, ar fi putut să profite de ocazie pentru a-şi anexa vecinul de la nord; încorporarea acelor teritorii era, în fapt, preconizată explicit în articolul XI din Articolele Confederaţiei Americane. În 1812 Statele Unite trimiseseră chiar o armată de 12.000 de soldaţi în Canada, dar aceasta fusese înfrântă categoric.

Experimentul republican american fusese incontestabil unul de succes. Aveau să se desprindă acum şi celelalte colonii albe sub formă de republici, aşa cum făcuseră Statele Unite? Aveau să apară State Unite ale Canadei sau ale Australiei? Poate că surprinzător este tocmai faptul că nu s-a întâmplat aşa.

Meritul pentru faptul că nu s-a întâmplat aşa îi aparţine parţial şi în mod neaşteptat lui John Lambton, duce de Durham, o relicvă risipitoare de pe vremea Regenţei, trimis în Canada să împiedice această nouă revoltă colonială. Un „despot

flamboaiant", potrivit spuselor unui contemporan, Durham şi-a semnalat sosirea la Québec traversând la trap străzile călare pe un armăsar alb, instalându-se la Château St. Louis, mâncând din farfurii de aur şi argint şi dând pe gât şampanie de calitate. În ciuda aparenţelor, Durham nu era însă un filfizon. Fusese unul dintre autorii Legii Reformei din 1832, de unde şi porecla de „Jack Radicalul". A avut şi înţelepciunea de a se lăsa sfătuit cum trebuie. Charles Buller, secretarul său personal, se născuse la Calcutta, studiase istoria cu Thomas Carlyle şi dobândise reputaţia unui strălucit avocat pledant, înainte de a intra în Camera Comunelor; iar principalul consilier al lui Durham, Edward Gibbon Wakefield, a scris pe larg despre reforma funciară din Australia – în timp ce lâncezea, ca o ironie a sorţii, în închisoarea Newgate, unde ispăşea trei ani pentru răpirea unei minore de familie bună. A fost unul dintre numeroşii gânditori ai generaţiei sale urmăriţi de spectrul invocat de statisticianul Thomas Malthus, cel al creşterii populaţiei din Marea Britanie peste limita resurselor de hrană existente. Pentru Wakefield, coloniile erau soluţia evidentă, ca debuşeu pentru surplusul de britanici. Dar pentru a încuraja mai curând colonizarea benevolă decât deportarea continuă, era convins că trebuia să se ajungă la un compromis cu înclinaţia tipic britanică a coloniştilor către independenţă.

Durham, Buller şi Wakefield au petrecut doar şase luni în Canada înainte de a reveni în Anglia şi a-şi prezenta raportul. Deşi principala lor preocupare erau problemele specifice ale guvernării canadiene, raportul avea un substrat deosebit de important, relevant pentru întregul Imperiu Britanic. Într-adevăr, Raportul Durham poate fi considerat în mod justificat cartea care a salvat Imperiul, întrucât recunoştea faptul că avuseseră dreptate coloniştii americani. În ultimă instanţă, aceştia erau îndreptăţiţi să ceară ca guvernarea coloniilor de albi să fie controlată de adunări ale reprezentanţilor coloniştilor, şi nu doar de agenţii unei autorităţi regale îndepărtate. Ce a cerut Durham pentru Canada era exact ceea ce o generaţie anterioară de miniştri britanici refuzase coloniilor din America:

> un sistem de guvernare responsabilă [care] ar garanta poporului un control real asupra propriului destin... Guvernarea colonială ar trebui să se realizeze de aici încolo în conformitate cu opiniile majorităţii membrilor Adunării.

Raportul mai susţinea şi că americanii procedaseră corect când adoptaseră o structură federală pentru statele lor; acelaşi sistem urma să fie copiat şi în Canada, iar mai târziu şi în Australia.

Este drept, nu s-a trecut imediat la acţiune. Deşi guvernul s-a grăbit să implementeze principala recomandare a lui Durham – unirea provinciilor Canada Superioară şi Canada Inferioară, cu scopul diminuării influenţei franceze în cea dintâi –, guvernul cu responsabilităţi locale nu a fost introdus decât în 1848, şi atunci doar în Nova Scotia. Majoritatea celorlalte colonii nu au avut un astfel de guvern decât în 1856. Dar ideea avea deja adepţi în Australia şi în Noua Zeelandă, care începeau şi ele să facă paşi în direcţia unei guvernări responsabile. Până în

anii 1860, echilibrul puterii politice în toate coloniile de albi se modificase în mod decisiv. Din acel moment, guvernatorii aveau să joace un rol mai degrabă decorativ, ca reprezentanţi ai unui monarh devenit şi el tot mai decorativ; adevărata putere avea să le aparţină reprezentanţilor aleşi ai coloniştilor.

„Guvernarea responsabilă" reprezenta aşadar modul de reconciliere a practicilor imperiale cu principiul libertăţii. Raportul Durham a pus în evidenţă faptul că aspiraţiile canadienilor, australienilor, neozeelandezilor şi sud-africanilor – care difereau prea puţin de cele ale americanilor din anii 1770 – puteau fi şi aveau să fie împlinite fără nevoia de războaie pentru independenţă. Începând de atunci, coloniştii au obţinut aproape tot ce şi-au dorit. Aceasta a însemnat, de exemplu, că, atunci când australienii au cerut să se pună capăt deportărilor, Londra a cedat. Ultima corabie cu condamnaţi a fost trimisă în 1867.

La Auckland nu va avea loc aşadar nici o Bătălie de la Lexington; nu va fi nici un George Washington în Canberra; nici o declaraţie de independenţă în Ottawa. Când citeşti Raportul Durham, este într-adevăr greu să nu simţi regretul din subtext. Dacă li s-ar fi permis coloniştilor americani să aibă un guvern direct responsabil atunci când l-au cerut prima dată, în anii 1770 – dacă britanicii ar fi fost la înălţimea propriei retorici despre libertate –, atunci poate că nu ar fi existat nici un Război pentru Independenţă. Poate că nu ar mai fi existat nici Statele Unite, de fapt. Şi atunci poate că milioanele de emigranţi britanici ar fi ales California, şi nu Canada când îşi pregăteau bagajele de plecare*.

* În realitate şi în ciuda încurajărilor guvernului pentru emigrarea în Australia, SUA au rămas mult timp destinaţia cea mai populară pentru emigranţii din Regatul Unit. Din cei aproximativ 600.000 de oameni care au părăsit Anglia, Ţara Galilor şi Scoţia între 1815 şi 1850, 80% au plecat în Statele Unite. Din uluitorul număr de 13 milioane de oameni plecaţi din Regatul Unit în cei şaizeci de ani de după 1850, proporţia a fost aproximativ aceeaşi, irlandezii în special preferând „tărâmul libertăţii" în locul Imperiului. Doar pe parcursul secolului XX britanicii au ajuns să opteze din ce în ce mai mult pentru emigrarea în Imperiu, şi nu în America. Peste 6 milioane de britanici au emigrat în interiorul Imperiului între 1900 şi 1963, aproximativ opt din zece emigranţi britanici.

Capitolul 3

Misiunea

> Când este luat în calcul contrastul dintre influenţa unui guvern creştin şi a unuia păgân ; când înţelegerea nefericirii oamenilor ne sileşte să reflectăm la binecuvântările de nedescris de care s-ar bucura milioane de oameni ca urmare a răspândirii dominaţiei britanice, nu ambiţia, ci bunăvoinţa este aceea care dictează năzuinţele pentru întreaga ţară. Când la cârmă este voinţa lui Dumnezeu, statele vor ajunge unul după altul sub autoritatea Lui.
>
> Macleod Wylie, *Bengal as a Field of Missions* (1854)

În secolul al XVIII-lea Imperiul Britanic fusese amoral, în cel mai bun caz. Casa de Hanovra acaparase puterea în Asia, teritorii în America şi sclavi în Africa. Popoarele băştinaşe erau fie impozitate, fie jefuite sau exterminate. Paradoxal însă, culturile lor au fost în mare parte tolerate ; iar în unele cazuri au fost chiar studiate şi admirate.

Epoca victoriană a avut însă aspiraţii mai elevate. Britanicii au visat nu doar să conducă lumea, ci şi să o mântuiască. Nu mai erau mulţumiţi doar să exploateze alte rase ; acum voiau să le amelioreze. Băştinaşii nu mai aveau să fie exploataţi, dar culturile lor – pline de superstiţii, înapoiate, păgâne – trebuiau să dispară. Victorienii visau în mod deosebit să răspândească lumina peste ceea ce ei numeau Continentul Întunecat.

De fapt, Africa era mult mai puţin primitivă decât îşi imaginau ei. Departe de a fi „un haos barbar", aşa cum o numise unul dintre primii călători englezi, Africa Subsahariană cuprindea o sumedenie de state şi de naţiuni, unele dintre ele considerabil mai avansate din punct de vedere economic decât societăţile precoloniale contemporane lor din America de Nord sau Australasia. Existau oraşe însemnate, ca Timbuktu (astăzi în Mali) şi Ibadan (în Nigeria actuală), mine de aur şi de cupru, chiar şi o industrie textilă. Cu toate acestea, victorienii considerau regiunea înapoiată în trei privinţe. Spre deosebire de Africa de Nord, credinţele religioase din Africa Subsahariană nu erau monoteiste ; cu excepţia extremităţilor de nord şi de sud, continentul era afectat de malarie, de febră galbenă şi de alte

maladii mortale pentru europeni (şi pentru vitele lor); şi, poate cel mai important aspect, sclavii erau principalul lui produs de export - de altfel, furnizarea de sclavi către negustorii europeni şi arabi de-a lungul coastei a devenit cea mai mare sursă de venituri a continentului. Direcţia neobişnuită a dezvoltării economice globale i-a împins pe africani să se captureze şi să se vândă unii pe alţii.

Aidoma organizaţiilor nonguvernamentale de ajutorare din prezent, misionarii victorieni credeau că ştiu ce e mai bine pentru Africa. Ţelul lor nu era atât colonizarea, cât „civilizarea": introducerea unui mod de viaţă care era în primul rând creştin, dar în acelaşi timp tipic nord-european, prin cultul sârguinţei şi abstinenţei. Cel care a ajuns să întruchipeze acest nou etos al Imperiului a fost David Livingstone. Pentru el, comerţul şi colonizarea - fundamentele iniţiale ale Imperiului - erau necesare, dar nu suficiente. În esenţă, el şi mii de misionari asemenea lui voiau ca Imperiul să se pocăiască.

Nu era vorba despre un proiect guvernamental, ci despre activitatea unui sector de voluntariat din zilele noastre. Dar bunele intenţii ale agenţiilor victoriene de asistenţă urmau să aibă consecinţe neprevăzute şi uneori sângeroase.

De la Clapham la Freetown

Britanicii au o tradiţie îndelungată în ceea ce priveşte trimiterea de ajutoare în Africa. La momentul scrierii acestei cărţi, trupe britanice sunt staţionate în Sierra Leone încă din luna mai a anului 2000, ca forţă de impunere şi menţinere a păcii. La bază, misiunea lor a fost altruistă: să ajute la stabilizarea unei ţări distruse de anii lungi de război civil*. Cu mai puţin de 200 de ani în urmă, o escadră a Marinei Regale fusese încartiruită în Sierra Leone cu o misiune morală comparabilă: să împiedice corăbiile cu sclavi să plece de pe coastele Africii către America şi, în acest fel, să pună capăt comerţului cu sclavi în Oceanul Atlantic.

A fost vorba despre o uluitoare schimbare la 180 de grade, uluitoare mai ales pentru africani**. După ce britanicii au sosit pentru prima dată în Sierra Leone în 1562, nu le-a luat prea mult până să devină negustori de sclavi. Aşa cum am văzut, în următoarele două secole şi jumătate peste trei milioane de africani au fost trimişi în robie pe corăbii britanice. Însă spre sfârşitul secolului al XVIII-lea ceva s-a schimbat dramatic; a fost aproape ca şi cum în mintea britanicilor s-a produs un declic. Brusc au început să trimită sclavii înapoi în Africa de Vest şi să-i elibereze.

---

* Nu doar altruistă, ci şi cu un succes remarcabil. Când am vizitat Freetown în februarie 2002, cu trei luni înainte ca în această ţară să aibă loc alegeri libere, un bărbat pe care l-am întâlnit a exclamat atunci când mi-a aflat naţionalitatea: „Slavă Cerului că există Marea Britanie!".

** După cum spunea regele Gezo, care vindea 9.000 de sclavi pe an, „comerţul cu sclavi e principiul care guvernează poporul meu. E sursa gloriei şi avuţiei sale. Cântecele îi preamăresc victoriile şi mama îşi adoarme copilul cu melodii de izbândă în faţa duşmanului redus la sclavie. Pot eu, semnând [...] un tratat, să schimb gândirea unui popor întreg?".

Sierra Leone a devenit „Provincia Libertăţii". Numele capitalei a devenit Freetown. Sclavii eliberaţi treceau pe sub un Arc al Libertăţii pe care se afla inscripţia – astăzi aproape ascunsă de buruieni – „Eliberaţi din sclavie graţie curajului şi filantropiei britanicilor". În loc să ajungă pe plantaţii de partea cealaltă a Atlanticului, fiecare a primit câte o mie de metri pătraţi, un ceaun pentru gătit, o lopată – şi libertatea.

Aşezările din Freetown erau ca nişte naţiuni în miniatură, aşa cum sunt şi astăzi: congolezii în oraşul Congo, fulani în Wilberforce, ashanti în Kissy. Odinioară, sclavii erau aduşi în port în lanţuri şi erau ţintuiţi de stâlpi de fier în aşteptarea transportului peste Atlantic. Acum veneau în Freetown ca să scape de lanţuri şi să înceapă o viaţă nouă. Ce anume a pricinuit transformarea Regatului Unit din cel mai mare beneficiar al sclaviei în principalul eliberator al lumii? Răspunsul este o fervent renaştere religioasă al cărei epicentru a fost, în mod surprinzător, Clapham.

Zachary Macaulay a fost unul dintre primii guvernatori din Sierra Leone. Fiul preotului din Inverary şi tatăl celui mai mare istoric al epocii victoriene, Macaulay a lucrat o vreme ca administrator al unei plantaţii de zahăr din Jamaica. Şi-a dat însă repede seama că nu îşi poate împăca slujba cu convingerile religioase creştine: biciuirile zilnice la care era martor îl „îngreţoşau" prea tare. În căutarea unor spirite înrudite, a revenit la Londra, unde a devenit curând apropiatul lui Henry Thornton, bancher şi membru în parlament, principalul susţinător financiar al Companiei Sierra Leone, înfiinţată ca o mică afacere privată de colonizare cu scopul principal de a repatria mica populaţie de sclavi eliberaţi care trăiau la Londra. În 1793, la iniţiativa lui Thornton, Macaulay a fost trimis în Sierra Leone, unde dorinţa lui imensă de a munci din greu pentru o cauză dreaptă i-a asigurat în scurt timp postul de guvernator. În următorii cinci ani, Macaulay a studiat intens mecanismele comerţului pe care acum era decis să-l eradicheze, luând cina cu căpeteniile triburilor africane care furnizau sclavi din interior, traversând chiar Atlanticul pe o corabie de sclavi ca să constate singur suferinţele celor de la bord. Când a revenit în Anglia, Macaulay nu era doar un expert în comerţul cu sclavi; era Expertul.

Pentru un om ca Macaulay nu exista decât un loc în Londra unde putea trăi, iar acela era Clapham. Acolo putea fi sigur că va găsi oameni care gândeau ca el. Se poate spune că transformarea morală a Imperiului Britanic a început în biserica Holy Trinity, situată pe latura de nord a parcului Clapham Common. Tovarăşii de parohie ai lui Macaulay, printre care se numărau Thornton şi strălucitul orator parlamentar William Wilberforce, îmbinau fervoarea evanghelică cu un deosebit fler politic. Secta Clapham, aşa cum a ajuns să fie cunoscut grupul, a excelat în mobilizarea unei noi generaţii de activişti locali. Înarmaţi cu observaţiile directe ale lui Macaulay despre comerţul cu sclavi, au luat decizia de a garanta abolirea acestuia.

O schimbare atât de profundă în etica unui popor nu este uşor de explicat. S-a susţinut că sclavia a fost abolită pur şi simplu pentru că încetase să mai fie profitabilă, dar toate dovezile arată contrariul: în realitate, a fost abolită în ciuda

faptului că era încă profitabilă. Ceea ce trebuie să înţelegem aşadar este o schimbare colectivă de atitudine. Asemenea tuturor marilor schimbări de acest fel, începutul a fost modest. În cadrul Imperiului Britanic exista de multă vreme o minoritate care se opunea sclaviei din considerente religioase. Quakerii din Pennsylvania îşi exprimaseră opoziţia faţă de sclavie încă din anii 1680, susţinând că încalcă porunca biblică „toate câte voiţi să vă facă vouă oamenii, asemenea şi voi faceţi lor" (Matei 7.12). În anii 1740 şi 1750, aşa-numita Mare Trezire în America şi dezvoltarea metodismului în Marea Britanie au răspândit astfel de scrupule în cercuri protestante mai largi. Alţii au ajuns să se opună sclaviei inspiraţi de învăţăturile Iluminismului ; atât Adam Smith, cât şi Adam Ferguson erau împotriva comerţului cu sclavi, Smith pentru că „munca prestată de oameni liberi este, până la urmă, mai ieftină decât cea a sclavilor". Dar abia în anii 1780 campania împotriva sclaviei a căpătat destul avânt pentru a-i influenţa pe legislatori. În 1780 sclavia a fost abolită în Pennsylvania, exemplu urmat mai repede sau mai încet de alte câteva state din nord. În 1788 la Westminster s-a adoptat o lege care reglementa condiţiile de pe corăbiile cu sclavi ; patru ani mai târziu Camera Comunelor a votat legea pentru abolirea treptată a sclaviei, care a fost însă respinsă în Camera Lorzilor.

Campania pentru abolirea sclaviei a fost unul dintre primele mari prilejuri de agitaţie extraparlamentară. Liderii ei veneau din direcţii foarte diferite. Fondatorii Societăţii pentru Abolirea Comerţului cu Sclavi, Granville Sharp şi Thomas Clarkson, erau anglicani, dar cei mai mulţi dintre tovarăşii lor apropiaţi erau quakeri. Susţinerea cauzei antisclavie a depăşit graniţele Claphamului şi i-a inclus pe Pitt cel Tânăr, pe fostul proprietar de sclavi John Newton, pe Edmund Burke, pe poetul Samuel Taylor Coleridge şi pe regele ceramicii, Josiah Wedgwood, unitarian. Adepţi ai tuturor acestor confesiuni religioase au făcut front comun împotriva sclaviei, în întâlniri precum cea organizată la Exeter Hall, la care a participat şi tânărul David Livingstone.

Lucrul cel mai impresionant în această campanie a fost gradul de susţinere pe care a mobilizat-o. Wedgwood a produs mii de insigne antisclavie, o figură neagră pe fond alb, cu mottoul „Nu sunt şi eu om şi frate?". Insignele s-au răspândit rapid. Când numai în Manchester 11.000 de persoane – două treimi din populaţia masculină – au semnat cererea de a se pune capăt comerţului cu sclavi, aceasta a devenit un apel pentru o politică externă etică, un apel atât de răspândit, încât guvernul nu a avut curajul să-l ignore. În 1807 a fost abolit comerţul cu sclavi. Începând de atunci, negustorii de sclavi condamnaţi erau pasibili, printr-o frumoasă ironie, de a fi deportaţi în colonia penitenciară britanică din Australia. Reformatorii nu au fost însă nici pe departe mulţumiţi cu această victorie. În 1814, nu mai puţin de 750.000 de nume au figurat pe petiţii care cereau chiar abolirea sclaviei.

Momentul a marcat naşterea unui nou tip de politică – politica grupului de presiune. Graţie eforturilor activiştilor zeloşi, înarmaţi doar cu tocuri de scris, hârtie şi indignare morală, Marea Britanie s-a întors împotriva sclaviei. Şi mai remarcabil, comerţul cu sclavi fusese abolit în pofida unei opoziţii hotărâte dictate

de interese particulare puternice. Plantatorii din Indiile de Vest fuseseră odinioară destul de puternici pentru a-l intimida pe Edmund Burke şi a-l angaja pe James Boswell. Negustorii de sclavi din Liverpool nu erau mai puţin redutabili. Dar ei au fost pur şi simplu măturaţi de valul evanghelic. Singura cale de supravieţuire pentru ei era să găsească o nouă afacere. În mod destul de potrivit, au găsit un substitut în importul de ulei de palmier din Africa Occidentală, pentru fabricarea săpunului. Literal şi metaforic, banii obţinuţi necinstit de pe urma comerţului cu sclavi aveau să fie spălaţi după abolire.

O victorie a atras-o pe alta. Odată ce a dispărut negoţul cu sclavi, sclavia nu putea decât să se reducă. Între 1808 şi 1830, totalul populaţiei de sclavi din Indiile de Vest britanice a scăzut de la circa 800.000 la 650.000. În 1833 s-a prăbuşit şi ultima rezistenţă. Sclavia a fost declarată ilegală pe teritoriul britanic ; sclavii din Caraibe au fost eliberaţi, iar proprietarii lor au fost compensaţi prin intermediul unor împrumuturi guvernamentale speciale.

Desigur, nu s-a pus capăt astfel comerţului transatlantic cu sclavi şi sclaviei în Americi. El a continuat nu doar în sudul Statelor Unite, ci şi pe o scară mult mai largă în Brazilia ; în total, alţi circa 1,9 milioane de africani au trecut Atlanticul după interzicerea comerţului în Marea Britanie, cea mai mare parte către America Latină. Totuşi, britanicii au făcut tot ce au putut ca să pună capăt acestui trafic continuu. O escadră britanică a Africii de Vest a fost trimisă să patruleze coasta Africii de la Freetown, ofiţerilor de marină oferindu-li-se recompense pentru fiecare sclav pe care îl găseau şi îl eliberau. Cu zelul adevărat al convertiţilor, britanicii erau acum decişi „să înlăture din mările Africii şi Americii comerţul atroce cu care sunt acum infestate".

Guvernele Spaniei şi Portugaliei au fost constrânse să accepte prohibiţii asupra comerţului, permiţând Marinei Regale să acţioneze împotriva supuşilor lor fără consecinţe ; au fost chiar înfiinţate curţi internaţionale de arbitraj. Fără tragere de inimă, francezii s-au alăturat şi ei patrulei, bombănind că britanicii erau interesaţi doar să împiedice alte ţări să profite de ceea ce ei fuseseră atât de nesăbuiţi încât să interzică. Doar corăbiile sub pavilion american au sfidat regimul impus de britanici. Câtă forţă a avut campania împotriva comerţului cu sclavi o demonstrează faptul că a putut mobiliza nu doar legiuitorii, care să interzică negoţul, ci şi Marina Regală, care să pună interdicţia în aplicare. Faptul că aceeaşi marină era angajată, mai mult sau mai puţin simultan, în deschiderea porturilor Chinei pentru comerţul cu opiu din India arată limpede că impulsul moral pentru războiul împotriva comerţului cu sclavi nu a venit din partea Amiralităţii.

Monumentul dedicat Sectei Clapham de pe zidul estic al bisericii Sfânta Treime le aduce un omagiu lui Macaulay şi amicilor lui, care „nu au avut tihnă până când nu au înlăturat blestemul sclaviei din toate dominioanele britanice". Dar aceasta a fost numai prima etapă a unui plan mult mai ambiţios. Este semnificativ faptul că monumentul îi laudă şi pentru strădania „atât de asiduă în slujba virtuţii naţionale şi pentru convertirea păgânilor". Aceasta era o nouă direcţie. Timp de două sute de ani imperiul se ocupase de comerţ, război şi colonizare. Exportase bunuri,

capital şi oameni. Acum însă aspira să-şi exporte cultura. Deşi îi păreau înapoiaţi şi superstiţioşi, acestei generaţii noi de credincioşi britanici evanghelici africanii îi păreau în egală măsură capabili să fie „civilizaţi". După cum spunea Macaulay, venise vremea să „răspândească asupra întinderii sumbre [a Africii] lumina, libertatea şi civilizaţia". Răspândirea cuvântului lui Dumnezeu şi salvarea sufletelor păgânilor ignoranţi erau o motivaţie nouă pentru extinderea influenţei britanice, care nu urmărea profitul. Avea să fie misiunea definitorie a celor mai de succes organizaţii nonguvernamentale (ONG-uri) ale secolului.

Societăţile misionare au fost agenţiile victoriene de asistenţă, care le-au oferit nu doar sprijin spiritual, ci şi material ţărilor „mai puţin dezvoltate". Originile lor pot fi regăsite în Societatea pentru Promovarea Evangheliei Creştine (1698) şi în Societatea pentru Propovăduirea Evangheliei (1701), dar acestea fuseseră aproape exclusiv preocupate de bunăstarea spirituală a coloniştilor şi a soldaţilor britanici staţionaţi peste mări. La fel ca mişcarea antisclavie, şi cea pentru convertirea populaţiilor indigene a luat avânt la sfârşitul secolului al XVIII-lea. În 1776, revista *Evangelical Magazine* a dedicat un editorial „Africii, acel ţinut mult prea vătămat". „Acestei ţări ţinute în ignoranţă şi oprimate" editorii revistei erau „dornici să-i trimită Evanghelia lui Hristos... acea binecuvântare fundamentală care compensează şi relele celei mai chinuite vieţi". Şaisprezece ani mai târziu, William Carey a rostit la Nottingham o predică hotărâtoare în care şi-a îndemnat ascultătorii: „Să vă aşteptaţi la lucruri măreţe de la Dumnezeu; să încercaţi lucruri măreţe pentru Dumnezeu"; la scurt timp după aceea, el şi câţiva prieteni au înfiinţat prima Societate Baptistă pentru Propovăduirea Evangheliei printre Păgâni. Ea a fost urmată în 1795 de Societatea Misionară din Londra (SML), care accepta misionari din toate sectele nonconformiste, iar în 1799 de Societatea Misionară a Bisericii Anglicane, care a declarat că scopul ei - ba chiar datoria ei creştină - era să „propovăduiască cuvântul Evangheliei printre păgâni". Au existat şi societăţi scoţiene, înfiinţate la Glasgow şi Edinburgh în 1796.

Locul de unde urma să înceapă activitatea misionară era, evident, Freetown. Încă din 1804, Societatea Misionară a Bisericii şi-a început activitatea acolo, urmată curând de metodişti. Amândouă şi-au propus să-i convertească pe „recaptivii" yoruba (sclavi eliberaţi, aduşi la Freetown în urma intervenţiei marinei). Chiar de la început însă intenţia a fost trimiterea de misionari nu doar în Africa. Misionarii anglicani au pornit spre cea mai îndepărtată dintre coloniile britanice, Noua Zeelandă, încă din 1809. Plecând de la textul „Nu vă temeţi, căci vă aduc o veste bună, care va fi o mare bucurie", Samuel Marsden a ţinut o predică în ziua de Crăciun a anului 1814 în faţa unei congregaţii de băştinaşi maori, care nu înţelegeau nimic. Faptul că el a supravieţuit se pare că i-a atras şi pe alţii. Metodiştii au înfiinţat acolo o misiune în 1823, iar romano-catolicii în 1838. În 1839, anglicanii aveau unsprezece baze misionare în Noua Zeelandă, iar metodiştii şase. Poate cel mai de succes dintre primii misionari în Noua Zeelandă a fost anglicanul Henry Williams, un fost marinar neînfricat, care a activat acolo din 1823 până când a murit, în 1867, construind prima biserică (la Paihia) şi traducând Biblia în limba

maori. Williams a reuşit să câştige respectul băştinaşilor maori, mai ales pentru că a intervenit în toiul unei bătălii crâncene ca să le reamintească de Evanghelie. Dar nu toţi misionarii au supravieţuit unor astfel de provocări la adresa cutumelor tradiţionale. Reverendul Carl S. Volkner a ajuns în Noua Zeelandă în anii 1850, dar a căzut în dizgraţia maorilor din Opotiki în 1865, pentru că i-a îndemnat să nu înece totul în sânge atunci când a izbucnit un conflict cu un clan rival. Unul dintre şefii din Opotiki l-a spânzurat, l-a împuşcat, l-a decapitat în propria lui biserică, i-a băut sângele şi i-a înghiţit ochii.

Convertirea păgânilor era o iniţiativă periculoasă. Ca să reuşească, mişcarea misionară avea nevoie de o armată de tineri – aventurieri idealişti şi altruişti, dornici să meargă până la capătul lumii pentru a răspândi Cuvântul. Nu putea exista un contrast mai mare între motivaţiile misionarilor şi cele ale generaţiilor anterioare de făuritori ai Imperiului, corsari, negustori de sclavi şi colonişti.

Una dintre cele mai mari speranţe ale Misiunii Metodiste, William Threlfall, a navigat spre Africa de Sud în 1824, la vârsta de doar douăzeci şi trei de ani. Voiajul către sud a fost cât pe ce să-l ucidă, din cauza epidemiei de tifos izbucnite la bordul corabiei, iar la scurtă vreme după ce a acostat a căzut grav bolnav. Noul idealism al vremii este ilustrat de faptul că, în timp ce zăcea la pat în Cape Town, cu teama că acela îi va fi sfârşitul, a luat mâna unui prieten şi „a spus, cu o sinceritate absolut impresionantă, că şi-ar fi dorit să fie negru, ca astfel să poată merge în mijlocul locuitorilor ţării fără să fie ţinta suspiciunilor că ar fi influenţat de opinii sinistre sau lumeşti". De data aceea Threlfall s-a făcut bine. La mai puţin de un an însă, el şi un tovarăş al lui au fost căsăpiţi de boşimani.

Threlfall şi mii asemenea lui au fost martirii unui nou imperialism evanghelic. Lipsa lor de preget în faţa sacrificiului de sine, nu pentru câştig, ci pentru Dumnezeu, a diferenţiat Imperiul Britanic victorian de tot ceea ce se petrecuse înainte. Iar în spatele fiecărui misionar – de fapt, în spatele tuturor ONG-urilor victoriene – se afla acasă un număr mult mai mare de bărbaţi şi femei care îi susţineau şi finanţau munca, de genul satirizat de Dickens în *Casa Umbrelor* în persoana doamnei Jellyby, total nepăsătoare faţă de membrii familiei sale, dar dedicată cu pasiune unor cauze bune:

> S-a devotat unor multiple probleme de interes public în diferite perioade şi în clipa de faţă (până când va fi atrasă de altceva) se dedică problemei Africii în ce priveşte cultura generală a boabelor de cafea, a băştinaşilor şi a stabilirii – în condiţii fericite – a populaţiei supraabundente din patrie... era o femeie drăguţă, foarte mică, durdulie, între patruzeci şi cincizeci de ani, cu ochi frumoşi, cu toate că aveau ciudatul obicei de a părea că privesc în depărtare. Ca şi cum... nu erau în stare să vadă mai încoace de coasta Africii![1]

1. Charles Dickens, *Casa Umbrelor*, traducere şi note de Costache Popa, Polirom, Iaşi, 2016 (n.tr.).

În multe privinţe, misiunea-model în Africa a fost baza din Kuruman, Bechuanaland, a Societăţii Misionare Londoneze, situată la aproape 1.000 de kilometri nord-est de Cape Town. Kuruman era menţionată regulat în documentele SML pentru a arăta cum trebuie condusă o misiune, iar când ajungi acolo se vede de ce. Seamănă cu un elegant sătuc scoţian în inima Africii, incluzând o *kirk*[1] cu acoperiş de paie, case văruite şi cutie poştală roşie. Esenţa proiectului Kuruman a fost simplă: prin transformarea africanilor în creştini, misiunea era de a-i civiliza în acelaşi timp, schimbându-le nu doar credinţa, ci şi modul de a se îmbrăca, igiena şi locuinţele. Progresul făcut la Kuruman în aceste privinţe a fost relatat cu entuziasm în *Missionary Magazine*:

> Oamenii sunt acum îmbrăcaţi cu haine produse de manufacturile britanice şi se înfăţişează foarte cuviincios în casa Domnului. Copiii, care înainte umblau despuiaţi şi aveau un aspect foarte dezgustător, sunt îmbrăcaţi decent... În locul câtorva colibe amărâte care semănau cu nişte cocini de porci, acum avem un sat în toată regula, iar valea în care este situat, până nu demult necultivată, acum este plină de grădini.

Cu alte cuvinte, aceasta nu a fost doar o tentativă de creştinare. A fost una de anglicizare.

Apoi, la 31 iulie 1841, această misiune ideală a fost lovită de un fulger uman – un bărbat care avea să revoluţioneze mişcarea misionară şi să schimbe pentru totdeauna relaţia dintre Marea Britanie şi Africa.

Supraomul victorian

Fiul unui croitor devenit vânzător de ceai, David Livingstone s-a născut în 1813, în oraşul industriei textile Blantyre din Lanarkshire, unde a început să muncească la filatură la doar zece ani. A fost un autodidact impresionant. În ciuda celor douăsprezece ore şi jumătate de muncă, şase zile pe săptămână, se cufunda în studiu; a învăţat singur limba latină şi puţină greacă veche, literalmente citind în timp ce lucra la filat. În Livingstone s-au întâlnit cele două mari curente din Scoţia începutului de secol XIX: cultul iluminist al ştiinţei şi sentimentul misionar al calvinismului renăscut. Primul l-a atras către studiul medicinei; al doilea l-a convins să-şi pună energiile şi aptitudinile la dispoziţia Societăţii Misionare din Londra. Şi-a plătit singur studiile la Anderson's College din Glasgow, apoi, în 1838, s-a înscris ca misionar. Doi ani mai târziu, în noiembrie 1840, şi-a luat licenţa la Facultatea Regală de Medicină şi Chirurgie din Glasgow. În aceeaşi lună a fost hirotonisit preot.

Răspunsul lui Livingstone la chestionarul Societăţii Misionare oferă o imagine revelatoare a naturii vocaţiei misionarului:

> Când eu însumi am cunoscut pentru prima dată valoarea evangheliei... dorinţa să se poată bucura cu toţii de binecuvântările acesteia mi-a umplut de îndată mintea, iar pe

1. Biserică, în dialect scoţian (n.tr.).

> lângă propria lui mântuire, acesta mi s-a părut că ar trebui să fie principalul obiectiv al oricărui creştin... Datoriile [misionarului], după cum le înţeleg[,] sunt mai ales să se străduiască prin orice mijloace îi stau în putere a face cunoscută evanghelia, propovăduind, îndemnând, convertind, învăţându-i pe cei tineri, îmbunătăţind atât cât îi este cu putinţă condiţia materială a celor în mijlocul cărora munceşte prin introducerea artelor şi ştiinţelor lumii civilizate şi făcând tot ce poate pentru a preamări creştinismul în urechile şi conştiinţele lor. Întrucât credinţa şi răbdarea îi vor fi supuse unor mari încercări, de la indiferenţa, neîncrederea şi chiar împotrivirea şi dispreţul direct al celor cărora el se străduieşte, dezinteresat, să le facă un bine, s-ar putea să cadă pradă deznădejdii din pricina roadelor aparent neînsemnate ale eforturilor lui şi expus tuturor influenţelor contaminante ale păgânismului...
>
> Greutăţile şi pericolele vieţii de misionar, atât cât am avut mijloacele să le evaluez natura şi amploarea[,] au făcut obiectul unei meditaţii serioase şi, cu nădejdea în ajutorul promis al Sfântului Duh, nu preget defel a spune că mă supun de bunăvoie lor, considerându-mă din fire capabil să îndur orice greutate sau oboseală.

Livingstone ştia destul de bine la ce se înhăma. Dar, în mod straniu, avea totodată încredere că era călit pentru asta. Şi în această privinţă nu se înşela. După filaturile întunecate şi infernale din Lanarkshire, nimic pe lume nu-l mai îngrozea.

Iniţial avusese de gând să plece în China, dar când primul război al opiului l-a împiedicat să o facă, i-a convins pe cei de la Societatea Misionară să-l trimită în Africa de Sud. Părea omul perfect ca să ducă mai departe munca de la baza din Kuruman. Cum era atât preot, cât şi doctor, Livingstone era alegerea ideală pentru sarcina propovăduirii credinţei creştine şi a civilizaţiei în acelaşi timp. Mai mult, spre deosebire de mulţi alţi tineri misionari, s-a dovedit a avea o constituţie de fier, care putea ţine piept rigorilor vieţii din Africa. Va supravieţui atacului unui leu care l-a sfâşiat şi nenumăratelor îmbolnăviri de malarie pentru care, cu rigoarea care îl caracteriza, şi-a creat propriul remediu, unul extrem de neplăcut*. Cu toate acestea, Livingstone a fost repede dezamăgit de ceea ce a găsit la misiunea model a Societăţii. Convertirea africanilor s-a dovedit a fi o muncă chinuitor de lentă, aşa cum se vede limpede din jurnalele lui timpurii de la Kuruman:

> Populaţia este afundată în cea mai joasă stare de degradare morală. Într-atât încât e probabil dificil sau mai degrabă imposibil pentru creştinii de acasă să aibă o idee cât de cât exactă despre ignoranţa care le învăluie minţile. Nimeni nu poate concepe condiţiile în care trăiesc. Ideile lor sunt toate lumeşti şi doar cu mare dificultate pot fi făcuţi să [se] detaşeze de obiectele materiale... toate hainele lor sunt îmbibate în grăsime, aşa că şi ale mele se murdăresc repede. Şi e de ajuns să stai printre ei zi de zi şi să le

* După propria descriere, „un purgativ foarte puternic combinat cu chinină şi o baie fierbinte sau *ped chivium*. Am observat că întotdeauna când încep să mi se mişte intestinele, sudoarea îmi iese prin piele şi durerea de cap dispare – 3 granule de calomel, 3 granule de chinină, 10 granule de rubarbă, 4 granule de răşină de noptiţă amestecate cu puţin alcool este o combinaţie bună". Aceasta a fost baza ulterioarei „pilule Livingstone" sau „stimulent Zambezi".

> asculţi muzica asurzitoare, ca să fii dezgustat pe veci de păgânism. Dacă nu se îmbuibă cu carne şi bere, bombăne. Şi când burţile li s-au umplut, începe zgomotul pe care îl numesc muzică.

Aceasta era realitatea din spatele pioasei propagande din *Missionary Magazine*. Aşa cum recunoştea fondatorul misiunii, Robert Moffat, nu existaseră

> nici convertiri, nici întrebări despre Dumnezeu ; nu s-au ridicat obiecţii, ca să ne exersăm puterile apărându-ne. Indiferenţa şi prostia încununează toate frunţile ; pe ignoranţă – cea mai crasă ignoranţă – se bizuie orice inimă. Lucrurile lumeşti, senzuale şi diavoleşti stârnesc dorinţa şi voioşia, iar marea grijă a mântuirii sufletului li se pare ca o haină zdrenţuită, căreia nu îi văd nici frumuseţea, nici valoarea... Noi predicăm, convertim, catehizăm, dar fără vreun succes vizibil. Îndestulează-le firea de cerşetori, dându-le încontinuu, şi eşti cel mai bun. Dacă însă refuzi să le satisfaci cererile nesfârşite, imnurile de laudă se transformă în batjocură şi vorbe de ocară.

Livingstone a ajuns treptat să înţeleagă, dezamăgit, că africanii manifestau interes faţă de el nu datorită predicilor sale, ci datorită cunoştinţelor lui medicale – inclusiv ceea ce ei numeau „doctoria din puşcă", aceea care îi permitea să ucidă vânatul cu puşca. Aşa cum consemnase cu asprime în legătură cu tribul Bakhtala : „Vor prezenţa albilor nu din vreo dorinţă de a cunoaşte Evanghelia, ci pur şi simplu, aşa cum unii dintre ei s-au exprimat în discuţiile ulterioare, «pentru ca, prin prezenţa şi rugăciunile noastre, să poată dobândi destulă ploaie, mărgele, puşti etc.»".

Chiar şi atunci când Evanghelia putea fi uimitor ilustrată folosind lanterna magică pe care Livingstone o ducea în fiecare sat, răspunsul era demoralizant. Când Sechele, şeful tribului Bakwena, i-a permis să se adreseze poporului său în august 1848, rezultatul nu a fost deloc surprinzător :

> Un public bun şi atent, dar după slujbă m-am dus să văd un bărbat bolnav şi, când am revenit, şeful se retrăsese într-o colibă să bea bere şi, aşa cum este obiceiul, patruzeci de bărbaţi stăteau afară şi îi cântau sau, cu alte cuvinte, cerşeau bere în acest fel. Un preot care nu ar fi văzut atât de multe predici de pionierat cum am văzut eu ar fi fost şocat să vadă că un discurs atât de onest în privinţa Judecăţii viitoare a produs efecte atât de mici.

Abia după ce l-a vindecat pe unul dintre copiii bolnavi ai lui Sechele, şeful de trib i-a luat mesajul în serios. Se pare că doar vindecând trupul se putea salva sufletul african.

Livingstone petrecuse deja şapte ani ca misionar. La fel ca Moffat, cu a cărui fiică, Mary, s-a căsătorit în 1845, învăţase limbile băştinaşilor şi s-a chinuit să traducă Biblia în aceste limbi. Dar Sechele părea să fie singurul pe care l-a convertit. Iar la doar câteva luni după aceea, şeful s-a răzgândit, revenind la obiceiul tribal al poligamiei. O poveste similară s-a întâmplat câţiva ani după aceea, când Livingstone a încercat să convertească membri ai tribului Makololo. Un alt vizitator

britanic a observat că „modul preferat de petrecere a timpului în trib" era „să-l imite pe Livingstone citind şi cântând psalmi. Imitaţiile erau întotdeauna însoţite de hohote batjocoritoare de râs". Nici măcar un singur makololo nu a fost convertit.

Livingstone a conchis că, respectând indicaţiile din manualul misionarului, nu va reuşi niciodată să înfrângă ceea ce el considera „superstiţii". Trebuia să găsească o cale mai bună de a pătrunde în Africa decât simpla predică în pustiu. Sălbăticia însăşi trebuia cumva convertită - pentru a o face mai receptivă la civilizaţia britanică.

Dar cum putea el deschide inima întunericului? Ca să răspundă la această întrebare, Livingstone trebuia să-şi schimbe tacit cariera. În 1848 a încetat efectiv să mai fie misionar. A devenit, în schimb, explorator.

De la înfiinţarea Societăţii Regale de Geografie în 1830, existaseră opinii conform cărora Africa trebuia să fie explorată înainte de a fi convertită. Încă din 1796, Mungo Park cartografiase cursul fluviului Niger. Livingstone însuşi avusese deja tentative de explorare la Kuruman, dar în 1849, când a pornit să traverseze deşertul Kalahari pentru a descoperi lacul Ngami, s-a alăturat practic mişcării de explorare; într-adevăr, raportul său despre călătoria în care a parcurs 1.000-1.200 de kilometri a fost transmis de Societatea Misionară din Londra către Societatea Regală de Geografie, unde a câştigat medalia de aur şi o parte a Premiului Regal anual decernat pentru descoperiri geografice. Cu sau fără voia ei, soţia lui a devenit la rândul ei exploratoare, la fel ca şi cei trei copii ai lor. Livingstone nu a fost lipsit de realism în privinţa riscurilor pe care le implica faptul că şi-a dus întreaga familie în necunoscut, dar nu a ezitat defel în privinţa nevoii de a şi le asuma:

> ...Avem dinaintea noastră o regiune imensă... Este un risc să-ţi duci soţia şi copiii într-o ţară unde predomină febra, febra africană. Dar cine dintre cei ce cred în Iisus ar refuza un astfel de risc, când are un aşa căpitan? Doar o inimă de părinte poate să simtă ce simt eu când îmi privesc micuţii şi mă întreb: Oare o să mă întorc cu acesta sau cu celălalt?

Una dintre cele mai greu de înţeles caracteristici ale primilor misionari este faptul că au considerat mai importante sufletele altora decât vieţile propriilor lor copii. Totuşi, în cursul unei a doua expediţii au fost atât de aproape de a fi ucişi cu toţii, încât Livingstone a hotărât într-un final să-şi trimită familia acasă, în Anglia. Nu l-a mai văzut apoi vreme de patru ani şi jumătate*.

Expediţiile spre lacul Ngami au fost primele dintr-o succesiune de călătorii aproape supraomeneşti, care aveau să fascineze imaginaţia epocii victoriene în perioada sa de mijloc. În 1853, Livingstone a parcurs aproape cinci sute de

---

* Către sfârşitul vieţii sale, Livingstone a recunoscut: „Nu am decât un singur regret şi acela este că nu am considerat de datoria mea să mă joc împreună cu copiii mei, pe cât m-am simţit dator să predic... Am muncit foarte mult pentru asta şi seara eram extenuat. Acum nu mai am cu cine să mă joc".

kilometri de-a lungul cursului superior al fluviului Zambezi, apoi a pornit de la Linyanti, din Botswana de azi, către Luanda, pe coasta Angolei portugheze; a fost, după cum titra *The Times*, „una dintre cele mai măreţe călătorii de explorare geografică ale epocii". După ce şi-a recăpătat forţele, Livingstone a luat drumul înapoi spre Linyanti, pentru ca ulterior să întreprindă un uluitor marş spre Quilimane, în Mozambic, devenind astfel primul european care a traversat literalmente continentul, de la Atlantic la Oceanul Indian. Avem aici eroul tipic al epocii, cu origini simple, deschizând drum civilizaţiei britanice în ceea ce era în mod evident cel mai puţin primitor dintre toate continentele lumii. Şi a făcut-o de bunăvoie, neîndemnat de nimeni. Livingstone devenise un ONG format dintr-un singur om – primul *médecin sans frontières* din secolul al XIX-lea.

Pentru Livingstone, căutarea unei căi care să deschidă Africa creştinismului şi civilizaţiei a devenit şi mai urgentă după descoperirea faptului că sclavia încă prospera. Deşi în vestul continentului comerţul cu sclavi fusese teoretic suprimat ca urmare a legii britanice privind abolirea sclaviei, aceştia continuau să fie exportaţi din Africa Centrală şi Africa de Est către Arabia, Persia şi India. E posibil ca, pe parcursul secolului al XIX-lea, în jur de două milioane de africani să fi căzut victime acestui trafic spre est; sute de mii dintre ei au trecut prin marea piaţă de sclavi de pe insula Zanzibar, care lega între ele economiile diferitelor ţări din jurul Oceanului Indian*. Pentru un bărbat din generaţia lui Livingstone – care nu avea nici un fel de experienţă în comerţul cu sclavi, mult mai extins, pe care îl practicaseră britanicii înşişi în Africa de Vest –, spectacolul caravanelor de sclavi, distrugerile şi depopularea pe care le lăsau în urmă erau profund şocante. „Cea mai ciudată maladie pe care am văzut-o în această ţară", scria el mai târziu, „pare într-adevăr să fie boala inimilor frânte şi ea atacă oamenii liberi care au fost prinşi şi înrobiţi... Un băietan frumos, de vreo doisprezece ani... a zis că nimic nu era în neregulă cu el, în afară de durerea din inimă". Livingstone a fost pe atât de indignat de suferinţele sclavilor pe cât de indiferentă faţă de ele fusese generaţia anterioară.

Este uşor să-i considerăm pe misionarii victorieni vinovaţi de şovinism cultural, dispreţuind fără a sta pe gânduri societăţile africane pe care le-au întâlnit. O astfel de acuzaţie nu i se poate aduce lui Livingstone. Călătoriile lui ar fi fost imposibile fără ajutorul popoarelor indigene ale Africii Centrale. Este adevărat că cei din tribul Makololo nu au îmbrăţişat creştinismul, dar au fost dornici să lucreze pentru el; şi pe măsură ce a ajuns să-i cunoască, pe ei şi pe membrii celorlalte triburi care i-au ajutat, atitudinile lui s-au schimbat treptat. Africanii, a scris el, erau adeseori „mai înţelepţi decât vecinii lor albi".

Celor care îi descriau drept ucigaşi le răspundea că el nu a „avut niciodată vreo bănuială privind existenţa unor intenţii mârşave cât timp am fost printre negrii

---

* Se mai văd şi astăzi celulele sclavilor din Stonetown: întunecoase, umede şi înăbuşitor de încinse, ele înfăţişează cum nu cred că se poate mai limpede suferinţele provocate de sclavie.

autentici şi, cu una sau două excepţii, am fost întotdeauna tratat cuviincios, de fapt triburile mai centrale au fost atât de politicoase, [încât]... un misionar care dovedeşte oarecare prudenţă şi tact se va bucura cu siguranţă de respect". A refuzat să creadă, aşa cum va scrie mai târziu, „în orice incapacitate a africanilor, fie ea mintală sau emoţională... În privinţa statutului africanilor printre celelalte naţii de pe pământ, nu am văzut nimic din ceea ce ar putea justifica ideea că sunt o «specie» sau «rasă» diferită de cele mai civilizate". Tocmai acest respect al lui Livingstone faţă de africanii pe care i-a întâlnit a făcut să-i repugne într-atât comerţul cu sclavi ; pentru că tocmai acest „negoţ infernal" le distrugea comunităţile, chiar sub ochii lui.

Până acum Livingstone trebuise să înfrunte doar ceea ce lui i se păreau nişte superstiţii primitive şi o economie de subzistenţă. Însă acum era pe cale să dea piept cu un sistem economic sofisticat, organizat pe coasta de est a Africii de către negustorii de sclavi arabi şi portughezi. Dar, cu temeritatea care îl caracteriza, a conceput repede un plan care nu doar va deschide Africa dinaintea lui Dumnezeu şi a civilizaţiei, ci o va scăpa totodată şi de sclavie. Ca mulţi alţi victorieni, a considerat de la sine înţeles că o piaţă liberă va acţiona mai eficient decât una neliberă. În opinia lui, „vraja comerţului cu sclavi" distrăsese atenţia „de la orice altă sursă de bogăţie" în Africa : „Bumbacul, cafeaua, zahărul, uleiul, fierul şi chiar aurul au fost abandonate pentru câştigurile iluzorii ale unui negoţ care arareori îmbogăţeşte". Dacă s-ar fi putut găsi o cale mai uşoară prin care negustorii cinstiţi să poată călători către interiorul continentului şi să înceapă „un negoţ legitim" cu aceste bunuri - cumpărând produsele mâinii de lucru libere a Africii, în loc de a lua cu sila această forţă de muncă şi a o exporta -, atunci negustorii de sclavi ar fi rămas fără obiectul afacerii. Mâna de lucru liberă o elimina pe cea neliberă. Tot ceea ce trebuia să facă Livingstone era să găsească această cale.

Livingstone a căutat neobosit artera civilizaţiei. În comparaţie cu cei care s-au străduit să ţină pasul cu el, a părut într-adevăr indestructibil. După ce fusese deja primul alb care a traversat deşertul Kalahari, primul alb care a văzut lacul Ngami şi primul alb care a traversat continentul, în noiembrie 1855 el a devenit primul alb care a văzut poate cea mai mare dintre toate minunile naturale ale lumii. La est de Esheke, cursul lin al fluviului Zambezi este curmat spectaculos de o mare prăpastie. Localnicii numeau cascada Mosioatunya, „fumul tunător". Livingstone - care conştientizase deja nevoia de a atrage susţinerea celor de acasă pentru activitatea lui - a redenumit-o imediat cascada Victoria, „ca dovadă a loialităţii mele"*.

Când citeşti jurnalele lui Livingstone este imposibil să nu te frapeze entuziasmul său pătimaş faţă de peisajul african. „Priveliştea era în întregime cât se poate de frumoasă", a scris el despre cascadă. „Nimeni nu-şi poate imagina frumuseţea peisajului în comparaţie cu ce se poate vedea în Anglia" :

---

* „Au mai fost alte câteva lucruri care au fost bine primite în locuri unde nu mă aşteptam", a scris el, „şi toate la un loc s-ar putea să aibă un iz de «înţelepciune a şarpelui», deşi nu aceasta a fost intenţia mea".

> În momentul în care apa se sparge de stânci, şuvoaiele sălbatice care se rostogolesc toate în aceeaşi direcţie împrăştie fiecare mai multe dâre de spumă, exact aşa cum bucăţile de fier arse în oxigen scot dâre de scântei. Perdeaua de apă, albă ca zăpada, seamănă cu o sumedenie de mici comete gonind într-aceeaşi direcţie şi fiecare aruncând... şuvoaie de spumă din miezul ei.

Acestea erau „privelişti într-atât de minunate, încât îngerii probabil că le-au admirat în zborul lor"; era pur şi simplu „cel mai superb peisaj din Africa". Astfel de sentimente explică, în parte, schimbarea făcută de Livingstone, care a trecut de la activitatea de misionar la aceea de explorator. Un singuratic, uneori chiar mizantrop, Livingstone pur şi simplu găsea mai multă satisfacţie în a străbate o mie de kilometri prin mijlocul Africii de dragul unui peisaj sublim decât în a ţine o mie de predici de dragul unui singur convertit. Cu toate acestea, simpla frumuseţe a cascadei Victoria nu explică decât parţial entuziasmul lui Livingstone. Pentru că el a susţinut întotdeauna cu tărie că făcea călătoriile cu un scop: să găsească un mijloc de a deschide Africa pentru comerţul şi civilizaţia britanice. Iar în Zambezi părea să fi găsit cheia împlinirii acestui măreţ proiect.

Livingstone a presupus că dincolo de cascadă fluviul era navigabil până la vărsarea în mare, circa 1.500 de kilometri mai departe. Aceasta însemna cu siguranţă că putea fi folosit pentru a aduce negoţul în hinterlandul african, permiţând civilizaţiei europene să se dezvolte în siajul lui. Pe măsură ce „superstiţiile" tribale s-ar dizolva sub influenţa lui, creştinismul ar prinde în sfârşit rădăcini. Şi, răspândindu-se în interiorul continentului, comerţul legitim ar submina negoţul cu sclavi prin crearea locurilor de muncă liberă pentru africani. Pe scurt, fluviul Zambezi era – trebuia să fie – şoseaua prevăzută de Dumnezeu.

Şi chiar lângă cascada Victoria se afla exact genul de loc unde coloniştii britanici se puteau stabili: platoul Batoka, o zonă cu „pajişti largi şi unduitoare, cu ierburi pitice, de felul celor pe care poeţii şi localnicii le numesc peisaj rural pastoral", dar unde rodea în egală măsură „grâul de calitate superioară şi cu mare productivitate", alături de „alte cereale şi rădăcinoase de o mare varietate". Livingstone credea că aici, în zona muntoasă a Zambiei, concetăţenii lui – în mod ideal scoţieni săraci, dar rezistenţi, ca şi el – ar putea să înfiinţeze o nouă colonie. La fel ca atât de mulţi alţi exploratori înainte şi după el, credea că descoperise Pământul Făgăduinţei. Dar acesta nu avea să fie doar un El Dorado economic, ci şi unul cultural. Odată ocupat de coloniştii albi, platoul Batoka va răspândi în jur valuri civilizatoare, până ce întregul continent va fi purificat de superstiţii şi sclavie.

Conştient de nevoia integrării noii sale colonii în economia imperială, Livingstone se gândise chiar şi la o cultură de bază pentru Batoka. Aici urma să se cultive bumbac, reducând dependenţa filaturilor britanice (asemenea celei unde îşi petrecuse copilăria) de bumbacul cultivat de sclavii americani. Era o viziune mesianică, îndrăzneaţă, care interconecta nu doar comerţul, civilizaţia şi creştinismul, ci şi negoţul liber şi mâna de lucru liberă.

În mai 1856 Livingstone a pornit spre Anglia cu o nouă misiune. Însă de astă dată cei pe care avea de gând să-i convertească erau publicul şi guvernul britanic, iar cartea pe care voia să o răspândească era propria lui *Missionary Travels and Researches in South Africa*. Şi de data aceasta convertirea a fost instantanee. A fost copleşit cu medalii şi onoruri. I s-a acordat chiar şi o audienţă privată la regină. Cât despre carte, a fost un bestseller imediat, cu 28.000 de exemplare vândute în intervalul a şapte luni. În *Household Words*, Dickens însuşi i-a făcut o recenzie entuziastă, în care mărturisea candid că

> efectul pe care l-a avut asupra mea a fost schimbarea părerii pe care o am despre propriul meu caracter, într-o manieră cu totul remarcabilă şi dezastruoasă. Obişnuiam să cred că posed virtuţi morale precum curajul, răbdarea, hotărârea şi autocontrolul. După ce am citit volumul doctorului Livingstone am ajuns la concluzia umilitoare că, atunci când mi-am format propria părere despre mine, m-am lăsat păcălit de o idee falsă şi contrafăcută. Călăuzit de testul Călătorului prin Africa de Sud, descopăr că mult lăudatele mele virtuţi ale curajului, răbdării şi hotărârii s-au dovedit a nu fi altceva decât un pospai.

Ceea ce l-a impresionat în mod deosebit pe Dickens au fost

> neclintita onestitate a autorului în descrierea dificultăţilor pe care le-a întâmpinat şi în recunoaşterea dezamăgirilor pe care i le-a produs tentativa de a sădi credinţa creştină în rândul sălbaticilor africani; independenţa lui chibzuită faţă de toate acele influenţe sectariste dăunătoare care constrâng atât de lamentabil eforturile atâtor oameni buni; şi neînfricata lui recunoaştere a necesităţii absolute de a asocia orice ajutor legitim pe care îl poate oferi înţelepciunea acestei lumi cu munca de propovăduire a Evangheliei printre păgânii care ascultă.

Acest gir, care sublinia astfel amploarea ecumenică a apelului lui Livingstone, nu putea fi mai bine calculat ca să obţină sprijin pentru marele său proiect african. „Nici unul dintre mulţii cititori ai doctorului Livingstone", conchidea Dickens, „nu-i va dori cu mai multă căldură succes în nobila activitate căreia i s-a dedicat din nou, nimeni nu se va bucura mai sincer aflând despre progresul lui sigur şi deplin ori de câte ori veştile despre el ar ajunge în Anglia, decât cel ce semnează aceste câteva rânduri". Chiar şi Societatea Misionară din Londra, care nu fusese tocmai mulţumită de faptul că Livingstone îşi abandonase datoriile misionare oficiale, a trebuit să recunoască în raportul ei anual din 1858 că *Missionary Travels* „adusese simpatie" mişcării misionare. Slabe laude, dar laude totuşi.

Şi totuşi, raportul Societăţii nu s-a putut abţine de la a menţiona că succesul lui Livingstone fusese aproape imediat umbrit de „evenimente îngrozitoare, dar instructive... atât de neaşteptat... îngăduite de pronia cerească". Căci, în chiar anul în care a apărut cartea, de partea cealaltă a lumii a izbucnit o furtună care avea să pună sub semnul întrebării întreaga strategie de creştinare a Imperiului.

Ciocnirea civilizaţiilor

Pentru misionari, continentul african era un teritoriu virgin. Culturile indigene le păreau primitive; contactele anterioare cu europenii fuseseră minime. Prin comparaţie, în India mişcarea misionară se confrunta cu o provocare mult mai dificilă. Acolo exista o civilizaţie vizibil mai sofisticată decât aceea a Africii. Sisteme religioase politeiste şi monoteiste erau în aceeaşi măsură profund înrădăcinate. Iar europenii trăiau alături de indieni de peste un secol şi jumătate, fără să conteste aceste credinţe.

Până în primele decenii din secolul al XIX-lea, britanicilor din India nici prin gând nu le-a trecut să încerce o anglicizare a Indiei şi cu siguranţă nu o creştinare. Dimpotrivă, britanicii înşişi au fost adesea încântaţi să fie orientalizaţi. De pe vremea lui Warren Hastings, o populaţie covârşitor masculină de negustori şi militari se adaptase obiceiurilor indiene şi învăţase limbile indiene; mulţi şi-au luat amante şi soţii indiene. Astfel, când căpitanul Robert Smith din Regimentul 44 (East Sussex) a efectuat o călătorie prin India între 1828 şi 1832, nu a fost deloc surprins să întâlnească şi să admire o frumoasă prinţesă din Delhi a cărei soră era „...căsătorită, deşi de descendenţă regală, cu fiul unui ofiţer aflat în serviciul Companiei [Indiilor de Est]... A avut mai mulţi copii, dintre care pe doi i-am şi văzut şi... aveau înfăţişarea unor mici mahomedani, cu turbane pe cap etc.". Smith însuşi a considerat că trăsăturile doamnei cu pricina erau „de o frumuseţe ieşită din comun". Fiind un fel de artist amator, îi plăcea să schiţeze indience - şi nu doar dintr-un interes pur antropologic. După cum spunea:

> Expresia blajină, atât de caracteristică acestei rase, trăsăturile regulate şi frumoase, forma simetrică a capului sunt izbitoare şi transmit o idee înaltă despre intelectul rasei asiatice... Această clasică eleganţă a formei nu se limitează doar la cap, bustul are şi el adesea proporţiile elegante ale unei statui antice şi, când îl zăreşti prin voalul subţire de muselină unduitoare în timp ce graţioasa femeie hindusă urcă de la ritualul matinal al abluţiunii în Gange, privelişte merită cu prisosinţă efortul poetului sau artistului*.

Smith, un irlandez, era deja căsătorit cu o femeie din ţara lui când a fost trimis la post în India. Dar bărbaţii care intrau în serviciul Companiei Indiilor de Est ca burlaci împingeau adesea şi mai departe admiraţia lor faţă de sexul frumos din Asia. Într-una dintre ale sale *Home Letters Written from India* (*Scrisori pentru acasă scrise în India*) (datând mai ales din anii 1830), Samuel Snead Brown remarca faptul că „aceia care au trăit cu o localnică, indiferent pentru cât timp, nu se vor căsători niciodată cu o europeană... într-atât de amuzant jucăuşe, de îndatoritoare

---

* Singura părere critică a lui Smith a fost că partea inferioară a indiencei tipice era „prost formată şi rău proporţionată, nearmonizându-se cu o constituţie superioară atât de frumoasă". Este limpede că se gândise intens la asta.

wishing you a guid New Year

Din Scoţia la Saskatchewan: Agnes Brown, născută Ferguson, împreună cu familia la Glenrock, cca 1911-1921

Lupta pentru supremaţie pe piaţa globală: Confruntare între corăbiile franceze şi cele portugheze în largul coastei Braziliei, cca 1562; Thomas „Diamant" Pitt, cca 1710-1720; Macara pentru catarge la Blackwall, 1803

Întâlniri anglo-indiene : *Robert Clive cu familia şi o servitoare indiană*, de sir Joshua Reynolds, cca 1765-1766 ; Colonelul James Todd călătorind pe elefant, alături de cavalerie şi şipai ; Opt gurkha, desen comandat de William Fraser, cca 1815

Sclavie şi libertate în Lumea Nouă: Sclavi sub punte, schiţă în acuarelă, nedatată, de locotenent Francis Meynell; Plantaţie de zahăr în sudul Trinidadului, cca 1850; Bătălia de la Bunker Hill, iunie 1775

Boston

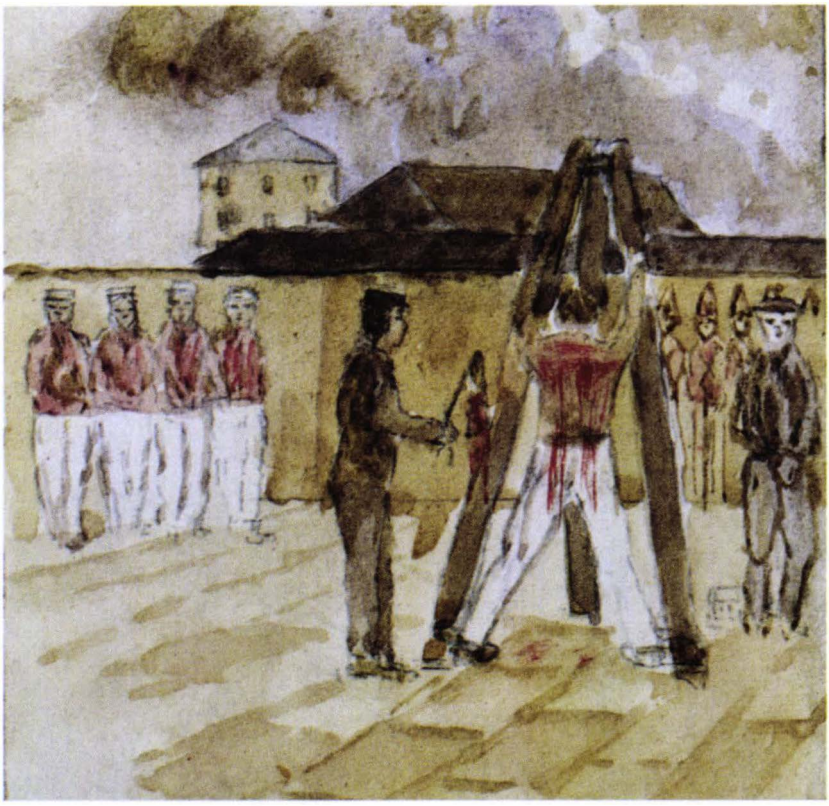

Viaţa pe Marte : Biciuirea condamnatului Charles Maher pe Insula Norfolk, 1823 ; *Grup într-o închisoare guvernamentală*, Sydney, 1830

Etosul evanghelic : Sclavi în lanţuri, Zanzibar ; David Livingstone, cca 1864-1865

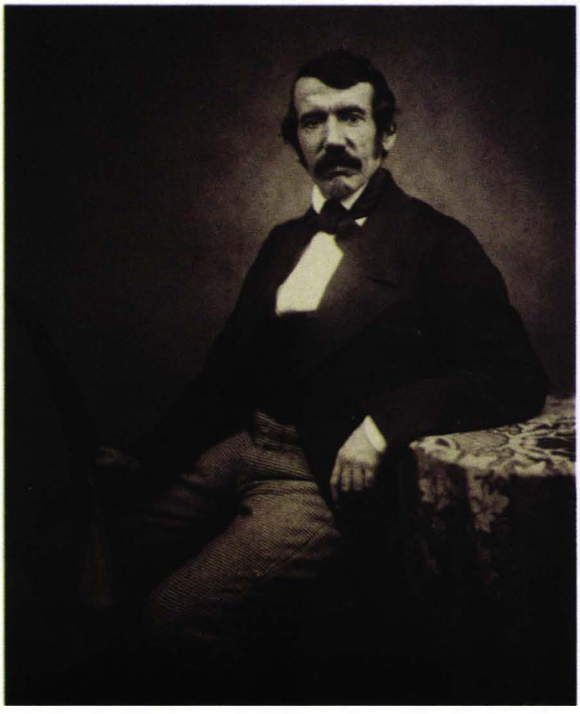

Originile religioase ale Răscoalei Şipailor: Predicator itinerant în India „răspândind printre locuitori... lumina şi influenţele binefăcătoare ale Adevărului"; *Eliberarea oraşului Lucknow, 1857: visul lui Jessie*, de Frederick Goodal

şi de dornice să-ţi facă pe plac [sunt], încât, după ce s-a obişnuit cu compania lor, un bărbat refuză ideea de a face faţă toanelor unei englezoaice sau de a-i satisface fanteziile".

Această atmosferă de toleranţă reciprocă şi chiar de admiraţie era pe placul Companiei Indiilor de Est, chiar dacă practica toleranţa religioasă mai mult din pragmatism decât din principiu. Deşi compania avea acum mai degrabă atributele unui stat decât ale unei afaceri, directorii ei continuau să considere comerţul preocuparea lor esenţială; şi cum încă din 1830 şi 1840 un procent de 40% din valoarea totală a exporturilor indiene venea din opiu, în sala de consiliu nu prea mai era loc de înalte idealuri morale. Vechii funcţionari din Calcutta, Madras şi Bombay nu aveau deloc interesul să conteste cultura indiană tradiţională. Dimpotrivă, credeau că orice astfel de provocare ar destabiliza relaţiile anglo-indiene, iar acest lucru ar dăuna afacerilor. Aşa cum a explicat sec Thomas Munro, guvernatorul Madrasului, în 1813: „În cazul când civilizaţia va ajunge vreodată obiect de negoţ [între Marea Britanie şi India], sunt convins că ţara aceasta va fi în avantaj în privinţa volumului de importuri". Nu avea nici un sens, din punctul lui de vedere, să se încerce „transformarea hinduşilor în anglo-saxoni":

> Nu cred defel în doctrina modernă a perfecţionării hinduşilor sau a oricăror altor popoare. Când citesc, aşa cum mi se întâmplă uneori, despre o măsură prin care o mare provincie a fost brusc îmbunătăţită sau despre vreun neam de semibarbari civilizaţi până aproape la a-i transforma în quakeri, arunc acea carte.

Acesta a fost motivul pentru care preoţilor Companiei Indiilor de Est le-a fost interzis în mod explicit să le predice indienilor. Şi motivul pentru care compania şi-a folosit puterea ca să limiteze pătrunderea misionarilor în India, obligându-i pe cei ce doreau să activeze acolo să se stabilească în mica enclavă daneză de la Serampore. Robert Dundas, preşedintele Consiliului Director de Control, îi explica lordului Minto, guvernator-general, în 1808:

> Suntem departe de a ne opune introducerii creştinismului în India... dar nimic nu ar fi mai lipsit de înţelepciune decât o încercare imprudentă şi nechibzuită de a-l induce prin mijloace care ar irita şi ar alerta prejudecăţile lor religioase... Este de dorit să le împărtăşim localnicilor cunoaşterea creştină, dar mijloacele pe care trebuie să le folosim în atingerea acestui ţel trebuie să fie numai acelea care nu prezintă vreun pericol sau vreo alarmă de ordin politic... Puterea noastă dominantă ne impune necesitatea de a-i proteja pe băştinaşi pentru a-şi păstra liberi şi netulburaţi opiniile religioase.

Totuşi, în 1813 licenţa companiei trebuia reînnoită, iar evanghelicii au profitat de această şansă pentru a pune capăt controlului exercitat de companie asupra activităţii misionare din India. Vechiul orientalism era pe cale să se ciocnească frontal cu noul evanghelism.

Cei care voiau ca India să se deschidă pentru misionarii britanici erau aceiaşi care susţinuseră campania împotriva sclaviei şi iniţiaseră mişcarea misionară în

Africa : William Wilberforce, Zachary Macaulay şi restul celor din Secta Clapham, cărora acum li se alăturase Charles Grant, un fost director al Companiei Indiilor de Est care, după o tinereţe complet irosită în India, trecuse printr-o convertire religioasă. Ca om din interiorul sistemului, Grant era de neînlocuit ; a avut în această campanie un rol asemănător cu cel jucat de Newton, fostul proprietar de sclavi, şi Macaulay, fostul administrator de plantaţie, în campaniile împotriva sclaviei. În ale sale *Observations On the state of Society among the Asiatic Subjects of Great Britain*, Grant le-a aruncat mănuşa lui Munro şi celorlalţi susţinători ai toleranţei :

> Nu este necesar să conchidem că... teritoriile noastre asiatice... ne-au fost date nu ca să putem doar trage vreun profit anual de pe urma lor, ci ca să putem răspândi în rândul locuitorilor lor, îndelung afundaţi în întuneric, viciu şi nefericire, lumina şi influenţa binefăcătoare a Adevărului... ?

Campania a început în taverna New London, printr-o întâlnire a „Comitetului Societăţii Protestante", care a solicitat „răspândirea de urgenţă şi universală" a creştinismului „în toate regiunile Orientului". În zadar au protestat directorii Companiei Indiilor de Est. La momentul votului în Parlament, 837 de petiţii fuseseră trimise din partea grupurilor evanghelice înverşunate din toată ţara, care cereau insistent să se pună capăt excluderii misionarilor din India. Erau semnate de aproape o jumătate de milion de oameni. Douăsprezece dintre aceste petiţii pot fi văzute şi astăzi în biblioteca de la Camera Lorzilor, cele mai multe venite din sudul Angliei. Faptul că aproape toate folosesc acelaşi preambul arată cât de bine unsă era acum maşinăria presiunii extraparlamentare :

> Locuitorii regiunilor populate ale Indiei, care formează o parte importantă a Imperiului Britanic şi care se află în starea cea mai deplorabilă de ignoranţă morală şi sub influenţa celor mai abominabile şi mai degradante superstiţii, fac un apel special la sentimentele de compasiune şi la ajutorul binevoitor al creştinilor din Marea Britanie.

Un grup de petiţionari a „asistat cu profundă întristare la ritualurile oribile şi la imoralitatea degradantă care predomină în rândul populaţiei imense a Indiei, astăzi supusă a Coroanei ca şi noi şi... am păstrat cu încredere speranţa că o vom putea ajuta să cunoască sănătoasele binecuvântări duhovniceşti de care se bucură locuitorii Marii Britanii". Şi aceasta era tot o formulă, adoptată iniţial la întâlnirea din aprilie 1813 a Societăţii Misionare a Bisericii, care a avut loc la Cheapside, şi diseminată apoi prin mijlocirea unor ziare evanghelice ca *The Star*.

Iată deci o altă campanie publică atent coordonată, menită să pună în discuţie statu-quoul ; şi, aşa cum s-a întâmplat atunci când tema a fost comerţul cu sclavi, Clapham s-a impus în faţa intereselor economice. În 1813 o nouă Lege a Indiilor de Est a deschis calea pentru misionari şi, în plus, a garantat numirea unui episcop şi a trei arhidiaconi pentru India. La început, aceşti reprezentanţi ai instituţiei

Bisericii au ezitat să se opună companiei acceptând misionariatul. Când misionarul George Gogerly a sosit în India, în 1819, a fost uluit să descopere că

> misionarii nu se puteau aştepta la încurajări, nici din partea administraţiei, nici a cetăţenilor europeni ai locului. Moralitatea acestora din urmă era cu totul îndoielnică, iar prezenţa misionarului însemna un control asupra comportamentului lor, pe care nu voiau să-l tolereze, în vreme ce ofiţerii guvernamentali îi priveau pe misionari cu suspiciune. Ambele părţi au făcut tot ce le-a stat în putere ca să-i prezinte pe misionari ca fiind demni de dispreţ: au fost descrişi ca fiind membri ai unei caste inferioare în propria lor ţară şi cu totul nepotriviţi să poarte un dialog cu învăţaţii brahmani.

Însă al doilea episcop de Calcutta, Reginald Heber, i-a încurajat mai mult pe misionari după numirea sa, în 1823. Nouă ani mai târziu, în India erau activi cincizeci şi opt de predicatori ai Societăţii Misionare a Bisericii. Ciocnirea civilizaţiilor începuse.

Pentru mulţi misionari subcontinentul era un câmp de bătălie pe care ei, ca soldaţi ai lui Hristos, se luptau cu forţele întunericului. „Religia lor este nemiloasă", declarase fără ocolişuri Wilberforce. „Toate practicile acestei religii trebuie să fie înlăturate." Reacţiile indienilor au făcut ca aceste atitudini să devină şi mai dure. Exact când era pe punctul de a începe o predică în propriul său bungalou, George Gogerly a fost atacat de doi bărbaţi „cum nu îţi închipui de jegoşi la înfăţişare, cu ochii injectaţi şi priviri demonice, sub influenţa evidentă a vreunui stimulent puternic".

> Pe un ton ridicat şi ameninţător, ne-au ordonat să păstrăm liniştea. Apoi, întorcându-se spre mulţime, au declarat că noi suntem agenţii plătiţi ai guvernului, care nu doar că le-a furat ţara, dar acum este decis să anihileze forţat atât hinduismul, cât şi mahomedanismul şi să instaureze creştinismul în toată ţara; au spus că cei care ucid vacile sfinte şi le mănâncă le vor pângări căminele; că în şcolile lor copiii vor fi învăţaţi să-i insulte pe brahmanii sacri şi să nu-şi mai venereze zeităţile. Arătând spre noi, au exclamat apoi: „Oamenii aceştia vin la voi cu vorbe mieroase, dar inimile le sunt pline de otravă; nu vor decât să înşele, ca să poată distruge".

Gogerly a fost indignat de această întrerupere, mai ales când mulţimea s-a năpustit asupra lui şi a tovarăşilor lui, i-a bătut şi i-a fugărit pe străzi (deşi s-a „bucurat că am fost consideraţi demni să suferim ruşinea în numele Lui"). Acei *boiragee* care l-au atacat aveau însă dreptate. Intenţia misionarilor era într-adevăr să facă mult mai mult decât să-i convertească pur şi simplu pe indieni la creştinism. Aproape la fel de importantă ca proiectul evanghelic era şi ideea că întreaga cultură indiană trebuia anglicizată.

Nu doar misionarii erau de această părere. De la mijlocul secolului al XIX-lea, doctrina mai seculară a liberalismului a devenit tot mai influentă în India. Precursorii din secolul al XVIII-lea, în special Adam Smith, fuseseră ostili imperialismului.

Dar cel mai mare dintre gânditorii liberali victorieni, John Stuart Mill, avea cu totul altă opinie. În eseul său *A Few Words on Non-intervention* Mill a susţinut că Anglia era „incomparabil cea mai onestă dintre toate naţiunile... singura pe care simplele scrupule de conştiinţă... o pot reţine" şi „o putere care, dintre toate cele existente, înţelege cel mai bine libertatea". Era aşadar în interesul coloniilor Marii Britanii din Africa şi Asia - conform celor susţinute de el în *Considerations on Representative Government* (1861) - să se bucure de beneficiile culturii ei foarte avansate :

> mai întâi, o guvernare mai bună : o mai completă garantare a proprietăţii ; impozite moderate ; un mai constant... regim funciar. În al doilea rând, îmbunătăţirea nivelului de educaţie a populaţiei ; dispariţia uzanţelor sau superstiţiilor care împiedică implementarea efectivă a industriei ; şi intensificarea activităţii mintale, care animă oamenii către noi ţinte. În al treilea rând, introducerea meşteşugurilor străine... şi introducerea capitalului străin, care face ca creşterea producţiei să nu mai depindă exclusiv de economiile sau chibzuiala locuitorilor, punându-le dinainte un exemplu dinamic.

Expresia crucială aici este „dispariţia uzanţelor sau superstiţiilor care împiedică implementarea efectivă a industriei". La fel ca Livingstone, Mill a văzut transformarea culturală a lumii din afara Europei ca fiind inextricabil legată de transformarea ei economică. Aceste curente gemene, dorinţa evanghelică de a converti India la creştinism şi dorinţa liberală de a o converti la capitalism, s-au întrepătruns şi s-au extins la întregul Imperiu Britanic.

Astăzi, echivalentele moderne ale societăţilor misionare duc campanii sincere împotriva „uzanţelor" din ţări îndepărtate pe care ele le consideră barbare : munca infantilă sau circumcizia femeilor. Organizaţiile nonguvernamentale victoriene nu erau foarte diferite. În special trei tradiţii indiene au stârnit furia misionarilor britanici şi deopotrivă a adepţilor modernizării. Una era uciderea fetiţelor nounăscute, obişnuită în unele zone din nord-vestul Indiei. Alta era *thagi* (pe atunci scris de obicei *thuggee*), cultul preoţilor-asasini, despre care se spunea că strangulează călătorii creduli pe drumurile Indiei. A treia tradiţie, de care victorienii erau cel mai îngroziţi, era *sati* (sau *suttee*), actul jertfirii de sine în foc, în care o văduvă hindusă era arsă de vie pe rugul funerar al soţului defunct*.

Britanicii ştiau încă de la finele anilor 1780 că anumite comunităţi din India practicau infanticidul feminin ; principala raţiune par să fi fost costurile excesive pe care familiile din castele superioare le suportau ca să-şi căsătorească fiicele. Totuşi, abia în 1836 James Thomason, pe atunci magistrat de Azamgarh şi ulterior guvernator adjunct al Provinciilor de Nord-Vest, a luat primele măsuri active pentru eradicarea practicii. În 1839, maharajahul din Marwar a fost convins să dea o lege

---

* Practicile hinduse *anumarana* („moartea ulterioară") sau *sahamarana* („moartea împreună") erau incorect numite *suttee* de către britanici. Cuvântul *sati* se referă la văduva care se incinerează singură şi poate fi tradus prin „sfânt".

care le interzicea. A fost doar începutul unei campanii susţinute. O anchetă sistematică efectuată în 1854 a constatat că practica era endemică în Gorakhpur, Ghazipur şi Mirzapur. După cercetări suplimentare – care au inclus analize detaliate ale datelor recensământului în zona rurală –, în 1870 s-a adoptat o nouă lege, care iniţial era aplicabilă doar în Provinciile de Nord-Vest, dar ulterior a fost extinsă şi în Punjab şi Oudh*.

Campania împotriva *thug*-ilor a fost susţinută cu acelaşi zel, deşi răspândirea practicii era mult mai incertă. Un bărbat din Cornwall pe nume William Sleeman – un soldat devenit judecător de instrucţie – şi-a propus să elimine ceea ce el susţinea că este o societate secretă complexă şi sinistră, dedicată uciderii ritualice a călătorilor indieni. Conform unui articol influent pe această temă publicat în *Madras Literary Gazette* în 1816, presupuşii *thug*,

> ...pricepuţi în arta înşelăciunii... intră în vorbă şi se insinuează, prin atenţii servile, câştigând încrederea călătorilor de toate felurile... Când se hotărăsc să atace un călător, de obicei îi propun să călătorească împreună, sub pretextul amăgitor al siguranţei reciproce sau de dragul companiei, iar atunci când ajung într-un loc convenabil şi se iveşte ocazia, unul din bandă petrece o funie ori o eşarfă în jurul gâtului nefericitei victime, în timp ce ceilalţi îl ajută să îi ia viaţa.

Specialiştii moderni au sugerat că o bună parte din toate acestea erau o plăsmuire a imaginaţiei înfirbântate a expatriaţilor şi că Sleeman se confrunta de fapt cu o creştere a jafurilor obişnuite la drumul mare, provocată de demobilizarea a sute de mii de soldaţi indigeni odată cu extinderea puterii britanicilor în noile state indiene. Cu toate acestea, dedicarea lui faţă de această sarcină autoasumată ilustrează perfect cât de în serios luau britanicii misiunea de modernizare a culturii indiene. În 1838, Sleeman arestase şi judecase 3.266 de *thug*; alte câteva sute erau în închisori, aşteptându-şi procesul. În total, 1.400 au fost fie spânzuraţi, fie deportaţi pe viaţă în insulele Andaman. Unul dintre cei pe care i-a interogat a susţinut că ucisese 931 de oameni. Oripilat, Sleeman l-a întrebat dacă avusese vreodată „remuşcări pentru că i-ai ucis cu sânge rece şi sub pretextul prieteniei pe cei pe care i-ai ademenit spre o falsă siguranţă". „Deloc!", a răspuns acuzatul. „Nu sunteţi şi dumneavoastră un *shikari* (vânător de vânat mare) şi nu vă bucură emoţia pe care v-o dau pânda, confruntarea cu inteligenţa unui animal şi nu vă încântă să-l vedeţi mort la picioare? La fel stau lucrurile şi cu un *thug*, care consideră că vânătoarea de oameni este o formă superioară de sport." Unul dintre judecătorii care au prezidat într-un important proces al presupuşilor *thug* a declarat zguduit:

> În toată experienţa mea de peste douăzeci de ani în domeniul juridic, nu am auzit niciodată despre astfel de atrocităţi şi nu am prezidat astfel de procese, cu crime înfăptuite cu atâta sânge rece, cu scene de suferinţă şi nenorocire atât de sfâşietoare,

---

* Astăzi numele provinciei se scrie Awadh, dar pentru victorieni era Oudh.

cu o ingratitudine atât de josnică, cu o abandonare atât de totală a oricărui principiu care leagă oamenii între ei, care înmoaie inima şi ridică umanitatea deasupra animalelor.

Dacă era nevoie de o dovadă a degenerării culturii indiene tradiţionale, iată, ea exista.

Iar mai presus de toate era *sati*. Aici sigur nu era vorba de un construct imaginar. Între 1813 şi 1825, 7.941 de femei au murit în acest fel numai în Bengal. Şi mai şocante decât statisticile au fost înfiorătoarele relatări ale cazurilor particulare. Pe 27 septembrie 1823, de exemplu, o văduvă pe nume Radhabyee a fugit de două ori de pe rugul arzând unde zăcea trupul soţului ei. Conform mărturiei unuia din cei doi ofiţeri prezenţi, prima dată când femeia a fugit din mijlocul flăcărilor avea arsuri doar la picioare. Ar fi supravieţuit dacă trei bărbaţi nu ar fi obligat-o să se întoarcă pe rug, îngrămădind lemne peste ea, ca să o ţintuiască acolo. Când a scăpat a doua oară şi s-a aruncat în râu, de astă dată cu „aproape toată pielea trupului arsă", bărbaţii au urmărit-o şi au ţinut-o sub apă, să o înece. Incidente de felul acesta erau, desigur, excepţionale şi *sati* era departe de a fi o practică răspândită. Mai mulţi reprezentanţi de seamă ai autorităţilor indiene – în special erudiţii Mrityunjay Vidyalankar şi Rammohun Roy – au condamnat practica drept neconformă cu dreptul hinduist. Cu toate acestea, mulţi indieni au persistat în convingerea că autoimolarea unei văduve era un act nu doar de supremă fidelitate maritală, ci şi de evlavie feminină. Deşi asociată tradiţional castelor superioare, *sati* se întâlnea tot mai mult la castele inferioare, nu în ultimul rând pentru că rezolva radical problema alegerii rudelor care trebuiau să-i poarte de grijă văduvei sărace.

Mulţi ani, autorităţile britanice au tolerat *sati* în credinţa că o restricţie ar fi fost considerată o intervenţie nejustificată asupra practicilor religioase indiene. Urmând exemplul fondatorului oraşului Calcutta, Job Charnock*, unii oficiali interveneau uneori când părea posibil să salveze câte o văduvă ; dar politica oficială rămânea strict la principiul *laissez-faire*. O reglementare din 1812, care cerea prezenţa unui oficial – pentru a se asigura că văduva nu avea mai puţin de şaisprezece ani, nu era însărcinată, nu avea copii cu vârste mai mici de trei ani şi nu era sub influenţa drogurilor –, părea să tolereze *sati* în toate celelalte circumstanţe. Inevitabil, tot Secta Clapham a fost cea care a condus campania pentru interzicerea practicii, urmând un tipic de acum familiar : discursuri emoţionante în parlament, rapoarte ilustrative în *Missionary Register* şi *Missionary Papers* şi un maldăr de petiţii publice. În 1829, recent numitul guvernator-general William Bentinck a reacţionat. Conform Reglementării XVII, *sati* a fost interzisă.

Dintre toţi guvernatorii-generali din perioada victoriană, Bentinck a fost probabil cel mai puternic influenţat şi de mişcarea evanghelică, şi de cea liberală. A fost un adept devotat al modernizării. „Navigaţia cu ajutorul aburului este marele motor care va înfăptui perfecţionarea morală [a Indiei]", a declarat el în parlament în

* Care s-a căsătorit cu femeia pe care a salvat-o de pe rugul funerar al primului ei soţ.

1837. „Pe măsură ce comunicarea dintre cele două ţări va deveni mai uşoară şi mai directă, Europa civilizată se va apropia, ca să spun aşa, de aceste regiuni ignorante; căci e improbabil ca îmbunătăţirea consistentă să vină pe altă cale." Latifundiar progresist din Norfolk, se considera „administratorul principal" al unei „mari moşii" şi abia aştepta să sece mlaştinile din Bengal – ca şi cum provincia era o mare luncă englezească. Bentinck considera că şi cultura indiană avea în egală măsură nevoie de asanare. În disputa dintre orientalişti şi anglicişti asupra politicii educaţiei în India, s-a alăturat fără să şovăie angliciştilor, al căror obiectiv era, după spusele lui Charles Trevelyan, „educarea asiaticilor în ştiinţele Occidentului", nu împuierea minţilor destoinice ale britanicilor cu sanscrită. Iată un alt mod de a contribui la „regenerarea morală şi intelectuală a poporului indian": împământenind „limba noastră, învăţătura noastră şi, în final, religia noastră în India". Scopul, susţinea Trevelyan, era să creeze indieni „mai degrabă englezi decât hinduşi, tot aşa cum locuitorii provinciilor romane deveneau mai mult romani decât gali sau italieni".

Bentinck se hotărâse în privinţa chestiunii *sati* chiar înainte de numirea sa în 1827. „Pentru creştin şi pentru englez", scria el, „care prin toleranţă încuviinţează şi încuviinţând ia asupra sa dinaintea lui Dumnezeu responsabilitatea acestui sacrificiu blasfemator şi inuman", nu putea exista nici o scuză ca ea să continue:

> Singura justificare este necesitatea impusă de stat, cu alte cuvinte, siguranţa imperiului britanic, şi chiar şi această justificare ar fi, în ultimă instanţă, incompletă dacă fericirea viitoare şi îmbunătăţirea stării acestei numeroase populaţii orientale nu ar depinde pe de-a-ntregul de continuarea guvernării britanice... Nu cred că printre susţinătorii cei mai nerăbdători ai acestei măsuri ar exista vreunul care să simtă mai profund decât mine imensa responsabilitate care planează asupra fericirii mele din lumea aceasta ca şi din cea viitoare, dacă în poziţia mea de guvernator-general al Indiei aş consimţi la continuarea acestei practici fie şi o clipă în plus, când nu siguranţa noastră, ci adevărata fericire şi bunăstarea permanentă a populaţiei Indiei sunt indispensabile.

Doar câţiva veterani din India s-au opus interzicerii practicii. Locotenent-colonelul William Playfaire i-a scris din Sitapur secretarului militar al lui Bentinck, transmiţând o sumbră avertizare:

> Orice ordin din partea guvernului de interzicere a practicii ar crea o stare extrem de alarmantă printre toţi membrii armatei locale, care l-ar considera o imixtiune în tradiţiile şi religia lor, echivalentă cu abandonarea principiilor ce au ghidat până acum guvernul în relaţia cu ei. Odată ce se stârneşte un astfel de sentiment, nu avem nici o posibilitate de a prevedea ce se poate întâmpla. Este posibil ca în unele sectoare ale armatei să izbucnească revolte deschise...

Astfel de temeri erau premature şi puteau fi ignorate deocamdată, pierdute printre miile de scrisori de felicitare pe care Bentinck le primea de la britanicii evanghelici şi de la indienii luminaţi deopotrivă. În orice caz, alţi ofiţeri de armată pe care

Bentinck i-a consultat au susţinut interdicţia*. Îngrijorările lui Playfaire nu erau însă deloc neîntemeiate şi erau împărtăşite de Horace H. Wilson, unul dintre cei mai eminenţi orientalişti din epocă. Se coagula într-adevăr o reacţie faţă de impunerea culturii engleze în India. Iar Playfaire avea dreptate în privinţa locului unde urmau să apară problemele.

Piatra de temelie a dominaţiei britanice a fost Armata Indiei. Deşi în 1848 Compania Indiilor de Est avea capacitatea de a adăuga Imperiului noi teritorii prin simpla lor preluare atunci când un conducător murea fără să lase un moştenitor (aşa-numita „doctrină a lipsei"), în ultimă instanţă ameninţarea forţelor armate i-a permis un astfel de comportament. Când a trebuit să lupte – în Birmania în anii 1820, în Sind în 1843, în Punjab în anii 1840 –, Armata Indiei a fost rareori înfrântă. Singurele înfrângeri semnificative din secolul al XIX-lea au fost în Afganistan, unde, în 1839, o întreagă armată de ocupaţie formată din 17.000 de soldaţi a fost nimicită – cu excepţia unui singur om. Cu toate acestea, opt din zece bărbaţi care au servit în Armata Indiei au fost şipai, proveniţi din castele războinice tradiţionale ale ţării. Soldaţii britanici – care în realitate erau adesea irlandezi – au reprezentat doar o minoritate, chiar dacă de multe ori esenţială din punct de vedere militar.

Spre deosebire de camarazii lor de arme albi, şipaii nu proveneau din drojdia societăţii, pentru care solda reginei era ultima soluţie. Fie că erau hinduşi, musulmani sau sikh, şipaii considerau că vocaţia lor de războinici era inseparabilă de credinţa lor religioasă. În ajunul bătăliei soldaţii hinduşi îi aduceau sacrificii şi ofrande lui Kali, zeiţa distrugerii, pentru a obţine binecuvântarea acesteia. Zeiţa Kali era însă o divinitate periculoasă şi imprevizibilă. Conform legendei hinduse, când a venit pentru prima dată pe pământ, ca să îl cureţe de răufăcători, şi-a pierdut minţile, ucigându-i pe toţi cei care îi ieşeau în cale. Dacă şipaii simţeau că religia lor era ameninţată, puteau foarte bine să-i urmeze exemplul. O făcuseră deja o dată, la Vellore, în vara anului 1806, când noile coduri vestimentare, care le anulau dreptul de a purta însemne ale castelor şi bărbi şi introduceau un nou stil de turban, duseseră la revoltă. La fel s-a întâmplat şi în 1857, când o chestiune aparent neînsemnată – faptul că la turbanele noi cocarda se pare că era făcută din piele de vacă sau de porc – a mascat o nemulţumire mult mai mare, legată de soldă, de

---

* Căpitanul Robert Smith, admiratorul frumuseţii feminine indiene cu care ne-am întâlnit mai sus, era categoric convins că abolirea infanticidului feminin şi a practicii *sati* întărise dominaţia britanică, nu o slăbise, de vreme ce „o foarte numeroasă clasă de hinduşi nu este astăzi atât de sensibilă în privinţa unor aspecte ale religiei sale cum era înainte". I-ar fi plăcut să fie interzisă şi scufundarea cadavrelor în Gange. Toate acestea ar fi demonstrat „hotărârea guvernului de a elibera [populaţia hindusă] de sub vraja unei clase preoţeşti dominatoare şi egoiste; permiţându-i în acelaşi timp să-şi practice religia în voie, când aceasta nu este însoţită de ritualuri care să facă omenirea să se zguduie de groază".

condiţii şi de politică*. La bază, însă, revolta din Vellore a fost legată de religie ; principalele victime au fost creştini localnici. Sir George Barlow nu a ezitat să dea vina pe „predicatorii metodişti şi vizionarii sălbatici" care „deranjaseră ceremoniile religioase ale localnicilor".

Din acest punct de vedere, 1857 a reprezentat o repetare a evenimentelor de la Vellore, dar la o scară mult mai mare şi mai teribilă. Aşa cum ştie orice şcolar, a început cu zvonuri potrivit cărora noile cartuşe ce urmau să fie produse erau lubrifiate cu grăsime animală. Deoarece soldaţii trebuiau să muşte capătul cartuşului pentru a-l îndepărta, atât hinduşii, cât şi musulmanii riscau să fie pângăriţi - cei dintâi dacă grăsimea era de vacă, ceilalţi dacă era de porc. Aşa se face că un glonţ a iniţiat conflictul, fără să apuce măcar să fie încărcat pe ţeavă, nici vorbă să fie tras. Pentru mulţi şipai aceasta părea să demonstreze că britanicii aveau intenţia de a creştina India - ceea ce, aşa cum am văzut, era adevărat în multe cazuri. A fost total lipsit de relevanţă că respectivele cartuşe nu aveau nici o legătură cu acest plan.

Răscoala Şipailor a însemnat aşadar mult mai mult decât indică numele ei. A fost un război în toată regula. Iar cauzele lui au fost mai profunde decât nişte cartuşe unse cu untură. „Primul Război pentru Independenţă", aşa îl numesc manualele de istorie şi monumentele din India. Cu toate acestea, indienii au luptat de ambele părţi, iar problema nu a fost independenţa. La fel ca la Vellore, conflictul a avut o dimensiune politică, dar obiectivele răzvrătiţilor nu aveau un caracter naţional în sensul modern. Mai existau şi nişte cauze banale - de exemplu, frustrarea soldaţilor indieni provocată de lipsa perspectivelor de promovare**. Mult mai semnificativă a fost însă reacţia lor, conservatoare în esenţă, la unele imixtiuni britanice în cultura indiană care semănau cu un complot pentru creştinarea Indiei - şi în multe privinţe chiar erau. „Pot să simt furtuna cum se apropie", scria în ajunul catastrofei un ofiţer britanic neliniştit. „Pot auzi gemetele uraganului, dar nu îmi dau seama cum, când sau unde va lovi... Cred că nici ei nu ştiu ce vor face, nu cred că au vreun plan de acţiune, cu excepţia rezistenţei faţă de invadarea religiei şi credinţei lor".

În primul rând, aşa cum arată limpede puţinele mărturii indiene rămase, acesta a fost cu adevărat „un război pentru cauza religiei" (expresia apare în repetate rânduri). La Meerut răsculaţii au scandat : „Fraţi hinduşi şi musulmani, grăbiţi-vă să vă alăturaţi nouă, pornim la un război religios" :

---

* Răsculaţii îi aleseseră ca lideri pe fiii lui Tipu Sultan, „Tigrul din Mysore".

** Mărturia lui Henry Lawrence în această privinţă este revelatoare : „Şipaii simt că nu ne putem lipsi de ei ; totuşi, cea mai mare recompensă pe care o poate obţine un şipai... este de circa o sută de lire pe an, fără perspectiva unei cariere mai bune pentru fiul lui. Nu este cu siguranţă un stimulent pe care să-l oferi unui soldat străin pentru a-i obţine loialitatea şi un serviciu îndelungat". Era rezonabil să se aştepte „ca membrilor energici şi cu aspiraţii din rândul *imenselor* mase de militari să le placă... faptul că noi ne arogăm... *întreaga* autoritate şi *toate* compensaţiile" ?

> *Kafir*-ii s-au hotărât să distrugă castele tuturor mahomedanilor şi hinduşilor... iar acestor necredincioşi nu trebuie să li se permită să rămână în India, sau nu va mai fi nici o diferenţă între mahomedani şi hinduşi şi orice vor spune ei, noi va trebui să facem.

La Delhi răzvrătiţii s-au plâns că „englezii au încercat să facă din noi nişte creştini". Fie că îi numeau pe conducătorii europeni *feeringhee*, *kafir*, necredincioşi sau creştini, aceasta era principala lor nemulţumire.

Primii răsculaţi au fost membrii Regimentului 19 Infanterie Bengal, staţionat la Berhampur, care la 26 februarie au refuzat să accepte lotul de cartuşe noi. Acesta şi Regimentul 34 Infanterie din Barrackpur – unde s-a tras de fapt primul glonţ al răscoalei – au fost imediat anihilate. Dar la Meerut (Mirath), lângă Delhi, scânteia nu a putut fi stinsă la fel de uşor. Când optzeci şi cinci de membri ai Regimentului de Cavalerie Uşoară Bengal au fost încarceraţi pentru că au refuzat noile cartuşe, tovarăşii lor au decis să-i elibereze. Soldatul Joseph Bowater a descris ceea ce s-a petrecut apoi, în fatidica seară de duminică, 9 mai:

> S-a produs o agitaţie bruscă... toţi s-au repezit la cai, au încălecat în grabă şi au pornit în galop spre închisoare... porţile au fost deschise cu forţa şi au fost eliberaţi nu doar rebelii care fuseseră condamnaţi de curtea marţială, ci şi mai bine de o mie de ucigaşi şi ticăloşi de toate felurile. În acelaşi timp, infanteriştii locali i-au atacat şi căsăpit pe ofiţerii lor britanici şi au măcelărit femeile şi copiii, într-un mod pe care nu-l poţi descrie. Pârnăiaşii, lepădăturile de bazar şi şipaii – toţi localnicii nemulţumiţi din Meerut –, însetaţi de sânge, s-au apucat de treabă cu o cruzime diabolică şi, ca o încununare a sarcinii lor, au dat foc fiecărei clădiri care le ieşea în cale.

Revolta s-a răspândit cu o rapiditate uluitoare în toată zona de nord-vest, la Delhi, Benares, Allahabad şi Cawnpore. Odată ce au luat hotărârea să-i înfrunte pe ofiţerii lor albi, răsculaţii parcă au luat-o razna, omorând fiecare european pe care îl găseau, adeseori ajutaţi şi în complicitate cu gloatele din oraşe.

În ziua de 1 iunie 1857, Emma Ewart, soţia unui ofiţer britanic, a fost îngrămădită împreună cu restul membrilor comunităţii albe în cazarma asediată din Cawnpore. Ea a descris acea experienţă terifiantă într-o scrisoare adresată unei prietene din Bombay: „Nu am crezut vreodată că pot exista nopţi atât de tensionate. Ne aşteptăm ca următoarele două săptămâni să ne decidă soarta şi, oricare va fi ea, trag nădejde că vom fi în stare să o suportăm". Şase săptămâni mai târziu, cu doar o zi înainte de sosirea întăririlor, ea şi peste 200 de femei şi de copii britanici au murit, fie în timpul asediului, fie ucişi în Bibighar sau Casa Doamnelor – după ce li se promisese că aveau să fie eliberaţi în siguranţă odată ce garnizoana s-ar fi predat. Printre cei morţi s-au aflat prietenele doamnei Ewart, domnişoara Isabella White şi doamna George Lindsay împreună cu cele trei fiice ale sale, Caroline, Fanny şi Alice. Ele şi alte femei din Cawnpore vor întruchipa eroinele tragice din versiunea britanică a revoltei.

Eroii au fost bărbaţii de la Lucknow. Acolo, garnizoana, asediată în Reşedinţa Britanică, a rezistat neînfricat în cursul celui mai faimos episod al revoltei. Reprezentantul britanic a fost unul dintre primii care au murit şi este îngropat aproape de locul unde a căzut, sub epitaful de o discreţie clasică:

Aici zace Henry Lawrence, care a încercat să-şi facă datoria.

Reşedinţa, distrusă şi ciuruită de gloanţe, a devenit un monument la rândul ei. Union Jack, care a fluturat deasupra ei în timpul asediului, nu a fost coborât până la Independenţa din 1947, evocând cutremurătorul poem al lui Tennyson: „Pururi înălţat peste acoperişul palatului flutura bătrânul stindard al Angliei". Asediul a fost cu certitudine unul dintre acele rare evenimente care au meritat cu adevărat tonul solemn al lui Tennyson. Chiar şi elevii din clasele superioare ale Şcolii La Martinière, aflată în apropiere, s-au alăturat apărării palatului, obţinând pentru şcoala lor o decoraţie militară specială (o distincţie pe care elevii de astăzi, toţi indieni, nu au uitat-o). Sub focul neobosit al ţintaşilor şi ameninţaţi de minele de dedesubt, cei din interiorul reşedinţei au rezistat, fără ajutor, timp de aproape trei luni, rămânând sub asediu chiar şi după ce acesta a fost străpuns de o forţă de salvare la sfârşitul lunii septembrie, când au fost evacuate femeile şi copiii. De altfel, abia după 21 martie 1858, la nouă luni de la începutul asediului, Lucknow a fost recâştigat de trupele britanice. În momentul acela aproape două treimi dintre membrii comunităţii britanice care fuseseră blocaţi în reşedinţă erau morţi.

Trebuie totuşi să reamintim două lucruri în legătură cu Lucknow. Mai întâi, era capitala unei provincii, Oudh, pe care britanicii o anexaseră cu doar un an înainte; practic, asediatorii încercau pur şi simplu să-şi elibereze ţara. Într-adevăr, anexarea poate fi privită ca una dintre cauzele politice ale revoltei, întrucât un număr foarte mare de şipai – până la 75.000 în armata bengaleză – erau originari din Oudh şi au fost pur şi simplu alienaţi prin demiterea *nawab*-ului lor şi desfiinţarea armatei acestuia*. Aşa cum a relatat Mainodin Hassan Khan, unul dintre puţinii răsculaţi care au supravieţuit şi au scris despre această experienţă: „Şipaii [au fost] obligaţi să se revolte pentru a reaşeza vechii regi pe tronurile lor şi a-i alunga pe intruşi. Trebuiau să o facă pentru binele castei militare; era în joc onoarea şefilor lor". În al doilea rând, circa jumătate dintre cei 7.000 de oameni care s-au refugiat în reşedinţă erau indieni loiali, soldaţi şi civili care însoţeau armata. În ciuda a ceea ce s-a scris mai târziu, revolta nu a fost o simplă luptă între negri şi albi.

Chiar şi la Delhi liniile bătăliei au fost neclare. Delhi era capitala Imperiului Mogul, un câmp de luptă evident crucial dacă răzvrătiţii doreau cu adevărat să-i alunge pe britanici din toată India. Mulţi dintre răzvrătiţii musulmani au căutat îndrumare de la Bahadur Shah Zafar, ultimul mogul, acum doar rege al oraşului

* Este tipic perioadei evanghelice faptul că Wajid Ali a fost demis pe motiv că era excesiv de desfrânat.

Delhi, spre marea lui consternare. Azi există încă o proclamaţie în cinci puncte emisă în numele său, care se adresează unei plaje foarte largi de grupuri sociale din India – *zamindar* (moşieri-perceptori locali, pe care s-au sprijinit atât guvernarea mogulă, cât şi cea britanică), negustori, funcţionari publici, artizani şi preoţi – şi care îndeamnă la unire împotriva administraţiei britanice. Proclamaţia este poate documentul cel mai apropiat de un manifest pentru independenţa naţională pe care l-a produs revolta. E adevărat că punctul al cincilea recunoaşte că, „din considerente religioase, în prezent s-a dezlănţuit un război împotriva englezilor" şi face apel la „panditi şi fachiri... să se prezinte la mine şi să-şi aducă obolul în războiul sfânt". Restul manifestului are însă un ton în întregime secular. Britanicii sunt acuzaţi că le-au impus *zamindar*-ilor impozite excesive, că i-au exclus pe comercianţii indieni din afaceri, înlocuind produsele artizanilor indieni cu importuri britanice, şi că au monopolizat „toate posturile ce aduc prestigiu şi recompense" atât în serviciile civile, cât şi în cele militare. Cu toate acestea, monumentul soldaţilor ucişi în luptă de partea britanicilor – care se înalţă încă pe o colină de lângă Delhi – arată cât de puţin a fost luat în seamă acest apel. Inscripţia arată că o treime dintre ofiţeri şi 82% dintre cei cu alte ranguri militare care au murit au fost înregistraţi ca „indigeni". Când Delhi a căzut în mâinile soldaţilor „britanici", aceştia erau mai ales indieni.

Britanicii de acasă au insistat totuşi să considere revolta un conflict în care negrii s-au ridicat împotriva albilor. Nu era vorba doar despre faptul că indienii îi ucideau pe britanici. Era vorba despre faptul că şipaii, presupuşi a fi loiali, ucideau – şi se zvonea că violau – femei albe. Martorii oculari au oferit numeroase indicii despre astfel de atrocităţi. Aşa cum arată soldatul Bowater în memoriile sale:

> Indiferent de sex, în ciuda apelurilor la milă, surzi la strigătele jalnice ale micuţilor, răsculaţii şi-au dus la capăt treaba lor monstruoasă. Masacrul în sine ar fi fost suficient de înspăimântător; dar nu s-au mulţumit cu atât, căci la crimă au adăugat siluiri şi mutilări de nedescris... Am văzut ce mai rămăsese din soţia unui adjutant, căreia nişte bărbaţi care nu mai erau oameni îi dăduseră foc la haine, înainte să o împuşte şi să o taie în bucăţi.

Relatările despre atrocităţile înfiorătoare au proliferat. S-a susţinut că la Delhi 48 de femei britanice au fost plimbate pe străzi, au fost violate în public şi apoi ucise. Soţia unui căpitan ar fi fost fiartă de vie în *ghee* (unt lichefiat). Astfel de istorisiri trase de păr le-au confirmat celor creduli de acasă că revolta a fost o luptă între bine şi rău, între alb şi negru, între creştini şi păgâni. Iar dacă această calamitate era interpretată ca o manifestare a furiei divine, atunci ea arăta că convertirea Indiei începuse prea târziu ca să fie pe placul lui Dumnezeu.

Anul 1857 a fost *annus horribilis* al mişcării evanghelice. Ea oferise Indiei civilizaţia creştină şi oferta nu fusese pur şi simplu refuzată, ci respinsă cu violenţă. Acum victorienii au arătat cealaltă faţă, mai dură, a zelului lor misionar. În

bisericile din toată ţara, tema predicii duminicale a trecut de la mântuire la răzbunare. Regina Victoria – a cărei indiferenţă faţă de Imperiu de până atunci s-a transformat într-un interes pătimaş – a chemat naţiunea la o zi de căinţă şi rugăciune, „O zi a Smereniei" chiar. În Palatul de Cristal, monument al siguranţei de sine victoriene, o congregaţie de 25.000 de persoane l-a ascultat pe incandescentul predicator baptist Charles Spurgeon lansând practic o chemare la războiul sfânt:

> Prieteni, ce crime s-au comis!... Guvernul indian nu ar fi trebuit niciodată să tolereze religia hinduşilor. Dacă religia mea ar consta în acte de bestialitate, infanticid şi crimă, eu n-ar trebui să am vreun drept la ea decât dacă aş fi pregătit să fiu spânzurat. Religia hinduşilor nu este decât o grămadă de mizerii dintre cele mai crase care au fost vreodată zămislite de mintea omului. Zeii la care se închină nu au dreptul nici măcar la o iotă de respect. Cultul lor reclamă tot ce este rău şi moralitatea trebuie să îi pună capăt. Trebuie scoasă sabia din teacă, să-i tăiem pe supuşii noştri cu miile.

Cuvintele acestea aveau să fie luate *ad litteram* când au fost mobilizate acele părţi din Armata Indiei care rămăseseră loiale, mai ales soldaţii gurkha şi sikh. În Cawnpore, generalul-brigadier Neill i-a silit pe răzvrătiţii capturaţi să lingă sângele albilor care le fuseseră victime, înainte de a-i executa. La Peshawar, patruzeci de răsculaţi au fost legaţi de ţevile tunurilor din care apoi s-a tras, făcându-i bucăţi – o veche pedeapsă mogulă pentru răzvrătire. La Delhi, unde luptele au fost deosebit de violente, trupele britanice au fost necruţătoare. Căderea oraşului, în septembrie, a fost o dezlănţuire de măceluri şi jafuri. Mainodin Hassan Khan a descris cum „englezii s-au revărsat prin oraş ca un râu zăgăzuit... viaţa nimănui nu mai era în siguranţă. Toţi bărbaţii zdraveni la trup întâlniţi în cale erau luaţi drept rebeli şi împuşcaţi". Într-un moment de cruzime imperială ieşită din comun, cei trei fii ai regelui din Delhi au fost arestaţi, despuiaţi şi împuşcaţi mortal de către William Hodson, fiul unui cleric. El i-a explicat fratelui său, tot cleric, de ce a făcut asta:

> Am făcut apel la mulţime, spunând că aceştia erau măcelarii care uciseseră şi brutalizaseră femei şi copii lipsiţi de ajutor şi că guvernul le-a trimis acum pedeapsa; am luat o carabină de la unul dintre oamenii mei şi i-am împuşcat cu bună ştiinţă unul după altul... trupurile au fost duse în oraş şi aruncate în Chiboutra [groapa de gunoi]... Aveam de gând să ordon să-i spânzure, dar când s-a pus problema „Ei" sau „Noi", n-am mai avut timp să deliberez.

Aşa cum observa fiul lui Zachary Macaulay, a fost un paroxism groaznic de contemplat – răzbunarea evangheliştilor: „Relatarea acelei îngrozitoare execuţii militare de la Peshawar... a fost citită cu încântare de oameni care acum trei săptămâni erau împotriva oricărei pedepse capitale". *The Times* a cerut ca „fiecare copac şi fiecare colţ de fronton de acolo să-şi poarte povara sub forma cadavrului unui răzvrătit". Traseul ripostei britanicilor poate fi identificat după zecile de cadavre pe care le-au lăsat atârnând de copaci de-a lungul rutei pe care au mărşăluit.

Locotenentul Kendal Coghill scria: „Am ars fiecare sat şi i-am spânzurat pe toţi sătenii care i-au tratat rău pe fugarii noştri, până când fiecare pom a fost plin cu ticăloşi care atârnau de fiecare creangă". În punctul culminant al represaliilor, un uriaş arbore banian – care poate fi văzut şi astăzi în Cawnpore – a fost decorat cu 150 de cadavre. Fructele revoltei erau cu adevărat amare.

Nimeni nu ştie câţi oameni au murit în această furie a răzbunării. Putem fi însă siguri că evlavia a dat naştere unei cruzimi ciudate. După ce Lucknow a fost eliberat de sub asediu, un băiat s-a apropiat de poarta oraşului, sprijinind un bătrân care se clătina pe picioare,

> şi, aruncându-se la picioarele unui ofiţer, i-a cerut protecţie. Ofiţerul acela... a scos revolverul şi a tras fără succes spre capul nefericitului suplicant... A apăsat iar pe trăgaci – şi capsa iar nu s-a declanşat; a tras din nou şi încă o dată arma a refuzat să-şi facă treaba. A patra oară – de trei ori avusese vreme să se înduplece – galantul ofiţer a reuşit şi viaţa băiatului s-a scurs odată cu sângele la picioarele sale.

Lectura acestei relatări aminteşte de felul în care ofiţerii SS se purtau cu evreii în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Există totuşi o diferenţă. Soldaţii britanici care au fost martorii acestei crime au condamnat cu voce tare acţiunea ofiţerului, strigând mai întâi „ruşine" şi dând frâu liber „indignării şi protestelor" când arma s-a declanşat. Într-o situaţie similară, soldaţii germani rareori şi-au criticat superiorii, dacă au făcut-o vreodată.

Proiectul modernizării şi creştinării Indiei a fost dezastruos – în asemenea măsură, încât s-a încheiat cu transformarea britanicilor în nişte barbari. Cei care administrau efectiv India avuseseră dreptate: imixtiunea în obiceiurile băştinaşilor nu a adus decât necazuri. Totuşi, evangheliştii au refuzat să accepte acest lucru. În ochii lor, revolta avusese loc pentru că procesul creştinării nu progresase destul de rapid. Încă din noiembrie 1857, un misionar din Benares scria că simte „ca şi cum o binecuvântare pogora asupra noastră, ca răspuns la rugăciunile fierbinţi ale fraţilor noştri din Anglia":

> În loc să dăm frâu liber deznădejdii, mai bine să ne îmbărbătăm iar pentru lucrarea Stăpânului nostru, cu deplină încredinţare că misiunea noastră nu va fi în van. Satan va fi înfrânt din nou. Nu încape îndoială că intenţia lui era ca prin această rebeliune să alunge Evanghelia din India; însă el doar a pregătit calea pentru mai larga ei propovăduire, aşa cum s-a întâmplat de atâtea ori înainte în istoria Bisericii.

Liderii Societăţii Misionare din Londra au repetat acest punct de vedere în raportul lor din 1858:

> Prin însângerate fapte de perfidie, care au caracterizat revolta şipailor, s-au năruit amăgirea şi falsa siguranţă în care s-au complăcut îndelung o mulţime de oameni, atât din Marea Britanie, cât şi din India, iar idolatria, asociată cu principiile şi spiritul lui

> Mahomed, şi-a dezvăluit adevărata ei faţă, care nu e de mirare că inspiră groază şi ură... Eforturile misionarului creştin, înainte luate în râs şi dispreţuite, sunt acum lăudate ca fiind cel mai bun mijloc, şi singurul, de prezervare a proprietăţii, libertăţii şi vieţii.

În următorii doi ani, societatea misionară a decis să trimită în India încă douăzeci de misionari, alocând 5.000 de lire sterline pentru „călătoria şi echiparea" lor şi încă 6.000 de lire pentru întreţinere. Până la 2 august 1858, fondul special înfiinţat în acest scop atrăsese deja donaţii însumând 12.000 de lire sterline.

Pe scurt: înainte, soldaţi creştini!

Pe urmele lui Livingstone

În ziua de 4 decembrie 1857, chiar în timp ce Cawnpore era recâştigat din mâinile răzvrătiţilor indieni, David Livingstone ţinea în clădirea Senatului Universităţii Cambridge o prelegere emoţionantă. Cel care pornise să creştineze Africa a declarat că şi el considera revolta indiană rezultatul unei activităţi misionare insuficiente, nu al uneia excesive:

> Consider că am făcut o mare greşeală să ne ruşinăm de creştinismul nostru atunci când ne-am dus comerţul în India... Cei doi pionieri ai civilizaţiei – creştinismul şi comerţul – ar trebui să fie în veci inseparabili; iar englezii ar trebui să ia aminte la ceea ce a rezultat din neglijarea acelui principiu, aşa cum s-a văzut din modul de administrare a afacerilor din India.

Aici însă Livingstone şi-a atins limitele. Nici sfatul lui, nici vehemenţa societăţilor misionare nu au fost luate în seamă la restaurarea controlului britanic în India după revoltă. La 1 noiembrie 1858, regina Victoria a dat o proclamaţie prin care renunţa în mod explicit la „dreptul şi dorinţa Noastră de a ne impune convingerile vreunuia dintre supuşii Noştri". India avea să fie condusă de acum încolo nu de Compania Indiilor de Est – care urma să fie desfiinţată –, ci de coroană, reprezentată de un vicerege. Iar noua guvernare a Indiei nu avea să mai susţină niciodată proiectul evanghelic al creştinării. Dimpotrivă, scopul politicii britanice în India urma să fie guvernarea de-a lungul, şi nu de-a curmezişul fibrei tradiţiei indigene. Încercarea de a transforma cultura indiană poate că a fost „de bună credinţă", iar „principiile, corecte"; dar, aşa cum a spus funcţionarul britanic Charles Raikes, revolta a dezvăluit „eroarea fatală de a încerca să le impui cu forţa popoarelor Asiei politicile europene". De acum încolo, „stabilitatea politică" urma să fie supremă: India avea să fie administrată ca o societate neschimbată şi care nu se schimbă, iar organizaţiile misionare aveau să fie tolerate de guvernul Indiei doar dacă acceptau această premisă. În anii 1880, majoritatea funcţionarilor britanici reveniseră deja la obiceiul predecesorilor lor din anii 1820 şi îi considerau pe misionari absurzi, în cel mai bun caz, iar în cel mai rău caz, subversivi.

În Africa lucrurile stăteau însă diferit ; iar viitorul Africii a reprezentat punctul central al prelegerii lui Livingstone de la Cambridge. În Africa, susţinea el, era posibil ca britanicii să evite greşelile pe care le făcuseră în India tocmai pentru că dezvoltarea comercială a Africii putea *coincide* cu convertirea ei religioasă. Scopul lui era „să deschidă o cale" către zona muntoasă a platoului Batoka şi către învecinatul Barotseland, astfel încât „civilizaţia, comerţul şi creştinismul să-şi poată găsi drumul într-acolo" ; pornind de la acest cap de pod, întreaga Africă avea să fie „deschisă... pentru comerţ şi Evanghelie" :

> Încurajând înclinaţia indigenilor pentru comerţ, avantajele ce ar putea decurge din punct de vedere comercial sunt incalculabile ; nu ar trebui să pierdem din vedere nici nepreţuitele binecuvântări pe care ne stă în putere să le hărăzim africanului aflat în întuneric, aducându-i lumina creştinismului... În plus, făcând negoţ cu Africa vom ajunge până la urmă să nu mai depindem de munca sclavilor şi astfel să punem capăt unor practici atât de urâte de toţi englezii.

Aşa cum a conchis într-un discurs atent elaborat pentru a stârni ardoarea tinerilor din asistenţă :

> Oamenii care sunt căutaţi ca misionari sunt asemenea celor pe care îi văd în faţa mea. Vă implor să vă îndreptaţi atenţia către Africa ; ştiu că în câţiva ani voi fi izolat în acea ţară, acum deschisă, nu lăsaţi ca ea să se închidă iar ! Eu mă întorc în Africa pentru a încerca să deschid calea pentru comerţ şi creştinism ; veţi continua voi munca începută de mine. O LAS ÎN SEAMA VOASTRĂ !

În atmosfera de criză naţională generată de evenimentele din India, apelul lui Livingstone de a aşeza lucrurile pe făgaş în Africa s-a bucurat de o primire euforică. Cei care s-au lăsat convinşi de viziunea unui continent african creştin s-au grăbit să se înscrie într-o nouă organizaţie, Misiunea Universităţilor pentru Africa Centrală. Printre ei se afla şi un tânăr pastor din Oxford, pe nume Henry de Wint Burrup. Acesta s-a căsătorit cu două zile înainte de a pleca în Africa. Mariajul avea să dureze tragic de puţin.

În februarie 1861 soţia lui Henry Burrup s-a întors în ţară singură. Soţul ei, împreună cu proaspăt-numitul lui episcop, Charles Frederick Mackenzie, pieriseră într-o zonă mlăştinoasă din Malawi - Burrup de dizenterie şi Mackenzie de febră. Cei doi nu au fost, de altfel, singurele victime. Societatea Misionară din Londra i-a trimis la Barotseland pe reverendul Holloway Helmore şi pe asistentul acestuia, Roger Price, împreună cu soţiile lor şi cinci copii. După doar două luni, mai rămăseseră în viaţă Price şi doi dintre copii. Africa Centrală şi Africa de Est sunt presărate cu zeci de morminte ale misionarilor - bărbaţi, femei şi copii - care au ascultat chemarea lui Livingstone şi au plătit pentru asta cu viaţa. Problema era destul de simplă. În ciuda promisiunilor din broşura turistică a lui Livingstone referitoare la „sănătoasele zone muntoase din Africa Centrală", platoul Batoka s-a

dovedit a fi infestat cu ţânţari purtători de malarie. La fel a fost şi cealaltă zonă pe care Livingstone o sugera ca posibil centru misionar, platoul Zomba, în actualul Malawi. Triburile locale s-au dovedit la rândul lor neaşteptat de ostile. În aceste locuri europenilor le era pur şi simplu imposibil să locuiască.

Un aspect şi mai grav l-a reprezentat o greşeală fundamentală de geografie a lui Livingstone. Urmând la pas cursul fluviului Zambezi, de la cascada Victoria către Oceanul Indian, el a ocolit o secţiune de 80 de kilometri, despre care a crezut că face parte din acelaşi curs lat de apă. S-a înşelat amarnic.

Ca urmare a prelegerilor lui de la Cambridge şi în culmea faimei, Livingstone a reuşit – pentru prima dată – să obţină sprijinul guvernului pentru eforturile sale. Cu o subvenţie guvernamentală de 5.000 de lire şi cu titlul diplomatic de consul, s-a îmbarcat într-o expediţie al cărei scop principal era să demonstreze că fluviul Zambezi era navigabil şi adecvat pentru traficul comercial. Ambiţia lui Livingstone era deja fără margini. El îi informase confidenţial pe ducele de Argyll şi pe profesorul de geografie Adam Sedgwick de la Cambridge că expediţia mai avea un obiectiv :

> Iau cu mine un geolog, specialist în minerit, de la Şcoala de Mine [Richard Thornton], ca să ne explice despre resursele minerale ale ţării, apoi un botanist specialist în plante industriale [dr. John Kirk], ca să facă un raport complet despre producţiile de legume – substanţe fibroase, răşinoase şi medicinale, ca şi coloranţi, tot ceea ce ar putea fi util pentru comerţ. Un artist [Thomas Baines], să redea peisajul, un ofiţer maritim [comandantul Norman Bedingfeld], ca să evalueze capacitatea de comunicaţii pe fluviu, şi un agent al moralităţii, ca să fundamenteze cunoaşterea deplină a acelui scop [probabil că se referă la fratele lui Livingstone, Charles, preot congregaţionist în Statele Unite]. Toată această maşinărie are obiectivul declarat de a dezvolta comerţul african şi de a promova civilizaţia, însă ceea ce nu trebuie să spun nimănui în afara unor persoane ca dumneavoastră, în care am deplină încredere, este că sper să aibă drept rezultat o colonie engleză în zonele muntoase şi sănătoase ale Africii Centrale.

Cu astfel de mari speranţe, la 14 mai 1858 Livingstone a sosit la gura fluviului Zambezi.

Curând însă a văzut care era realitatea. S-a dovedit repede că fluviul avea o adâncime mult prea mică pentru ambarcaţiunea cu aburi pe care Biroul Afacerilor Coloniale o împrumutase expediţiei. Expediţia a fost redusă pentru a încăpea pe un vapor cu zbaturi mult mai mic, dar chiar şi acesta eşua frecvent pe bancurile de nisip. Abia în noiembrie expediţia a ajuns la Kebrabasa, timp în care boala şi disensiunile se răspândiseră printre membrii ei. Odată ajunşi, au descoperit cel mai grav dintre defectele planului lui Livingstone. La Kebrabasa – locul pe care expediţia lui anterioară la pas îl ocolise – fluviul Zambezi traversează un canal îngust şi stâncos, care îl preface într-un torent imposibil de traversat ; la un moment dat se transformă într-o cascadă de nouă metri înălţime, pe care nici o barcă nu o poate înfrunta. Într-un cuvânt, Zambezi nu era şi nu este navigabil. Şi astfel s-a

scufundat proiectul de penetrare a Africii prin mijlocirea comerţului, civilizaţiei şi creştinismului.

Livingstone se vântura încolo şi încoace, încercând febril să salveze situaţia. A insistat cu încăpăţânare că un „vapor cu pescaj uşor va putea traversa fără dificultate cataractele când fluviul va avea debitul maxim". A pornit în amonte pe râul Shire, însă a dat peste noi torente şi localnici ostili. S-a chinuit să traverseze lacul Shire către lacul Nyasa. Dar deja expediţia se dezintegra : Bedingfeld a fost silit să demisioneze, Thornton a fost demis (deşi a refuzat să plece), Baines a fost concediat din pricina falsei acuzaţii că şterpelea din provizii, George Rae, mecanicul, a fost trimis înapoi în Anglia ca să obţină o nouă ambarcaţiune. În martie 1862 au sosit veştile despre moartea episcopului Mackenzie şi a lui Henry Burrup. O lună mai târziu, Mary Livingstone, care i se alăturase între timp soţului, murea şi ea de hepatită, cu organismul slăbit din pricina alcoolismului cronic. Livingstone ajunsese într-o stare de severă agitaţie mintală şi se certa crunt cu puţinii oameni rămaşi lângă el. Kirk, a cărui loialitate faţă de Livingstone a rămas neştirbită, a fost lăsat în urmă la un moment dat, în timp ce era plecat să colecteze specimene de pe muntele Morumbala. A trebuit să alerge după noua ambarcaţiune a expediţiei, vasul portabil cu zbaturi *Lady Nyassa*, strigând disperat să oprească. Când Kirk a urcat cu chiu, cu vai la bord, singurul comentariu al lui Livingstone a fost : „Asta o să te înveţe minte să mai întârzii douăzeci de minute". Kirk a conchis cu tristeţe că „dr. L." era „ceea ce se cheamă «tulburat»".

Opinia publică din Marea Britanie s-a întors împotriva lui Livingstone. La primirea scrisorilor în care propunea înfiinţarea unei colonii în regiunea muntoasă Shire, premierul, lordul Palmerston, a răspuns tăios că nu avea „absolut nici o intenţie de lansare în noi planuri pentru posesiuni britanice". Lui Livingstone „nu trebuie să i se permită să ne ispitească să stabilim colonii unde nu se poate ajunge decât împingând vapoarele în susul cataractelor". La 2 iulie 1863, expediţia a fost anulată oficial. *The Times* a dirijat reacţia publică violentă cu un editorial dur :

> Ni s-au promis bumbac, zahăr şi pigment indigo, bunuri pe care sălbaticii nu le-au produs niciodată, şi, desigur, nu am obţinut nimic. Ni s-a promis comerţ şi comerţ, ioc. Ni s-au promis convertiri şi nu s-a făcut nici măcar una. Ni s-a promis că este un climat salubru şi unii dintre cei mai buni misionari, cu soţiile şi copiii lor, au murit în mlaştinile pline de malarie din Zambezi.

La Kuruman, Livingstone eşuase ca misionar. Acum părea că eşuase ca explorator.

Dar acest om de fier al epocii victoriene pur şi simplu nu ştia să renunţe. În ciuda eşecului expediţiei pe Zambezi, a reuşit să găsească un mijloc de a smulge o victorie. A fost doar o chestiune de reîntoarcere la rădăcinile mişcării evanghelice : antisclavagismul. În timp ce lâncezea pe malul lacului Nyasa, expediţia pe Zambezi întâlnise mai multe convoaie cu sclavi. Încă o dată, Livingstone s-a însufleţit şi a trecut la acţiune văzând suferinţa umană. După ce a parcurs cu *Lady Nyassa* 2.500 de mile pe Oceanul Indian, până la Bombay – o acţiune uluitoare, dat fiind că vasul de 12 metri lungime era un vapor de apă dulce cu carenă de mici

dimensiuni –, Livingstone s-a întors la Londra şi s-a pregătit să reintre în lupta împotriva „negoţului infernal". La 19 martie 1866 a pornit din Zanzibar cu o expediţie nouă şi un scop vechi: să elimine sclavia o dată pentru totdeauna.

Livingstone şi-a petrecut ultimii ani din viaţă în rătăciri ciudate, aproape mistice prin Africa Centrală. Uneori părea că e în fruntea cercetărilor ce vizau comerţul cu sclavi; alteori căuta obsesiv adevăratul izvor al Nilului, Sfântul Graal al explorărilor din perioada victoriană; uneori patrula pur şi simplu prin junglă, din pură plăcere. La 15 iulie 1871 a fost martorul unui masacru oribil într-un oraş numit Nyangwe, unde, în urma unei altercaţii legate de preţul unui pui, negustorii arabi de sclavi şi-au scos armele şi au împuşcat peste 400 de oameni. Experienţa nu a făcut decât să sporească aversiunea lui Livingstone faţă de negustorii de sclavi; totuşi, a fost silit să apeleze la ei pentru provizii şi hamali atunci când propriile lui resurse se epuizau. Nici demersul de a descoperi izvorul Nilului nu a avut mai mare succes. La fel ca noul lui Ierusalim de pe fluviul Zambezi, izvoarele Nilului nu se lăsau descoperite: vechile „fântâni", pe care visa să le localizeze şi despre care credea că au fost descrise atât de Ptolemeu, cât şi de Herodot, s-au dovedit a fi o zonă mlăştinoasă nesigură care alimentează fluviul Congo.

Mormântul lui David Livingstone – care pare destul de nepotrivit cu grandoarea gotică de la Westminster Abbey – are o inscripţie simplă în cuvinte care îi aparţin: „Tot ce pot să mai adaug, din singurătatea în care mă aflu, este ca binecuvântarea divină să coboare asupra tuturor acelora... care vor ajuta la vindecarea acestei răni deschise a lumii". Cuvintele sunt un îndemn abil adresat generaţiei următoare. „Rana deschisă" era, desigur, comerţul cu sclavi, care, în opinia fermă a lui Livingstone, reprezenta sursa tuturor problemelor din Africa Centrală.

Livingstone, profund dezamăgit, a murit la Ilala, pe ţărmul lacului Bangweolo, la primele ore ale dimineţii de 1 mai 1873; negoţul cu sclavi părea să fie, în ultimă instanţă, de nestăvilit. Cu toate acestea, doar o lună mai târziu, rana deschisă a sclaviei chiar a început să se vindece. În acelaşi an, pe 5 iunie, sultanul Zanzibarului a semnat un tratat cu Marea Britanie prin care se angaja să suprime comerţul cu sclavi în Africa de Est*. Vechea piaţă de sclavi a fost vândută Misiunii Universităţilor pentru Africa Centrală, care a ridicat deasupra fostelor celule ale sclavilor o catedrală splendidă – un monument potrivit cu succesul postum al lui Livingstone ca abolţionist. În mod simbolic, altarul a fost construit exact pe locul unde odinioară erau biciuiţi sclavii.

Triumful lui Livingstone de dincolo de mormânt nu s-a oprit aici. În umbra platoului Batoka, foarte aproape de cascada Victoria, se află oraşul zambian Livingstone, numit astfel după bunul doctor**. Timp de zeci de ani după vizita lui,

---

* Ca de obicei, a fost nevoie de prezenţa unei forţe navale care să asigure semnarea tratatului, sub ameninţarea instituirii unei blocade asupra insulei.

** Deşi şeful populaţiei mukuni din apropiere m-a asigurat că numele vine de la ideea că el, şeful mukuni, este „o piatră vie" [în limba engleză: *living stone* – n.tr.].

nici un creştin nu putea veni acolo cu speranţa de a supravieţui, din cauza malariei şi a ostilităţii băştinaşilor. Cu toate acestea, între 1886 şi 1895, numărul misiunilor protestante din Africa s-a triplat. Livingstone are astăzi numai 90.000 de locuitori şi nu mai puţin de 150 de biserici, ceea ce cu siguranţă îl face să fie unul dintre cele mai evanghelizate locuri din lume. Şi acesta este doar un oraş mic de pe un continent unde milioane de oameni îmbrăţişează astăzi creştinismul. Africa este de fapt un continent mai creştin decât Europa. De exemplu, astăzi sunt mai mulţi anglicani în Nigeria decât în Anglia.

Cum se poate ca un proiect care părea să fie un dezastru total în timpul vieţii lui Livingstone să ducă la rezultate atât de uimitoare pe termen lung? De ce a fost posibil în final ca în zone întinse ale Africii să se realizeze ceea ce eşuase atât de rău în India? O parte a explicaţiei rezidă evident în dezvoltarea unor metode profilactice pe bază de chinină împotriva malariei. Astfel, munca de misionar a devenit o vocaţie mult mai puţin sinucigaşă decât era la începutul secolului al XIX-lea; la finalul secolului existau 12.000 de misionari britanici „pe teren", reprezentând nu mai puţin de 360 de societăţi diferite şi alte organizaţii.

Cealaltă jumătate a răspunsului se află însă într-una dintre cele mai faimoase întâlniri din istoria Imperiului Britanic.

Henry Morton Stanley – pe numele adevărat John Rowland, fiul nelegitim al unei servitoare galeze – a fost un jurnalist american ambiţios, lipsit de scrupule şi arţăgos. În afara unei constituţii de fier şi a unei voinţe pe măsură, nu avea nimic în comun cu David Livingstone. Trădător şi dezertor în timpul Războiului Civil, Stanley şi-a făcut o reputaţie ca jurnalist în timpul războiului anglo-abisinian, mituind un funcţionar de telegraf ca să-i transmită articolele înaintea celor ale rivalilor*. Când redactorul de la *New York Herald* l-a trimis să-l găsească pe Livingstone, despre care nu se mai aflase nimic de luni de zile, de când se îmbarcase într-o nouă expediţie pe râul Rovuma spre lacul Tanganyika, Stanley a intuit că aceasta era cea mai mare oportunitate din cariera lui.

După o urmărire care a durat zece luni, întreruptă doar atunci când a ajuns să fie implicat într-un conflict minor dintre arabi şi africani, Stanley l-a găsit în sfârşit pe Livingstone la Ujiji, pe malul nordic al lacului Tanganyika, în ziua de 3 noiembrie 1871. Relatarea lui despre această întâlnire demonstrează limpede că Stanley a fost aproape copleşit de acel moment de glorie personală:

> [C]e n-aş fi dat să am parte de un colţ de sălbăticie prietenoasă doar pentru mine, unde, nevăzut de nimeni, să-mi pot da frâu liber bucuriei într-un fel de nebunie isterică, să-mi muşc de exemplu mâna ca un tâmpit, să fac roata sau să mă agăţ de copaci, ca să-mi potolesc emoţiile extraordinare, aproape de necontrolat. Inima îmi bate cu putere, dar nu pot lăsa emoţiile să mi se citească pe faţă, ca să nu ştirbească din demnitatea unui alb care apare în circumstanţe atât de ieşite din comun.

* Vezi capitolul 4.

Am făcut aşadar ceea ce am considerat că este cel mai demn. Am împins înapoi mulţimea şi, apropiindu-mă din spate, am păşit pe calea deschisă prin mijlocul mulţimii, până ce am ajuns în dreptul unui semicerc de arabi, în faţa cărora stătea un bărbat alb cu barba sură. În timp ce mă apropiam încet de el am observat că era palid, avea aerul obosit, o barbă colilie, purta o şapcă uzată, albăstrie, cu o baretă aurie şi decolorată în jurul ei, o jachetă cu mâneci roşii şi o pereche de pantaloni din tweed gri. Aş fi luat-o la fugă spre el, doar că am fost prea laş, de faţă cu o asemenea mulţime – l-aş fi îmbrăţişat, dar cum el e englez, nu am ştiut cum ar reacţiona ; aşa că am făcut ceea ce laşitatea şi falsa mândrie mi-au dictat ca fiind cel mai bine – m-am îndreptat intenţionat agale spre el, mi-am scos pălăria şi am zis : „Dr. Livingstone, presupun".

A fost nevoie de un american ca să ducă stilul rezervat, britanic pe culmea lui istorică.

Povestirea lui Stanley a dominat prima pagină a ziarelor anglofone ale lumii. A fost cu toate acestea mai mult decât o ştire senzaţională. A fost şi o întâlnire simbolică între două generaţii : cea evanghelică, reprezentanta visului de transformare morală a Africii, şi o generaţie nouă, dură, ale cărei priorităţi erau mai pământeşti. Oricât de cinic era şi oricât de repede a înţeles defectele acelui bătrân arţăgos, Stanley a fost impresionat şi inspirat de întâlnirea cu el. Mai mult, a ajuns să se considere succesorul lui Livingstone, ca şi cum întâlnirea lor de la Ujiji l-ar fi consacrat cumva. „Cu voia lui Dumnezeu", scria mai târziu, el avea să fie „următorul martir pe altarul ştiinţei geografice sau dacă viaţa îmi va fi cruţată... [voi] lămuri... secretele marelui fluviu [Nil] pe tot cursul lui". După funeraliile lui Livingstone (unde a fost unul dintre cei opt purtători ai sicriului), Stanley a notat în jurnalul său : „Fie ca eu să fiu ales să-i urmez în munca de deschidere a Africii către lumina strălucitoare a creştinismului". Dar a adăugat un comentariu semnificativ : „Metodele mele, totuşi, nu vor fi cele ale lui Livingstone. Fiecare om are propriul procedeu. Al său, cred eu, avea defectele lui, deşi, personal, cred că bătrânul a fost aproape ca un Hristos în bunătatea, răbdarea... şi sacrificiul de sine".

Bunătatea, răbdarea şi sacrificiul de sine nu aveau să fie calităţile pe care Henry Stanley le-a adus în Africa. Când a condus o expediţie în amonte pe fluviul Congo, s-a echipat cu puşti Winchester şi arme pentru elefanţi, pe care nu a ezitat să le folosească împotriva băştinaşilor necooperanţi. Chiar şi vederea unor suliţe agitate către ambarcaţiunea lui îl făcea să ducă mâna la puşca lui cu repetiţie : „Şase focuri şi patru morţi", consemna el cu sumbră satisfacţie după o astfel de întâlnire, „au fost suficiente pentru a pune capăt batjocurii". În 1878 Stanley acţiona în numele regelui Leopold al II-lea al Belgiei, în scopul înfiinţării unei colonii private pentru a sa Asociaţie Internaţională Africană din Congo. Printr-o ironie care l-ar fi îngrozit pe Livingstone, Congo belgian va deveni curând notoriu pentru sistemul criminal de muncă silnică pe care îl va aplica.

Livingstone crezuse în puterea Evangheliei ; Stanley credea doar în forţa brută. Livingstone era oripilat de sclavie ; Stanley va încuviinţa restaurarea ei. Şi mai important, lui Livingstone nu-i păsase de frontierele politice ; Stanley voia să vadă Africa divizată. Şi aşa a fost. În intervalul dintre moartea lui Livingstone, în 1873,

şi cea a lui Stanley, în 1904, circa o treime din Africa va fi anexată Imperiului Britanic ; practic, tot restul continentului va fi preluat de alte câteva puteri europene. Doar pe acest fundal al dominaţiei politice poate fi înţeleasă convertirea la creştinism a Africii Subsahariene.

Comerţul, Civilizaţia şi Creştinismul vor fi dăruite Africii, exact aşa cum intenţionase Livingstone. Dar vor ajunge acolo împreună cu un al patrulea „C" : Cucerirea.

Capitolul 4

Neamul binecuvântat

> Orice-ar fi, omul trebuie să se ţină de casta, rasa şi seminţia lui. Lasă-i pe albi cu albii şi pe negri cu negrii.
>
> Kipling

Britanicii au dorit ca monumentul dedicat reginei Victoria din centrul oraşului Calcutta să fie replica lor la Taj Mahal, expresia nemuritoare a grandorii imperiale, care să-i uimească pe cei care le erau supuşi. Astăzi însă statuia reginei Victoria, privind istovită înspre Maidan, pare mai mult un simbol al naturii trecătoare a dominaţiei britanice. Oricât de splendid ar părea, monumentul este o insulă singuratică şi albă într-o mare de bengalezi care populează fiece cotlon disponibil al acestei metropole pestilenţiale. Lucrul uimitor este că timp de aproape două secole nu doar Bengalul, ci întreaga Indie a fost condusă de numai câteva mii de britanici. Aşa cum observa cineva, guvernul Indiei era o „maşinărie uriaşă menită să gestioneze toate chestiunile publice ale unei cincimi din populaţia globului, fără acordul şi fără ajutorul ei".

În plus, britanicii s-au folosit de India ca să controleze o întreagă emisferă a globului, ce se întindea din Malta şi până în Hong Kong. Aceasta a reprezentat fundaţia pe care se sprijinea întregul imperiu la mijlocul epocii victoriene.

Cu toate acestea, dincolo de faţada de marmură, Raj-ul britanic a fost paradoxul din inima Imperiului Britanic. Cum a fost posibil ca 900 de funcţionari publici britanici şi 70.000 de soldaţi britanici să conducă peste 250.000.000 de indieni?

Cum au reuşit cei din epoca victoriană să facă acest lucru?

Anihilarea distanţelor

În fruntea imperiului din epoca victoriană se afla regina însăşi: muncitoare, încăpăţânată şi pe cât de impasibilă în public, pe atât de pătimaşă în viaţa sa privată, de o neobosită fecunditate şi spectaculos de longevivă. Ca o Plantagenetă modernă, era deosebit de mobilă. Nu îi plăcea Palatul Buckingham, preferându-l pe cel de

la Windsor şi având o slăbiciune pentru îndepărtatul şi ploiosul Balmoral. Totuşi, reşedinţa sa favorită se pare că era Osborne, pe insula Wight. Palatul fusese achiziţionat şi renovat la îndemnul soţului ei adorat, Albert (care îi era şi văr), şi a fost unul dintre puţinele locuri unde cuplul se putea bucura de o oarecare izolare – şi intimitate – care de obicei îi era refuzată. Era, după spusele ei, „atât de confortabil şi de plăcut să ai un *loc al tău*, liniştit şi retras... Este imposibil de imaginat un loc mai drăguţ ca acesta, avem o plajă fermecătoare doar pentru noi – putem să ne plimbăm peste tot fără să fim urmăriţi sau asaltaţi".

Osborne House a fost construită în stil renascentist, o clădire tipică pentru stilul arhitectonic istoricist al secolului al XIX-lea. Este şi literal, şi metaforic la mii de kilometri distanţă de imperiul mondial peste care domnea Victoria. Dar altfel era departe de a avea un aspect rudimentar. Fresca alegorică stridentă de deasupra scării centrale pare la prima vedere încă o pastişă în stil italian. Dar o privire mai atentă o dezvăluie pe „Britania" primind coroana mării de la Neptun, asistată de „Industrie", „Comerţ" şi „Navigaţie". După cum sugerează cele trei figuri din dreapta ei, cuplul regal înţelegea pe deplin legătura dintre puterea economică a Marii Britanii şi dominaţia ei mondială.

Încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, Marea Britanie îşi devansase rivalii, ca pionieră a noii tehnologii. Inginerii britanici erau în avangarda unei revoluţii – Revoluţia Industrială – care valorifica puterea aburului şi tăria fierului pentru a transforma economia mondială şi balanţa internaţională de putere. Nimic nu ilustra mai bine acest fapt decât priveliştea de la Osborne House, care se deschide drept către strâmtoarea Solent. Pe malul celălalt, vizibilă şi liniştitoare, se întinde principala bază navală a Marii Britanii de la Portsmouth, la vremea respectivă cea mai mare din lume şi o manifestare impunătoare a puterii maritime a Marii Britanii. Dacă nu era ceaţă, regina putea urmări sosirea şi plecarea navelor marinei sale, în timp ce se plimba cu soţul ei prin grădinile elegant amenajate ale reşedinţei Osborne. La 1860 regina putea deja să distingă cu uşurinţă întruchiparea supremă a forţei epocii victoriene de mijloc: HMS *Warrior*. Acţionat cu aburi, „blindat" cu plăci de metal groase de peste 12 centimetri şi dotat cu lansatoare de obuze, *Warrior* era cuirasatul cel mai puternic din lume, atât de puternic, încât nici un vapor străin nu a îndrăznit vreodată să intre într-un schimb de focuri cu el. Şi nu era decât unul dintre cele circa 240 de vase, deservite de 40.000 de marinari – ceea ce făcea ca Marina Regală să fie de departe cea mai mare din lume. De asemenea, mulţumită inegalabilei productivităţi a şantierelor ei navale, Marea Britanie deţinea aproximativ o treime din tonajul navelor comerciale ale lumii. În nici un alt moment al istoriei nu a existat o putere care să domine complet oceanele lumii aşa cum a făcut-o Marea Britanie la mijlocul secolului al XIX-lea. Regina Victoria avea toate motivele să se simtă în siguranţă la malul mării.

Dacă Marea Britanie voia să desfiinţeze comerţul cu sclavi, trimitea pur şi simplu marina. În 1840 nu mai puţin de 425 de corăbii cu sclavi au fost interceptate de Marina Regală în largul coastei Africii de Vest şi escortate până în Sierra Leone, unde aproape toate au fost condamnate. În total, un număr de treizeci de nave de

război au fost angajate în această operaţiune poliţienească internaţională. Dacă britanicii doreau ca brazilienii să le urmeze exemplul şi să abolească negoţul cu sclavi, trimiteau pur şi simplu o canonieră. Aşa a făcut lordul Palmerston în 1848; în septembrie 1850 Brazilia a votat o lege prin care comerţul era abolit. Dacă britanicii voiau să-i forţeze pe chinezi să-şi deschidă porturile pentru comerţul britanic – şi, nu în ultimul rând, pentru exporturile de opiu din India –, puteau, din nou, să trimită marina. Războaiele Opiului din 1841 şi 1856 au avut, desigur, o miză mult mai mare decât opiul. *Illustrated London News* a prezentat războiul din 1841 ca pe o cruciadă pentru introducerea beneficiilor liberului schimb într-o altă ţară orientală ignorantă şi condusă despotic; iar Tratatul de la Nanking, care a pus capăt conflictului, nu a făcut nici o referire explicită la opiu. La fel, al Doilea Război al Opiului – uneori cunoscut drept Războiul Săgeţii, după numele vasului care a reprezentat *casus belli* – a fost purtat în parte doar pentru a menţine prestigiul britanic ca scop în sine; întocmai cum porturile Greciei fuseseră blocate în 1850 pentru că un evreu născut în Gibraltar a susţinut că autorităţile greceşti i-ar fi încălcat drepturile de supus britanic. Este cu toate acestea foarte greu de crezut că Războaiele Opiului ar mai fi avut loc dacă exporturile de opiu, interzise de autorităţile chineze după 1821, nu ar fi fost atât de importante pentru finanţele guvernului britanic din India*. Singurul beneficiu real al achiziţionării Hong Kongului ca urmare a războiului din 1841 a fost acela că le-a asigurat unor firme ca Jardine Matheson o bază pentru operaţiunile lor de contrabandă cu opiu. Faptul că marina folosită pentru abolirea comerţului cu sclavi a fost activă şi în extinderea comerţului cu narcotice este una dintre cele mai crude ironii ale sistemului victorian de valori.

Ceea ce au avut în comun aceste evenimente – războiul împotriva sclaviei şi Războaiele Opiului – a fost faptul că supremaţia navală britanică le-a făcut posibile. La început, este adevărat, Amiralitatea fusese consternată de apariţia motorului cu aburi, crezând că va „da o lovitură fatală supremaţiei maritime a Imperiului". Dar a devenit repede evident că noua tehnologie trebuia adoptată, fie şi numai pentru a ţine pasul cu francezii. (Nava de război franceză *La Gloire*, lansată la apă în 1858, fusese unul dintre principalele motive pentru care s-a construit HMS *Warrior*.) Departe de a slăbi Imperiul, puterea aburului a reuşit mai degrabă să îl sudeze. În epoca navigaţiei cu pânze era nevoie de patru-şase săptămâni pentru traversarea Atlanticului; aburul a redus traversarea lui la două săptămâni la jumătatea anilor 1830 şi la numai zece zile în anii 1880. Între anii 1850 şi anii 1890, călătoria între Anglia şi Cape Town a fost redusă de la patruzeci şi două de zile la nouăsprezece.

---

* Este remarcabil faptul că pe tot parcursul primei jumătăţi a secolului al XIX-lea câştigurile obţinute de Compania Indiilor de Est de pe urma monopolului pe exportul de opiu s-au ridicat la o valoare aproximativ egală cu suma pe care trebuia să o achite Londrei ca dobândă la uriaşul împrumut (vezi diagrama de la pagina 154). Comerţul cu opiu a fost crucial şi pentru balanţa de plăţi a Indiei.

Vapoarele nu au devenit doar mai rapide, ci şi mai mari: în aceeaşi perioadă, tonajul mediu brut a devenit aproximativ dublu*.

Dar acesta nu a fost singurul mijloc prin care Imperiul a ajuns să fie mai sudat.

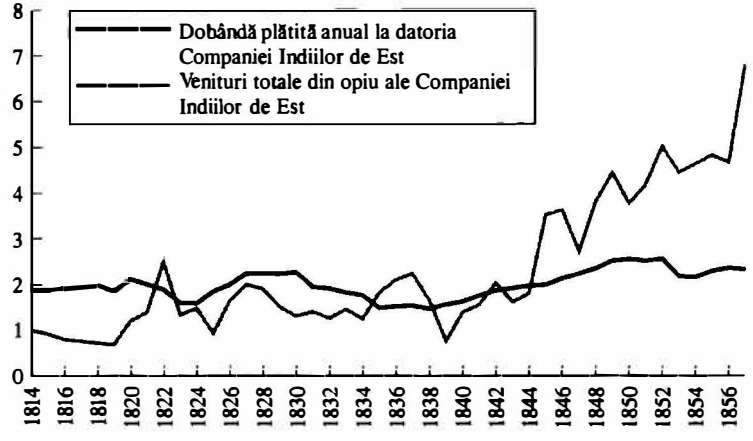

Datorie şi droguri: plata dobânzilor de către Compania Indiilor de Est şi veniturile din opiu, 1814-1857 (milioane de lire sterline)

În primii ei ani de domnie – până la Răscoala Şipailor, de fapt – regina Victoria nu acordase prea mult interes afacerilor externe din afara Europei. Dar revolta a făcut-o să-şi conştientizeze responsabilităţile imperiale şi acestea au preocupat-o tot mai mult pe parcursul domniei. În decembrie 1879 regina a consemnat „o lungă convorbire cu lord Beaconsfield, după ceai, despre India şi Affghanistan [*sic*] şi despre necesitatea ca noi să devenim Stăpânii ţării şi să o păstrăm...". În iulie 1880 a „îndem[nat] cu tărie guvernul să facă tot ce îi stă în putere pentru a menţine siguranţa şi onoarea Imperiului". „Protejarea bieţilor băştinaşi şi promovarea civilizaţiei", i-a spus ea lordului Derby în 1884, erau, după părerea sa, „misiunea Marii Britanii". „Cred că este important", declara ea voioasă în 1898, „ca lumea, în ansamblu, să nu aibă impresia că nu vom permite nimănui în afară de noi să aibă ceva...". Într-unul dintre cele mai obscure cotloane ale Osborne House se află un indiciu al motivului pentru care regina s-a simţit mai strâns legată de Imperiul ei pe măsură ce a îmbătrânit. Nu a fost considerat demn de a fi păstrat când reşedinţa a fost naţionalizată în 1902, dar la subsolul aripii

* Aşadar, nu numai că s-a scurtat cu mult timpul necesar pentru a traversa oceanele dinspre metropolă spre Imperiu, dar şi costurile s-au redus considerabil. Costul transportării unui buşel de grâu de la New York la Liverpool s-a înjumătăţit o dată între 1830 şi 1880 şi din nou între 1880 şi 1914. În 1830 costurile de transport pentru fierul sub formă de bare nu erau cu mult mai mici decât costurile totale de producţie; până în 1910 ajunseseră la mai puţin de o cincime.

destinate servitorilor se afla biroul de telegraf al reginei. În anii 1870 mesajele din India puteau ajunge aici în doar câteva ore, iar regina le citea cu atenţie. Acest lucru ilustrează perfect ce s-a întâmplat cu lumea în timpul domniei reginei Victoria. S-a micşorat – iar faptul s-a datorat în mare măsură tehnologiei britanice.

Telegraful a fost o altă invenţie pe care Amiralitatea încercase să o ignore. Inventatorul lui, Francis Ronalds, fusese refuzat în 1816 atunci când oferise Marinei rodul minţii sale. Agentul care a dezvoltat până la urmă autostrada informaţională a secolului al XIX-lea, iniţial profitând de infrastructura primelor căi ferate, nu a fost armata, ci sectorul privat. Către sfârşitul anilor 1840 devenise limpede că telegraful avea să revoluţioneze comunicaţiile terestre; în anii 1850 construirea telegrafului în India era destul de avansată pentru ca acesta să joace un rol decisiv în înăbuşirea revoltei*. Cu toate acestea, progresul crucial din punctul de vedere al guvernării imperiale a fost construirea unor cabluri subacvatice rezistente. În mod semnificativ, un produs din Imperiu – o substanţă din Malaya asemănătoare cauciucului, numită gutapercă – a rezolvat problema şi a permis amplasarea primului cablu pe sub Canalul Mânecii în 1851 şi a primului cablu transatlantic cincisprezece ani mai târziu. A devenit evident că se iveau zorii unei ere noi atunci când cablul Companiei Anglo-Americane de Telegraf a atins în sfârşit coasta americană la 27 iulie 1866, după ce fusese desfăşurat şi amplasat cu succes pe fundul oceanului de către puternicul vas *Great Eastern* al lui Isambard Kingdom Brunel. Faptul că telegraful lega Irlanda şi Newfoundland arăta clar care era puterea care avea să domine cel mai probabil epoca telegrafului. Faptul că legătura telegrafică între India şi Europa fusese deja construită de guvernul Indiei cu câţiva ani mai devreme arăta clar că liderii acelei puteri (cu toate principiile lor de *laissez-faire*) erau decişi că aşa trebuia să fie**. În anii 1880 existau în total 157.020 de kilometri de cabluri pe sub oceanele lumii, care legau Marea Britanie de India, Canada, Australia, Africa şi Australasia. Acum un mesaj putea fi transmis de la Bombay la Londra cu doar patru şilingi pe cuvânt, cu estimarea rezonabilă că avea să fie văzut a doua zi***. După spusele lui Charles Bright, unul dintre apostolii noii tehnologii, telegraful era „sistemul nervos electric al lumii".

Cablurile de telegraf şi rutele navelor cu aburi au reprezentat două din cele trei reţele metalice care au micşorat lumea şi în acelaşi timp au făcut mai uşor controlul asupra ei. A treia era reţeaua de căi ferate. Şi aici britanicii au recunoscut tacit limitele pieţei libere. Reţeaua britanică de căi ferate fusese construită după 1826, cu o intervenţie minimă din partea statului. Dar căile ferate pe care britanicii le-au

---

* Un răzvrătit, pe drumul spre locul de execuţie, a numit telegraful „funia afurisită care mă sugrumă".

** Deşi reţeaua britanică internă era naţionalizată, cea mai mare parte a reţelei transmarine a fost construită şi operată de agenţii private.

*** Mesajele destinate Biroului Afacerilor Externe şi Biroului Afacerilor Coloniale trebuiau să traverseze Londra, de la birourile Eastern Telegraph Company aflate în City; apoi trebuiau să treacă prin acelaşi proces de înregistrare ca depeşele scrise în mod convenţional.

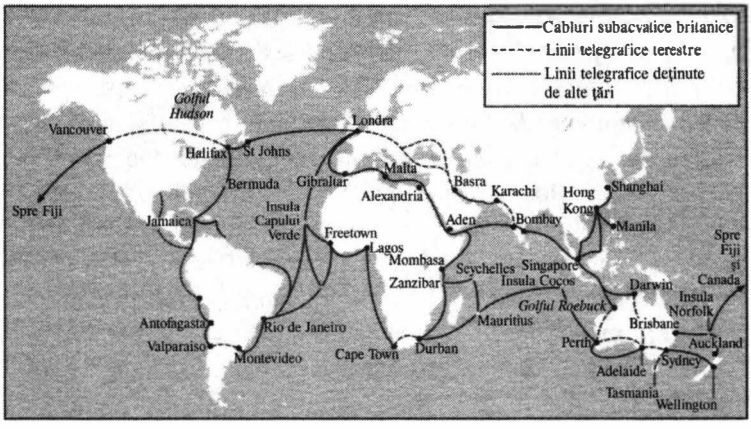

Rețeaua globală de telegraf, circa 1913: autostrada informațională imperială

construit pe tot întinsul Imperiului lor, deși și acestea au fost construite de companii din sectorul privat, au depins de subsidii guvernamentale generoase care garantau efectiv faptul că aveau să plătească dividende. Prima cale ferată din India, care lega Bombay de Thane, la 35 de kilometri distanță, a fost deschisă oficial în 1853; în mai puțin de cincizeci de ani s-au construit rute care acopereau peste 38.600 de kilometri. În decurs de o generație, „*te-rain*"[1] a transformat viața economică și socială a Indiei: pentru prima dată, grație călătoriei standard la clasa a treia, care costa șapte *anna*, călătoriile pe distanțe lungi au devenit posibile pentru milioane de indieni, „reunind prieteni și unindu-i pe cei nerăbdători". Unii contemporani au prezis că acesta avea să fie punctul de pornire al unei revoluții culturale, cu convingerea că „cincizeci de kilometri la oră este o viteză fatală pentru zeitățile încete ale păgânismului". Cu siguranță, căile ferate indiene au creat o piață uriașă pentru producătorii britanici de locomotive, dat fiind că, dintre zecile de mii de locomotive care funcționau în India, cele mai multe erau fabricate în Marea Britanie. Această rețea a avut însă de la bun început un scop atât economic, cât și strategic. Nu generozitatea acționarilor britanici a făcut ca gara principală din Lucknow să fie construită astfel încât să semene cu o grandioasă fortăreață gotică.

Potrivit spuselor unui eminent comentator imperial, revoluția victoriană în comunicațiile globale a realizat „anihilarea distanțelor". Dar tot ea a făcut posibilă anihilarea de la distanță. În vreme de război, distanțele trebuiau pur și simplu acoperite – din simplul motiv că principala sursă a forței militare a Marii Britanii se afla acum de partea cealaltă a lumii.

Așa cum era cazul de multă vreme, armata permanentă din Marea Britanie era relativ mică. În Europa, misiunea apărării îi revenea Marinei Regale: mai mult de o treime din uriașa flotă a țării era staționată permanent în apele teritoriale sau în Mediterana. Marea Britanie păstra însă în India cea mai mare parte a capacității

1. Pronunție ușor stâlcită pentru *train* – „tren" în limba engleză (n.tr.).

ei militare ofensive. În această privinţă Răscoala Şipailor a adus o schimbare neînsemnată. Este adevărat că numărul trupelor alcătuite din indigeni a fost redus după 1857, iar numărul trupelor britanice a crescut cu circa o treime. Au existat însă limite pentru numărul de soldaţi pe care britanicii îşi puteau permite să-i staţioneze în India. În 1863, o comisie regală a raportat că între 1800 şi 1856 rata mortalităţii în rândul altor ranguri (soldaţi) din India a fost de 69 la mie, faţă de rata de circa 10 la mie pentru grupa de vârstă echivalentă la civilii britanici. La trupele din India exista şi o incidenţă mai mare a bolilor. Cu precizia atât de caracteristică epocii victoriene, comisia a calculat că dintr-o armată de 70.000 de soldaţi britanici 4.830 vor muri în fiecare an şi 5.880 de paturi de spital vor fi ocupate de cei aflaţi în incapacitate din cauza bolii. Cum costul recrutării unui soldat şi al menţinerii lui în India era de 100 de lire sterline, Marea Britanie pierdea aşadar peste un milion de lire sterline pe an. Dat fiind că o forţă similară staţionată în Europa ar fi costat circa 200.000 de lire sterline, restul de 800.000 de lire trebuia considerat un soi de primă pentru serviciu în zona tropicală. Era un mod ocolit de a spune că nu mai trebuiau trimişi soldaţi britanici care să se îmbolnăvească şi să moară în India. Prin urmare, dacă se dorea menţinerea forţei armatei indiene, şipaii trebuiau păstraţi.

Rezultatul a fost că în 1881 armata indiană număra 69.647 de soldaţi britanici şi 125.000 de indigeni, în comparaţie cu trupele britanice şi irlandeze din ţară, de 65.809 şi, respectiv, 25.353 de soldaţi. Ca proporţie din numărul total de efective din toate garnizoanele Imperiului, armata indiană reprezenta aşadar mult peste jumătate (62%). În descrierea acidă a lordului Salisbury, India era „o cazarmă engleză din Mările Orientului, de unde putem scoate oricât de multe trupe, fără să plătim pentru ele". Şi exact asta au făcut în mod regulat el şi ceilalţi premieri. În prima jumătate a secolului, înainte de 1914, trupele indiene au luptat în mai bine de douăsprezece campanii imperiale, din China până în Uganda. Politicianul liberal W.E. Forster se plângea în 1878 că guvernul se sprijinea „nu pe patriotismul şi curajul propriului nostru popor", ci pe „trupele de gurkha şi sikh şi musulmani ca să lupte pentru noi". A existat chiar şi o parodie de music-hall pe această temă:

Noi nu vrem să luptăm,
Dar, zău, dacă suntem puşi,
Nu ne ducem noi pe front,
Trimitem blânzii de hinduşi.

Ca aproape orice componentă a Imperiului de la mijlocul epocii victoriene, armata indiană depindea şi ea de tehnologie: nu doar de tehnologia care îi producea puştile, ci şi de tehnologia care îi producea hărţile. Nu ar trebui să uităm niciodată că în tehnologia dominaţiei teodolitul a fost la fel de important ca telegraful.

Încă din anii 1770, Compania Indiilor de Est înţelesese importanţa strategică a cartografiei, pentru că în războaiele anglo-indiene de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea armata cu hărţi mai precise a avut un avantaj crucial. Insulele Britanice fuseseră ele însele cartografiate – exact din acelaşi motiv –

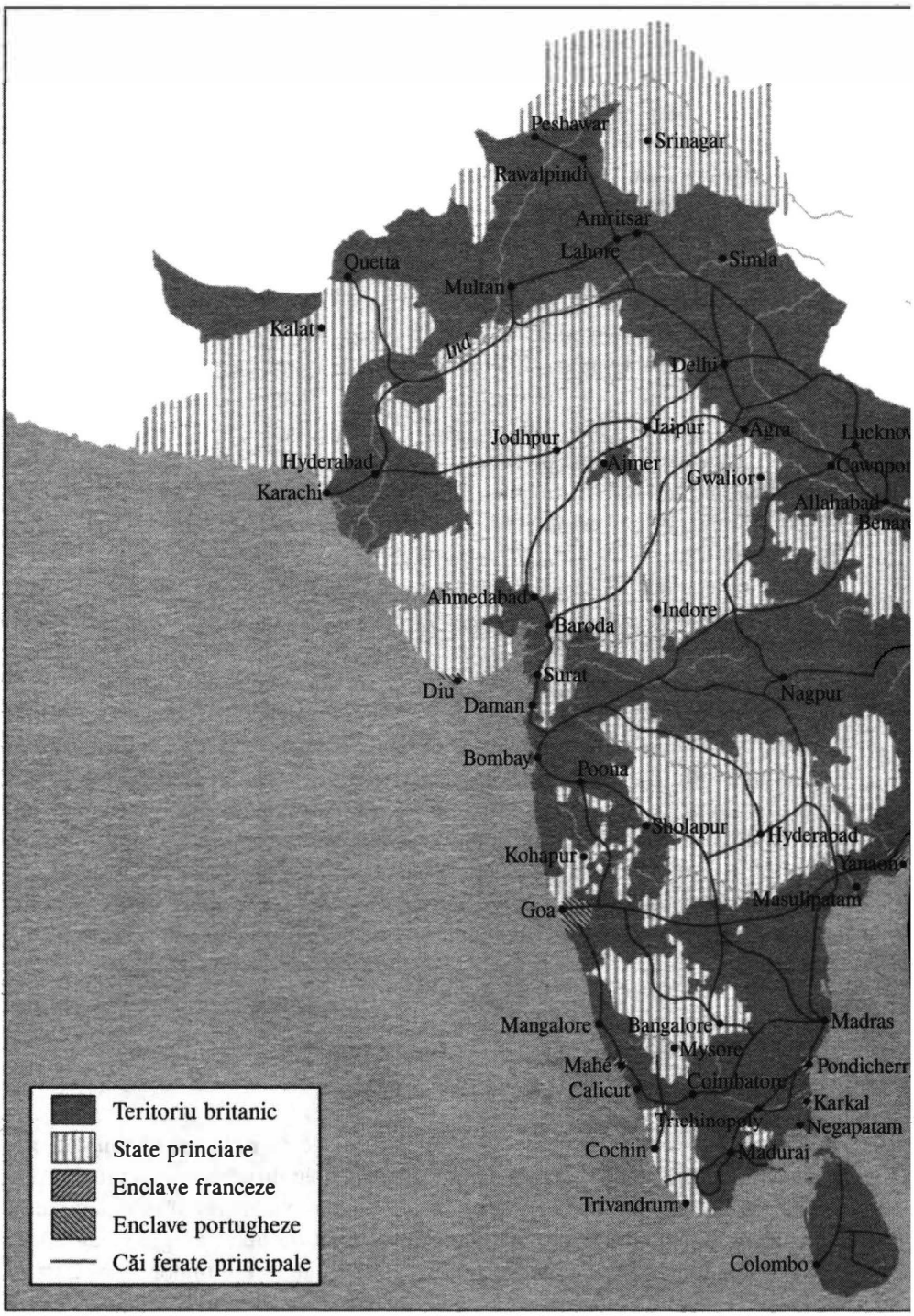
Peshawar
Srinagar
Rawalpindi
Amritsar
Lahore
Simla
Quetta
Multan
Kalat
Ind
Delhi
Jodhpur
Jaipur
Agra
Lucknow
Hyderabad
Ajmer
Cawnpor
Karachi
Gwalior
Allahabad
Benar
Ahmedabad
Indore
Baroda
Surat
Diu
Daman
Nagpur
Bombay
Poona
Sholapur
Hyderabad
Kohapur
Yanaon
Masulipatam
Goa
Mangalore
Bangalore
Madras
Mysore
Mahé
Pondicherr
Calicut
Coimbatore
Karkal
Trichinopoly
Negapatam
Cochin
Maduraj
Trivandrum
Colombo
Teritoriu britanic
State princiare
Enclave franceze
Enclave portugheze
Căi ferate principale

Ind

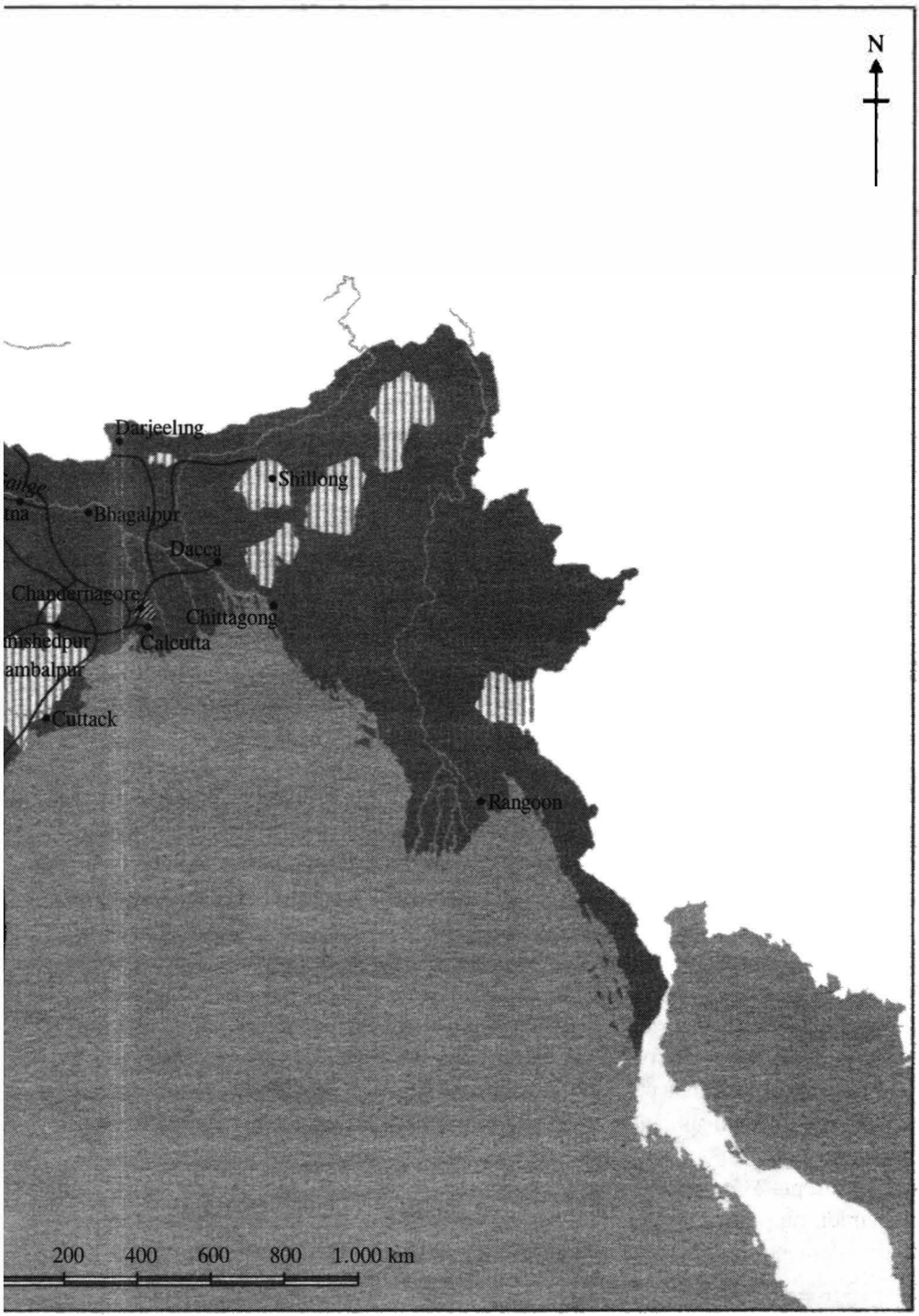

ritanică, 1931

prin activitatea de pionierat a agenţiei Ordnance Survey. În 1800 s-a înfiinţat Great Trigonometrical Survey of India, sub conducerea unor cartografi intrepizi ca William Lambton şi, din 1818, George Everest. Lucrând noaptea, pentru a proteja măsurătorile teodolitului de distorsionările cauzate de căldura soarelui, au început să realizeze primul *Atlas al Indiei* definitiv – un vast compendiu de informaţii geografice, geologice şi de mediu, încadrate imaculat pe o scară de patru mile la un inch.

Cunoaşterea înseamnă putere, iar să ştii unde se află lucrurile reprezintă cunoaşterea elementară de care are nevoie un guvern. Dar, pe măsură ce Great Trigonometrical Survey pătrundea în masivul Himalaya – unde Everest a dat numele său celui mai înalt vârf muntos al lumii –, informaţiile colectate au căpătat o nouă semnificaţie. Unde se termina, la urma urmelor, India britanică? Este uşor să uităm că, în perioada de maximă întindere, era mult mai mare decât India actuală şi includea Pakistanul, Bangladeshul şi Myanmarul de astăzi, ca să nu mai pomenim de sudul Persiei şi Nepal. O vreme a părut că şi Afganistanul avea să fie absorbit în Raj; unii visau chiar la anexarea Tibetului. De partea cealaltă a zonelor frontaliere muntoase din nordul Indiei se afla însă un alt imperiu european cu aspiraţii similare. În secolul al XIX-lea Imperiul Rus s-a extins pe uscat la fel de rapid pe cât a făcut-o Marea Britanie pe mare – către sud în Caucaz, prin Cerchezia, Georgia, Erevan şi Azerbaidjan; spre est, dinspre Marea Caspică, de-a lungul Drumului Mătăsii, prin Buhara, Samarkand şi Taşkent, până către Kokand şi Andijan, în munţii Pamir. Acolo, la nici 32 de kilometri unul de altul, leul şi ursul (aşa cum îi înfăţişau în mod invariabil desenele din revista *Punch*) se uitau belicos unul la altul peste una dintre cele mai ostile zone din lume.

Din 1879, data celei de-a doua tentative de a invada şi a controla Afganistanul, şi până la a treia tentativă din 1919, Marea Britanie şi Rusia au purtat primul Război Rece din lume, de-a lungul Frontierei de Nord-Vest. Spionii din acest Război Rece erau însă şi topografi, întrucât cel ce cartografia primul frontierele avea şanse mari să le şi controleze. Marele Studiu al Indiei a devenit astfel inextricabil legat de spionaj: ceea ce unul dintre primii exploratori britanici ai frontierelor a numit „Marele Joc". Uneori chiar a semănat cu un joc. Agenţii britanici se aventurau pe teritoriul necartografiat de dincolo de Kashmir şi de trecătoarea Khyber deghizaţi în călugări budişti, măsurând distanţele dintre diverse locuri cu ajutorul unor mărgele de mătanie – câte o mărgea pentru fiecare o sută de paşi – şi ascunzând hărţile pe care le desenau pe furiş în roţile lor de rugăciune*. Dar acesta era un joc mortal pe tărâmul nimănui, unde singura regulă era nemilosul cod de onoare *pakhtun* sau „*pathan*": ospitalitate faţă de străini, dar o interminabilă şi aprigă vendetă îndreptată împotriva întregului lor neam dacă ar fi călcat pe de lături.

Britanicii nu puteau lăsa garda jos niciodată pe Frontiera de Nord-Vest. Totuşi, nu aceasta era extremitatea cea mai îndepărtată a Indiei britanice. Graţie măiestriei

---

* Printre eroii acestui joc romantic se numărau şi „pandiţi" precum Kishen Singh şi Sarat Chandra Das, cel care a inspirat personajul Hurry Chunder Mokerjee din romanul *Kim* al lui Kipling.

tehnologice a britanicilor, Raj-ul şi-a putut extinde dominaţia dincolo de Oceanul Indian.

În 1866, Imperiul s-a confruntat cu o îndepărtată criză a ostaticilor, care i-a solicitat la maximum sistemul de comunicaţii. Un grup de supuşi britanici fusese întemniţat de împăratul Teodor (Tewodros) al Abisiniei, care considera că britanicii nu arătau suficient respect regimului său - singura monarhie creştină din Africa. Teodor trimisese o scrisoare prin care solicita recunoaşterea din partea britanicilor. Cum Biroul Afacerilor Coloniale nu i-a răspuns, el i-a arestat pe toţi europenii pe care i-a prins şi i-a expediat pe jos la Magdala, îndepărtata sa fortăreaţă din munţi. A fost trimisă o misiune diplomatică, dar şi membrii ei au fost încarceraţi.

Era un adevăr aproape universal recunoscut : nimeni nu putea trata nişte supuşi ai reginei Victoria în acest fel fără să fie pedepsit. Însă nu era deloc uşor să scoţi un grup de ostatici din Etiopia neagră, căci era nevoie de ceea ce azi s-ar numi o forţă de reacţie rapidă. Remarcabil este că forţa respectivă nu a fost britanică. Abisinia era pe cale să simtă întreaga putere militară a Indiei britanice.

Fără incipienta reţea globală a telegrafului şi fără motoarele cu aburi, răspunsul britanic ar fi fost imposibil. Decizia de a trimite o forţă de invazie care să elibereze ostaticii a fost luată de premier, lordul Derby, după ce s-a consultat cu membrii Cabinetului şi cu suverana. Când apelul scris al reginei, din aprilie 1867, prin care se solicita eliberarea prizonierilor a rămas fără răspuns, guvernul s-a văzut constrâns să recurgă la singura opţiune, aceea de a-i elibera „prin forţă". Evident, o decizie de acest gen avea implicaţii pentru toate departamentele mari ale statului : Afacerile Externe, Departamentul de Război, Amiralitatea şi Trezoreria - toate trebuiau consultate. Dar, pentru a fi pus în practică, ordinul de invazie trebuia să traverseze lumea, de la secretarul de stat pentru India din Londra, până la guvernatorul Preşedinţiei Bombay, la 16.000 de kilometri distanţă, pentru că acolo se aflau trupele necesare. Odinioară, unui astfel de ordin i-ar fi luat luni bune ca să ajungă la destinaţie. Acum putea fi trimis prin telegraf.

Însărcinat cu planificarea expediţiei a fost sir Robert Napier, general-locotenent, un înfocat adept al disciplinei stricte din vechea şcoală, dar şi un genist înzestrat. Pentru publicul larg, „Rupe-ţi lanţurile" a reprezentat ordinul mobilizator pe care l-a primit de la regină, iar ulterior Napier a adoptat *Tu Vincula Frange* ca moto personal. În particular, însă, a tratat sarcina primită cu realismul sumbru al soldatului de profesie. La 25 iulie 1867 îi scria ducelui de Cambridge că era de sperat

> ca persoanele ţinute captive să poată fi eliberate de către negociatori, indiferent de costurile în bani, căci o expediţie militară va fi foarte scumpă şi dificilă ; şi chiar dacă nu se va trage nici un foc ostil, victimele climei şi accidentelor vor fi de zece ori mai numeroase decât prizonierii. Totuşi, dacă aceşti bieţi oameni vor fi ucişi sau reţinuţi, presupun că trebuie să facem ceva.

Aşa cum probabil se aştepta, i-a revenit lui – şi deci armatei indiene – sarcina să o facă. La 13 august, Napier a emis evaluarea numărului de trupe necesare: „patru regimente indigene de cavalerie, un escadron britanic de cavalerie, zece regimente indigene de infanterie... patru baterii de artilerie de câmp şi călare; un convoi montan de animale de povară; o baterie de şase mortiere de 5 inci... dacă este posibil, două dintre ele să fie de 8 inci şi o unitate de muncitori, 3.000 la număr, pentru poveri şi muncile fizice". Două zile mai târziu i se oferea comanda expediţiei. În noiembrie, parlamentul – convocat mai devreme de Disraeli, care spera să obţină oarece beneficii electorale din toată afacerea – aprobase prin vot fondurile necesare. Secretarul de stat, sir Stafford Northcote, l-a informat pe viceregе că, începând din acel moment, „toate demersurile ulterioare legate de organizarea şi echiparea trupelor de întăriri pe care le va solicita sir Robert Napier vor cădea în sarcina guvernului Indiei". Northcote i-a reamintit viceregelui şi că „partea de indigeni" din trupele lui Napier va continua să fie „întreţinută" – cu alte cuvinte, susţinută financiar –, ca de obicei, de către guvernul Indiei.

Peste câteva luni, trupele de ocupaţie au ridicat ancora din Bombay către Massowah, la Marea Roşie. La bordul flotilei erau 13.000 de soldaţi britanici şi indieni, 26.000 de civili care însoţeau trupele, precum şi un număr uriaş de animale: 13.000 de catâri şi ponei, tot atâtea oi, 7.000 de cămile, 7.000 de boi şi 1.000 de măgari – ca să nu mai vorbim de cei 44 de elefanţi. Napier a adus chiar şi un port prefabricat, dotat cu faruri şi un sistem de căi ferate. A fost un efort logistic imens, în care s-au combinat perfect forţa fizică indiană şi tehnologia britanică.

Împăratul abisinian contase pe faptul că nici o forţă invadatoare nu va reuşi să parcurgă cei 650 de kilometri de teren deşertic şi muntos care despărţeau Magdala de coastă. Nu îl cunoştea pe Napier. Încet, dar inexorabil, el şi-a condus oamenii spre destinaţie, lăsând în urmă scheletele a mii de animale deshidratate. După trei luni dificile au ajuns la poalele fortăreţei şi, uşuraţi la gândul că marşul istovitor se încheiase, s-au pregătit pentru asaltul final. În timpul unei furtuni violente, cu fanfara intonând *Garry Owen*, Regimentul de Cavalerie Vest şi Regimentul Garda Neagră au condus atacul spre culmea muntelui. În numai două ore de lupte violente, trupele lui Napier au ucis peste 700 dintre oamenii lui Teodor şi au rănit alţi 1.200. Împăratul a preferat să se sinucidă ca să nu fie capturat. Numai douăzeci de soldaţi britanici au fost răniţi; nici unul nu a fost ucis. Aşa cum îşi amintea cu voioşie un membru al expediţiei: „Flutura mătasea drapelelor în culorile regimentelor, se agitau coifuri şi răsunau ovaţii triumfătoare. Sunetul victoriei se revărsa spre poalele muntelui şi străbătea platoul pe o distanţă de trei kilometri... iar dealurile reverberau ecoul «Trăiască Regina»".

Victoria lui Napier a reprezentat arhetipul atacului militar cu precizie chirurgicală, tipic pentru mijlocul epocii victoriene, cunoscut la vremea respectivă ca o operaţiune de tipul „măcelăreşte şi fugi". Considerabila superioritate în ce priveşte logistica, puterea de foc şi disciplina a detronat un împărat cu

minimum de pierderi de partea britanicilor. Învingătorul s-a întors în triumf, aducând nu doar ostaticii eliberaţi, ci şi tot ceea ce el şi oamenii lui reuşiseră să ia ca pradă de război – în special 1.000 de manuscrise creştine abisiniene vechi şi colanul împăratului, spre delectarea lui Disraeli. Încântată, suverana l-a înnobilat fără ezitare pe Napier, ca să nu mai pomenim inevitabila statuie ecvestră, care astăzi stă dreaptă în grădina vechii reşedinţe a viceregelui din Barrackpore.

Faptul că trupele indiene puteau fi desfăşurate cu succes până în Etiopia spune foarte multe despre dimensiunea schimbărilor din India după revolta din 1857. Cu doar zece ani înainte de expediţia lui Napier, dominaţia britanică în India fusese zdruncinată din temelie de răscoală. Britanicii erau însă hotărâţi să înveţe din acea experienţă amară. După răscoală, felul în care au condus India a suferit o transformare. Compania Indiilor de Est a fost în sfârşit dizolvată, punându-se capăt anomaliei prin care o corporaţie conducea un subcontinent. Este adevărat, unele schimbări au vizat numai forma. Vechiul guvernator-general a devenit noul vicerege şi au fost făcute doar schimbări minore în structura cabinetului format din şase membri, care era organul său consultativ. Teoretic, autoritatea supremă era acum deţinută de secretarul de stat pentru India, care se afla la Londra, îndrumat de Consiliul pentru India (o combinaţie între vechiul Consiliu Director şi Corpul de Control). Se pornea însă de la presupunerea că „guvernarea Indiei, în ansamblu, trebuie să se facă chiar în India". În proclamaţia din noiembrie 1858, regina le-a garantat supuşilor săi indieni două lucruri legate de felul în care avea să se desfăşoare această guvernare. Pe primul îl ştim deja: nu avea să se mai exercite nici un fel de amestec în cultura religioasă tradiţională a Indiei, ceea ce reprezenta recunoaşterea implicită a uneia dintre cauzele revoltei. Proclamaţia se referea însă şi la „principiul conform căruia urmează să existe o egalitate perfectă între europeni şi indigeni în privinţa tuturor numirilor". Mai târziu, acest aspect se va dovedi profund problematic.

Desigur, India păstra în continuare un regim despotic, în care milioanele de supuşi indieni ai reginei nu aveau nici urmă de reprezentare. După cum spunea un viitor vicerege, India era „cu adevărat guvernată prin intermediul corespondenţei confidenţiale dintre secretarul de stat şi vicerege". Mai mult, asigurările conciliante din proclamaţie au fost însoţite de măsuri practice la nivel local care aveau un caracter mult mai conflictual. Ceea ce s-a întâmplat la Lucknow dezvăluie cât de radical a fost schimbată dominaţia britanică la nivel local. În timp ce praful începea să se aşeze în urma revoltei, cel puţin o persoană, şi anume un brigadier din grupul Geniştilor din Bengal, a văzut limpede că numai nişte modificări extrem de profunde puteau preveni o repetare a evenimentelor din 1857. Aşa cum a remarcat în al său „Memorandum privind ocuparea militară a oraşului Lucknow", „din cauza extinderii lui şi a lipsei de relief pe terenul pe care se află, oraşul Lucknow va rămâne întotdeauna dificil de controlat altfel decât cu un număr mare de soldaţi". Numele genistului este Robert Napier, acelaşi care mai târziu va conduce trupele

britanice spre victoria de la Magdala, iar soluţia lui pentru problema de la Lucknow a fost concepută în aceeaşi manieră metodică:

> Dificultatea aceasta poate fi redusă considerabil prin stabilirea unui număr suficient de posturi militare... şi prin deschiderea de străzi largi prin oraş... astfel încât trupele să se poată deplasa rapid în orice direcţie... Toate suburbiile şi adăposturile... care ar întrerupe libera mişcare a trupelor... trebuie să fie dărâmate... În privinţa străzilor [noi]... ele sunt absolut necesare... Fără îndoială că vor avea de suferit oamenii ale căror proprietăţi ar putea fi distruse, dar comunitatea în general va profita şi ar putea fi convinsă să-i despăgubească pe cei aflaţi în dificultate.

Prin urmare, mai întâi populaţia a fost expulzată din oraş; apoi a început demolarea. Când a terminat, Napier dărâmase în jur de două cincimi din vechiul oraş; la stricăciuni a adăugat şi o ofensă, transformând principala moschee într-o cazarmă temporară. Şi totul a fost plătit de locuitori, cărora nu li s-a permis să se întoarcă în oraş decât după ce şi-au achitat impozitele.

Ca în toate oraşele indiene importante, principala garnizoană era acum amplasată în afara zonei construite, într-un „cantonament" de unde soldaţii puteau ieşi la orice semnal, pentru a înăbuşi orice manifestare de contestare a conducerii britanice. În cadrul cantonamentului, fiecare ofiţer era încartiruit în propriul bungalou, care avea şi grădină – diferită ca dimensiuni în funcţie de grad –, o anexă pentru servitori şi o remiză pentru trăsură. Soldaţii britanicii aveau cazarma lor de cărămidă, la mică distanţă, în timp ce soldaţii indigeni stăteau mai departe, în colibe de stuf pe care trebuiau să şi le construiască singuri. Până şi clădirea nouă a gării din Lucknow a fost proiectată în ideea menţinerii ordinii, căci era structurată ca o fortăreaţă, iar peroanele lungi erau construite astfel încât să înlesnească, la nevoie, debarcarea trupelor pentru întăriri. Dincolo de ea, bulevardele largi ale lui Napier asigurau trupelor britanice o linie liberă a tirului. Se spune adesea că britanicii din perioada victoriană nu au făcut nimic comparabil cu reformarea urbanistică a Parisului, realizată de Haussmann pentru Napoleon al III-lea. La Lucknow au fost pe aproape.

Reamenajarea oraşului Lucknow de către Napier ilustrează un fapt elementar şi evident legat de Raj-ul britanic. Fundamentul acestuia era forţa militară. Armata nu era aici doar o rezervă imperială strategică. Era şi garantul stabilităţii interne a arsenalului său asiatic.

Cu toate acestea, India britanică nu a fost condusă doar prin intermediul ameninţării militare. Pe lângă zbiri ca Napier, mai avea şi mandarini – administraţia civilă care guverna de fapt India, împărţind dreptatea şi confruntându-se cu o infinitate de crize locale, de la dispute minore pe marginea unor poduri rupte până la foamete. Deşi era o slujbă ingrată şi uneori de coşmar, elita care ajungea să o îndeplinească se mândrea cu numele primit: „neam binecuvântat".

Vedere de pe deal

În fiecare an, spre sfârşitul lunii martie, temperatura în câmpiile Indiei devine insuportabil de ridicată şi rămâne aşa în tot sezonul ploilor musonice, până la finele lui septembrie :

> Fiecare uşă şi fiecare fereastră rămâneau închise, pentru că aerul de afară era ca de cuptor. Înăuntru, aerul avea numai 40 °C, aşa cum arăta termometrul, şi era greu de la mirosul lămpilor cu petrol prost întreţinute ; iar duhoarea asta, combinată cu cea de tutun indigen, de cărămizi arse şi de lut uscat, întoarce pe dos chiar şi stomacul multor bărbaţi căliţi, pentru că este mirosul marelui Imperiu Indian când, pentru şase luni, se transformă într-o casă a torturilor.

Înainte de epoca aerului condiţionat, India în timpul verii era cu adevărat o „casă a torturilor" pentru europeni, torturi care abia dacă puteau fi uşurate de *wallah*-ii care vânturau zadarnic *punkah*. Transpiraţi şi înjurând, britanicii tânjeau să scape din căldura enervantă a câmpiilor. Cum puteau să guverneze un subcontinent fără să sucombe în fiecare an, epuizaţi de căldură? Soluţia a fost găsită la poalele munţilor Himalaya, unde clima estivală era o imitaţie satisfăcătoare a climei din „bătrâna ţară".

Pentru britanicii arşi grav de soare existau câteva refugii la înălţime – Darjeeling spre est, Ootacamund la sud –, dar o anumită staţiune colinară era deosebită de toate celelalte. Dacă iei de la Delhi trenul care merge spre nord şi îşi croieşte drum, urcând şerpuit pantele munţilor din statul Himachal Pradesh de astăzi, urmezi traseul bătut de generaţii de soldaţi şi funcţionari britanici, ca să nu mai vorbim de soţiile şi iubitele lor. Unii mergeau acolo în permisie, ca să se plimbe, pentru petreceri sau ca să-şi găsească perechea. Dar cei mai mulţi mergeau pentru că în fiecare an, timp de şapte luni, acolo era sediul guvernului Indiei.

Simla se află la puţin peste 2.100 de metri deasupra nivelului mării şi la peste 1.600 de kilometri de Calcutta. Până la construirea liniei ferate de la Kalka, în 1903, singurul mijloc de a ajunge acolo era să mergi călare sau să fii cărat într-un *dooly* sau *dandy*. Când râurile îşi ieşeau din matcă, era nevoie de elefanţi. Pentru vizitatorul modern, Simla pare şi mai izolată decât o sugerează această descriere. Peisajele montane ameţitoare, cu pinii semeţi şi aerul deosebit de răcoros – la care se adaugă ocazional nori de ploaie –, seamănă mai degrabă cu zona muntoasă a Scoţiei decât cu Himalaya. Există chiar şi o biserică gotică şi un teatru de varietăţi. Nu este nici o surpriză deci că a fost întemeiată de un scoţian, un anume Charles Pratt Kennedy, care în 1822 şi-a construit aici prima casă, în vârful unei coline. Pentru victorieni, pe care romantismul îi învăţase să idealizeze munţii Caledoniei, Simla părea un paradis : aerul de munte, se entuziasma un vizitator timpuriu, „pare să-mi fi inoculat eter în vene, pentru că am simţit că aş fi putut să o iau de-a dreptul prin pădurile cele mai adânci sau să mă reped sprinten în susul versanţilor abrupţi, cu o uşurinţă plină de îndrăzneală...". Cei care conduceau India au remarcat repede parfumul revigorant al acestui aer. Lordul Amherst a vizitat Simla

ca guvernator-general încă din 1827, iar în 1864 localitatea a devenit reşedinţa de vară oficială a viceregelui. Începând de atunci, Pavilionul Viceregelui de pe culmea Dealului Observatorului a devenit sediul estival al puterii.

Cocoţată în vârful ei de munte, Simla era o mică lume hibridă şi ciudată – parţial munţii Scoţiei, parţial Himalaya ; parţial sediu al puterii, parţial teren de joacă*. Era o lume pe care nimeni nu a înţeles-o mai bine decât Rudyard Kipling. Născut la Bombay în 1865, Kipling şi-a petrecut cea mai mare parte a primilor cinci ani de viaţă mai mult cu *ayah* indiană decât cu părinţii săi, a vorbit hindustana înainte să vorbească engleza şi a urât Anglia atunci când a fost trimis acolo să înveţe, la vârsta de cinci ani. A revenit după unsprezece ani, ca să preia un post de redactor-asistent la *Civil and Military Gazette*, pe care a revigorat-o curând cu un potop de versuri şi de povestiri elegante ce descriau viaţa anglo-indiană „fără jumătăţi de măsură". Ca tânăr reporter stagiar, lui Kipling îi plăcea să hoinărească, în căutare de subiecte bune, prin bazarurile din Lahore („acel furnicar minunat, murdar, misterios"), persiflând şi târguindu-se cu tejghetarii hinduşi şi cu geambaşii musulmani. Aceea era India adevărată şi felul în care ea îi asalta simţurile era cu totul ameţitor : „Căldura şi mirosurile de ulei şi mirodenii, şi fumul de tămâie, şi năduşeala, şi întunericul, şi murdăria, pofta carnală şi cruzimea şi, mai presus de orice, nenumărate lucruri minunate şi fascinante". Noaptea a ajuns chiar să frecventeze casele în care se fuma opiu. Bărbat dichisit, care îşi dorea să fie excentric, Kipling considera că drogul era „un lucru excelent în sine".

În schimb, atitudinea lui faţă de Simla era ambivalentă. Ca toţi cei care ajungeau acolo, se delecta cu „aerul ca o şampanie" al munţilor, încântat de „pantele înverzite, rotunde ca sânii unei femei... vântul adiind prin iarbă şi ploaia peste cedri susurând «fâşş-fâşş-fâşş»". Găsea viaţa de societate un vârtej vesel de „petreceri în aer liber, partide de tenis, picnicuri şi prânzuri la Annandale şi concursuri de tir, dineuri şi baluri ; pe lângă plimbări călare şi pe jos". Uneori, viaţa la Simla părea „singura existenţă ce merită să fie trăită în acest ţinut dezolant". Pe jumătate în glumă, Kipling a recunoscut în poemul său *Povestea a două oraşe* (Calcutta şi Simla) :

> Că negustorul înfruntă câmpul primejdios
> Pentru folos.
> Nici stăpânul nu-şi conduce casa unde-ai lui sporesc în avuţie
> Din bucătărie.

Kipling înţelegea perfect de ce

---

* La poalele înălţimilor pe care se află Pavilionul Viceregelui şi reşedinţa comandantului-şef, Peterhof, pantele sunt înţesate de case de vacanţă care imită stilul Tudor. Lutyens spunea despre Simla : „Dacă i s-ar spune cuiva că maimuţele au construit-o, tot ce ar putea spune acel cineva [ar fi] : «Ce maimuţe minunate – trebuie împuşcate, ca să nu o mai poată repeta»".

...stăpânii din oraşul acela de la malul mării
S-au dat scăpării -
Fugind, de ale primăverii rele ape multe,
Către munte.

În afară de clima plăcută, mai era şi divertismentul flirtului cu femei pe care soţii lor, care asudau muncind la şes, le trimiteau încrezători la munte, pentru sănătate.

Kipling nu putea însă să nu se întrebe dacă era pe deplin înţeleaptă alegerea viceregelui şi a consilierilor lui de a petrece jumătate de an „de partea greşită a unui fluviu nesăbuit", izolaţi de cei pe care îi guvernau ca şi când ar fi fost „despărţiţi de o călătorie de o lună pe mare". Oricât de dragi îi erau femeile abandonate de la Simla, simpatiile lui Kipling s-au îndreptat întotdeauna către conaţionalii lui care îndurau clima de la şes: Kim, fiul orfan al unui soldat britanic, „devenit autohton" de-a lungul şoselei Great Trunk Road; stoicul caporal Terence Mulvaney, cu dialectul lui ciudat, pe jumătate irlandez, pe jumătate hindustan; şi, mai presus de toate, funcţionarii districtuali ai Serviciului Civil, care asudau în avanposturile lor, sub soarele toropitor. Poate că, aşa cum a spus chiar Kipling, aceştia erau „cinici, brutali şi duri". Se prea poate ca nevestele perfide să-i fi înşelat sus la munte, aşa cum a păţit bietul Jack Barrett*. Dar „civilii" erau cei care ţineau Raj-ul unit.

Dintre toate statisticile despre India britanică, cea mai derutantă a fost probabil aceea despre dimensiunea Serviciului Civil. Între 1858 şi 1947 arareori au fost sub contract mai mult de 1.000 de membri ai administraţiei publice**, la o populaţie totală care la finele stăpânirii britanice depăşea 400 de milioane. Aşa cum a

---

* „Jack Barrett a plecat la Quetta
Pentru că aşa i-au zis.
Pe nevastă o lăsă la Simla
Cu solda aproape-ntreagă, trei sferturi, mai precis;
...
Jack Barrett a plecat la Quetta,
Şi-acolo ortul popii el a dat,
Muncind pe brânci cât doi
La post, în aerul nevătămat;
Iar doamna Barrett în doliu a intrat.
Cinci luni, cel mult, s-a lamentat."

** Serviciul Civil sub contract era cunoscut astfel pentru că membrii lui intrau sub contract cu secretarul de stat pentru India. În cea mai mare parte a secolului al XIX-lea el număra în jur de 900 de membri. Numai în secolul XX numărul de funcţionari a depăşit semnificativ cifra 1.000. În 1939 erau 1.384. Această structură de personal nu era tipică doar Indiei. Întreaga elită a administraţiei publice din Africa colonială - răspândită în peste douăsprezece colonii, cu o populaţie de circa 43 de milioane - număra doar în jur de 1.200 de funcţionari. Serviciul civil malaez avea 220 de administratori pentru 3,2 milioane de oameni, un personal excesiv după standardele indiene.

remarcat Kipling, „unul dintre puţinele avantaje pe care India le avea faţă de Anglia era o plajă largă de cunoştinţe... La sfârşitul a douăzeci [de ani, un om] cunoaşte personal sau ştie ceva despre fiecare englez din Imperiu". Aceasta a fost oare cea mai eficientă birocraţie din istorie? Putea deci un singur funcţionar public să conducă vieţile a aproape trei milioane de indieni, răspândiţi pe o suprafaţă de peste 44.000 de kilometri pătraţi, aşa cum cerea sarcina unora? Numai dacă şi stăpânii, conchidea Kipling, munceau ca nişte sclavi:

> An după an, Anglia trimite noi recruţi în linia întâi a bătăliei, numită oficial Serviciul Civil din India. Aceştia mor sau se sinucid prin extenuare, mor de îngrijorare ori îşi distrug sănătatea şi speranţa, pentru ca ţara aceea să fie ferită de moarte şi de boală, de foamete şi de război şi să poată ajunge în final capabilă să devină de sine stătătoare. Asta nu se va întâmpla niciodată, dar ideea e frumoasă şi oamenii sunt gata să moară pentru ea şi an după an continuă efortul de a împinge înainte, de a convinge, de a mustra şi a desfăta ţara cu un trai mai bun. Dacă se face vreo urmă de progres, toate meritele le revin indigenilor, în timp ce englezii stau deoparte şi îşi şterg frunţile. În caz de eşec, englezii fac un pas înainte şi iau vina asupra lor.

„Până când aburul nu va prelua munca manuală în imperiu", scria Kipling în *Educaţia lui Otis Yeere*, „vor exista oameni care vor fi folosiţi, sacrificaţi în această banală rutină mecanică". Aceşti oameni erau „cei de la bază - carne de tun -, împărţind cu *ryot* [ţăranul] şi cu boul de jug onoarea de a fi soclul pe care se sprijină statul". Otis Yeere a fost arhetipul „bărbatului cu ochii afundaţi în orbite despre care, printr-o ironie oficială, se spunea că este «stăpân» peste [un] stup clocotitor, tânguitor şi slăbit, incapabil să se ajute singur, dar puternic atunci când vine vorba să schilodească, să zădărnicească planuri şi să sâcâie".

Aşa cum îl descrie Kipling, Serviciul Civil cu greu poate să pară o opţiune atrăgătoare pentru o carieră. Cu toate acestea, concurenţa pe posturi era imensă, într-atât încât selecţia trebuia să se bazeze pe probabil cele mai dure examene din istorie. Să luăm ca exemplu câteva dintre întrebările pe care le-au primit candidaţii în 1859. Este adevărat că, după standardele moderne, examenul la istorie e o încântare pentru un tocilar. Iată două întrebări dintre cele mai tipice:

> 14. Enumeraţi principalele colonii ale Angliei şi spuneţi cum şi când a fost dobândită fiecare dintre ele.

> 15. Numiţi, în succesiune, guvernatorii-generali ai Indiei Britanice, începând cu 1830, menţionând intervalul guvernării lor şi un scurt rezumat al principalelor activităţi din India în timpul fiecăreia dintre ele.

Prin comparaţie, cerinţele la logică şi filosofia minţii sunt mult mai dure - şi mai elegant exprimate:

> 3. Ce metode experimentale sunt aplicabile pentru a determina adevărata anterioritate în cazul unor fenomene care pot avea o pluralitate de cauze?

5. Clasificaţi sofismele.

Lucrarea la filosofia minţii şi filosofie morală este însă cea mai dificilă şi mai revelatoare parte a examenului pentru intrarea în Serviciul Civil:

1. Descrieţi diferitele circumstanţe sau situaţii care dau naştere plăcutei senzaţii de putere.

Dacă a existat vreodată o întrebare-capcană, este cea de mai sus (se presupune că orice candidat care admitea că puterea induce cu adevărat o senzaţie de plăcere era descalificat). Nici următoarea chestiune nu este mult mai uşoară:

2. Specificaţi, în măsura în care puteţi, sarcinile care se subsumează capitolului general Justiţie.

În sfârşit, doar pentru a alege crema studenţilor de la Balliol*, vine şi următorul subiect:

7. Menţionaţi argumentele pro şi contra „utilităţii", considerate ca bază (1) reală şi (2) adecvată a moralei.

Lucrurile se schimbaseră cu siguranţă de pe vremea lui Thomas Pitt şi Warren Hastings. Atunci slujbele în cadrul Companiei Indiilor de Est erau cumpărate şi vândute ca parte a unui elaborat sistem de patronaj aristocratic. Chiar şi după fondarea în 1805 a Colegiului Haileybury ca şcoală a viitorilor funcţionari publici pentru India şi introducerea primului examen de calificare, în 1827, directorii companiei au continuat să considere poziţiile din Serviciul Civil ca fiind apanajul lor. Abia în 1853 patronajul a fost înlocuit de meritocraţie. „Legea privind guvernarea Indiei" din acel an a anihilat monopolul efectiv al Colegiului Haileybury asupra posturilor din Serviciul Civil şi a introdus în schimb principiul competiţiei deschise, prin examinare. Victorienii voiau ca India să fie condusă de elita elitelor academice: imparţială, incoruptibilă, omniscientă.

Ideea era să-i atragă în administraţia imperială pe cei cu succese academice deosebite imediat după ce absolveau prima treaptă, de preferat la Oxford sau Cambridge, iar apoi să-i instruiască un an sau doi în drept, limbi străine, istoria Indiei şi călărie. În practică, Serviciul Civil nu prea atrăgea *la crème de la crème* de la Oxbridge – erudiţi, absolvenţi eminenţi cu dublă specializare, câştigători de premii universitare. Cei care au ales viaţa dură de pe subcontinent au fost în general cei cu perspective modeste în ţară: fiii sclipitori au unor profesionişti provinciali,

---

* Mai ales sub directoratul lui Benjamin Jowett, cu o orientare imperială, Balliol a devenit colegiul preferat al viitorilor proconsuli. Între 1874 şi 1914, nu mai puţin de 27% dintre absolvenţii de la Balliol au fost angajaţi în Imperiu.

gata să tocească de dragul unor slujbe de prestigiu în provinciile de peste mări – ca Evan Machonochie, născut la Devon. Unchiul său după tată şi un frate mai mare fuseseră amândoi funcţionari publici în India şi scrisorile trimise de aceştia acasă îl convinseseră şi pe el că „spre Orient se îndreaptă calea fericirii". În 1887, după doi ani de studiu, a trecut examenul de admitere în Serviciul Civil şi după alţi câţiva ani la Oxford, unde a învăţat pe brânci şi a dat alte examene la istoria Indiei, drept şi limbi străine, a pornit spre Bengal. Dar procesul de selecţie nu s-a încheiat aici, fiindcă primele câteva luni pe care le-a petrecut în India s-au consumat în pregătiri pentru alte examene. După un test preliminar în hindustană, el a fost listat oficial ca magistrat de clasa a treia. Spre jena lui, a picat la primele examene departamentale de gujarati, drept indian, proceduri de trezorerie şi evidenţă contabilă (pentru că avea capul „plin cu chestiuni mult mai interesante, primii mei cai, puiul meu de foxterier [şi] distanţa potrivită ca să dobori o prepeliţă"); dar a reuşit să treacă la a doua încercare.

Machonochie găsea că viaţa unui magistrat (acum de clasa a doua) şi ulterior de perceptor districtual era surprinzător de plăcută:

> În lipsa vreunei sarcini speciale, primele ore ale dimineţii le petreceam cu antrenamentul cailor, jocuri ecvestre şi altele asemenea, cu activităţi în grădină sau cu aparatul de fotografiat. Munca zilei ocupa orele de mijloc, de la 11 la 5, apoi urmau un meci de tenis şi o discuţie pe veranda perceptorului, până la ora cinei... Imaginează-ţi-l aşadar pe tânărul asistent pornit călare într-o dimineaţă răcoroasă de noiembrie, după o ploaie musonică zdravănă... are puţine griji, e cu inima uşoară – iar sufletul căruia nu-i place o astfel de viziune trebuie să fie tare trist. Pe drum vor fi sate de inspectat, poate, dacă timpul i-o va permite, o partidă de vânătoare liniştită... Multe dintre indiciile care arată ce gândeşte săteanul se adună la o vorbă între două lovituri sau în timp ce te uiţi la pluta undiţei pe malul unui lac liniştit...

Viaţa unui mandarin expatriat avea însă şi o altă latură. Era plictiseala de a asculta pledoariile de apel împotriva evaluărilor impozitare, când „într-o după-amiază fierbinte, după un lung tur (prin câmpie) şi un mic dejun zdravăn, efortul de a te menţine treaz în timp ce înregistrezi probe sau asculţi lecturarea documentelor în jargon te aduce aproape în pragul suferinţei fizice...". Mai era apoi singurătatea dată de faptul că era unicul alb pe o rază de kilometri:

> Când am ajuns aici, la început, nimeni din personalul meu de la birou, cu excepţia câtorva *mamlatdar*, şi nimeni din *taluk* nu vorbea engleza şi rareori m-am întâlnit cu un alt funcţionar districtual. Timp de şapte luni abia dacă am vorbit în engleză şi în mare măsură am făcut ce m-a tăiat capul.

Cea mai grea era responsabilitatea de a guverna realmente milioane de oameni, mai ales în timpul unor crize precum epidemia de ciumă care a cuprins Bombay-ul în 1896 sau foametea din 1900. Aşa cum şi-a amintit Machonochie mai târziu,

„momentul acela a marcat sfârşitul zilelor fericite şi lipsite de griji. În anii care au urmat rareori a mai fost vreo zi fără neliniştea care bântuia şi însoţea pestilenţa şi foametea"*. În sfârşit, în 1897 a venit şi relaxarea: numirea la Simla ca subsecretar la Departamentul pentru Fisc şi Agricultură. Acolo a putut să-şi dea seama că „nu erai doar un individ fără importanţă... ci parte dintr-o mare maşină la a cărei eficienţă erai cu onoare obligat să contribui".

Machonochie nu avea nici un dubiu în legătură cu importanţa singuraticului funcţionar de district în ochii oamenilor pe care îi păstorea. „Unui *raiyat* [ţăran], vizita unui *sahib* sau o întâlnire neprotocolară cu un astfel de personaj îi provoacă o serie de manifestări de entuziasm... Se va vorbi despre ea zile întregi, în jurul focului din centrul satului, şi nu va fi uitată mulţi ani. Omul alb va fi cântărit cu isteţime şi francheţe. Aşa că fii atent cum te comporţi şi la obiceiurile pe care le ai!"

Printre rândurile memoriilor sale se poate totuşi discerne o realitate esenţială, chiar dacă tacită. Tot ceea ce făceau el şi ceilalţi funcţionari districtuali depindea de un alt eşalon birocratic, mult mai larg, aflat la un nivel inferior. Era administraţia publică angajată fără contract, compusă din indieni, iar acestora le revenea responsabilitatea administrării de zi cu zi a birourilor locale *taluka* şi *tahsil* din fiecare district. În 1868 erau 4.000 de indieni în serviciu non-contractual şi sub ei exista o adevărată armată de angajaţi publici inferiori: funcţionarii de telegraf şi perceptorii de amenzi, dintre care mulţi erau eurasiatici sau indieni. În 1867 existau circa 13.000 de funcţii în sectorul public, plătite cu 75 de rupii pe lună sau mai mult, cam jumătate din ele fiind ocupate de indieni. Fără această forţă auxiliară de funcţionari publici indigeni, „neamul binecuvântat" ar fi fost neputincios. Acesta era adevărul nespus despre India britanică; şi de aceea, aşa cum a spus Machonochie însuşi, India nu părea chiar „o ţară cucerită". Numai conducătorii indieni fuseseră subjugaţi sau înlăturaţi de britanici; majoritatea indienilor îşi continuau viaţa în mare parte ca înainte – iar pentru o categorie importantă dintre ei conducerea britanică a reprezentat o ocazie pentru autopromovare.

Cheia pentru apariţia unei elite indiene pro-britanice era educaţia. Deşi britanicii au fost iniţial rezervaţi în a le da indigenilor o educaţie occidentală, mulţi indieni – mai ales bengalezii din casta superioară – au sesizat rapid avantajele de a vorbi

---

* E la modă să susţii că autorităţile britanice nu au făcut nimic pentru a uşura efectele diferitelor episoade de foamete provocate de seceta din acele perioade. Dar nu este adevărat. În 1874, H.M. Kisch, un magistrat de clasa a doua din Serviciul Civil, a fost trimis să organizeze activitatea de ajutorare în timpul foametei dintr-o zonă a Beharului care acoperea 512 kilometri pătraţi şi avea circa 100.000 de locuitori. „De când am ajuns aici", scria el mândru acasă, „am construit 15 hambare ale guvernului şi am iniţiat 22 de acţiuni de ajutorare, am dat de lucru la aproximativ 15.000 de bărbaţi şi femei în fiecare zi şi hrănesc gratuit aproximativ alţi 3.000. Am autoritatea deplină să acţionez aşa cum consider şi o fac întocmai". Calamitatea din 1877 a fost cauzată de incapacitatea de a adopta aceleaşi metode.

limba engleză şi a înţelege cultura noilor lor stăpâni. Încă din 1817, bengalezi prosperi, dornici de educaţie occidentală, au înfiinţat în Calcutta un Colegiu Hindus ; având ca obiecte de studiu istoria Europei, literatura şi ştiinţele naturii, acest colegiu a fost prima din numeroase astfel de instituţii. Aşa cum am văzut, susţinătorii modernizării şi evanghelizării Indiei au profitat de ideea de a le oferi indienilor acces la educaţia occidentală. În 1835, marele istoric liberal şi administrator indian Thomas Babington Macaulay - fiul abolţionistului Zachary - a explicat clar ce se putea obţine în felul acesta în faimoasa lui „Minută despre educaţie" :

> Pentru noi este imposibil să încercăm, cu mijloacele noastre limitate, a educa masa poporului. În momentul de faţă trebuie să facem tot ce putem pentru a forma o clasă care să intermedieze între noi şi milioanele de oameni pe care îi guvernăm ; o clasă de indieni după sânge şi culoarea pielii, dar englezi după gusturi, opinii, moravuri şi intelect.

În 1838 existau patruzeci de seminarii englezeşti aflate sub controlul Comitetului General al Instrucţiei Publice. În anii 1870 visul lui Macaulay era în mare măsură împlinit. 6.000 de studenţi indieni erau înscrişi în învăţământul superior şi nu mai puţin de 200.000 în „şcoli secundare de grad superior" anglofone. Calcutta se dotase cu o industrie editorială în limba engleză, capabilă să publice peste o mie de lucrări de literatură şi de ştiinţă pe an.

Printre beneficiarii expansiunii educaţiei anglicizate s-a numărat şi un tânăr bengalez ambiţios, pe nume Janakinath Bose. Şcolit la Calcutta, în 1885 Bose a fost admis în baroul oraşului Cuttack şi a devenit preşedintele municipalităţii din Cuttack. În 1905 a ajuns avocat pledant guvernamental şi procuror-şef, iar şapte ani mai târziu şi-a încununat cariera fiind numit în Consiliul Legislativ din Bengal. Succesul lui Bose ca avocat i-a permis să cumpere o reşedinţă spaţioasă în cartierul la modă din Calcutta. I-a mai adus din partea britanicilor şi titlul de Rai Bahadur, echivalentul rangului de cavaler. Şi nu a fost singurul : doi dintre cei trei fraţi ai săi au intrat în serviciul guvernului, unul la Secretariatul imperial de la Simla.

Această nouă elită a pătruns chiar în rangurile administraţiei publice contractuale. În 1863, Satyendernath Tagore a fost primul indian care a trecut examenul - întotdeauna accesibil celor ce voiau să se înscrie, indiferent de culoarea pielii, exact aşa cum promisese regina Victoria -, iar în 1871 alţi trei indigeni au fost acceptaţi în rândurile „neamului binecuvântat".

Bose şi cei asemenea lui erau oamenii de care depindea cu adevărat Imperiul în India. Fără capacitatea lor de a pune în practică ordinele Serviciului Civil, guvernarea britanică în India pur şi simplu nu ar fi funcţionat. În mod cert, guvernarea pe tot întinsul imperiului nu era posibilă cu adevărat decât cu colaborarea segmentelor-cheie din societatea celor guvernaţi. Ceea ce era uşor de garantat în locuri precum Canada, Australia şi Noua Zeelandă, unde populaţiile indigene

fuseseră reduse la nişte minorităţi insignifiante. Problema-cheie era cum să menţină loialitatea coloniştilor, dar şi a elitelor autohtone, acolo unde comunitatea de albi era în minoritate, ca în cazul Indiei, unde populaţia britanică se ridica la cel mult 0,05% din total*.

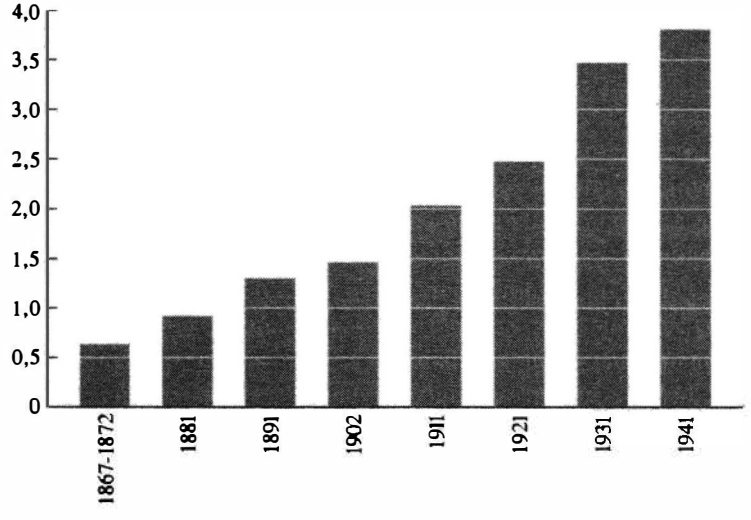

Sub dominaţia britanică, procentul populaţiei indiene înscrise în învăţământul primar şi secundar a crescut constant, deşi a rămas mic în comparaţie cu standardele europene. În 1911, procentul populaţiei europene înscrise la şcoală era între 8% şi 18%.

În condiţiile din India, administratorii trimişi de Londra nu au văzut altă variantă decât să coopteze o elită de autohtoni. Dar aceasta era tocmai ceea ce excludeau britanicii rezidenţi în India. Cei care locuiau acolo preferau să-i ţină pe indigeni sub papuc: să-i silească, la nevoie, dar niciodată să-i coopteze. Aceasta a fost marea dilemă imperială a epocii victoriene - şi în ea se va împotmoli nu doar India, ci întregul Imperiu Britanic.

Diferenţe rasiale

În iunie 1865, la intrarea într-un debarcader din Lucea, în parohia jamaicană Hanover, a apărut o pancartă pe care era consemnată o misterioasă profeţie:

> Am auzit o voce care mi-a vorbit în anul 1864 şi care mi-a zis: „Spune fiilor şi fiicelor Africii că va fi o mare mântuire a lor din lanţurile asupririi", pentru că, a zis vocea,

* În 1805 nu erau decât 31.000 de britanici în India (din care 22.000 în armată, 2.000 în administraţia guvernamentală şi 7.000 în sectorul privat). În 1881 britanicii din India erau 89.778. În 1931 erau 168.000 cu totul: 60.000 în armată şi poliţie, 4.000 în administraţia guvernamentală şi 60.000 în sectorul privat.

„sunt asupriţi de guvernanţi, de magistraţi, de stăpâni, de negustori"; şi a mai zis vocea: „Spune-le să convoace o adunare solemnă şi să se sfinţească pentru ziua mântuirii, care sigur va veni; dar dacă oamenii nu vor asculta, voi pogorî sabia peste acest pământ, să-i pedepsesc pentru nesupunerea lor şi pentru nelegiuirile pe care le-au înfăptuit"... Urgia pe care o văd venind asupra pământului acesta va fi atât de cumplită şi atât de teribilă, încât mulţi vor vrea mai degrabă să moară. Dar mare va fi mântuirea fiilor şi fiicelor Africii dacă se vor smeri, înveşmântaţi în pânză de sac, şi-şi vor turna cenuşă în cap, asemenea fiilor cetăţii Ninive dinaintea Domnului Dumnezeului Nostru; dar dacă ne vom ruga sincer şi din toată inima şi ne vom smeri, nu avem a ne teme de nimic; iar de nu, duşmanul va fi fără milă, căci fi-va Gog şi Magog în luptă. Credeţi-mă.

Pancarta era semnată simplu, „Un fiu al Africii".

Jamaica fusese odinioară centrul celei mai extreme forme de coerciţie colonială: sclavia. Dar abolirea acesteia nu îmbunătăţise prea mult soarta jamaicanului de rând de culoare. Foştii sclavi primiseră nişte loturi de pământ îngrozitor de mici, pe care să le cultive singuri. O perioadă de secetă făcuse să crească preţurile la produsele alimentare. Între timp, fără subsidiile asigurate de munca silită, vechea economie de plantaţie stagna. Preţurile la zahăr scădeau şi cultivarea cafelei ca produs pentru comercializare nu era decât un substitut parţial. Dacă odinioară oamenii erau munciţi literalmente până cădeau morţi, acum leneveau, în timp ce şomajul creştea ameţitor. Puterea însă – cea politică şi, mai presus de toate, cea juridică – rămânea concentrată în mâinile minorităţii albe, care domina Adunarea Legislativă a insulei şi magistratura. Unii jamaicani de culoare, puţini la număr, au acumulat suficiente proprietăţi şi destulă educaţie pentru a forma o clasă de mijloc embrionară, dar „plantocraţia" conducătoare îi privea cu multă suspiciune. Majoritatea jamaicanilor de culoare se puteau exprima liber doar în bisericile lor.

Pe acest fundal, în anii 1860 insula a cunoscut o renaştere religioasă, o combinaţie de baptism şi religie africană myal, care a generat un impetuos amestec milenarist. Presentimentul unei apropiate „mari mântuiri", atât de viu anticipate pe pancarta de la Lucea, a fost întărit de publicarea unei scrisori semnate de Edward Underhill, secretarul Societăţii Misionare Baptiste, care cerea o anchetă a stării disperate din Jamaica. Circulau zvonuri că regina Victoria voise ca foştilor sclavi să li se dea nu doar libertatea, ci şi pământ, pentru a nu trebui să îl ia în arendă de la foştii lor stăpâni. S-au ţinut adunări în care s-a dezbătut conţinutul scrisorii lui Underhill. Era pe cale să izbucnească o revoluţie clasică, provocată de aşteptările tot mai mari.

A început în oraşul Morant Bay, în parohia St. Thomas in the East, în ziua de sâmbătă, 7 octombrie 1865, data fixată pentru apelul unui anume Lewis Miller împotriva acuzaţiei minore de încălcare a proprietăţii aduse de un vecin plantator. Miller era vărul lui Paul Bogle, proprietarul unei mici ferme de la Stony Gut şi membru activ al bisericii baptiste locale a negrilor, pe care scrisoarea lui Underhill îl incitase la acţiune politică directă. Anterior, Bogle fusese în favoarea creării unor „curţi" alternative ale negrilor; acum îşi alcătuise propria sa miliţie armată. În fruntea a circa 150 de oameni, a pornit în marş spre tribunalul unde se audia

cazul vărului său. Altercaţiile cu poliţia din faţa tribunalului le-au dat autorităţilor un motiv bun ca să-i aresteze pe Bogle şi pe oamenii lui; marţea următoare însă, în satul Stony Gut, când poliţia a încercat să ducă la îndeplinire ordinul, a fost alungată sub ameninţarea cu moartea. A doua zi, mai multe sute de oameni, susţinători ai lui Bogle, au mărşăluit în Morant Bay „în sunetul goarnelor şi al concilor şi în răpăit de tobe" şi s-au ciocnit cu miliţia de voluntari care fuseseră trimişi să protejeze o întâlnire a consiliului parohial. În luptele violente care au urmat, mulţimea a înjunghiat sau a omorât în bătaie optsprezece oameni, printre care şi membri ai consiliului parohial; şapte dintre susţinătorii lui Bogle au fost ucişi de miliţie. În zilele următoare doi plantatori au fost omorâţi, pe măsură ce violenţele se întindeau în toată parohia şi dincolo de ea. La 17 octombrie, Bogle le-a trimis vecinilor lui o circulară care nu era nici mai mult, nici mai puţin decât o chemare la arme:

> Fiecare dintre voi trebuie să-şi lase casa, să-şi ia armele, cine nu are armă să-şi dea imediat sabia jos din cui... Suflaţi în concă, bateţi tobele, din casă în casă, scoateţi fiecare bărbat... războiul bate la uşă, semenii mei cu pielea neagră, războiul stă să izbucnească de azi pe mâine.

Aşa cum sugerează aceste rânduri, era acum vorba despre un conflict interrasial deschis. O femeie albă susţinea că i-a auzit pe rebeli cântând un cântec ale cărui versuri îţi îngheţau sângele în vine:

> Sângele de *buckra* [albi] îl vrem,
> Sângele de *buckra* o să-l avem.
> Sângele de *buckra* noi îl vânăm,
> Până când de tot îl terminăm.

Un plantator a primit o ameninţare cu moartea semnată „Thomas Killmany (ucide mulţi), şi am de gând să ucid mult mai mulţi".

Revolte împotriva conducerii albe au fost şi înainte în Jamaica. Ultima dintre ele, în 1831, fusese suprimată violent. Pentru nou-numitul guvernator-şef, Edward Eyre, un bărbat foarte călit în brusa Australiei*, nu exista decât un răspuns. Din punctul său de vedere, singurele cauze ale sărăciei negrilor erau „lenea, nechibzuinţa şi năravul poporului". La 13 octombrie a declarat legea marţială în tot districtul Surrey şi a trimis trupe militare. În decursul unei luni de pedepse dezlănţuite au fost executate circa 200 de persoane, alte 200 au fost biciuite şi 1.000 de case au fost făcute una cu pământul. Tacticile folosite de Eyre aminteau puternic de

---

* Al treilea fiu al unui vicar din Whipsnade, Eyre fusese primul alb care a traversat deşertul australian, de la Adelaide la Moorundie. În mod ironic, în lumina evenimentelor ulterioare de la Morant Bay, recompensa lui pentru această curajoasă şi dificilă explorare a fost numirea ca magistrat şi protector al aborigenilor din zonă. Astăzi un lac, o peninsulă şi autostrada care leagă Adelaide şi Perth poartă numele lui.

acelea adoptate pentru suprimarea Răscoalei Şipailor cu doar opt ani în urmă. Procedura legală a fost prea puţin respectată, ca să nu spunem mai mult. Soldaţii – dintre care mulţi erau de culoare, aşa cum a fost cazul Regimentului 1 India de Vest, având sprijinul *maroon*-ilor – au avut mână liberă să facă prăpăd. Unii prizonieri au fost pur şi simplu împuşcaţi fără judecată. Un tânăr invalid a fost împuşcat mortal în faţa mamei sale. O femeie a fost violată în propria casă. Nenumăraţi oameni au fost biciuiţi.

În afară de Bogle, printre cei executaţi s-a numărat şi George William Gordon. Proprietar de pământ, fost magistrat şi membru al adunării alese a insulei, Gordon era un stâlp al comunităţii de negri şi departe de a fi un revoluţionar; singura lui fotografie care s-a păstrat arată un bărbat cu ochelari şi favoriţi, întruchiparea respectabilităţii. E aproape sigur că nu a jucat nici un rol în revoltă. De fapt, nici nu a fost în Morant Bay când a izbucnit răzmeriţa, deşi parohia St. Thomas in the East era circumscripţia lui, iar el fusese de curând exclus din consiliul parohial de acolo. Însă, pentru că era metis – fiul unui plantator şi al unei sclave – şi susţinuse public cauza foştilor sclavi, Gordon fusese luat în vizor de Eyre ca instigator; Eyre fusese cel care îl demisese din magistratură în urmă cu trei ani. Acum, ca să se asigure că va scăpa definitiv de el, a pus să fie arestat şi mutat din Kingston în zona unde acţiona legea marţială. După un proces rapid, Gordon a fost găsit vinovat de incitare la revoltă – parţial pe baza unor depoziţii scrise foarte dubioase. A fost spânzurat pe 23 octombrie.

Răscoala din Morant Bay a fost zdrobită categoric şi fără milă; dar plantatorii albi care apreciaseră modul în care Eyre a rezolvat criza aveau să sufere un şoc – la fel ca Eyre însuşi. După ce iniţial fusese lăudat de secretarul pentru colonii pentru „spiritul, energia şi judecata" lui, Eyre a rămas stupefiat când a aflat că se instituise o comisie regală care urma să cerceteze felul cum acţionase şi că era temporar înlocuit în poziţia de guvernator. Această reacţie împotriva tacticilor lui brutale apăruse în rândul membrilor Societăţii Antisclavie din Marea Britanie şi din Străinătate, care păstrau încă vie vechea flacără a aboliţionismului şi considerau că folosirea legii marţiale de către Eyre reprezentase o revenire la vechile practici din perioada sclaviei. În îndepărtata Africă, până şi David Livingstone a aflat de chestiune şi a izbucnit:

> Anglia e în urmă. Speriaţi în primii ani de viaţă de mamele lor cu „Bau-bau cel negru", şi-au ieşit din fire de spaimă din cauza unei revolte, iar vânătorii de senzaţional, cei care scriu şi joacă rolul „băieţilor îngrozitori" care le sperie pe mătuşici, spun că emanciparea din sclavie a fost o greşeală. „Negrii din Jamaica erau la fel de sălbatici ca atunci când au părăsit Africa." Puteau să se exprime şi mai dur, spunând, la fel ca prostimea... care se adună la fiecare execuţie de la Newgate.

Campania împotriva lui Eyre s-a întins însă repede dincolo de ceea ce unul dintre apărătorii lui a numit „bătrânele din Clapham", implicându-i pe unii dintre marii intelectuali liberali ai epocii victoriene, printre care Charles Darwin şi John Stuart

Mill. Comitetul pe care l-au format nu s-a mulţumit cu demiterea lui din postul de guvernator, ci a cerut deschiderea a patru acţiuni în instanţă împotriva lui Eyre, începând cu acuzaţia de complicitate la crimă. Însă guvernatorul demis avea la rândul său susţinători influenţi: printre aceştia s-au aflat Thomas Carlyle, John Ruskin, Charles Dickens şi poetul laureat Alfred Tennyson. Nici una dintre acţiunile în judecată nu a avut câştig de cauză şi Eyre s-a putut retrage la Devon, cu o pensie guvernamentală, pe care a primit-o până când a murit, la vârsta de 86 de ani, în 1901.

Cu toate acestea, din momentul în care Eyre a părăsit Jamaica, vechiul regim al dominaţiei clasei plantatorilor a luat sfârşit. De atunci încolo, insula avea să fie guvernată direct de la Londra, prin intermediul guvernatorului; un Consiliu Legislativ dominat de cei numiţi de el avea să înlocuiască vechea Adunare. A fost un pas înapoi către vremurile de dinainte ca „guvernul responsabil" să le fi delegat coloniştilor britanici puterea politică; dar a fost un pas făcut în spirit mai degrabă progresist decât reacţionar, destinat să limiteze puterea plantocraţiei şi să protejeze drepturile jamaicanilor de culoare*. Aceasta avea să devină o trăsătură fundamentală a Imperiului Britanic târziu. La Whitehall şi Westminster, ideile liberale erau pe un trend ascendent, ceea ce însemna că statul de drept trebuia să aibă întâietate, indiferent de culoarea pielii. Dacă nu părea să se întâmple astfel, atunci voinţa adunărilor legislative trebuia pur şi simplu să fie ignorată. Cu toate acestea, coloniştii britanici – bărbaţii şi femeile de acolo – au considerat tot mai mult că sunt, nu doar legal, ci şi biologic, superiori celorlalte rase. În ceea ce-i privea, cei care îl atacaseră pe Eyre erau *bien pensants* ingenui care nu aveau experienţa sau nu înţelegeau condiţiile din colonii. Mai devreme sau mai târziu, aceste două viziuni – liberalismul de la centru şi rasismul de la periferia imperiului – urmau să se ciocnească din nou.

În anii 1860, rasa devenea o problemă în toate coloniile britanice, atât în India, cât şi în Jamaica; şi nimeni nu a luat chestiunea mai în serios decât comunitatea de afaceri anglo-indiană**. Jamaica era o economie în declin. India victoriană, în schimb, era în plin avânt. Sume imense de capital britanic erau investite într-o serie de industrii noi: filaturi de bumbac şi de iută, extracţia de cărbune şi producţia metalurgică. Nicăieri acest lucru nu era mai evident decât la Cawnpore, pe malul Gangelui: odinioară locul uneia dintre cele mai aprige lupte din timpul Răscoalei Şipailor, transformat în intervalul a doar câţiva ani într-un „Manchester al Orientului", un înfloritor centru industrial. Această transformare se datora în

* Nimeni nu s-a gândit nici măcar o clipă că aceasta s-ar fi realizat cel mai bine permiţându-le să fie reprezentaţi cu adevărat în Adunare şi în magistratură.

** Termenul „anglo-indian" este uneori folosit, în mod derutant, pentru a desemna indivizi cu filiaţie mixtă, britanică şi indiană. Am preferat să urmez practica victoriană, aceea de a folosi acest termen cu referire la rezidenţii britanici cu vechime în India, şi termenul „eurasiatic" cu referire la rodul uniunilor mixte din punct de vedere etnic.

mare măsură unor bărbaţi aspri, ca Hugh Maxwell. Familia sa - originară din Aberdeenshire - se stabilise în 1806 în district, unde a fost pionieră a cultivării plantei de indigo şi a bumbacului brut. După 1857 Maxwell şi cei asemenea lui au adus revoluţia industrială în India, importând maşini britanice de tors şi de ţesut şi construind filaturi după modelul britanic. În perioada dinaintea apariţiei energiei aburului India fusese lider mondial în torsul, ţesutul şi vopsitul manual. Britanicii au impus mai întâi tarife pentru produsele lor; apoi, când modul lor de producţie industrială alternativă s-a perfecţionat, au cerut comerţ liber. Acum erau decişi să reconstruiască India ca o economie manufacturieră care să folosească tehnologia britanică şi mâna de lucru indiană, ieftină.

Imaginea noastră despre India britanică tinde să fie cea a categoriilor sociale oficiale, a soldaţilor şi funcţionarilor publici descrişi atât de viu de Kipling, E.M. Forster şi Paul Scott. Prin urmare, este uşor să uităm cât de puţini erau în realitate. Numărul lor era de câteva ori mai mic decât cel al oamenilor de afaceri, plantatorilor şi profesioniştilor. Exista o profundă diferenţă de atitudine între cei angajaţi în funcţii guvernamentale şi comunitatea de afaceri. Cei ca Hugh Maxwell s-au simţit ameninţaţi de dezvoltarea unei elite indiene educate, nu în ultimul rând pentru că acest lucru însemna că ei nu ar fi fost indispensabili. La urma urmelor, de ce un indian educat corespunzător nu putea fi la fel de priceput să conducă o fabrică de textile ca un membru al familiei Maxwell?

Când oamenii se simt ameninţaţi de un alt grup etnic, reacţia lor este de obicei să-l discrediteze, pentru a-şi afirma propria superioritate. Aşa au făcut anglo-indienii după 1857. Chiar şi înainte de revoltă, segregarea se insinua între albi şi populaţia indigenă, un fel de apartheid neoficial care a împărţit oraşe precum Cawnpore în două: oraşul albilor, dincolo de cartierul „Civil Lines", şi „Blacktown", de partea cealaltă. Între ele se întindea ceea ce Kipling a numit „Linia de graniţă, unde se termină ultima picătură de sânge alb şi se instalează mareea de sânge negru". Pe când cei mai progresişti liberali de la Londra priveau către un viitor în care indienii vor participa la guvernare, anglo-indienii foloseau tot mai mult limbajul din sudul Americii pentru a-i discredita pe indigenii „negrotei". Şi se aşteptau ca legea să le susţină superioritatea.

Aceste aşteptări urmau să fie spulberate în 1880, când nou-formatul guvern Gladstone l-a numit vicerege pe George Frederick Samuel Robinson, conte de Grey şi marchiz de Ripon. Chiar şi regina Victoria a fost „cu totul surprinsă" să afle de numirea acestui personaj deosebit de progresist, care se întâmpla să fie şi convertit la catolicism (un punct negativ, în ochii ei). Regina i-a scris premierului, prevenindu-l că „o consider o numire problematică deoarece, deşi e un om foarte bun, este slab". Lui Ripon nu i-a luat mult ca să-i confirme îndoielile. Abia sosit la Calcutta, a început să se amestece în chestiuni pe care rezidenţii vechi în India, precum Hugh Maxwell, le luau foarte în serios.

Între 1872 şi 1883 a existat o diferenţă esenţială între puterile britanicilor magistraţi districtuali şi judecători de şedinţe din provinciile indiene - *Mofussil* - şi

cele ale omologilor lor indigeni*. Deşi ambele categorii erau funcţii publice sub contract, indienii nu aveau dreptul să prezideze procese ale unor inculpaţi albi în cazuri penale. În ochii noului vicerege, aceasta era o anomalie nejustificată, aşa că a cerut o propunere de lege care să o rezolve. Sarcina a căzut în seama lui Courtenay Peregrine Ilbert, consilier juridic în consiliul viceregelui. La fel de liberal ca şeful lui, Ilbert era în multe privinţe la antipodul lui Hugh Maxwell. De generaţii, familia lui Maxwell era născută şi crescută în India; Ilbert abia sosise acolo, un avocat mărunt, timid, care nu prea văzuse lumea dincolo de odăile lui de la Balliol şi de dormitorul lui de la Cancelarie. Cu toate acestea, el şi Ripon nu au ezitat deloc să pună principiile înaintea experienţei. În cadrul legal proiectat de Ilbert, indienilor cu calificările potrivite urma să li se permită să judece inculpaţi indiferent de culoarea pielii. Justiţia urma să fie oarbă în privinţa culorii, asemenea statuii legate la ochi care o reprezenta în grădinile Înaltei Curţi din Calcutta.

În practică, schimbarea afecta situaţia a doar douăzeci de magistraţi indieni. Pentru comunitatea anglo-indiană însă, propunerea lui Ilbert era un atac insuportabil la adresa statutului ei privilegiat. Reacţia la Legea lui Ilbert a fost atât de violentă, încât unii au numit-o „Revolta Albă". Pe 28 februarie 1883, la doar câteva săptămâni de la publicarea legii şi după un tir preliminar de scrisori mânioase către presă, câteva mii de oameni s-au adunat în interiorul impunătoarei clădiri în stil neoclasic a primăriei din Calcutta pentru a asculta o serie de discursuri incendiare împotriva funcţionarului public indian cu educaţie, dispreţuitul *„babu* bengalez". Acuzarea a fost condusă de impunătorul J.J.J. „King" Keswick, asociat principal la firma de ceai şi comerţ Jardine Skinner & Co. „Credeţi", şi-a întrebat Keswick publicul, „că judecătorii indigeni, după trei sau patru ani de şedere în Anglia, vor deveni atât de europenizaţi ca fire şi caracter încât vor fi în stare să judece, în cazul unor false acuzaţii împotriva europenilor, ca şi cum ar fi fost născuţi şi crescuţi astfel? Poate un etiopian să-şi schimbe culoarea pielii sau leopardul, petele?". Educaţia indienilor nu adusese nici un avantaj:

> Educaţia pe care le-a oferit-o guvernul ... o folosesc în batjocură, într-o atitudine de dispreţ... Iar aceşti oameni... strigă acum după putere, ca să judece şi să condamne neamul neînfricat a cărui bravură şi al cărui sânge au făcut din ţara lor ceea ce este ea astăzi şi i-au ridicat pe ei acolo unde sunt [!]

Pentru Keswick, să-i instruieşti pe indieni ca să devină judecători era total lipsit de sens, întrucât un indian era incapabil, atât prin naştere, cât şi prin educaţie, să judece un european. „În aceste circumstanţe", a încheiat el în urale tot mai puternice, „este oare de mirare că trebuie să protestăm - dacă vom spune că aceşti oameni nu sunt potriviţi să ne conducă, că nu pot să ne judece, că nu vom fi judecaţi de ei?". A fost o peroraţie depăşită în grosolănie doar de al doilea vorbitor important, James Branson:

---

* Nu era şi cazul oraşelor Bombay, Calcutta şi Madras.

Prea adevărat şi drept este că măgarul dă cu copita în leu. (*Aplauze furtunoase.*) Arătaţi-i cât de mult vă preţuiţi libertăţile; arătaţi-i că leul nu e mort; el doarme şi, pentru Dumnezeu, lăsaţi-l să se cutremure la gândul deşteptării. (*Urale şi strigăte din toate părţile.*)

De partea cealaltă a străzii, în sediul guvernului, Ripon era uimit de această reacţie vădit ostilă faţă de Legea Ilbert. „Recunosc", i-a mărturisit el secretarului pentru colonii, lordul Kimberley, „că habar nu aveam că un număr mare de englezi din India sunt animaţi de astfel de sentimente".

Merit să primesc dojenile ce se cuvin pentru că după o şedere de doi ani şi jumătate în India nu am aflat care sunt adevăratele sentimente ale anglo-indienilor faţă de indigenii în mijlocul cărora trăiesc. Acum le cunosc şi cunoaşterea aceasta îmi dă un sentiment vecin cu disperarea în privinţa viitorului acestei ţări.

Cu toate acestea, Ripon a decis să insiste, considerând că, „odată ce am abordat această chestiune, ar fi bine să o ducem la capăt şi să o soluţionăm pentru succesorii noştri". În opinia lui, chestiunea era limpede: India trebuia să fie condusă „în beneficiul poporului indian de toate rasele, clasele şi credinţele" sau „în interesul exclusiv al unui mic grup de europeni"?

Este de datoria Angliei să încerce ridicarea spirituală a poporului indian, să îl înalţe social, să îl educe politic, să îi promoveze progresul în domeniul prosperităţii materiale, în educaţie şi moralitate; sau elementul central al administraţiei ei va fi să menţină o putere precară asupra a ceea domnul Branson numeşte „o rasă supusă, care îi urăşte din străfunduri pe cei care au subjugat-o"?

Ripon avea dreptate, desigur. Opoziţia comunităţii de afaceri din Calcutta se baza nu doar pe prejudecăţile rasiale viscerale, ci şi pe îngustul interes personal: formulat simplu, oameni de felul lui Keswick şi Branson erau obişnuiţi ca legea să le fie favorabilă în *Mofussil*, unde se aflau plantaţiile de iută, mătase, indigo şi ceai ale companiilor pe care le deţineau. Acum însă, când opoziţia lor faţă de Legea Ilbert era făţişă, viceregele trebuia să se gândească şi la aspectele practice, nu doar la principii. Din nefericire, a îngăduit ca precedentul să-i dicteze tactica. După ce a lăsat să cadă bomba asupra comunităţii albilor, Ripon a părăsit Calcutta aproape imediat. Se apropia vara, la urma urmelor, şi nimic nu putea schimba obiceiul sacrosanct al viceregelui. Era timpul pentru călătoria lui anuală la Simla, aşa că a pornit spre Simla. Această retragere la munte nu a fost niciodată o opţiune pentru oamenii de afaceri din birourile din Calcutta; afacerile au continuat ca de obicei la şes, indiferent de temperatură. Spectacolul lui Ripon spălând putina la Simla nu avea să calmeze spiritele celor de seama lui „King" Keswick.

Tot către munte – la Chapslee, eleganta sa reşedinţă din Simla – se îndrepta şi autorul controversatei propuneri legislative. Strategia lui Ilbert era să rămână acolo până la finele verii, în speranţa că scandalul se va stinge. „Cât priveşte felul şi intensitatea emoţiilor pe care urma să le stârnească proiectul de lege", îi scria el neliniştit mentorului său de la Oxford, Benjamin Jowett, „eu unul nu am avut cunoştinţă... şi... în mod clar nu am anticipat o astfel de furtună". Altui prieten i-a scris: „Îmi pare foarte rău că măsura a scos la suprafaţă şi a sporit animozităţile de ordin rasial". De la Consiliul pentru Comerţ, prietenul lui, sir Thomas Farrer, i-a scris pentru a-l asigura pe Ilbert că opinia liberalilor îi era favorabilă:

> Lupta între pofta de a domina, mândria apartenenţei rasiale [şi] avariţia mercantilă... pe de o parte, şi adevăratul respect de sine, umanismul, justiţia pentru cei inferiori ţie, compasiunea (Predica-de-pe-muntism – ce cuvânt abominabil!), pe de altă parte, continuă, precum lupta dintre înger şi diavol... pentru sufletul omului.

Aşa cum sugerează cele de mai sus, Legea Ilbert polariza opiniile nu doar în India, ci şi în Anglia. Pentru liberalii ca Farrer, era vorba despre o luptă de ordin moral. Adepţii luminaţi ai Predicii de pe munte erau însă mai puţin numeroşi în Calcutta decât în Clapham. Adâncirea crizei pe seama Legii Ilbert era pe cale să ilustreze perfect pericolele ridicate de conducerea *de la* munte a unui continent.

În căldura toridă a verii din India, frământările s-au răspândit în toată ţara. S-au format comitete şi s-au strâns bani, în timp ce Anglo-India neoficială se mobiliza. Kipling a intervenit, acuzându-l pe Ripon de „schiţarea unei utopii negricioase, hrănind a lui *babu* vanitate/ cu basme despre dreptate – alese ca să-i ţină parte". Aceasta era politica viceregelui, s-a plâns scriitorul: „tulburări şi bâlbâieli şi o neîncetată ceartă". De la Cawnpore, Hugh Maxwell s-a alăturat şi el corului nemulţumiţilor. Conform declaraţiei lui dure, fusese o „lipsă de înţelepciune" din partea guvernului „să provoace atâta animozitate rasială". De ce nu reuşeau Ripon şi Ilbert să înţeleagă „cât de puţin în măsură este mintea indigenului să aprecieze şi să simpatizeze cu ideile europene de administrare a guvernului unei ţări şi al unui popor"?

Această „Revoltă Albă" a fost intim legată de amintirea Răscoalei Şipailor, petrecută cu doar 25 de ani înainte. Atunci fuseseră ucise toate femeile albe din Cawnpore – şi, aşa cum am văzut, apăruseră repede legende despre violuri, pe lângă crime, ca şi cum orice bărbat indian nu aştepta decât ocazia de a o silui pe cea mai apropiată *memsahib*. Într-un stil ciudat de asemănător, o temă recurentă a campaniei anti-Ilbert a fost ameninţarea pe care o reprezentau magistraţii indieni pentru englezoaice. După cum se exprima un anonim într-o scrisoare trimisă publicaţiei *Englishman*: „Soţia unui om poate fi luată pe sus pentru o ofensă imaginară şi... ce ar putea să le facă mai multă plăcere supuşilor noştri decât să hărţuiască şi să dezonoreze o nefericită europeană?... Cu cât e mai înaltă şi mai respectabilă poziţia soţului ei, cu atât mai mare e încântarea torţionarului ei". Scriind în acelaşi stil, un corespondent al *Madras Mail* voia să ştie: „Oare soţiile ne vor fi smulse din cămin sub false motive ca să fie judecate de bărbaţi ce nu

respectă femeile şi nu ne înţeleg, iar în multe privinţe ne urăsc?... Imaginaţi-vă, vă cer vouă, britanicilor, că ea e adusă dinaintea unui indigen pe jumătate dezbrăcat, pentru a fi judecată şi poate condamnată...". Un astfel de limbaj demasca unul dintre cele mai ciudate complexe ale Imperiului din perioada victoriană: nesiguranţa sexuală. Nu este o coincidenţă că intriga celor mai cunoscute romane ale Raj-ului – *O călătorie în India* de Forster şi *Perla coroanei* de Scott – încep cu o presupusă agresiune sexuală din partea unui bărbat indian asupra unei englezoaice, urmată de un proces prezidat de un judecător indian. Astfel de situaţii chiar au existat. În timp ce campania anti-Ilbert atingea apogeul, o englezoaică pe nume Hume şi-a acuzat măturătorul că a violat-o şi, deşi acuzaţia s-a dovedit ulterior falsă (de fapt, fuseseră amanţi), în atmosfera febrilă din acea perioadă ea a părut cumva să demonstreze ceea ce era de demonstrat.

Întrebarea este de ce ameninţarea unor judecători indieni care judecau englezoaice era atât de des legată de pericolul unui contact sexual între bărbaţi indieni şi femei din Marea Britanie. La urma urmelor, contactele între bărbaţi britanici şi indience nu erau deloc rare; până în 1888 existaseră chiar şi bordeluri care funcţionau legal, destinate soldaţilor britanici. Cumva însă legea Ilbert părea să ameninţe că va dărâma nu doar zidurile cazărmilor, ci şi pe cele ale dormitoarelor din bungalouri. 90.000 de albi, care aveau pretenţia să conducă 350 de milioane de oameni cu pielea brună, considerau că egalitatea în faţa legii era o cale care ducea direct la violul interrasial*.

Când Ripon a revenit în sfârşit de la Simla la Calcutta, în decembrie, a avut parte de o primire amestecată – sau mai degrabă divizată rasial. Când a traversat podul de la gară, străzile erau ticsite de indieni care aplaudau, ovaţionându-l pe „prietenul şi salvatorul" lor. La sediul guvernului a fost însă huiduit, fluierat şi persiflat de o mulţime formată din propriii lui concetăţeni, dintre care unul l-a numit chiar „ticălos bătrân". La dineurile publice, numai oficialităţile erau dispuse să bea în cinstea viceregelui. Au existat chiar zvonuri despre un complot care

* O posibilă sursă a acestei anxietăţi sexuale era conştientizarea faptului că linia presupus netă de demarcaţie între „albi şi negri" era, de fapt, destul de imprecisă. După două secole de contacte cu europenii, exista o populaţie de rasă mixtă considerabilă, ai cărei membri, numiţi de obicei „eurasiatici", erau angajaţi adeseori pe poziţii de nivel inferior din sectorul public (mai ales la căile ferate şi la telegraf). Repulsia faţă de „metisaj" a fost o trăsătură importantă a epocii victoriene târzii: Kipling a dedicat cel puţin două scurte povestiri „faptului" că nuanţa unghiilor unei femei era indiciul cel mai bun al purităţii sângelui ei (o culoare mai închisă a semicercului de la baza unghiei însemna ostracizare). Un soldat născut în India care a devenit celebru după Primul Război Mondial şi-a auzit mama exclamând atunci când tatăl lui şi-a aprins ţigara de la trabucul unei tinere birmaneze: „Felul ăsta de libertinaj a făcut ca Simla să fie populată de 30.000 de eurasiatici!". Faptul că majoritatea acestor legături erau între bărbaţi albi şi indience nu i-a împiedicat pe oameni să fantazeze despre relaţii sexuale între indieni şi englezoaice.

urmărea să-l răpească şi să-l trimită înapoi în Anglia. S-a incendiat până şi o efigie a nefericitului Ilbert.

Arătându-se slab, după cum prevăzuse regina – şi departe de a fi fost ajutat de vizita inoportună a fiului acesteia, ducele de Connaught, care l-a sancţionat pe Ripon ca fiind „cel mai mare caraghios din Asia" –, viceregele a cedat. Legea Ilbert a fost castrată, oferind inculpaţilor albi din orice proces penal prezidat de un magistrat indian dreptul de a cere un juriu în care nu mai puţin de jumătate dintre membri să fie englezi sau americani. Poate că pare cel mai abscons compromis care se poate imagina. A fost totuşi o cedare, şi încă una care mustea de pericole pentru viitorul Raj-ului. Pentru magistraţii indieni educaţi şi pentru prietenii lor, dispreţul cu care erau priviţi de către majoritatea anglo-indienilor era acum faţă. După cum remarca neliniştit unul dintre colegii lui Ilbert, tonul campaniei de presă împotriva legii fusese nesăbuit de dur. Scrisorile „dădeau pe dinafară de invective turbate şi de atacuri insultătoare şi abuzive îndreptate împotriva indigenilor, pe care orice paznic de cale ferată sau vechil al plantatorilor de indigo cere dreptul de a-i călca în picioare, ca un stăpân pe robii lui, fără să fie pedepsit în vreun fel". „Vălul politic pe care guvernul l-a aruncat întotdeauna peste relaţiile delicate dintre cele două rase" fusese cu „brutalitate rupt în două" de o „gloată care îşi agită pumnii pe sub nasul întregii populaţii indigene". Iar acum, aşa cum se temuse, consecinţa cu adevărat importantă a Legii Ilbert era dezvăluită: nu „Revolta Albă", ci reacţia pe care aceasta o provoca printre indieni. Absolut neintenţionat, Ripon a dat naştere unei reale conştiinţe naţionale a indienilor. După cum scria *Indian Mirror*:

> Pentru prima dată în istoria modernă, hinduşi, mahomedani, sikh, rajput, bengalezi, locuitori din Madras, Bombay, Punjab şi *purbiya* s-au unit pentru a alcătui o combinaţie constituţională. Rase şi clase sociale întregi, care niciodată nu manifestaseră vreun interes faţă de problemele ţării lor, îl exprimă acum cu un zel şi o onestitate care compensează cu asupra de măsură apatia lor anterioară.

La doar doi ani de la Revolta Albă s-a ţinut prima şedinţă a Congresului Naţional Indian. Deşi fondatorul lui britanic a dorit iniţial să canalizeze şi astfel să dezamorseze nemulţumirea indienilor, congresul va deveni repede creuzetul naţionalismului Indiei moderne*. Încă de la început, la el au participat membrii determinaţi ai clasei educate care se afla în slujba Raj-ului britanic, oameni ca Janakinath Bose şi un avocat din Allahabad, pe nume Motilal Nehru.

Fiul celui din urmă, Jawaharlal, va fi primul premier al Indiei independente. Subhas Chandra, fiul lui Bose, va conduce o armată împotriva britanicilor în al Doilea Război Mondial. Nu este exagerat să vedem în Revolta Albă originea îndepărtării familiilor lor de administraţia britanică.

---

* Congresul a fost fondat de Allan Octavian Hume, un funcţionar liberal din Serviciul Civil, dezgustat de campania anti-Ilbert.

India a fost centrul strategic al Imperiului Britanic. Dacă britanicii alienau elita anglicizată, fundamentul acela începea să se surpe. Dar oare se putea găsi un alt segment în societatea indiană care să pună umărul la susţinerea Raj-ului britanic? Deşi oarecum greu de crezut, unii au căutat alternativa la apartheidul asiatic în sistemul englez al claselor sociale.

Tory-entalismul

Multor oficiali britanici din India, care trudeau ani în şir într-o ţară de la capătul lumii, gândul la „acasă" – nu acel „acasă" simulat la Simla, ci acela adevărat, unde se puteau retrage într-o bună zi – le aducea alinare în arşiţa şesului. Însă, pe măsură ce epoca victoriană se apropia de sfârşit, amintirile despre casă ale expatriaţilor erau tot mai mult în conflict cu realitatea. Ei aveau o viziune nostalgică şi romantică despre o Anglie rurală neschimbată, cu moşieri şi pastori, cu căsuţe acoperite cu stuf şi localnici scorţoşi. Era, esenţialmente, o viziune *tory* despre o societate tradiţională, organizată pe niveluri ierarhice, condusă de latifundiari aristocraţi în spiritul paternalismului benefic. Se uita oarecum faptul că Marea Britanie era acum un gigant industrial, unde încă de la 1870 cei mai mulţi oameni trăiau în oraşe cu peste 10.000 de locuitori.

Un proces similar a avut însă loc şi în sens invers, în felul cum cei din Marea Britanie îşi imaginau India. „Ce-ar putea să ştie despre Anglia cei care nu cunosc decât Anglia?", se întreba Kipling la un moment dat, un reproş la adresa concetăţenilor lui care conduceau un imperiu global fără a fi pus vreodată piciorul dincolo de Insulele Britanice. Întrebarea putea să i-o pună la fel de bine şi reginei Victoria. Aceasta a fost încântată când parlamentul i-a conferit titlul de împărătească a Indiei (la propria ei sugestie), în 1877. Dar nici măcar nu s-a apropiat vreodată de India. Victoria a preferat ca India să vină la ea. În anii 1880, servitorul ei favorit era un indian pe nume Abdul Karim, cunoscut şi ca „Munshi" sau profesorul. El a însoţit-o la Osborne în 1887, personificarea Indiei aşa cum îi plăcea reginei să şi-o imagineze: politicoasă, curtenitoare, obedientă, loială. După puţin timp, regina-împărătească a mai adăugat o aripă la Osborne House, unde încăperea centrală era spectaculosul Salon Durbar. Lucrările au fost supervizate de Lockwood Kipling, tatăl lui Rudyard, şi au fost evident inspirate de interioarele bogat ornamentate din palatele mogule: părţi ale salonului par o versiune albă a Fortului Roşu din Delhi. Salonul Durbar oferă o altă viziune întoarsă spre trecut, care nu dă nici un indiciu despre noua Indie, cu căi ferate, mine de cărbune şi filaturi, pe care britanicii o construiau. Era felul tipic în care le plăcea britanicilor să vadă India în anii 1890. Era o fantezie.

Apoi, în 1898, guvernul conservator al marchizului de Salisbury a numit un vicerege a cărui întreagă carieră în India a fost o încercare de a transforma acea fantezie în realitate.

Pentru mulţi dintre contemporanii lui, George Nathaniel Curzon a fost o persoană cu totul insuportabilă. Născut într-o familie aristocratică din Derbyshire, căreia îi plăcea să-şi traseze genealogia până la Cucerirea Normandă, Curzon trecuse ca o săgeată prin Eton, Oxford, Camera Comunelor şi Biroul pentru India. De fapt, faimoasa lui aroganţă presupunea efort*. Lăsat în copilărie pe mâna unei guvernante nebune, era silit periodic să defileze prin sat purtând pe cap un uriaş coif conic pe care era scris „mincinos", „pârâcios" şi „laş". („Cred", medita el ulterior, „că nici un alt copil de familie bună şi bine situată nu a plâns vreodată atât de mult şi de îndreptăţit".) La şcoală, Curzon a fost „decis să fiu primul în ceea ce îmi propuneam să fac şi... eram decis să o fac în felul meu, nu al lor". Nici la Oxford – „acel scurt interval care trebuie să se interpună între Eton şi Guvern", după cum glumea cineva – nu a fost mai puţin ambiţios. Când examinatorii au refuzat să-i acorde nota maximă, Curzon a hotărât „să le arăt că au greşit", obţinând, unul după altul, Premiul Lothian, Premiul Arnold şi Bursa Colegiului All Souls. Margot Asquith nu a putut să nu fie impresionată de această „lucioasă siguranţă de sine". Satira altora a fost mai puţin amabilă. O caricatură a lui adresându-se de la tribună parlamentului era intitulată „O divinitate adresându-se gândacilor negri".

Când a fost numit vicerege, Curzon nu împlinise încă patruzeci de ani. Era o funcţie pentru care se simţea predestinat. În ultimă instanţă, magnifica reşedinţă a viceregelui de la Calcutta nu era oare o copie fidelă a conacului familiei lui de la Kedleston? Funcţia de vicerege, recunoştea el deschis, era „visul copilăriei mele, ambiţia împlinită a bărbăţiei mele şi concepţia mea cea mai înaltă despre datoria faţă de stat". În particular, Curzon se considera dator să restaureze în India controlul britanic, pe care liberalii ca Ripon îl subminaseră. Liberalii credeau că toţi oamenii trebuie să aibă drepturi egale, indiferent de culoarea pielii; aşa cum am văzut, anglo-indienii preferau un fel de apartheid, astfel încât o minoritate de albi să poată stăpâni masa de „negri". Dar pentru un aristocrat *tory*, cum era Curzon, societatea indiană nu putea fi atât de simplă pe cât presupuneau aceste două viziuni opuse. Crescut să se vadă într-o poziţie foarte aproape de vârful piramidei sociale, care pleca de la monarh în jos, Curzon era, mai presus de toate, însetat de ierarhie. El şi cei aidoma lui încercau să reproducă în Imperiu ceea ce admirau în trecutul feudal al Marii Britanii. Conducătorii britanici ai Indiei dintr-o generaţie anterioară se afundaseră în cultura indiană, pentru a deveni adevăraţi orientalişti. Curzon era ceea ce s-ar putea numi un „*tory*-entalist".

Trăsăturile principale ale Indiei feudale nu trebuiau căutate prea departe. Aşa-numitele „state princiare" acopereau aproape o treime din suprafaţa ei. Acolo, maharajahii tradiţionali au rămas conducători doar cu numele, căci în realitate se aflau sub ochiul vigilent al unui Secretar Privat britanic (un rol jucat în alte imperii orientale de cei având titlul de „mare vizir"). Chiar şi în zonele conduse direct

---

* A fost satirizat concis în versuri: „Mă numesc George Nathaniel Curzon,/ Şi sunt total înfumurat ca om,/ Am pielea roz, părul mi-l pomădez/ Pe săptămân-o dat' la Blenheim cinez".

de britanici, cele mai multe dintre districtele rurale erau dominate de moşierii aristocraţi indieni. După părerea lui Curzon, aceşti oameni erau conducătorii naturali ai Indiei. Aşa cum el însuşi a pomenit într-un discurs la Adunarea Universităţii din Calcutta în 1905:

> Am crezut întotdeauna neclintit în existenţa continuă a statelor indigene din India şi am dorit mereu binele prinţilor indigeni. Dar cred în ei nu ca în nişte relicve, ci ca în conducători, nu ca în nişte marionete, ci ca în nişte factori activi ai administraţiei. Vreau ca ei să împartă responsabilităţile în aceeaşi măsură ca şi gloria conducerii britanice.

Genul de oameni la care se gândea Curzon erau cei precum maharajahul din Mysore, care în 1902 a primit un nou Secretar Privat în persoana lui Evan Machonochie. Maharajahul era, cel puţin în teorie, moştenitorul tronului lui Tipu Sultan, odinioară unul dintre cei mai periculoşi duşmani ai Companiei Indiilor de Est. Vremurile acelea apuseseră însă de mult. Maharajahul fusese educat de un funcţionar superior al Serviciului Civil, sir Stuart Fraser; şi se considera, aşa cum îşi amintea Machonochie, „că un secretar privat provenit din acelaşi serviciu şi având educaţia necesară ar putea să-l scape pe Înălţimea Sa de munca plicticoasă, să-i arate câteva dintre metodele noastre de a scăpa de muncă şi, suprimându-i propria personalitate, să exercite oarecare influenţă în direcţia dorită". Relatarea lui Machonochie despre cei şapte ani petrecuţi la curtea din Mysore arată limpede că de la astfel de prinţi se aştepta să joace rolul de marionete:

> Înălţimea Sa... pe umerii tineri poartă un cap cu o gândire de o extraordinară maturitate care nu l-a împiedicat totuşi să se bucure copilăreşte şi din inimă de sporturile bărbăteşti... [Mai] avea şi gustul şi cunoştinţele necesare pentru a aprecia muzica occidentală, la fel ca şi pe a lui...
> [Între timp] noi ne-am pus pe treabă, am curăţat mahalalele, am îndreptat şi am lărgit drumurile, am instalat un sistem de canalizare de suprafaţă, care duce la canalele principale şi deversează în bazine septice, am asigurat cazare pentru populaţia strămutată şi, în general, am organizat lucrurile.

Maharajahul playboy – bogat, occidentalizat şi slăbit până la impotenţa politică – avea să devină o figură familiară în toată India.

În schimbul administrării regatelor în numele lor şi al acordării unor stipendii generoase, britanicii aşteptau un singur lucru: loialitate slugarnică. În general, au obţinut-o. Când Curzon a făcut o vizită „viceregală" la Nashipur, i s-a oferit o poezie compusă special pentru a marca ocazia:

> Bun venit Vă spunem, o, Vicerege, Măreţ Conducător al Indiei,
> Iată! Mii de ochi aşteaptă nerăbdători să Vă vadă!
> Avem inimile pline de bucurie transcendentă,
> Binecuvântaţi suntem şi dorinţele ni-s împlinite;
> Iar Nashipur sfinţit e de atingerea Picioarelor Domniei Voastre.

Glorioasă şi măreaţă este cârmuirea Angliei în India.
Binecuvântat poporul care are un conducător atât de binevoitor.
Mereu V-aţi gândit la bunăstarea supuşilor Domniei Voastre;
Iubiţi şi protejaţi de Voi ca de un tată bun la suflet;
O! Unde am mai putea găsi un Conducător Nobil ca Domnia Voastră?

Unde, într-adevăr?

De fapt, preocuparea lui Curzon pentru ierarhie nu era nimic nou. Ca vicerege, lordul Lytton, tovarăşul romantic al lui Disraeli, fusese şi mai extravagant în speranţele sale legate de o „nobilime feudală" indiană, după principiul că „cu cât mergi mai mult spre est, cu atât mai importantă devine linguşeala". Lytton încercase chiar să creeze un nou departament în Serviciul Civil din India special dedicat fiilor aristocraţiei orientale. Scopul, explicat de un funcţionar din Punjab în 1860, era să „obţină ataşamentul faţă de stat prin concesii acordate la timp... al unui grup de oameni, răspândiţi în toată ţara, importanţi prin proprietăţi şi ranguri". *Tory*-entalismul nu era însă limitat la India. În Tanganyika, sir Donald Cameron a căutat să consolideze legăturile de la „ţăran... şi până la conducătorul lui, dintre conducător şi subşef, dintre subşef şi şef, dintre şef şi funcţionarul districtual". În Africa de Vest, lordul Kimberley a considerat că e mai bine „să nu am nimic de-a face cu «indigenii educaţi», ca grup. Nu voi trata decât cu şefii ereditari". Lady Hamilton, soţia guvernatorului din Fiji, îi considera pe şefii autohtoni egalii ei din punct de vedere social (nu însă şi pe bona englezoaică a copiilor ei). „Toţi orientalii tratează cu maximă consideraţie un lord", insista George Lloyd înainte de a-şi prelua sarcinile ca proaspăt înnobilat Înalt Comisar în Egipt. Scopul Imperiului, susţinea Frederick Lugard, arhitectul imperiului britanic din Africa de Vest, era „menţinerea sistemului tradiţional de conducere, ca o fortăreaţă a securităţii sociale într-o lume în schimbare... Categoria cu adevărat importantă era statutul". Lugard a inventat o întreagă teorie a „conducerii indirecte" – antiteza conducerii directe care le fusese impusă plantatorilor jamaicani în 1865 –, conform căreia autoritatea britanică putea fi menţinută cu costuri minime, prin delegarea întregii puteri la nivel local, către elitele existente, şi menţinerea în mâinile britanicilor doar a elementelor esenţiale ale autorităţii centrale (mai ales a băierilor pungii).

Pe lângă restaurarea, păstrarea sau (acolo unde era necesar) inventarea ierarhiilor tradiţionale, a fost structurată şi o ierarhie administrativă proprie a Imperiului. Protocolul în India a fost strict guvernat de „ordinea priorităţii", care în 1881 consta în nu mai puţin de 77 de ranguri diferite. În tot imperiul, funcţionarii oficiali îşi doreau să adere la Ordinul Sfântul Mihail şi Sfântul Gheorghe, fie ca CMG (*Call Me God* [„Spuneţi-mi Dumnezeu"]), KCMG (*Kindly Call Me God* [„Rog amabil să mi se spună Dumnezeu"]) şi, rezervat rangului de top al guvernatorilor, GCMG (*God Calls Me God* [„Dumnezeu îmi spune Dumnezeu"]). Conform declaraţiei lordului Curzon, a existat „un apetit de nepotolit [în rândul] comunităţii anglofone din toată lumea pentru titluri şi prioritate".

Mai exista, Curzon era sigur de asta, şi pofta pentru arhitectura grandioasă. Sub conducerea lui, Taj Mahal şi Fatehpur Sikri au fost restaurate, iar în Calcutta

s-a ridicat monumentul închinat reginei Victoria. Este semnificativ că locul care i-a displăcut cel mai mult lui Curzon a fost unul pe care victorienii înşişi îl construiseră de la zero: Simla. Curzon se plângea că oraşul era „doar o suburbie pentru clasa de mijloc, pe un vârf de deal, nimic mai mult", unde a fost nevoit să ia prânzul cu „un grup de tineri pe care nu-i interesau decât poloul şi dansul". Reşedinţa viceregelui i se părea odios de vulgară familiei Curzon. („Mă străduiesc permanent să nu fiu dezamăgită", mărturisea lady Curzon. „Un milionar din Minneapolis ar fi încântat aici.") Cei în compania cărora cinau îi făceau să se simtă ca şi cum ar fi luat cina „în fiecare zi în odaia menajerei, împreună cu majordomul şi cu camerista doamnei". Era atât de rău, încât şi-au făcut obiceiul să mănânce pe un câmp de lângă terenul de golf din Simla. Adevărul trist era că britanicii din India erau pur şi simplu de o insuportabilă banalitate.

Culmea *tory*-entalismului lui Curzon a fost Durbarul de la Delhi din 1903, o spectaculoasă afişare de pompă şi de ceremonii pe care a organizat-o personal, pentru a marca urcarea pe tron a regelui Eduard al VII-lea. Durbarul – sau „încurzonarea", aşa cum a fost poreclit – a reprezentat expresia perfectă a viziunii pseudo-feudale a viceregelui despre India. Momentul central a fost o procesiune cu elefanţi, bogată în simboluri, în care prinţii indieni au jucat un rol marcant. Aşa cum a observat cineva, a fost

> o imagine magnifică şi nici o descriere nu poate oferi o idee adecvată despre caracterul acestei sărbători, despre strălucirea culorilor şi figurile în veşnică schimbare, varietatea de *howdah* şi de harnaşamente şi minunăţia costumelor care îi înveşmântează pe Şefii ce urmează cortegiul viceregelui... Un murmur de admiraţie, întrerupt de scurte urale, se ridică dinspre mulţime.

Erau cu toţii acolo, de la *begum* din Bhopal până la maharajahul din Kapurtala, legănându-se pe spatele elefanţilor, în urma marelui mahăr. Un jurnalist care relata manifestările de Durbar a „reţinut imaginea regilor cu bărbi negre, care se legănau încolo şi încoace cu fiecare mişcare a giganticilor lor bidivii... Imaginea nu era de crezut pentru acest secol al XIX-lea al nostru". În toiul acestei feerii, a sosit un mesaj pentru absentul rege-împărat, care exprima atât de clar punctul de vedere al viceregelui, încât numai Curzon ar fi putut să-l scrie:

> Imperiul Său este puternic... pentru că respectă libertăţile şi păstrează demnităţile şi drepturile tuturor vasalilor şi supuşilor săi. Elementul-cheie al politicii britanice în India a fost conservarea celor mai bune caracteristici în structura societăţii autohtone. Prin intermediul acestei politici am ajuns să repurtăm acest minunat succes: recunoaştem în el un instrument garantat al altor triumfuri în viitor.

Exista totuşi un neajuns fatal în toate acestea*. Durbarul a fost un spectacol splendid, fără îndoială; dar era doar o faţadă a puterii, şi nu realitatea. După armata indiană,

---

* Şi nu numai faptul că mulţi dintre prinţii indieni detestau în secret maniera „de director de şcoală" în care Curzon era înclinat să-i trateze. Curzon a reuşit chiar să îi supere în momentul apoteozei lor la Durbar prin faptul că a omis să le întoarcă vizitele.

adevărata temelie a puterii britanice nu erau maharajahii călare pe elefanţii lor, ci elita de avocaţi şi funcţionari civili anglicizaţi creată de Macaulay. Însă tocmai pe aceştia Curzon îi considera o ameninţare. Şi s-a ferit insistent de aşa-zişii „*babu* bengalezi". Când a fost întrebat de ce sunt atât de puţini indigeni promovaţi în sistemul de administraţie publică aflat în subordinea lui, el a răspuns dispreţuitor: „Indigenul pus într-o poziţie superioară este posibil să nu se ridice la înălţimea [sarcinii], nu poate atrage respectul subordonaţilor lui, europeni sau chiar autohtoni, şi este mai degrabă înclinat să abdice sau să o ia la fugă".

La doar doi ani după Durbar, Curzon a lansat un atac premeditat la adresa *babu*. A anunţat - aparent de dragul eficienţei administrative - că patria lor, Bengal, va fi divizată în două. Fiind dubla capitală a Bengalului şi a Indiei, Calcutta era baza politică a Congresului Naţional Indian, care deja nu mai era (dacă fusese vreodată) o simplă supapă de siguranţă pentru nemulţumirile indigenilor. Curzon ştia foarte bine că planul lui de divizare va ataţa mişcarea naţionalistă emergentă. Aşa cum singur a spus, capitala era „centrul de unde era manipulat Partidul Congresului... Orice măsură rezultată care ar despărţi populaţia vorbitoare de bengali... sau care ar slăbi influenţa clasei avocaţilor, ce au în mâna lor întreaga organizaţie, este detestată puternic şi pătimaş de aceştia". Măsura a fost atât de nepopulară, încât a provocat cel mai dur episod de violenţă politică de la Răscoala Şipailor.

Naţionaliştii au organizat, pentru început, un boicot asupra mărfurilor britanice, invocând idealul *swadeshi*, autosuficienţa economică a Indiei. Aceasta a fost strategia sprijinită de moderaţi precum Rabindranath Tagore*. Au avut loc greve şi demonstraţii frecvente. Dar unii protestatari au mers mai departe. În tot Bengalul s-a produs o explozie de atacuri violente asupra administratorilor britanici, inclusiv mai multe atentate la viaţa guvernatorului. La început autorităţile au presupus că autorii violenţelor erau indieni săraci şi needucaţi. Dar la 30 aprilie 1908, când două englezoaice au fost ucise de o bombă care îl viza pe judecătorul districtual din Mazafferpur, J.D. Kingsford, raidurile poliţiei au descoperit un adevăr mult mai tulburător: era vorba despre o ameninţare cu totul diferită de aceea a şipailor răsculaţi în 1857. Aceia fuseseră simpli soldaţi care îşi apărau cultura religioasă tradiţională de amestecul britanic. Acum însă era vorba de terorism modern: naţionalism extrem plus nitroglicerină. Iar capii răutăţilor erau orice, numai soldaţi săraci nu. Una dintre organizaţiile teroriste, cunoscută sub numele de Anushilan Samiti, era condusă de Pramathanath Mitra P. Mitra, un avocat pledant de la Înalta Curte din Calcutta. Când Divizia Specială a descins la cinci adrese absolut respectabile din Calcutta, le-au găsit ticsite cu echipamente pentru fabricarea

---

* O gravă lovitură a fost dată respectului de sine al elitei literare britanice atunci când lui Tagore i s-a decernat Premiul Nobel pentru literatură, în 1913. George Bernard Shaw l-a numit batjocoritor „Stupendranath Begorr" [*stupid* - „prost", *beggar* - „cerşetor", n.tr.] - o ironie ieftină care ilustrează cât de răspândită devenise aversiunea faţă de bengalezii educaţi.

bombelor artizanale. Au fost arestaţi douăzeci şi şase de tineri – nu soldaţi, cum se suspecta, ci membri ai elitei brahmanilor din Bengal.

Cei care ulterior au fost judecaţi la Alipore proveneau din cele mai respectabile familii. Unul dintre acuzaţi, Aurobindo Ghose, fusese şef de clasă la St. Paul's School din Londra şi bursier la King's College, Cambridge. S-a dovedit că avea aceeaşi vârstă cu unul dintre magistraţii care îl judecau ; Ghose fusese mai bun decât el la greacă la examinarea pentru Serviciul Civil şi nu reuşise să obţină un post doar pentru că nu trecuse testul de călărie. Aşa cum remarca unul dintre ceilalţi avocaţi britanici implicaţi în cazul cu pricina, era

> o chestiune regretabilă că un om de calibrul mintal al lui Arabindo [*sic*] a fost respins de Serviciul Civil pe temeiul că nu putea sau nu voia să călărească un cal... Dacă i s-ar fi găsit o poziţie în sistemul educaţional al Indiei cred că ar fi ajuns departe nu doar în plan personal, ci ar fi sudat şi mai puternic legăturile care îi unesc pe concetăţenii lui cu ai noştri.

Era însă prea târziu pentru regrete. Britanicii hotărâseră să creeze indieni după chipul şi asemănarea lor. Acum, înstrăinându-şi această elită anglicizată, produseseră un monstru de felul lui Frankenstein. Aurobindo Ghose personifica naţionalismul care avea să se manifeste în curând pe tot întinsul imperiului, tocmai pentru că era produsul educaţiei englezeşti supreme.

Cu toate acestea, cazul Alipore se dovedea diferit de procesele de la Morant Bay din urmă cu peste patruzeci de ani. În locul judecăţii sumare de atunci, acest proces a durat aproape şapte luni şi, până la urmă, Aurobindo Ghose a fost achitat. Chiar şi pedeapsa cu moartea la care fusese condamnat şeful grupului – fratele său, Barendra Kumar Ghose – a fost ulterior comutată, în ciuda faptului că în timpul procesului recunoscuse că a aprobat asasinarea procurorului-şef. Umilinţa finală a venit în 1911, când decizia de împărţire a Bengalului a fost revocată. Aceasta avea să aştepte – în mod ironic – până la independenţa Indiei. Această demonstraţie de slăbiciune nu fusese calculată să pună stavilă terorismului. Şi nu a făcut-o.

Între timp însă, britanicii concepuseră un mod mai bun de a pedepsi nesupusa capitală a Bengalului. Au decis să mute sediul guvernului la Delhi, fosta capitală a împăraţilor moguli. Odinioară, înainte de apariţia enervanţilor *babu*, Calcutta fusese sediul natural al unui imperiu a cărui forţă motrice era profitul. Delhi va fi un sediu mult mai potrivit cu epoca *tory*-entală, iar New Delhi va fi expresia supremă a snobismului nemăsurat al acelei epoci.

Ghinionul lui Curzon a fost că nu a rezistat în funcţie suficient de mult pentru a vedea cum oraşul de carton pe care îl construise pentru Durbar devine un oraş adevărat, din piatră roz, lucioasă. Arhitecţii oraşului New Delhi, Herbert Baker şi Edwin Lutyens, nu se îndoiau că obiectivul lor era să ridice un simbol al puterii britanice care să egaleze realizările mogulilor. Au înţeles imediat că aceasta urma să fie moştenirea de neşters a Imperiului *tory*-ental ; aşa cum a mărturisit Lutyens însuşi, simplul fapt de a se afla în India îl făcea să se simtă „foarte *tory* şi feudal

în manieră pre-*tory*" (de altfel, s-a însurat cu fiica lordului Lytton). Baker şi-a dat repede seama de „postura politică a unei capitale politice"; scopul, s-a gândit el, era „să ofere sentimentul indian acolo unde acesta nu intra în conflict cu principiile măreţe, aşa cum ar trebui să facă guvernul". Ceea ce au creat cei doi a fost o realizare uimitoare, capodopera arhitecturală a Imperiului Britanic. New Delhi este, fără îndoială, grandios. Palatul Viceregelui acoperea o suprafaţă de 18.200 de metri pătraţi şi era deservit de un personal compus din 6.000 de servitori şi 400 de grădinari, dintre care 50 erau folosiţi exclusiv pentru a alunga păsările. Dar, incontestabil, palatul este minunat. Ar trebui să fii un antiimperialist neînduplecat ca să nu te impresioneze spectacolul schimbării gărzilor în faţa clădirii care acum este Palatul Prezidenţial, cu turnurile şi cupolele lui sclipind în razele ceţoase ale răsăritului. Cu toate acestea, mesajul politic transmis de New Delhi este limpede; atât de limpede, încât nu mai trebuie să fie dedus din simbolismul arhitecturii. Pentru că Baker şi Lutyens şi-au încoronat creaţia cu o inscripţie pe zidul Secretariatului, probabil cea mai condescendentă din întreaga istorie a Imperiului:

LIBERTATEA NU COBOARĂ ASUPRA
UNUI POPOR. OAMENII UNUI POPOR TREBUIE SĂ SE ÎNALŢE EI ÎNŞIŞI SPRE
LIBERTATE. ACEASTA ESTE O BINECUVÂNTARE CARE TREBUIE
MAI ÎNTÂI CÂŞTIGATĂ, CA SĂ TE POŢI BUCURA DE EA.

Nu sunt, cu siguranţă, cuvintele lui Curzon, dar nota lor infatuată este cum nu se poate mai curzoniană.

Ironia supremă a fost că această extravaganţă arhitecturală a fost plătită de nimeni altul decât contribuabilul indian. În mod clar, înainte de a-şi câştiga libertatea, indienii vor trebui să plătească în continuare privilegiul de a fi conduşi de britanici.

Oare acesta era un privilegiu pentru care merita să plătească? Britanicilor li se părea de la sine înţeles că da. Însă şi Curzon recunoscuse odată că administraţia britanică „poate fi bună pentru noi; dar nu este nici la fel de bună, nici cu totul benefică pentru ei". Naţionaliştii indieni erau de acord cu asta, plângându-se că bogăţia Indiei se prelingea în buzunarele străinilor. Astăzi ştim că această scurgere – datoria colonială calculată în funcţie de excedentul comercial al coloniei – se ridica la doar puţin peste 1% din produsul intern net anual al Indiei între 1868 şi 1930. Era mult mai puţin decât „scurseseră" olandezii din imperiul lor din Indiile de Est, sumă care s-a ridicat la 7-10% din produsul intern net al Indoneziei, în aceeaşi perioadă.

De cealaltă parte a bilanţului contabil erau imensele investiţii britanice în infrastructura Indiei, în sistemele de irigaţii şi în industrie. Până în anii 1880, britanicii investiseră 270 de milioane de lire sterline în India, nu mai puţin de o cincime din întreaga sumă investită în teritoriile de peste mări. În 1914 suma se ridicase la 400 de milioane de lire. Britanicii au mărit de opt ori suprafaţa terenurilor irigate, astfel încât, în momentul desfiinţării Raj-ului, un sfert din totalul

terenurilor era irigat, în comparaţie cu doar 5% în perioada mogulă. Au creat de la zero o industrie extractivă de cărbune, care în 1914 producea aproape 16 milioane de tone pe an. Au sporit de zece ori numărul unităţilor textile de prelucrare a iutei. Au existat îmbunătăţiri însemnate în sectorul sănătăţii publice, ceea ce a mărit cu unsprezece ani media speranţei de viaţă în India*. Britanicii sunt cei care au introdus chinina ca mijloc profilactic împotriva malariei, au implementat programe publice de vaccinare împotriva variolei – de multe ori în pofida opoziţiei localnicilor – şi au făcut eforturi pentru îmbunătăţirea sistemului urban de alimentare cu apă, adesea responsabil de holeră şi alte boli. Şi chiar dacă este pur şi simplu imposibil de cuantificat, e greu de crezut că nu existau şi câteva avantaje în a fi guvernat de o birocraţie atât de incoruptibilă precum Serviciul Civil Indian. După declararea independenţei, Chaudhuri, un anglofil cu totul special, a fost concediat de la postul All India Radio pentru că îşi dedicase cartea, *Autobiography of an Unknown Indian*, „memoriei Imperiului Britanic în India... pentru că tot ceea ce era bun şi viu în noi era făcut, format şi accelerat de acelaşi Imperiu Britanic". Era o exagerare intenţionată. Dar avea şi un sâmbure de adevăr care i-a înfuriat, bineînţeles, pe criticii săi naţionalişti.

Este drept, indianul obişnuit nu a devenit mult mai bogat sub administraţia britanică. Între 1757 şi 1947, produsul intern brut pe cap de locuitor a crescut în Marea Britanie cu 347%, în termeni reali, iar cel din India doar cu 14%. O parte considerabilă din profiturile care au crescut pe măsură ce economia indiană s-a industrializat au mers către agenţiile britanice administratoare, la bănci sau la acţionari, în ciuda faptului că nu au lipsit niciodată investitorii şi antreprenorii indieni pricepuţi. Comerţul liber, impus Indiei în secolul al XIX-lea, i-a expus pe producătorii indigeni concurenţei europene ucigătoare, într-o perioadă când Statele Unite, acum independente, îşi protejau industriile incipiente în spatele unui zid de taxe vamale ridicate. În 1896, filaturile indiene nu furnizau decât 8% din consumul indian de ţesături**. Nu trebuie uitat nici faptul că muncitorii cu contract de servitute asigurau cea mai mare parte a mâinii de lucru ieftine de care a depins ulterior economia britanică imperială. Între 1820 şi 1920, aproape 1,6 milioane de indieni au părăsit India pentru a munci în colonii din Oceanul Indian şi Oceanul Pacific, din Caraibe şi din Africa, de la plantaţiile de cauciuc din Malaya până la fabricile de zahăr din Fiji. Condiţiile în care călătoreau şi munceau nu erau adeseori cu mult mai bune decât cele ale sclavilor africani în urmă cu un secol. Iar eforturile susţinute ale unor funcţionari publici ca Machonochie nu au putut împiedica teribila foamete din 1876-1878 şi 1899-1900. De altfel, în primul caz, predilecţia britanicilor

* De la 21 de ani la 32. Cu toate acestea, în aceeaşi perioadă (între 1820 şi 1950), speranţa de viaţă a britanicilor crescuse de la 40 la 69 de ani.

** Situaţia s-a schimbat totuşi în perioada interbelică. În 1945, filaturile indiene acopereau trei sferturi din consumul intern.

pentru economia de tip *laissez-faire* a înrăutăţit situaţia*. Dar oare indienilor le-ar fi mers mai bine sub moguli? Sau sub olandezi, dacă tot a venit vorba, ori sub ruşi?

Poate părea neîndoielnic că le-ar fi fost mai bine sub o administraţie indiană. Faptul era fără îndoială adevărat din punctul de vedere al elitelor conducătoare pe care britanicii le deposedaseră de putere şi a căror parte din venitul naţional, în jur de 5%, şi-o însuşiseră pentru propriul consum. Dar pentru majoritatea indienilor era mult mai puţin impede dacă viaţa li s-ar fi îmbunătăţit într-un stat independent. Sub administraţia britanică, procentul din totalul veniturilor după impozitare care revenea în economia sătească a crescut de la 45% la 54%. Întrucât sectorul respectiv reprezenta circa trei sferturi din totalul populaţiei, nu încape îndoială că dominaţia britanică a redus inegalităţile din India. Şi chiar dacă britanicii nu au crescut cu mult veniturile indienilor, situaţia acestora ar fi fost probabil mai precară sub guvernarea unui regim mogul restaurat dacă Răscoala ar fi avut succes. China nu a prosperat sub stăpânirea chineză.

În realitate, aşadar, naţionalismul indian a fost alimentat nu de sărăcirea celor mulţi, ci de înlăturarea puţinilor privilegiaţi. În epoca lui Macaulay, britanicii creaseră o elită indiană anglofonă şi educată în stil englezesc, o clasă de funcţionari publici auxiliari, de care a ajuns să depindă sistemul lor administrativ. Cu timpul, aceşti oameni au ajuns în mod firesc să aspire la participarea, într-o oarecare măsură, la guvernarea ţării, exact aşa cum prezisese Macaulay**. Dar în epoca lui Curzon ei au fost respinşi, în favoarea maharajahilor decorativi, însă în bună măsură defuncţi din punct de vedere politic.

Rezultatul a fost că în anii de apus ai reginei-împărătese dominaţia britanică în India a fost aidoma unuia dintre acele palate pe care Curzon le iubea atât de mult. Era pur şi simplu splendidă pe dinafară. Dar la subsol servitorii erau ocupaţi să transforme pardoselile în lemne de foc.

Corăbiile noastre se pierd în zări chemate;
Pe dune şi coline focuri pier:
Priviţi! A noastră veche vanitate
E una cu Ninive ori cu Tir!
Jude al neamurilor, izbăveşte-ne acum,
Să nu uităm - să nu uităm!

Kipling a scris această elegie, *Recessional*, în 1897, dându-le fiori de spaimă concetăţenilor lui la celebrarea Jubileului de Diamant al reginei Victoria. Sigur

---

* Este totuşi lipsit de sens să comparăm încrederea britanicilor în liberul schimb din timpul foametei din 1877 cu politica de genocid a naziştilor împotriva evreilor. Viceregele, lordul Lytton, greşea fără îndoială când îşi imagina că forţele pieţei libere vor fi suficiente pentru a-i hrăni pe cei flămânzi după seceta catastrofală din 1876. Dar *intenţia* lui nu a fost una criminală. A lui Hitler, da.

** „Faptul că am găsit un mare popor afundat în cele mai adânci străfunduri ale sclaviei şi superstiţiilor, că l-am condus astfel încât să-l facem dornic şi capabil de toate privilegiile cetăţeneşti poate cu adevărat să fie considerat titlul nostru de glorie."

este că, asemenea mândrelor cetăţi Ninive şi Tir, cele mai multe dintre realizările lui Curzon nu au durat. Ca vicerege, s-a străduit cu tot zelul şi siguranţa lui de sine pentru a face mai eficientă guvernarea britanică în India. A crezut cu tărie că fără India Marea Britanie va decădea de la poziţia de „cea mai mare putere a lumii" la una de „mâna a treia". Dar el voia să modernizeze administraţia britanică, nu India. Întocmai ca vechilor monumente indiene, voia să le dea prinţilor indieni un ordin de conservare, să umple clădirile de patrimoniu cu o aristocraţie de încredere, cu oameni „aleşi". Nu a fost o acţiune realistă.

Curzon va deveni lord al Sigiliului Privat în 1915 şi secretar pentru Afaceri Externe în 1919. Cu toate acestea, nu a ajuns niciodată la funcţia cea mai înaltă, pe care şi-o dorea atât de mult. Nu a fost luat în considerare pentru şefia Partidului Tory după ce un memorandum confidenţial l-a descris ca „reprezentant al secţiunii conservatorismului privilegiat" care nu-şi mai avea locul „în această eră a democraţiei". Putea la fel de bine să fie un epitaf pentru întregul proiect *tory*-entalist.

Parlamentarul Arthur Lee l-a întâlnit odată pe lordul Curzon la Muzeul Madame Tussaud, „privind cu atenţie concentrată, dar cu o urmă de dezamăgire, la propria sa efigie în ceară". Ar fi fost mult mai dezamăgit să vadă statuile reginei-împărătese şi ale feluriţilor proconsuli imperiali care stau azi în paragină în curtea din spate a Grădinii Zoologice din Lucknow, unde au fost abandonate după ce India şi-a dobândit independenţa. Puţine exemple ale efemerităţii realizărilor imperiale sunt mai grăitoare decât imensa statuie de marmură a reginei Victoria care domină acea mică zonă părăsită. Simpla transportare a acestui imens bloc de piatră sculptată de la Londra la Lucknow fusese o realizare remarcabilă, posibilă doar cu ajutorul macaralelor, vapoarelor şi trenurilor, care erau adevăratele motoare ale puterii victoriene. Cu toate acestea, astăzi pare aproape absurdă ideea că această bătrână cu aer lugubru a condus odinioară India. Înlăturată de pe soclu din locul public pe care îl ocupase odată, marea regină-împărătească albă şi-a pierdut puterea totemică*.

Pe de altă parte, însă, se poate susţine – iertare, Curzon – că la începutul noului secol India încetase să mai fie giuvaierul indispensabil din anii 1860, elementul fundamental al puterii imperiale britanice. În alt colţ al lumii, o nouă generaţie de imperialişti ajungea la maturitate, oameni care credeau că, dacă Imperiul avea să supravieţuiască – dacă avea să se adapteze provocărilor noului secol –, trebuia să se extindă în noi direcţii.

După părerea lor, Imperiul trebuia să renunţe la pompă şi să revină la rădăcinile lui previctoriene: să pătrundă pe noi pieţe, să înfiinţeze noi colonii şi – dacă era nevoie – să pornească noi războaie.

---

* Chiar şi aşa, faptul că cineva i-a zdrobit nasul pare şi acum un ciudat sacrilegiu.

Capitolul 5

Forţa Maxim

Sunt două flamuri; pe care dintre ele să o înfigem în insulele cele mai depărtate, pe cea care pluteşte într-un foc ceresc sau pe cea care atârnă greu de firul păcătos al aurului pământesc? Adevărat este că ni se deschide dinainte o cale de binefăcătoare glorie, cum nu i-a mai fost nicicând oferită vreunui grup de sărmane suflete de muritori. Dar îndemnul trebuie să fie - şi pentru noi azi este - „Cârmuieşte sau mori"... Şi asta trebuie să facă [Anglia] ori să piară: trebuie să înfiinţeze colonii cât de repede şi cât de departe poate, formate din oamenii ei cei mai energici şi mai vrednici, înstăpânindu-se pe fiece petic de pământ mănos şi liber pe care poate să pună piciorul.

John Ruskin, prelegerea inaugurală
ca profesor la Catedra Slade de la Oxford, 1860

[I]a Constituţia Iezuiţilor, dacă ai de unde, şi pune Imperiul Britanic în loc de Religia Romano-Catolică.

Cecil Rhodes, indicându-i lordului Rothschild liniile de bază ale conceptului original al Burselor Rhodes, 1888

Nu poţi face omletă fără să spargi ouăle; nu poţi distruge practicile barbarismului, sclaviei, superstiţiile... fără să foloseşti forţa.

Joseph Chamberlain

În intervalul a doar câţiva ani, în timp ce secolul al XIX-lea lăsa locul secolului XX, atitudinile britanicilor faţă de Imperiu au trecut de la aroganţă la nelinişte. Ultimii ani ai reginei Victoria au fost o perioadă de mândrie excesivă: părea să nu existe nici o limită pentru ceea ce puteau realiza armele şi finanţele britanice. Ca poliţist şi în acelaşi timp bancher al lumii, Imperiul Britanic a ajuns să aibă o întindere geografică fără egal în istorie. Chiar şi cei mai apropiaţi competitori ai lui, Franţa şi Rusia, păreau nişte pitici în comparaţie cu titanul britanic - prima superputere adevărată. Dar chiar înainte ca regina-împărătească să-şi dea ultima

suflare în dormitorul ei de la Osborne House, în 1901, inamicul a lovit. Africa, care părea că este britanică de drept, i-a dat Imperiului o lovitură neaşteptată şi dureroasă. În timp ce unii au răspuns retrăgându-se într-un şovinism sfidător, alţii erau asaltaţi de îndoieli. Chiar şi generalii şi proconsulii de primă mână manifestau simptomele unui fenomen care se poate descrie cel mai bine drept decadenţă. Iar rivalul imperial cel mai ambiţios al Marii Britanii a sesizat rapid ocazia pe care i-o ofereau acele îndoieli.

De la Capul Bunei Speranţe la Cairo

La mijlocul secolului al XIX-lea, în afară de câteva avanposturi de coastă, Africa era ultima foaie albă din atlasul imperial al lumii. La nord de Colonia Capului, posesiunile britanice se limitau la zona Africii de Vest: Sierra Leone, Gambia, Coasta de Aur şi Lagos, cele mai multe dintre ele rămăşiţe ale bătăliilor pentru şi împotriva sclaviei. Însă în intervalul a doar douăzeci de ani, după 1880, zece mii de regate tribale africane s-au transformat în doar patruzeci de state, din care treizeci şi şase erau sub control european direct. Niciodată în istoria umanităţii nu avusese loc o redesenare atât de radicală a hărţii unui întreg continent. În 1914, în afară de Abisinia şi Liberia (cea din urmă o cvasicolonie americană), întregul continent era sub o formă sau alta de dominaţie europeană. În mare, o treime era britanică. Acest lucru a ajuns să fie cunoscut drept „Lupta pentru Africa" - deşi o Cursă pentru Africa s-ar putea să fie mai aproape de adevăr.

Secretul fenomenalei expansiuni din ultima perioadă victoriană a fost o combinaţie de putere financiară şi putere militară. A fost o combinaţie personificată în mod suprem de Cecil Rhodes. Fiul unui cleric din Bishop's Stortford, Rhodes a emigrat în Africa de Sud la vârsta de şaptesprezece ani pentru că - aşa cum a declarat ulterior - „nu mai suportam carnea de oaie rece". A fost în acelaşi timp un geniu în afaceri şi un vizionar imperial, un „baron tâlhar", dar şi un mistic. Spre deosebire de ceilalţi „Stăpâni ai Rand-ului", nu în ultimul rând partenerul său Barney Barnato, Rhodes nu s-a mulţumit să facă avere din întinsele mine de diamante De Beers de la Kimberley. El aspira să devină mai mult decât un om care ştie să facă bani. Visa să devină ziditor de imperiu.

Deşi imaginea lui publică era aceea a unui colos singuratic ce domina Africa, Rhodes nu ar fi putut obţine cvasimonopolul asupra producţiei de diamante din Africa de Sud fără ajutorul prietenilor săi din City-ul londonez, mai ales al băncii Rothschild, care la vremea respectivă reprezenta cea mai mare concentrare de capital din lume. Când Rhodes a ajuns la minele de diamante de la Kimberley, peste o sută de mici companii operau cele patru „conducte" mari care inundau piaţa cu diamante şi se scoteau una pe alta din afaceri. În 1882, un agent al băncii Rothschild a vizitat Kimberley şi a recomandat o fuzionare de amploare; în patru ani, numărul companiilor se redusese la trei. Un an mai târziu, banca finanţa fuziunea dintre compania De Beers a lui Rhodes şi Compagnie Française, urmată

de hotărâtoarea fuziune finală cu mai marea Kimberley Central Company. Acum nu mai exista decât o singură companie: De Beers. Se consideră de obicei că Rhodes deţinea compania, dar nu era aşa. Nathaniel de Rothschild deţinea mai multe acţiuni decât Rhodes; iar în 1899 familia Rothschild avea de două ori mai multe acţiuni decât Rhodes. În 1888 Rhodes îi scria lordului Rothschild*: „Ştiu că avându-te în spatele meu pot să fac tot ce am spus. Dacă totuşi vei considera altfel, eu nu am nimic de zis". Aşa că, în octombrie 1888, când Rhodes a avut nevoie de susţinere financiară pentru o nouă schemă africană, a ştiut fără ezitare cui să i se adreseze.

Propunerea pe care Rhodes voia să o supună analizei lui Rothschild era concesiunea pe care tocmai o obţinuse de la Lobengula, şeful poporului matabele, pentru exploatarea zăcămintelor de aur „pur şi simplu interminabile" despre care Rhodes credea că există dincolo de fluviul Limpopo. Termenii folosiţi în scrisoarea către Rothschild arată limpede că intenţiile lui faţă de Lobengula erau departe de a fi prietenoase. Regele matabele, scria el, era „singura stavilă în calea către Africa Centrală, pentru că, odată ce vom obţine teritoriile lui, restul nu este decât o reţea de sate cu căpetenii diferite, independente unele de celelalte... Cheia este Matabeleland cu aurul lui, iar rapoartele despre el nu se bazează exclusiv pe zvonuri... închipuiţi-vă, acest Câmp de Aur, care acum doi ani se putea cumpăra cu circa 150.000 de lire sterline, acum se vinde pentru peste zece milioane". Răspunsul lui Rothchild a fost pozitiv. Când Rhodes şi-a unit forţele cu deja existenta Companie Bechuanaland pentru a crea o nouă Asociaţie Centrală de Cercetare pentru Matabeleland, bancherul era deja acţionar majoritar şi el şi-a mărit aportul când compania a devenit United Concessions Company, în 1890. S-a numărat şi printre acţionarii fondatori când Rhodes a înfiinţat Compania Britanică a Africii de Sud, în 1889; într-adevăr, a jucat rolul unui consultant financiar neplătit.

Compania De Beers şi-a dus bătăliile prin sălile de consiliu din Kimberley. Compania Britanică a Africii de Sud, în schimb, a dus lupte reale. Când Lobengula şi-a dat seama că fusese păcălit şi semnase pentru mai mult decât simpla concesionare a drepturilor de exploatare minieră, a decis să i se opună lui Rhodes. Hotărât să se descotorosească de Lobengula o dată pentru totdeauna, Rhodes i-a răspuns trimiţând trupe de ocupaţie - voluntarii năimiţi ai Companiei - care numărau 700 de soldaţi. După standardele africane, poporul matabele avea o armată bine organizată şi puternică; *impi*-i lui Lobengula erau în jur de 3.000. Dar oamenii lui Rhodes au adus cu ei o armă secretă devastatoare. Operată de patru oameni, mitraliera Maxim de calibru de 0,45 inci putea să tragă 500 de focuri pe minut, de cincizeci de ori mai repede decât cea mai rapidă puşcă existentă. Forţele armate echipate cu doar cinci astfel de arme letale puteau literalmente să mături un întreg câmp de bătălie.

---

* Nathaniel Rothschild fusese înnobilat în 1885 şi era primul evreu care ajungea în Camera Lorzilor.

Luptele de pe râul Shangani, din 1893, au fost printre primele în care s-a folosit mitraliera Maxim. Un martor ocular a înregistrat ce s-a întâmplat:

> Matabele nu au reuşit să ajungă mai aproape de 90 de metri, în frunte cu soldaţii Regimentului Nubuzu, garda de corp a regelui, care au atacat răcnind ca nişte demoni, repezindu-se către o moarte sigură, pentru că mitraliera a depăşit cu mult toate aşteptările şi i-a cosit literalmente ca pe iarbă. Nu am văzut niciodată nimic asemenea acestor mitraliere Maxim şi nici nu am visat că astfel de lucruri pot exista: benzile cu cartuşe treceau prin ele tot atât de repede pe cât putea un om să încarce şi să tragă. Fiecare bărbat din trupele acelea îşi datora viaţa mitralierei Maxim. Localnicii i-au spus căpeteniei că nu se temeau de noi şi de puştile noastre, dar nu puteau ucide bestia care făcea puf! puf!, aşa cum numesc ei mitraliera.

Matabele aveau impresia că „bărbatul alb a venit... cu... puşti care scuipau gloanţe tot aşa cum cerul scuipa uneori grindina, şi cine erau golaşii matabele să se opună acestor puşti?". În jur de 1.500 de luptători matabele au fost ucişi. Numai patru din cei 700 de invadatori au murit. *The Times* a relatat infatuat că matabele „au pus victoria noastră pe seama vrăjitoriei, găsind că Maxim era pur şi simplu lucrarea unui spirit malefic. Au numit-o «S'cockacocka», din cauza zgomotului specific pe care îl face când acţionează".

Ca nu cumva să existe vreo îndoială cu privire la creierul operaţiunii, teritoriul recucerit a fost numit Rhodesia. În spatele lui Rhodes a stat însă puterea financiară a lui Rothschild. Este semnificativ că un membru al ramurii franceze a familiei nota cu satisfacţie legătura dintre ştirile despre „o confruntare acută cu matabele" şi „un mic impuls al acţiunilor" la Compania Britanică a Africii de Sud a lui Rhodes. Singura îngrijorare a lui Rothschild – pe deplin justificată – a fost că Rhodes direcţiona banii de la profitabila De Beers Company înspre total speculativa Companie Britanică a Africii de Sud. Rothschild s-a înfuriat când lordul Randolph Churchill, rebelul politician conservator, a revenit după o vizită în Africa de Sud, în 1891, declarând că „nu există speculaţii mai imprudente sau mai riscante decât să investeşti bani în sindicatele din prospecţiuni [miniere]" şi l-a acuzat pe Rhodes că este „un impostor... [care] nu a putut colecta 51.000 de lire sterline din City ca să deschidă o mină". În ochii unui finanţist *fin de siècle* existau puţine crime mai grave decât ponegrirea unei investiţii.

Mementoul oficial al campaniei pentru Matabeleland, publicat cu ocazia celei de-a patruzecea aniversări a acestui mic conflict unilateral, se deschide cu un „omagiu" adus de Rhodes celor care îi cuceriseră pe „sălbaticii" matabele. Punctul culminant este însă un imn grotesc închinat armei favorite a cuceritorului. El şi-a început de fapt existenţa ca o satiră liberală despre expediţie, dar oamenii lui Rhodes l-au adoptat fără ruşine drept imnul lor:

> Înainte, soldaţi năimiţi, spre tărâmuri păgâne,
> Carte de rugă în haină, cu puştile-n mâne.
> Duceţi veştile măreţe unde negoţu-ncepe a se face,
> Răspândiţi evanghelia-mpăcării – cu-ale lui Maxim puşcoace.

Le spuneţi băştinaşilor infami, cu inimi păcătoase,
Să schimbe a lor păgâne temple cu-altarele pioase.
Şi de n-or vrea să-nveţe cum se face,
Mai ţineţi-le o slujbă, cu ale lui Maxim puşcoace.

Iar când cele Zece Porunci le vor fi priceput
Amăgiţi-le căpetenia şi lăsaţi-i fără de ţinut;
Şi de v-ar cere seamă să le daţi, nesăbuiţi,
Pe munte cu Maxim încă o predică-nvârtiţi.

Mitraliera Maxim era, de fapt, o invenţie americană. Inventatorul ei, Hiram Maxim, stătea însă cu ochii aţintiţi pe piaţa britanică. De îndată ce a avut gata un prototip, în atelierul său din subsolul reşedinţei Hutton Garden din Londra, a început să distribuie invitaţii potentaţilor ca să încerce arma. Printre cei care au acceptat invitaţia s-au numărat ducele de Cambridge, pe atunci comandant-şef, prinţul de Wales, ducele de Edinburgh, ducele de Devonshire, ducele de Sutherland şi ducele de Kent. Ducele de Cambridge a răspuns cu acel zel atât de caracteristic clasei lui sociale. Fusese, după declaraţiile lui, „foarte impresionat de valoarea mitralierelor"; s-a simţit cu adevărat „încrezător că, nu peste multă vreme, vor fi folosite în toate armatele, în general". Totuşi, a spus el, „nu consider recomandabil să se cumpere vreuna deocamdată", adăugând: „Când vom avea nevoie de ele, vom putea cumpăra modelele cele mai noi, iar oamenii inteligenţi pot învăţa să le manevreze în câteva ore". Alţii au fost mai prompţi în a aprecia imensul potenţial al invenţiei lui Maxim. În noiembrie 1884, când s-a înfiinţat Maxim Gun Company, lordul Rothschild era în consiliul de administraţie. În 1888, banca lui a finanţat fuziunea de 1,9 milioane de lire sterline dintre compania Maxim şi compania Nordenfelt Guns and Ammunition.

Rhodes avea relaţii atât de apropiate cu familia Rothschild, încât l-a numit pe lordul Rothschild executorul său testamentar, menţionând că averea sa trebuia folosită pentru înfiinţarea unui echivalent imperial al ordinului iezuit – destinaţia iniţială a Burselor Rhodes. Acesta urma să fie „o societate a celor aleşi, pentru binele Imperiului". „Când vei tratata chestiunea propusă, ia Constituţia Iezuiţilor, dacă ai de unde", scria Rhodes, „şi pune Imperiul Britanic în loc de Religia Romano-Catolică." La rândul lui, Rothschild l-a asigurat pe Rhodes: „Dorinţa noastră cea mai mare legată de chestiunea Africii de Sud este ca tu să rămâi în fruntea afacerilor din acea colonie şi să poţi duce la îndeplinire măreaţa politică imperială la care ai visat toată viaţa".

Crearea unei ţări personale şi cea a propriului său sfânt ordin imperial nu erau, într-adevăr, decât elementele componente ale unei „politici imperiale" rhodesiene mult mai largi. Pe o hartă a Africii, mare cât o masă (care poate fi văzută şi azi în Kimberley), Rhodes a trasat cu creionul o linie de la Cape Town la Cairo.

Aceasta urma să fie suprema cale ferată imperială. De la Cape Town trebuia să urce spre nord, ca o imensă şiră a spinării metalică, traversând Bechuanaland, apoi trebuia să traverseze Rhodesia, din Rhodesia Nyasaland, trecând pe lângă Marile Lacuri, să o ia spre Khartoum şi, în sfârşit, în susul Nilului, spre destinaţia finală din Egipt.

Cu astfel de mijloace, Rhodes plănuia să aducă întregul continent african sub dominaţie britanică. Justificarea lui era simplă: „Suntem cei dintâi între seminţiile lumii şi cu cât populăm o mai mare parte a ei, cu atât mai bine pentru rasa umană". Ambiţiile lui Rhodes literalmente nu aveau limite. Putea vorbi cu absolută seriozitate despre „recuperarea finală a Statelor Unite ale Americii ca parte integrantă a Imperiului Britanic".

La un anumit nivel, războaie ca acela pornit de Rhodes împotriva populaţiei matabele erau conflicte private, puse la cale prin cluburile private de genul Clubului Kimberley, un bastion îmbâcsit al veseliei capitaliste, printre ai cărui fondatori se număra şi Rhodes. Matabeleland devenise parte a Imperiului fără să i se impună contribuabilului britanic nici o cheltuială, întrucât întreaga campanie fusese dusă de mercenari angajaţi de Rhodes şi plătiţi de acţionarii de la Compania Britanică a Africii de Sud şi De Beers Company. Dacă se dovedea că Matabeleland nu avea aur, pierdeau. De fapt, chiar procesul colonizării fusese privatizat, o revenire la anii de început ai Imperiului, când monopolul companiilor de comerţ promovase controlul britanic din Canada până la Calcutta. Rhodes învăţa în mod conştient din istorie. Stăpânirea britanică în India începuse cu Compania Indiilor de Est; acum, controlul britanic din Africa urma să se întemeieze pe interesele lui de afaceri. Într-o scrisoare către Rothschild el s-a referit chiar la De Beers ca la o „altă Companie a Indiilor de Est".

Rhodes nu era de altfel singurul care gândea în aceşti termeni. George Goldie, fiul unei familii de contrabandişti din insula Man, care şi-a petrecut tinereţea ca mercenar dezmăţat, visase şi el în copilărie să „coloreze harta în roşu"; marele lui plan era să anexeze fiecare kilometru pătrat de la Niger până la Nil. În 1875 a plecat în Africa de Vest pentru a încerca să salveze o mică firmă comercială ce aparţinea familiei cumnatei sale. În 1879 reuşise fuzionarea firmei cu câteva alte companii producătoare de ulei de palmier, formând împreună National African Company. Dar Goldie s-a convins rapid că „era inutil să încerci să faci afaceri acolo unde legea şi ordinea nu se puteau impune cu adevărat". În 1883 a propus ca National African Company să preia întreaga zonă a Nigerului inferior şi de mijloc, pe baza unui înscris regal. Trei ani mai târziu a primit ce dorea: Royal Niger Company era revigorată printr-o cartă. Era vorba din nou despre modelul din secolul al XVII-lea al colonizării subcontractate, în care riscurile erau asumate mai degrabă de acţionari decât de contribuabili. Goldie era mândru să observe „că acţionarii, cu ai căror bani se consolida compania, erau trataţi cum se cuvine":

> Expresia folosită era că „întotdeauna colonistul este cel ruinat" şi eu am spus că în cazul acesta colonistul nu ar trebui să fie ruinat şi nici nu a fost. Ieşisem în stradă şi convinsesem lumea să-mi dea un milion cu care să încep. Trebuia să mă asigur că obţine

un randament rezonabil al banilor investiţi. Dacă nu aş fi făcut-o, aş fi comis un abuz de încredere. Activitatea mea a fost o luptă constantă pe plan internaţional ca să obţin pentru Marea Britanie dreptul de posesiune asupra acelui teritoriu şi aş vrea să vă reamintesc faptul că munca mea a fost încheiată cu succes înainte de expirarea cartei pentru Royal Niger Company. Cred că veţi fi de acord cu mine că obligaţia mea era în primul rând să protejez interesele acţionarilor...

Guvernul era mai mult decât fericit să continue pe acest temei. După cum spunea Goldie în 1892, Marea Britanie „a adoptat politica progresului prin antreprizele comerciale... Nu era de aşteptat ca parlamentul să aprobe folosirea resurselor imperiale" ca să-i promoveze ambiţiile.

Pentru Goldie, ca şi pentru Rhodes, ceea ce era bun pentru compania lui era cu siguranţă bun şi pentru Imperiul Britanic. Şi, la fel ca omologul lui sud-african, Goldie a văzut în mitraliera Maxim cheia expansiunii amândurora. Către finele anilor 1880, cucerise deja mai multe dintre emiratele fulani şi începuse războaie împotriva aşezărilor Bida şi Ilorin. Deşi avea doar puţin peste 500 de oameni la dispoziţia sa, mitralierele Maxim i-au permis să înfrângă armate de treizeci de ori mai mari. În Africa de Est povestea a fost similară; acolo Frederick Lugard stabilise primatul Marii Britanii în Buganda pe când era angajat al Companiei Imperiale a Africii de Est Britanice*. Goldie a fost atât de impresionat de activitatea lui Lugard, încât l-a angajat să lucreze pentru el la Compania Nigerului. Când Nigeria de Nord a devenit protectorat britanic, în 1900, Lugard a fost numit primul ei Înalt Comisar; după doisprezece ani, el devenea guvernator-general al Nigeriei unite. Acea transformare de la un monopol de comerţ la protectorat a fost tipică pentru felul în care evolua Lupta pentru Africa. Politicienii le lăsau iniţiativa oamenilor de afaceri, dar nu dura mult până interveneau pentru a stabili o formă sau alta de guvernare colonială oficială. Deşi noile companii africane semănau în structura lor iniţială cu Compania Indiilor de Est, ele au guvernat în Africa pe perioade mult mai scurte decât cea în care precursoarea lor guvernase asupra Indiei. Pe de altă parte, chiar şi atunci când stăpânirea britanică devenea „oficială", ea rămânea elementară din punct de vedere structural. Ulterior, în cartea sa *The Dual Mandate in British Tropical Africa* (1922), Lugard a definit conducerea indirectă ca „folosirea sistematică a instituţiilor cutumiare ale populaţiei drept agenţii ale guvernării locale". A fost un mod elaborat de a spune că Africa va fi condusă aşa cum erau conduse statele princiare din India: cu liderii africani existenţi pe post de marionete şi o prezenţă britanică minimă.

Aceasta nu era însă decât jumătate din povestea Luptei pentru Africa. Fiindcă, în vreme ce Rhodes acţiona către nord de la Colonia Capului, iar Goldie spre est

---

* Lugard era fiul a doi misionari care intraseră în Armata Indiei după ce rataseră examenul de admitere în Serviciul Civil. A plecat în Africa după ce şi-a surprins soţia în pat cu alt bărbat, fapt care l-a făcut să-şi piardă credinţa în Dumnezeu (ca să nu mai vorbim de încrederea în soţie).

din Niger, politicienii britanici acţionau spre sud de la Cairo. Şi o făceau în mare măsură pentru că se temeau că dacă nu acţionau ei, s-ar fi găsit altcineva care să o facă.

Francezii se implicau cel mai mult în Africa de Nord, ciupind mai rapid decât britanicii din marginile Imperiului Otoman. Prima lor tentativă de supremaţie în Egipt îi aparţinuse lui Napoleon, dar fuseseră complet nimiciţi de Marina Regală în bătălia de la Abukir, în 1798. După căderea lui Napoleon, francezii nu au aşteptat mult pentru a-şi relua acţiunile în regiune. O armată franceză a invadat Algeria încă din 1830; în şapte ani francezii au ajuns să controleze cea mai mare parte a ţării. S-au grăbit şi să-l susţină pe Mehmet Ali, conducătorul egiptean modernizator care intenţiona să ignore, dacă nu chiar să îndepărteze, autoritatea sultanului otoman. Mai presus de toate, investitorii francezi au fost cei care au preluat iniţiativa în dezvoltarea economică a Turciei şi Egiptului. Cel care a proiectat şi a construit Canalul Suez a fost un francez, Ferdinand de Lesseps, iar cea mai mare parte a capitalului investit în acel vast proiect – deschis în noiembrie 1869 –, colosal din punct de vedere strategic, era tot francez. În mod repetat, britanicii au insistat că viitorul Imperiului Otoman era o problemă care urma să se decidă între cele cinci mari puteri: nu doar Marea Britanie şi Franţa, ci şi Rusia, Austria şi Prusia.

Este imposibil să înţelegem Lupta pentru Africa dacă nu luăm în considerare antecedentele ei în eterna luptă dintre marile puteri pentru a menţine – sau a distruge – echilibrul de putere dintre ele în Europa şi în Orientul Apropiat. În 1829-1830 ajunseseră la un consens în legătură cu viitorul Greciei şi al Belgiei. În urma Războiului Crimeii (1854-1856) au ajuns la un acord mult mai fragil legat de viitorul posesiunilor Turciei din Europa, mai ales al strâmtorilor Bosfor şi Dardanele. Ceea ce s-a întâmplat în Africa în anii 1880 a fost în multe privinţe o simplă continuare a acţiunilor diplomatice în alte regiuni – cu sublinierea importantă că nici Austria, nici Rusia nu aveau interese la sud de Mediterana. Aşadar, la Congresul de la Berlin din 1878, Tunisul oferit Franţei a fost doar o sub-clauză a acordurilor mai complexe la care se ajunsese în legătură cu viitorul zonei Balcanilor.

În 1874, când a devenit clar că atât guvernul Egiptului, cât şi cel al Turciei erau falimentare, lucrurile au părut iniţial că se vor tranşa cu ajutorul obişnuitelor tratative între marile puteri. Totuşi, mai întâi Disraeli şi apoi marele său rival, Gladstone, nu au putut rezista tentaţiei de a acţiona unilateral pentru a-i asigura Marii Britanii avantajul în regiune. Când kedivul Egiptului s-a oferit să-şi vândă acţiunile pe care le deţinea în Compania Canalului Suez pentru patru milioane de lire, Disraeli nu a lăsat să-i scape ocazia şi a apelat la prietenii lui, familia Rothschild – cine altcineva? –, pentru a obţine colosalul avans în numerar necesar încheierii afacerii. E drept, faptul că deţinea 44% din acţiunile iniţiale ale Companiei Canalului nu-i asigura Marii Britanii controlul asupra canalului ca atare, mai ales că acţiunile nu au asigurat şi dreptul la vot înainte de 1895, iar ulterior acestei date nu au primit decât zece voturi. Pe de altă parte, angajamentul kedivului de a

plăti în fiecare an 5% din valoarea acţiunilor în loc de dividende i-a trezit guvernului britanic un interes nou pentru finanţele egiptene. De fapt, Disraeli greşise sugerând că prin decizia Companiei canalul putea fi închis, afectând astfel volumul tot mai mare de transporturi britanice care îl foloseau. Pe de altă parte, nu exista nici un fel de garanţie că legea care obliga Compania să menţină în permanenţă canalul deschis va fi respectată întotdeauna. Aşa cum corect a remarcat Disraeli, faptul că deţinea acţiunile îi dădea Marii Britanii un „avantaj" în plus. S-a dovedit a fi şi o investiţie deosebit de profitabilă a banului public*.

Resentimentele francezilor au fost într-o oarecare măsură potolite de ulterioara reorganizare a finanţelor egiptenilor, care (la sugestia guvernului francez) a presupus înfiinţarea unei comisii multinaţionale în care Anglia, Franţa şi Italia erau reprezentate în mod egal. În 1876 a fost înfiinţată o Bancă Internaţională pentru Datoria Publică a Egiptului (*Caisse de la dette publique*), iar doi ani după aceea, în urma propriei propuneri, Egiptul a dobândit un guvern internaţional, în care ministrul de Finanţe era un englez, iar ministrul Lucrărilor Publice, un francez. Simultan, ramura franceză şi cea engleză ale familiei Rothschild au convenit să lanseze un împrumut de 8,5 milioane de lire. Revista *Journal de Débats* a mers până într-acolo încât a descris acest aranjament convenabil ca fiind „aproape echivalent cu încheierea unei alianţe între Franţa şi Anglia". Un om de stat britanic a rezumat motivele compromisului: „Poţi să renunţi, sau să monopolizezi, sau să împarţi. Renunţarea ar fi însemnat ca Franţa să se pună de-a curmezişul drumului nostru spre India. Monopolizarea ne-ar fi adus foarte aproape de riscul unui război. Aşa că am decis să împărţim". Dar această politică a împărţirii nu avea să dureze. În 1879 kedivul a demis guvernul internaţional. Puterile străine au ripostat destituindu-l din funcţie, în favoarea slugarnicului său fiu Tewfik. Dar când Tewfik a fost la rândul lui răsturnat de militarii egipteni, conduşi de anti-europeanul Arabi Pasha, a devenit repede evident că se coagula o mişcare de eliberare totală a Egiptului de sub dominaţia economică străină. Oraşul Alexandria a fost întărit cu fortificaţii şi s-a construit un baraj pe Canalul Suez. Neplata extinsă a datoriei externe a ţării a devenit o posibilitate serioasă. Chiar vieţile celor 37.000 de europeni rezidenţi în Egipt păreau a fi ameninţate.

Ca lider al opoziţiei, Gladstone se opusese vehement politicii lui Disraeli în Orientul Apropiat. Fusese instinctiv împotriva cumpărării acţiunilor la Canalul Suez; îl acuzase pe Disraeli şi că a închis ochii la atrocităţile comise de turci împotriva comunităţilor de creştini din Bulgaria. Cu toate acestea, când a ajuns la putere, Gladstone a făcut unul dintre cele mai monumentale viraje ale politicii

---

* În ianuarie 1876, preţul unei acţiuni a urcat de la 22 de lire sterline, 10 şilingi şi 4 penny la 34 de lire, 12 şilingi şi 6 penny, o creştere de 50%. Valoarea de piaţă a participaţiunii guvernului a fost de 24 de milioane de lire sterline în 1898, de 40 de milioane de lire în pragul Primului Război Mondial şi de 93 de milioane de lire în 1935 (în jur de 528 de lire o acţiune). Între 1875 şi 1895 guvernul şi-a primit cele 200.000 de lire anual de la Cairo; după aceea au fost plătite dividende propriu-zise, care s-au ridicat de la 690.000 de lire sterline în 1895 la 880.000 în 1901.

externe din perioada victoriană. Este adevărat că instinctul îi spunea să nu renunţe la sistemul de control dual anglo-francez din Egipt. Dar criza a coincis cu una dintre acele *bouleversements* atât de frecvente în perioada celei de-a Treia Republici. În timp ce francezii se ciondăneau între ei, creştea tot mai mult riscul ca Egiptul să nu-şi respecte obligaţiile. La Alexandria aveau loc adevărate revolte populare anti-europene. Îndemnat de colegii săi de cabinet mai belicoşi şi asigurat de familia Rothschild că francezii nu vor obiecta, la 31 iulie 1882 Gladstone a fost de acord să îl „elimine pe Arabi". Navele britanice bombardaseră deja forturile Alexandriei şi la 13 septembrie forţa de ocupaţie a generalui sir Garnet Wolseley – care consta în trei escadroane ale Cavaleriei Gărzii Regale, două tunuri şi circa 1.000 de soldaţi de infanterie – a luat prin surprindere şi a distrus armata mult mai mare a lui Arabi la Tel-el-Kebir în doar o jumătate de oră. În ziua următoare a ocupat Cairo ; Arabi a fost luat prizonier şi expediat în Ceylon. După spusele lordului Rothschild, acum era „limpede că Anglia trebuie să-şi asigure predominanţa viitoare" în Egipt. Această predominanţă nu avea să se structureze niciodată sub forma unei colonizări oficiale. Imediat ce au ocupat Egiptul, britanicii au început să ofere celorlalte puteri garanţii că prezenţa lor acolo nu era decât un expedient temporar, asigurare pe care au repetat-o de nu mai puţin de şaizeci şi şase de ori între 1882 şi 1922. Oficial, Egiptul a continuat să fie o entitate independentă. În practică, însă, era condus de Marea Britanie ca un „protectorat voalat", în care kedivul era tot o marionetă princiară, iar adevărata putere se afla în mâinile agentului britanic şi ale consulului general.

Ocuparea Egiptului a deschis un nou capitol în istoria Imperiului. În multe privinţe ea a constituit adevăratul declic în lansarea Luptei pentru Africa. Din punctul de vedere al celorlalte puteri europene – iar francezii nu au acceptat mult timp situaţia –, acum era evident imperativ să acţioneze, şi să o facă rapid, înainte ca britanicii să preia întregul continent. Cât despre britanici, ei erau dispuşi să împartă prada, cu condiţia să păstreze controlul nodurilor strategice Cape Town şi Cairo. Era pe cale să înceapă cel mai mare joc de Monopoly din istorie. Africa era tabla de joc.

Astfel de împărţeli nu erau ceva nou în istoria imperialismului, aşa cum am văzut. Totuşi, până în acel moment, de viitorul Africii nu se preocupaseră decât Marea Britanie, Franţa şi Portugalia – ca primă putere europeană ce înfiinţase colonii pe continentul african. Acum, însă, la masă se aşezaseră trei jucători noi : Regatul Belgiei (înfiinţat în 1831), Regatul Italiei (înfiinţat în 1861) şi Imperiul German (înfiinţat în 1871). Regele belgian Leopold al II-lea fondase în 1876 o Asociaţie Internaţională prin care a finanţat explorarea Congoului în vederea cuceririi şi exploatării lui economice. Italienii visau la un nou Imperiu Roman care să se întindă dincolo de Mediterana şi fixaseră Tripoli (în Libia de azi) ca obiectiv al primei lor achiziţii ; mai târziu au invadat Abisinia, au pierdut ruşinos la Adwa, în 1896, şi au trebuit să se mulţumească doar cu o parte din Somalia. Germanii au jucat un rol mult mai subtil – la început.

Cancelarul german Otto von Bismarck a fost unul dintre puţinele genii autentice din rândul oamenilor de stat ai secolului al XIX-lea. Când a declarat că harta

lui pentru Africa era harta Europei*, a vrut să spună că vedea în Africa ocazia de a semăna discordie între Marea Britanie şi Franţa – şi de a-i determina pe votanţii germani să se distanţeze de opozanţii lui liberali şi socialişti. În aprilie 1884 Bismarck a anunţat înfiinţarea unui protectorat asupra golfului Angra Pequena, în Namibia de azi. Apoi a extins pretenţiile germane, incluzând întregul teritoriu dintre graniţa de nord a Coloniei Capului şi graniţa de sud a Angolei portugheze, la care a adăugat Camerun şi Togo – aflate mai sus, spre coasta Africii de Vest –, iar în final Tanganyika, de partea cealaltă a continentului. După ce a stabilit astfel credibilitatea Germaniei ca jucător pe tabla africană, Bismarck a organizat o importantă conferinţă internaţională despre Africa, întrunită la Berlin între 15 noiembrie 1884 şi 26 februarie 1885**. În aparenţă, Conferinţa de la Berlin era menită să asigure comerţul liber în Africa şi mai ales libera navigaţie pe fluviile Congo şi Niger. Acestea au fost chestiunile la care s-au referit cele mai multe dintre clauzele „Actului general" de la final. Au fost aduse elogii ipocrite ideilor de emancipare din perioada Livingstone, solicitându-se tuturor semnatarilor

> să vegheze la prezervarea triburilor indigene, să se îngrijească de îmbunătăţirea condiţiilor pentru bunăstarea lor morală şi materială şi să ajute la suprimarea sclaviei şi mai ales a Comerţului cu Sclavi. Cu toţii, fără deosebiri de credinţă sau naţiune, vor proteja şi susţine toate instituţiile şi acţiunile religioase, ştiinţifice sau caritabile create şi organizate în scopurile menţionate mai sus sau care vizează să-i instruiască pe indigeni şi să le aducă binecuvântările civilizaţiei. Misionarii creştini, oamenii de ştiinţă şi exploratorii, cu susţinătorii lor, cu proprietăţile şi colecţiile lor, vor face de asemenea obiectul protecţiei speciale. Libertatea de conştiinţă şi toleranţa religioasă le sunt în mod expres garantate indigenilor, dar în egală măsură şi supuşilor şi străinilor.

Adevăratul scop al conferinţei (aşa cum a demonstrat-o limpede programul din deschidere) a fost însă „definirea condiţiilor în care ar putea fi recunoscute viitoarele anexări teritoriale din Africa". Elementul crucial era Articolul 34, care stipula:

> Orice putere care de aici încolo va lua în stăpânire o fâşie de pământ de pe coastele continentului african în afara posesiunilor actuale sau care – fiind până în momentul de faţă lipsită de astfel de posesiuni – le va obţine şi va înfiinţa un protectorat... va însoţi

---

* Bismarck i-a spus exploratorului Eugen Wolff: „Harta Africii pe care o ai tu este foarte bună, dar harta mea pentru Africa este Europa. Uite, aici e Rusia şi aici – arătă el în stânga – este Franţa, iar noi suntem la mijloc; asta e harta Africii pe care o am eu".

** Ţările reprezentate au fost Austro-Ungaria, Belgia, Danemarca, Franţa, Germania, Marea Britanie, Italia, Olanda, Portugalia, Rusia, Spania, Suedia, Turcia şi Statele Unite. Este semnificativ că nu a fost prezent nici măcar un reprezentant african, în ciuda faptului că în această etapă mai puţin de o cincime din continent era sub stăpânire europeană.

oricare dintre aceste acte cu o notificare despre ele adresată celorlalte Puteri Semnatare ale prezentului Act, pentru a le permite să protesteze dacă vor exista temeiuri pentru un astfel de răspuns din partea lor.

Pentru a nuanţa cumva lucrurile, Articolul 35 stipula vag „obligaţia" statelor semnatare „de a asigura stabilirea în regiunile ocupate pe coasta continentului african a unei autorităţi suficiente pentru protejarea drepturilor existente". Este evident că autorii actului nu vizau „drepturile existente" ale conducătorilor autohtoni şi ale popoarelor lor.

A fost un adevărat pact al hoţilor, o cartă privind împărţirea Africii în „sfere de influenţă", fără vreo bază legitimă în afară de „ocuparea efectivă" a teritoriilor. Împărţirea prăzii a început imediat. În timpul conferinţei a fost recunoscută pretenţia Germaniei asupra Camerunului; la fel şi suveranitatea regelui Leopold al II-lea asupra Congoului. Cu toate acestea, semnificaţia conferinţei a fost mai profundă. Pe lângă faptul că puterile participante au feliat un continent ca pe un tort, întrunirea a atins în mod strălucit obiectivul fundamental al lui Bismarck, acela de a învrăjbi Mare Britanie şi Franţa. În următorii zece ani, cele două puteri s-au confruntat în mod repetat pentru Egipt, pentru Nigeria, pentru Uganda, pentru Sudan. Pentru factorii de decizie politică din Marea Britanie, exploratorii francezi ca Mizon şi Marchand s-au numărat printre cele mai mari bătăi de cap ale anilor 1890, provocând confruntări bizare, precum incidentul de la Fashoda, din 1898, o întrecere suprarealistă în pustietăţile Sudanului. Britanicii au fost de două ori traşi pe sfoară de cancelarul german, căci reacţia lor iniţială faţă de triumful său de la Berlin a fost să-i dea tot ce îşi dorea (sau părea să-şi dorească) în Africa şi chiar mai mult.

Curând după încheierea Conferinţei de la Berlin, consulul britanic din Zanzibar a primit o telegramă de la Ministerul de Externe din Londra. Era anunţat că împăratul german declarase un protectorat asupra teritoriului mărginit de lacurile Victoria, Tanganyika şi Nyasa, reclamat cu un an înainte de Societatea Germană pentru Colonizare a exploratorului Carl Peters. Telegrama îl instruia răspicat să „coopereze cu Germania în orice privinţă". Consulul trebuia să „acţioneze cu mare precauţie"; nu trebuia „să permită nici un fel de comunicare cu ton ostil adresată agenţilor sau reprezentanţilor germani din partea autorităţilor din Zanzibar". Consulul britanic în Zanzibar era John Kirk, botanistul din nefasta expediţie pe Zambezi a lui David Livingstone, care după moartea lui Livingstone se angajase să continue munca acestuia de a pune capăt comerţului cu sclavi în Africa de Est. Ordinul de a coopera cu germanii l-a surprins. Ani de zile făcuse eforturi pentru a câştiga încrederea conducătorului Zanzibarului, sultanul Bargash, întemeiate pe o negociere directă, conform căreia, dacă sultanul desfiinţa comerţul cu sclavi, Kirk se angaja să îl ajute să-şi extindă teritoriile est-africane şi să-l îmbogăţească prin comerţ legal. În 1873 sultanul a interzis într-adevăr negoţul cu sclavi în Zanzibar şi, în schimb, Kirk a făcut aşa cum promisese. În 1885 imperiul continental al sultanului se întindea pe 1.600 de kilometri de-a lungul coastei est-africane, iar

în interiorul continentului până la Marile Lacuri. Acum sultanul urma pur şi simplu să fie abandonat de un guvern britanic dornic să-l mulţumească pe Bismarck.

Kirk nu avea altă variantă decât să se supună ordinelor primite de la Londra. „L-am sfătuit pe sultan", a răspuns el, conştiincios, „să renunţe la opoziţia faţă de protectoratul german şi să le accepte pretenţiile". Consulul nu a făcut însă nici un efort de a-şi ascunde consternarea. „Poziţia mea a fost în tot acest timp delicată şi dificilă şi, la un moment dat, aproape că nu mai speram să-l pot convinge pe sultan să cedeze, fără a-mi pierde astfel influenţa ulterioară asupra sa." Unui amic din Anglia îi scria furios:

> După părerea mea, nu încape îndoială că Germania are de gând să înghită întregul Zanzibar, şi dacă aşa stau lucrurile, de ce nu o spune? Văd... o trimitere rău prevestitoare la o înţelegere, despre care eu nu ştiu nimic, între Anglia şi Germania, conform căreia noi nu trebuie să punem piedici planurilor Germaniei în această regiune. Cu siguranţă că atunci când s-a convenit asupra acestor chestiuni planurile Germaniei erau deja definite, iar dacă aşa au stat lucrurile, mie de ce nu mi s-a spus? Aparţin aceste planuri guvernului sau sunt planuri germane cu caracter privat?... Se face referire la ordinele mele, dar până de curând eu nu am primit nici un fel de ordine cu privire la Germania şi la politica germană. Am fost lăsat să-mi urmez vechea linie de acţiune aprobată... rezumată în Declaraţia Tratatului, pe care am obţinut-o de la sultan, potrivit căreia nu va ceda nici un drept sau teritoriu şi nu va permite nimănui stabilirea protectoratului asupra regatului său ori a vreunei părţi a lui fără acordul Angliei... Eu nu am primit nici un ordin să înlesnesc acţiunile Germaniei, dar am observat repede care era de fapt situaţia şi am acţionat cu precauţie şi discreţie, sper eu... Dar de ce nu i-au trimis puterile participante la Conferinţă o invitaţie colectivă Î[nălţimii] S[ale] [sultanul la Berlin]...? L-au ignorat cu ostentaţie când s-au întrunit şi, din câte am auzit, nici nu l-au informat despre ce au făcut.

Kirk considera că acum i se cerea „să-mi compromit bunul renume obţinut prin serviciile mele din trecut din pricina unei vini care nu-mi aparţine". Dacă avea să-l preseze pe sultan să cedeze cererilor Germaniei, aşa cum era clar că Londra aştepta de la el, sultanul avea „pur şi simplu să [mă] lase baltă", „iar eu voi fi vinovat de ceea ce nu-mi stă în putere să împiedic".

> Detest să dau cu piciorul şi ultimei proptele, câtă vreme mai avem o şansă să recuperăm chiar şi în mică măsură terenul pierdut sau să salvăm fie şi parţial ceva ce ne poate fi util într-o zi, între atâtea schimbări ce vor avea loc aici înainte ca dominionul să fie instalat definitiv, căci acest plan de colonizare germană este doar o farsă şi nu poate să dureze. Fie ţara va ajunge mai rău ca niciodată, fie Germania va trebui să piardă sânge şi bani şi să facă aici ceea ce am făcut noi din India, un imperiu. Ar avea de câştigat dacă ar face astfel, dar nu sunt semne că ar avea astfel de intenţii deocamdată. Aşa că se pare că vom pierde Protectoratul şi libertatea rezonabile de care ne bucurăm sub conducerea sultanului în schimbul unei lungi perioade de confuzie în care toată munca mea va fi irosită.

Cu toate acestea, chiar ideea că sultanul ar fi trebuit să fie invitat la Conferinţa de la Berlin arăta că Kirk era un om al trecutului. Monopoly-ul imperial se juca după regulile amorale ale *Realpolitik*, iar premierul britanic, lordul Salisbury, era la fel de pregătit să joace după aceste reguli pe cât era şi Bismarck. Spre deosebire de ei, sultanul era un conducător african. Nu era loc în jurul tablei de joc pentru el.

Masiv, neîngrijit, reacţionar şi viclean, Salisbury era aproape complet cinic în privinţa imperialismului. Definiţia pe care o dădea valorii Imperiului era simplă: „victorii [împărţite] la impozite". „Taurul" nu avea câtuşi de puţin răbdare cu „filantropia superficială" şi „teribilismul" acelor „fanatici" care susţineau expansiunea în Africa doar de dragul expansiunii. Întocmai ca pe Bismarck, pe Salisbury nu-l interesau coloniile decât ca proprietăţi pe tabla de joc a politicii marilor puteri. Dispreţuia deschis viziunea lui Rhodes de extindere a puterii britanice pe tot întinsul continentului african. Aşa cum le declara pairilor în iulie 1890, o considera

> o idee foarte ciudată... că ar exista un avantaj deosebit în deţinerea unui teritoriu care se întinde de la Colonia Capului până la izvorul Nilului. Acum, fâşia de teritoriu la nord de lacul Tanganyika nu poate [fi] decât foarte îngustă... Nu-mi pot imagina vreun fel de negoţ care să meargă în direcţia aceea... Traversează un ţinut de netrecut, care duce direct înspre posesiunile portugheze, unde, din câte cunosc, în ultimii 300 de ani nu s-a prea înregistrat cine ştie ce năvală avidă sau impetuoasă de negoţ. Cred că studiul constant al hărţilor poate să tulbure capacitatea de a gândi a oamenilor... Dar, dacă priveşti dincolo de consideraţiile pur comerciale, la cele cu caracter strategic, nu-mi pot imagina o poziţie mai stânjenitoare decât deţinerea unei fâşii înguste de teritoriu chiar în inima Africii, la depărtare de trei luni de coastă, care să separe forţele unui imperiu puternic ca Germania de... o altă putere europeană. Fără nici un avantaj de poziţie, am fi avut parte de toate pericolele care sunt indisolubil legate de apărarea lui.

Cu alte cuvinte, nu merita să se achiziţioneze un nou teritoriu decât dacă aceasta întărea poziţia economică şi strategică a Marii Britanii. Poate că arăta bine pe hartă, dar veriga lipsă, care ar fi întregit „ruta roşie" a lui Rhodes de la Cape Town la Cairo, nu a trecut acest test. Cât despre cei care locuiau în Africa, soarta lor nu îl preocupa câtuşi de puţin pe Salisbury. În 1878 el le-a amintit colegilor săi de cabinet: „Dacă strămoşilor noştri le-ar fi păsat de drepturile altor oameni, Imperiul Britanic nu s-ar mai fi realizat". Sultanul Bargash avea să descopere curând implicaţiile acestui precept.

În august 1885 Bismarck a trimis în Zanzibar patru nave de război şi i-a cerut sultanului să cedeze Germaniei imperiul pe care îl conducea. Când navele s-au retras, o lună mai târziu, teritoriile fuseseră împărţite cu grijă între Germania şi Marea Britanie, lăsându-i-se sultanului doar o fâşie de coastă. Sultanul nu a fost însă singurul perdant al acestui aranjament. Activitatea lui John Kirk în Africa lua

sfârşit, pentru că germanii au cerut şi au obţinut demisia acestuia. De fapt, germanii nu dădeau doi pfenigi pe Zanzibar. Doar câţiva ani mai târziu, în iulie 1890, succesorul lui Bismarck a recunoscut protectoratul britanic asupra teritoriului în schimbul insulei Heligoland, situată în largul coastelor Germaniei, la Marea Nordului. Era cu adevărat un joc de Monopoly la scară globală.

Istoria s-a repetat pe tot continentul african: căpetenii trase pe sfoară, triburi deposedate, moşteniri cedate printr-o semnătură cu degetul sau o cruce tremurată şi orice rezistenţă redusă la tăcere cu ajutorul mitralierei Maxim. Naţiunile africane au fost subjugate una câte una - zuluşii, matabele, mashona, regatul Niger, principatul islamic Kano, populaţiile dinka şi masai, musulmanii sudanezi, Beninul şi Bechuana. La începutul noului secol împărţirea era încheiată. Britanicii nu erau departe de realizarea viziunii lui Rhodes de a deţine neîntrerupt teritoriul de la Cape Town la Cairo: imperiul lor din Africa se întindea spre nord de la Colonia Capului, prin Natal, Bechuanaland (Botswana), Rhodesia de Sud (astăzi Zimbabwe), Rhodesia de Nord (Zambia) şi Nyasaland (Malawi), şi spre sud din Egipt, prin Sudan, Uganda şi Africa de Est (Kenya). Africa de Est germană era singura verigă lipsă din lanţul gândit de Rhodes; în plus, aşa cum am văzut, germanii aveau Africa de Sud-Vest (Namibia), Camerun şi Togo. Este adevărat, Marea Britanie achiziţionase şi Gambia, Sierra Leone, Coasta de Aur (Ghana) şi Nigeria în Africa de Vest, precum şi partea de nord din Somaliland (Somalia). Dar coloniile vest-africane erau insule într-o mare franceză. De la Tunis şi Algeria, în nord, către Mauritania, Senegal, Sudanul francez, Guineea, Coasta de Fildeş, Volta Superioară, Dahomey, Niger, Ciad, Congo francez şi Gabon, cea mai mare parte a Africii de Vest era în mâinile francezilor; singura lor posesiune estică era insula Madagascar. În afară de Mozambic şi Angola, Portugalia deţinea o enclavă în Guineea. Italia a obţinut Libia, Eritreea şi cea mai mare parte din Somaliland. Belgia - sau, mai precis, regele belgian - deţinea vastul teritoriu central al Congoului. Iar Spania avea Río de Oro (astăzi sudul Marocului). Africa era acum aproape integral în mâinile europenilor, iar partea leului îi aparţinea Marii Britanii.

Marea Britanie Extinsă

În 1897, anul Jubileului de Diamant, regina Victoria domnea în fruntea celui mai întins imperiu din istoria mondială. Cifrele sunt uluitoare. În 1860 întinderea teritorială a Imperiului Britanic însuma circa 24,6 milioane de kilometri pătraţi; până în 1909 ajunsese la 32,9 milioane. Imperiul Britanic acoperea acum în jur de 25% din suprafaţa terestră a globului - ceea ce îl făcea să fie de trei ori mai mare decât imperiul francez şi de zece ori mai mare decât cel german - şi controla aproximativ acelaşi procent din populaţia lumii: în total, circa 444 de milioane de oameni trăiau sub o formă sau alta de stăpânire britanică. Nu este vorba doar despre faptul că Marea Britanie conducea Lupta pentru Africa. Ea se aflase şi în fruntea unei alte Lupte în Orientul Îndepărtat, înghiţind nordul Borneoului, Malaya

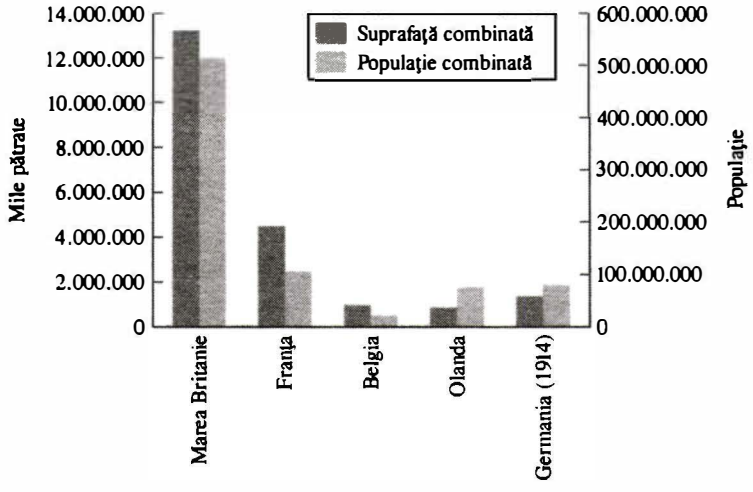

Imperiile Europei: suprafaţă şi populaţie, cca 1939

şi o bună parte din Noua Guinee, fără să mai pomenim lanţul de insule din Pacific: Fiji (1874), Insulele Cook (1880), Noile Hebride (1887), insulele Phoenix (1889), insulele Gilbert şi Ellice (1892) şi insulele Solomon (1893)*. Conform informaţiilor publicate de *St. James's Gazette*, regina-împărătească avea în stăpânire „un continent, o sută de peninsule, cinci sute de promontorii, o mie de lacuri, două mii de cursuri de apă, zece mii de insule". A fost emisă o marcă poştală pe care era desenată o hartă a lumii cu legenda: „Deţinem un imperiu mai vast decât a fost vreodată". În şcolile din toată ţara erau afişate hărţi pe care teritoriile imperiale erau marcate cu o nuanţă de roşu intens. Nu e de mirare că britanicii au început să creadă că erau îndreptăţiţi prin voinţa divină să conducă lumea. Aşa cum spunea jurnalistul J.L. Garvin în 1905, erau „o amploare şi o măreţie a stăpânirii dincolo de fire".

Întinderea Imperiului Britanic poate fi observată nu doar din atlasele şi recensămintele lumii. Marea Britanie era şi bancherul lumii, care investea sume enorme în toată lumea. În 1914, valoarea nominală a capitalului britanic investit în străinătate era de 3,8 miliarde de lire sterline, între două cincimi şi jumătate din toate activele deţinute de străini. Era mai mult decât dublul investiţiilor franceze în străinătate şi peste triplul valorilor respective în cazul Germaniei. Nici o altă economie importantă de până atunci şi nici de atunci încoace nu a deţinut o parte atât de mare din activele ei în străinătate. Între 1870 şi 1913 fluxurile de capital au reprezentat aproximativ 4,5% din produsul intern brut şi s-au ridicat la peste 7% în momentele de maxim ciclic din 1872, 1890 şi 1913. În cele două Americi s-a investit mai mult capital britanic obţinut de pe bursă decât în Marea Britanie. În plus, aceste fluxuri au fost mult mai dispersate geografic decât cele ale altor economii europene.

* Noile Hebride erau guvernate în comun cu Franţa.

Doar circa 6% din investiţiile britanice din străinătate erau în Europa Occidentală. Aproximativ 45% erau în Statele Unite şi în teritoriile cu colonişti albi. O cincime dintre ele erau în America Latină, 16% în Asia şi 13% în Africa. Este adevărat că doar 1,8 miliarde de lire sterline au fost de fapt investite în coloniile britanice şi aproape toate au fost investite în coloniile mai vechi ; aproape nimic nu s-a investit în noile achiziţii africane de pe urma Luptei pentru Africa. Dar importanţa Imperiului sporea. În medie, a atras circa 38% din portofoliul de investiţii în perioada 1865-1914, dar în anii 1890 cota s-a ridicat la 44%. De asemenea, cota Imperiului din totalul exporturilor britanice înregistra o traiectorie ascendentă, urcând de la o medie situată între un sfert şi o treime, până la aproape două cincimi în 1902.

În orice caz, nu tot Imperiul Britanic se afla în mod oficial sub stăpânire britanică ; hărţile subestimau de fapt extinderea influenţei Imperiului. Sumele uriaşe de capital revărsate în America Latină, de exemplu, i-au asigurat Marii Britanii o influenţă atât de mare - mai ales în Argentina şi Brazilia -, încât pare cu totul îndreptăţit să vorbim despre un „imperialism informal" în aceste ţări. Se poate obiecta, desigur, că investitorii britanici nu ar fi trebuit să investească în Buenos Aires şi în Rio, ci să se ocupe mai degrabă de modernizarea propriilor industrii din Insulele Britanice. Dar profiturile anticipate de pe urma investiţiilor în străinătate erau, în general, mai mari decât acelea obţinute din producţia internă. În orice caz, nu era vorba despre un joc cu sumă nulă. Noile investiţii în străinătate au ajuns repede să se autofinanţeze, întrucât câştigurile de pe urma activelor de peste mări depăşeau considerabil valoarea noilor ieşiri de capital : între 1870 şi 1913 totalul câştigurilor obţinute în teritoriile de peste mări s-a ridicat la 5,3% din PIB-ul anual. Nu există nici o dovadă indubitabilă că înainte de anul 1914 dezvoltarea industriei britanice a fost incomodată de lipsa de capital.

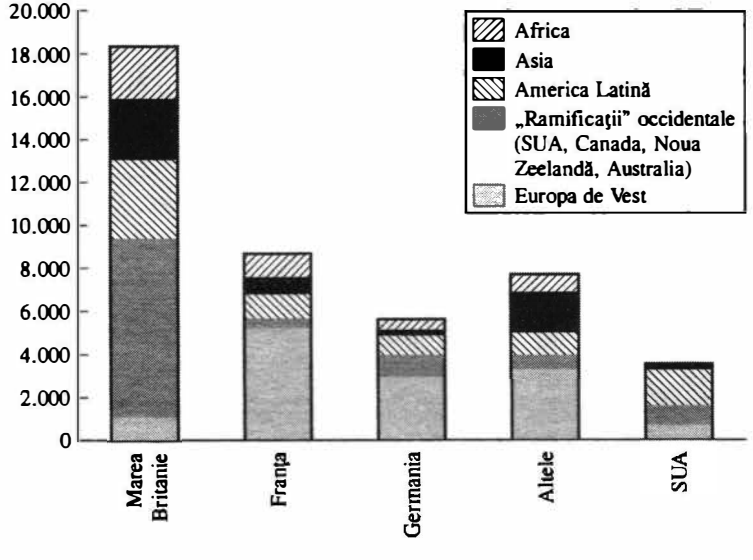

Totalul investiţiilor străine în 1914 : de unde veneau, unde se duceau (milioane de dolari)

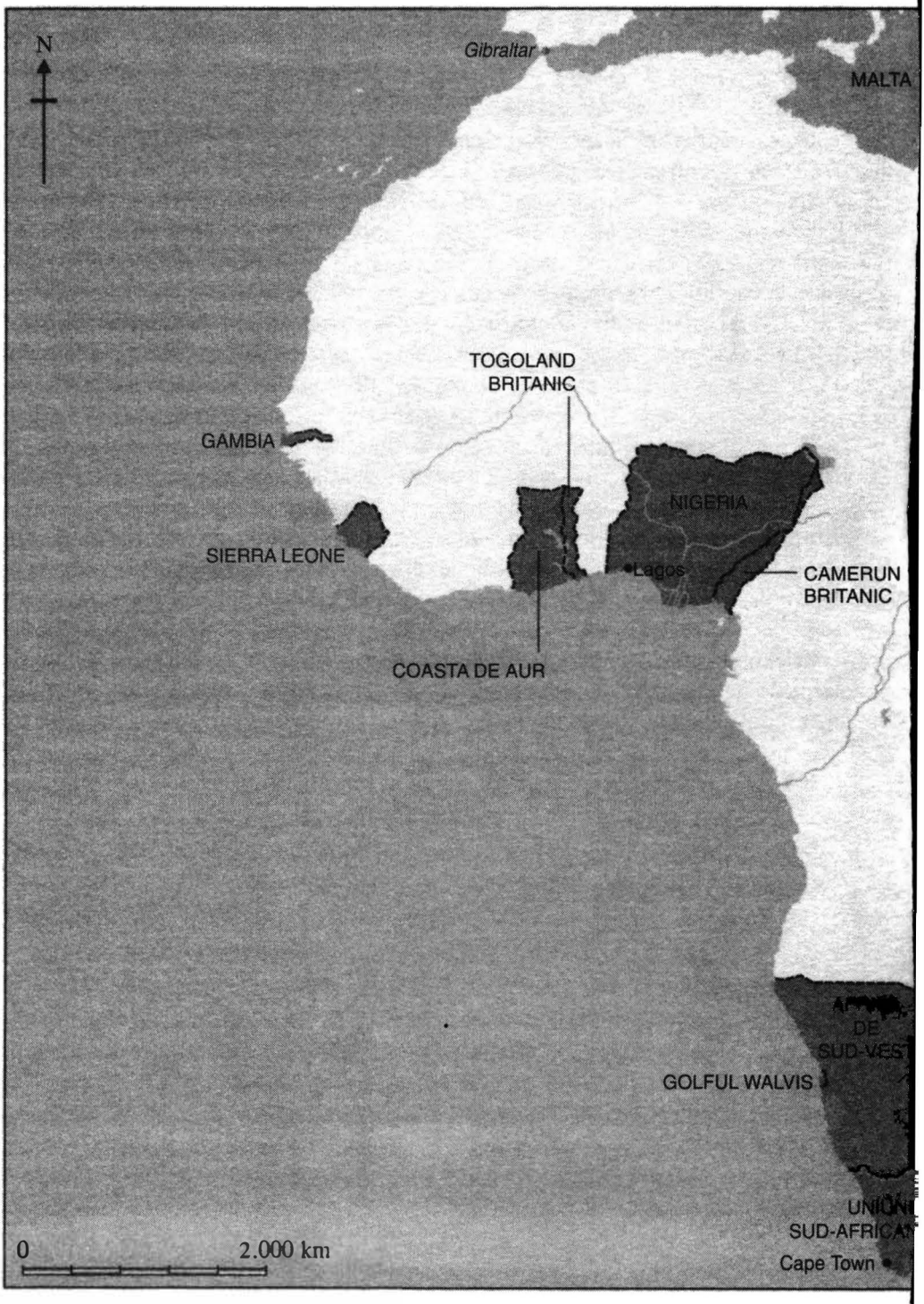

Africa britanică

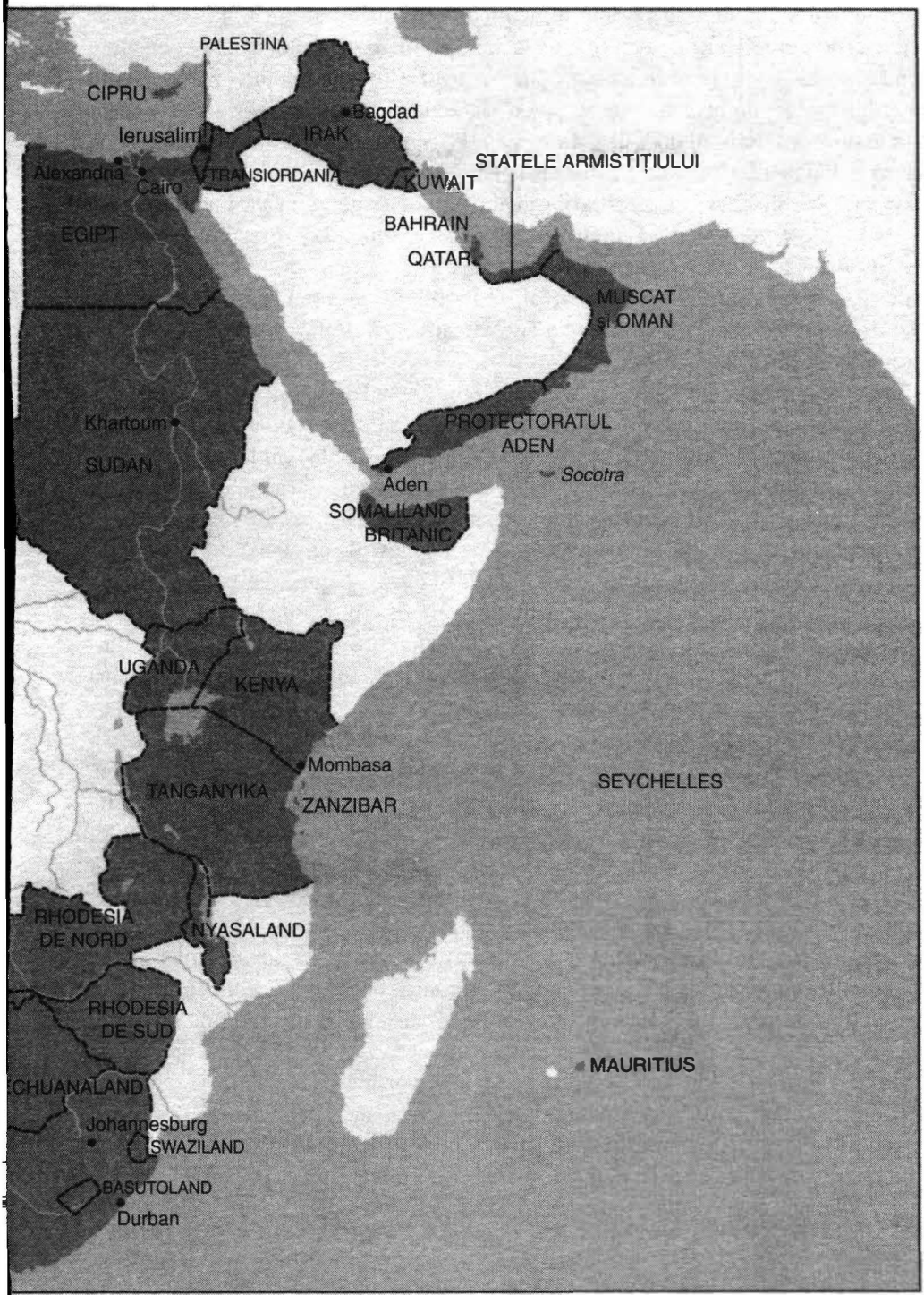

și Orientul Mijlociu

Britanicii nu şi-au extins imperiul neoficial doar prin intermediul investiţiilor. Negocierile comerciale au determinat la rândul lor mari sectoare ale economiei mondiale să accepte liberul schimb; stau mărturie tratatele comerciale cu ţările Americii Latine, cu Turcia, Maroc, Siam, Japonia şi insulele din Marea Sudului. La sfârşitul secolului al XIX-lea, în circa 60% dintre schimburile ei comerciale Marea Britanie avea parteneri extra-europeni. Comerţul liber cu ţările în curs de dezvoltare îi convenea. Cu profiturile imense obţinute de pe urma investiţiilor în zonele de peste mări, fără să uităm alte profituri „invizibile", precum asigurările şi transporturile, îşi putea permite importuri mult mai mari decât exporturile. În orice caz, raportul de schimb comercial – raportul dintre preţurile exporturilor şi cele ale importurilor – s-a orientat cu aproximativ 10% în favoarea Marii Britanii între 1870 şi 1914.

Tot Marea Britanie a fost cea care a definit standardele sistemului monetar internaţional. În 1868 doar Marea Britanie şi unele dintre statele dependente de ea din punct de vedere economic – Portugalia, Egipt, Canada, Chile, şi Australia – operau cu etalonul-aur (care fixa valoarea bancnotelor unei ţări în raport cu aurul şi obliga banca centrală să convertească bancnotele în aur la cerere). Franţa şi ceilalţi membri ai Uniunii Monetare Latine, la fel ca şi Rusia, Persia şi unele state din America Latină, operau în sistemul bimetalist (aur şi argint), iar cele mai multe ţări din restul lumii aplicau sistemul etalonului-argint. Totuşi, în 1908 doar China, Persia şi câteva ţări din America Centrală mai operau în sistemul etalonului-argint. Etalonul-aur devenise practic sistemul monetar global. Era un etalon-liră sterlină în toate privinţele, cu excepţia numelui.

Poate cel mai remarcabil aspect al acestei situaţii a fost costul redus al apărării ei. În 1898, 99.000 de soldaţi ai armatei permanente erau staţionaţi în Marea Britanie, 75.000 în India şi 41.000 în alte părţi din Imperiu. Marina mai necesita alţi 100.000 de oameni, iar armata autohtonă a Indiei avea un efectiv de 148.000. Existau cazărmi şi baze de alimentare cu cărbune, 33 în total, răspândite pretutindeni în lume. Cu toate acestea, bugetul total pentru apărare în anul respectiv a depăşit cu puţin 40 de milioane de lire sterline, abia 2,5% din produsul naţional net. Valoarea nu este mult mai mare decât procentul relativ din bugetul actual alocat de Marea Britanie pentru apărare şi e mult mai mică decât procentul echivalent al cheltuielilor militare din timpul Războiului Rece. Iar efortul financiar nu a crescut semnificativ nici când Marea Britanie şi-a modernizat cu elan întreaga flotă, construind primul crucişător Dreadnought, un vapor atât de modern – cu tunuri de calibru 12 inci şi turbine revoluţionare –, încât toate celelalte nave de război existente au devenit perimate din clipa lansării lui la apă. Între 1906 şi 1913, Marea Britanie a reuşit să construiască 27 de astfel de fortăreţe plutitoare, cu un cost de 49 de milioane de lire, mai puţin decât valoarea dobânzilor anuale ale datoriei naţionale. Era o dominaţie mondială pe bani puţini.

Britanicii cunoşteau însă prea bine istoria antică pentru a se complăcea în această poziţie hegemonică. Chiar aflaţi în culmea puterii, s-au gândit sau Kipling le-a

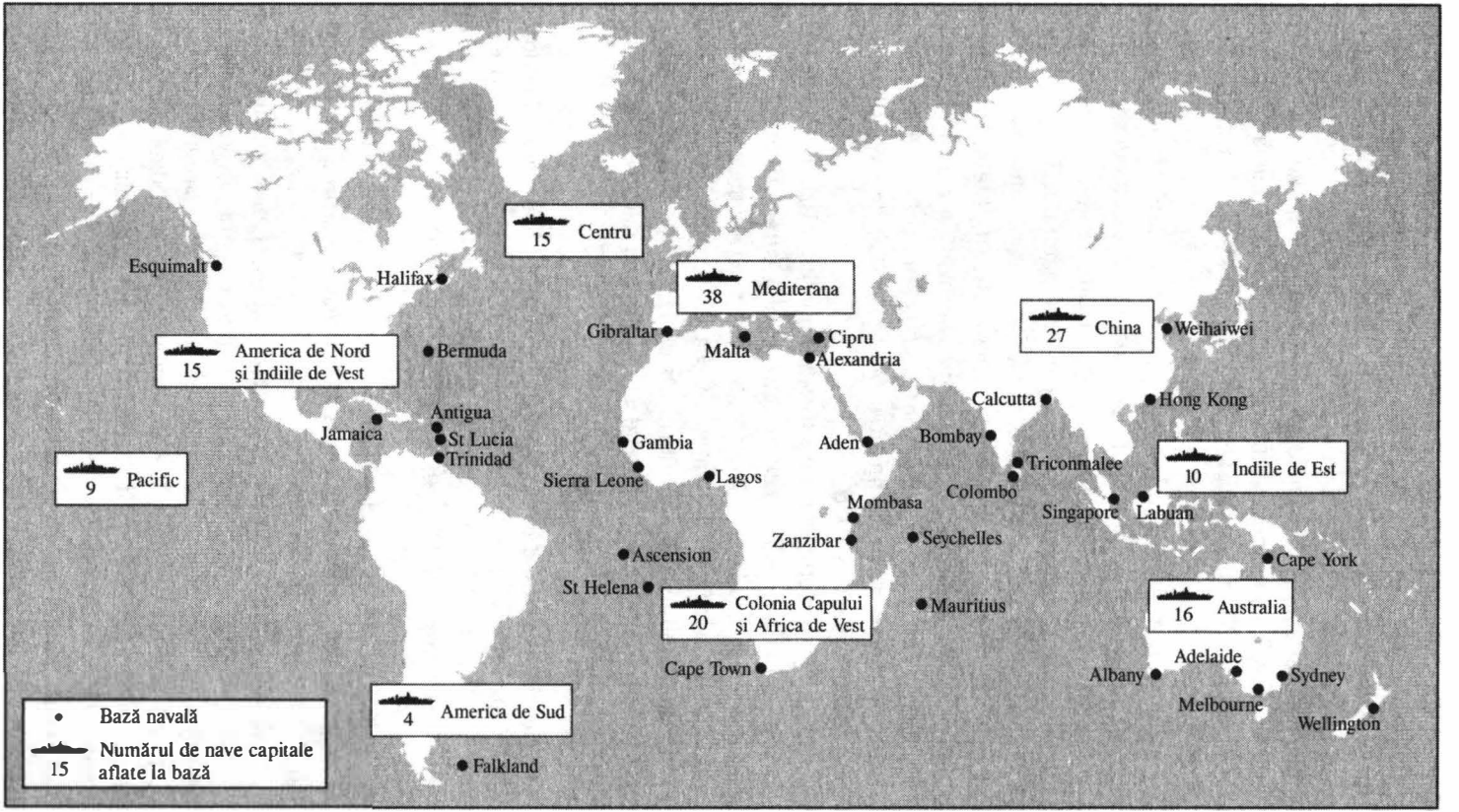

Bazele navale ale Imperiului Britanic, cca 1898

reamintit soarta cetăţilor Ninive şi Tir. Mulţi priveau deja cu nelinişte spre declinul şi prăbuşirea propriului lor Imperiu, aşa cum se întâmplase cu toate imperiile dinainte. Matthew Arnold descrisese deja Marea Britanie ca pe „Titanul ! Ostenit cu surde/ Urechi şi ochi înceţoşaţi de-atâta muncă [...] Păşind împleticit spre ţelul lui ; / Pe umerii imenşi purtând/ Povara ca de Atlas,/ Aproape de nesuportat/ A sorţii sale mult prea mare sferă". Dar putea fi oare revigorat Titanul ? Putea fi oprită şi inversată descreşterea puterii lui înainte să se împiedice şi să cadă ? Exista cineva care credea că se poate.

John Robert Seeley era fiul unui editor evanghelic în al cărui birou îşi ţinuse întrunirile Societatea Misionară a Bisericii. Clasicist cu succes moderat, Seeley şi-a făcut un nume în 1865 cu eseul *Ecce Homo*, în care relata povestea vieţii lui Hristos, ignorând cu scrupulozitate aspectele supranaturale. Patru ani mai târziu era ales la Catedra de Istorie Modernă de la Cambridge, unde şi-a dedicat timpul studiului istoriei moderne a diplomaţiei şi biografiei lui Stein, reformator prusac din secolul al XIX-lea. Apoi, în mod oarecum surprinzător, în 1883 Seeley a scris un bestseller, *The Expansion of England* (*Expansiunea Angliei*). În intervalul a doar doi ani, cartea s-a vândut în peste 80.000 de exemplare şi a continuat să fie reeditată până în 1956.

Bestsellerul lui Seeley se pretinde a fi o istorie a Imperiului Britanic de la 1688 până în 1815. Este amintit şi astăzi pentru memorabila caracterizare a naturii spontane a Imperiului în secolul al XVIII-lea : „Se pare... că am cucerit şi populat jumătate de glob într-un acces de neatenţie". Ceea ce a captat însă imaginaţia publicului a fost mesajul politic contemporan al cărţii. Seeley recunoştea întinderea imensă a Imperiului Britanic, dar întrezărea declinul iminent dacă Marea Britanie persista în atitudinea distrată faţă de imperialism :

> Dacă Statele Unite şi Rusia rezistă încă o jumătate de secol, la finalul acestei perioade vor ajunge să eclipseze vechi state europene, precum Franţa şi Germania, şi să le declaseze pe o treaptă inferioară. Vor face la fel şi cu Anglia, dacă la sfârşitul acestui interval Anglia va continua să se considere un simplu stat european.

Seeley insista că era timpul să se depăşească etapa imperiului întâmplător şi improvizat din trecut. Marea Britanie trebuia să profite de două aspecte de neocolit : primul, supuşii britanici din colonii aveau să-i depăşească în curând ca număr pe cei din ţară ; în al doilea rând, tehnologia telegrafului şi vapoarelor cu aburi îi putea uni ca niciodată până atunci. Imperiul nu putea spera să concureze cu superputerile viitorului altfel decât prin închegarea acestei „Mari Britanii Extinse".

Seeley nu era un făuritor de imperiu. Nu se aventurase niciodată dincolo de graniţele Europei ; de fapt, ideea cărţii îi venise în timp ce era în vacanţă în Elveţia. Sâcâit de insomnie şi de o nevastă cicălitoare, la Cambridge era imaginea proverbială a afectării academice, „o solemnitate aproape excesivă în atitudine", după cum îl caracteriza un contemporan. Apelul lui la întărirea legăturilor dintre Marea Britanie şi coloniile de albi anglofoni a fost însă foarte pe placul noii generaţii de

imperialişti. Idei de felul acesta pluteau în aer. În 1886, după o vizită în Australia, istoricul J.A. Froude a publicat *Oceana, or England and her Colonies* (*Oceana sau Anglia şi Coloniile ei*). Patru ani mai târziu, sir Charles Dilke, un liberal în dizgraţie – a cărui carieră fusese distrusă de un caz urât de divorţ –, a propus *Problems of Greater Britain* (*Problemele Marii Britanii Extinse*). „Marea Britanie Extinsă" a fost probabil expresia ireductibilă a ceea ce îi preocupa pe toţi aceşti scriitori. Aşa cum s-a exprimat Dilke, scopul era ca Australia şi Canada „să fie pentru noi la fel precum Kent şi Cornwall". Când astfel de noţiuni şi-au găsit un susţinător la nivel înalt, rezultatul a fost o schimbare profundă în politicile guvernamentale faţă de Imperiu.

Joseph Chamberlain a fost primul politician imperialist în mod autentic şi conştient. Iniţial manufacturier în Birmingham, Chamberlain făcuse avere din fabricarea de şuruburi din lemn şi avansase în Partidul Liberal prin intermediul Ligii Naţionale pentru Educaţie şi al administraţiei locale, dar a ajuns la disensiuni cu Gladstone în chestiunea autonomiei Irlandei şi s-a orientat spre conservatori – ca „liberal unionist". Membrii Partidului Tory nu l-au înţeles niciodată. Ce puteau să înţeleagă despre cineva care juca tenis de câmp cu „frac negru, bine închis la toţi nasturii şi joben"? Aveau însă puţine arme mai bune decât el împotriva liberalilor, mai ales că unionismul liberal al lui Chamberlain s-a transformat curând în imperialism liberal. Chamberlain a citit cu aviditate *Expansiunea Angliei* a lui Seeley; de altfel, el a susţinut ulterior că acesta a fost motivul pentru care l-a trimis pe fiul său Austen la Cambridge. Când a aflat că Froude urma să viziteze Cape Town, a scris: „Spuneţi-le în numele meu că vor descoperi că Partidul Radical este mult mai hotărât imperial decât cei mai bigoţi membri *tory*".

Pentru a-l pune la încercare pe flamboaiantul dezertor, în august 1887 Salisbury l-a invitat pe Chamberlain să traverseze Atlanticul şi să încerce medierea unui acord între Statele Unite şi Canada, care îşi disputau drepturile de pescuit în golful St. Lawrence. Călătoria i-a deschis ochii lui Chamberlain. A descoperit că, măsurat în valoare pe cap de locuitor, canadienii consumau de cinci ori mai multe exporturi britanice decât americanii; cu toate acestea, existau mulţi canadieni influenţi care favorizau deschis o uniune comercială cu SUA. Chiar înainte de a ajunge în Canada, Chamberlain a lansat un puternic atac împotriva acestei idei. „Uniunea comercială cu Statele Unite", a declarat el, „înseamnă liberul schimb între America şi Dominion* şi taxe vamale protecţioniste împotriva patriei-mame. Dacă asta vrea Canada, aşa să fie; dar Canada nu o poate face decât ştiind perfect că [aceasta] înseamnă separarea politică de Marea Britanie". La discursul său din Toronto, Chamberlain a încercat să contracareze tendinţa canadienilor de a se îndepărta printr-un apel înflăcărat la „măreţia şi importanţa excelenţei hărăzite neamului

* În 1867 Canada, Nova Scotia şi New Brunswick s-au unit, formând „Un singur dominion sub numele de Canada", la care au aderat treptat şi celelalte provincii canadiene. Începând cu 1907 statutul Dominionului a fost extins la toate coloniile înfiinţate de albi care se autoguvernau.

anglo-saxon, acea viţă mândră, rezistentă, sigură pe sine şi hotărâtă, pe care nu o poate altera nici o schimbare de climă sau de condiţii...".

Întrebarea pe care a pus-o Chamberlain era dacă „interesul adevăratei democraţii" era „dezintegrarea Imperiului" sau „unirea neamurilor înrudite care au obiective similare". Soluţia, a spus el, se afla în „rezolvarea marii probleme a guvernului federal" – ceea ce canadienii reuşiseră în propria lor ţară, dar trebuia acum să se realizeze în întregul Imperiu. Dacă federaţia imperială era un vis, a conchis el, era totuşi „o idee măreaţă. Una care stimulează patriotismul şi simţul politic al fiecărui om ce iubeşte această ţară; şi fie că este destinată sau nu împlinirii ei perfecte, lăsaţi-ne măcar... să facem tot ce ne stă în putere ca să o promovăm". La revenirea acasă, şi-a susţinut fervent noua credinţă în „legăturile dintre diferitele ramuri ale familiei anglo-saxone care formează Imperiul Britanic".

Chamberlain îşi dorea de ceva vreme să devină „ministru pentru colonii". În iunie 1895 l-a surprins pe Salisbury, refuzând atât fotoliul Ministerului de Interne, cât şi pe cel de la Finanţe, în favoarea Biroului Afacerilor Coloniale. Ca secretar pentru colonii el şi-a afirmat în repetate rânduri „credinţa" în „patriotismul larg... care cuprinde întreaga Mare Britanie Extinsă". Imperiul nu putea fi depăşit decât dacă rămânea pe loc; federaţia imperială era calea de a avansa, chiar dacă presupunea compromisuri atât din partea metropolei, cât şi a coloniilor. În 1902, Chamberlain declara că „Imperiul Britanic se bazează pe un sentiment comun al sacrificiului. Ori de câte ori vom pierde din vedere acest lucru, cred cu adevărat că ne putem aştepta să ne scufundăm în uitare, la fel ca imperiile din trecut, care... după ce au arătat lumii dovada puterii şi forţei lor, s-au stins, fără să le regrete cineva şi lăsând în urmă doar semnele egoismului lor".

Chamberlain nu era nici pe departe singurul politician al vremii care a îmbrăţişat idealul unei Mari Britanii Extinse. Aproape la fel de devotat acestei credinţe a fost şi Alfred Milner, a cărui „grădiniţă" de tineri adepţi din Africa de Sud – ulterior reconstituită la Londra ca „Masa Rotundă" – a fost foarte aproape să împlinească visul lui Rhodes al unui ordin iezuit imperial. „Dacă sunt şi eu un imperialist", a declarat Milner, „este pentru că destinul neamului englez, datorat poziţiei lui insulare şi îndelungatei lui supremaţii maritime, a fost să prindă rădăcini noi în colţurile îndepărtate ale lumii. Patriotismul meu nu cunoaşte graniţe geografice, ci numai rasiale. Sunt imperialist, şi nu un naţionalist englez în sens îngust, pentru că sunt un Patriot al neamului englez. Nu pământul Angliei... este esenţial pentru a-mi trezi patriotismul, ci limba, tradiţiile, moştenirea spirituală, principiile, aspiraţiile neamului britanic...". Acest soi de retorică era molipsitor, mai ales – trebuie să adăugăm – pentru outsideri ca Chamberlain şi Milner, cărora nu le era întotdeauna uşor să împartă banca guvernamentală cu îngâmfatele vlăstare ale aristocraţiei*.

---

* Naţionalismul radical şi-a atras adeseori susţinători fervenţi de la marginile imperiilor europene; din această perspectivă, mişcarea pentru Marea Britanie Extinsă avea ceva în comun cu Liga Pangermană. Milner însuşi crescuse în Germania, iar adeptul său cel mai loial, Leo Amery, se născuse în India, din părinţi evrei unguri (deşi trecea sub

Desigur, toate acestea presupuneau din partea dominioanelor o disponibilitate de a-şi redefini relaţia cu metropola – relaţie pe care, la o mai profundă cugetare, cele mai multe dintre ele au preferat să o menţină pe liniile descentralizării, destul de vagi, inspirate de Raportul Durham. Coloniile de albi s-au arătat foarte entuziasmate de ideea unei Mari Britanii extinse. Au fost de altfel mai rapide decât britanicii din ţară în adoptarea propunerii contelui de Meath pentru o „Zi a Imperiului", care să fie sărbătorită anual de ziua reginei (24 mai) şi care a devenit sărbătoare oficială în Canada în 1901, în Australia în 1905, în Noua Zeelandă şi în Africa de Sud în 1910, dar abia în 1916 în ţara-mamă. A existat însă o diferenţă între simbolism şi reducerea autonomiei pe care o presupunea ideea unei federaţii imperiale. În mod crucial, aşa cum stăteau lucrurile, canadienii aveau dreptul – pus în practică în 1879 – să impună tarife protecţioniste asupra mărfurilor britanice, exemplu urmat curând de Australia şi Noua Zeelandă; era cu totul improbabil ca acest lucru să se întâmple într-un imperiu federal. O altă breşă flagrantă în argumentaţia federalistă era India, al cărei rol într-o Mare Britanie extinsă, predominant albă, era departe de a fi limpede*. Dar cea mai mare breşă dintre toate era Irlanda.

Irlanda, prima dintre toate coloniile, a fost ultima căreia i s-a acordat ceea ce pentru celelalte colonii de albi era considerat de la sine înţeles încă din anii 1880, şi anume „guvernarea responsabilă". Trei au fost motivele pentru care s-a întâmplat asta. Primul a fost faptul că majoritatea irlandezilor, deşi aveau o piele de un alb imaculat, erau catolici şi, în ochii multor englezi, cu nimic mai presus decât dacă ar fi avut pielea neagră ca tăciunele. Al doilea a fost că o minoritate – mai ales descendenţii celor care se stabiliseră pe insulă în secolul al XII-lea – prefera aranjamentele definite de Actul unirii din 1800, prin care Irlanda era guvernată de la Westminster, ca parte integrantă a Regatului Unit. Al treilea motiv, decisiv în esenţă, a fost însă că oameni de felul lui Chamberlain s-au convins singuri că dacă Irlandei i se permitea să aibă propriul parlament – aşa cum avusese înainte de 1800 şi cum aveau deja celelalte colonii –, acest lucru ar fi subminat cumva integritatea Imperiului în ansamblu. Mai presus de toate celelalte, acesta din urmă a fost motivul pentru care au eşuat tentativele lui Gladstone de a-i acorda Irlandei autonomia.

Au existat, desigur, şi naţionalişti irlandezi radicali, care nu s-ar fi mulţumit niciodată cu modesta delegare de putere pe care Gladstone o avea în vedere prin cele două propuneri legislative în favoarea autonomiei, din 1885 şi 1893. Confreria

---

tăcere acest lucru). Din cercul lor făcea parte şi un alt relativ outsider, romancierul scoţian John Buchan. Ideea unei Mari Britanii Extinse nu este nicăieri mai atrăgător prezentată decât în romanele sale.

* India îl contraria pe Chamberlain. Conform unei consemnări din 1897, acestuia i se părea „a fi între ciocan şi nicovală – pe de o parte, pericolul foarte serios al unui atac din exterior şi al tulburărilor interne, dacă nu se fac pregătiri complete, iar pe de altă parte, perspectiva unei încurcături financiare foarte serioase". Un om căruia îi plăceau oraşele din străinătate în măsura în care semănau cu Birmingham cu greu putea fi fascinat de Calcutta.

Fenian a organizat o tentativă de revoltă în 1867 ; deşi a eşuat, ulterior s-a reuşit totuşi lansarea unei campanii de atentate cu bombă în Anglia. În 1882 o facţiune a confreriei, cunoscută ca Invincibilii, i-a asasinat pe lordul Frederick Cavendish, secretarul de stat pentru Irlanda, şi pe subsecretarul acestuia, Thomas Henry Burke, în parcul Phoenix. Nu era surprinzător că irlandezii recurgeau la astfel de acte de violenţă împotriva cârmuirii britanice. Controlul direct de la Westminster exacerbase fără îndoială efectele foametei dezastruoase de la mijlocul anilor 1840, în care peste un milion de oameni muriseră din cauza lipsurilor şi bolilor. Este posibil ca *Phytophthora infestans* să fi fost cea care a distrus cartofii ; dar politicile dogmatice de *laissez-faire* aplicate de conducătorii britanici ai Irlandei au transformat pierderea recoltei într-o foamete cumplită. Cu toate acestea, adepţii violenţei au reprezentat întotdeauna o minoritate restrânsă. Aspiraţiile majorităţii susţinătorilor autoguvernării – oameni ca fondatorul Asociaţiei pentru Guvernare Locală, Isaac Butt – nu vizau nimic mai mult decât acelaşi grad de descentralizare de care se bucurau canadienii şi australienii*. El şi cel mai carismatic lider al mişcării, Charles Stewart Parnell, nu erau doar anglicizaţi din punctul de vedere al limbii şi culturii ; mai erau şi buni protestanţi. Dacă Parnell nu ar fi fost distrus de scandalul relaţiei sale amoroase cu Kitty O'Shea, ar fi fost un foarte bun premier colonial : la fel de protector cu interesele Irlandei pe cât erau premierii canadieni cu ale lor, cu greu ar fi putut fi totuşi considerat un deschizător de drumuri în ce priveşte acordarea autonomiei administrative**.

Înfrângerea ambelor propuneri legislative în favoarea autoguvernării a semnalat o revenire, atât a unioniştilor liberali, cât şi a conservatorilor, la politicile cu ochelari de cal din anii 1770, când omologii lor din parlament refuzaseră cu obstinaţie acordarea autonomiei pentru coloniştii americani. Problema pe care o punea poziţia lor era limpede. Cum putea o Mare Britanie Extinsă să devină realitate dacă Irlandei, prima dintre toate posesiunile de colonizare, nu i se putea acorda, cu încredere, propriul parlament ? Aceasta era contradicţia dintre unionism şi noul imperialism „constructiv", în faţa căreia Chamberlain şi asociaţii lui păreau orbi. Este adevărat, Chamberlain cocheta cu ideea de a da Insulelor Britanice o constituţie federală de tip american, permiţând Irlandei, Scoţiei şi Ţării Galilor să aibă propriile parlamente şi lăsând chestiunile imperiale în seama Westminsterului ; dar e greu de crezut că lua în serios astfel de scheme. Dată fiind relativa ignoranţă a lui Chamberlain în ce priveşte Irlanda, este tentant să credem că dorinţa lui de a „respinge" autonomia administrativă a fost în primul rând o reacţie la atitudinea favorabilă a lui Gladstone faţă de ea. Convingerea de bază a unioniştilor, conform

---

* Gladstone însuşi a explicat analogia : „Canadei nu i s-a acordat autonomia pentru că era loială şi prietenoasă, ci a devenit loială şi prietenoasă pentru că i s-a acordat autonomia". Era absolut corect, dar unioniştii liberali au fost surzi la această argumentaţie.

** Este totuşi paradoxal că puţine bastioane ale sentimentelor unioniste au fost mai înverşunate decât Canada. Încă din 1870 Ontario avea 900 de loji ale Ordinului Orange, care jurau să „reziste tuturor încercărilor de... dezmembrare a Imperiului Britanic".

spuselor lordului Randolph Churchill, rebelul *tory*, era că autonomia va „implânta cuţitul în inima Imperiului Britanic". De fapt, tocmai amânarea autonomiei până în 1914 a fost cea care a implântat cuţitul în inima Irlandei, întrucât în momentul acela opoziţia unionistă în Ulster se radicalizase până la nivelul rezistenţei armate.

Totuşi, nimic din toate acestea nu a micşorat atracţia faţă de „Marea Britanie Extinsă" în Marea Britanie, în parte pentru că se viza interesul economic îngust al electoratului. Pentru Chamberlain, un fost industriaş, Imperiul însemna, mai presus de toate, pieţe de export şi locuri de muncă. Din acest punct de vedere el fusese oarecum anticipat de Salisbury, care în 1889 ceruse unui auditoriu din Limehouse să-şi „închipuie ce ar fi Londra fără Imperiu... o adunare de mulţimi, fără loc de muncă, fără activitate industrială, afundându-se în nenorocire şi regres". Chamberlain a dus şi mai departe raţionalizarea economică. Aşa cum declara în faţa Camerei de Comerţ din Birmingham în 1896:

> Ministerul Afacerilor Externe şi Biroul Afacerilor Coloniale se ocupă în primul rând cu găsirea de noi pieţe şi apărarea celor vechi. Ministerul de Război şi Amiralitatea se ocupă în primul rând cu pregătirile pentru apărarea acestor pieţe şi cu protejarea comerţului nostru... Aşadar, nu am exagera dacă am spune că, dintre toate interesele politice, comerţul este cel mai important şi că guvernul care contribuie cel mai mult la creşterea şi la ferma consolidare a comerţului merită pe deplin sprijinul popular.

Pentru Chamberlain era de la sine înţeles că „o mare parte a populaţiei noastre depinde... de schimbul de bunuri de larg consum cu supuşii noştri din colonii". Prin urmare, trebuiau să fie cu toţii imperialişti.

Oare Imperiul era cu adevărat benefic din punct de vedere economic pentru masele de votanţi britanici? Nu este evident că ar fi fost aşa. Profiturile din investiţiile de peste mări nu ajungeau la majoritatea oamenilor, ale căror economii (dacă existau) erau în general investite în obligaţiuni de stat, prin mijlocirea băncilor de economii şi a altor intermediari financiari. În acelaşi timp, costurile apărării Imperiului, deşi nu excesiv de mari, erau suportate mai ales de contribuabilii britanici, şi nu de cei din teritoriile cu colonişti albi. Se pare că principalii beneficiari ai Imperiului în acel moment erau supuşii britanici care emigraseră în dominioane şi care, aşa cum am văzut, erau în număr mare. În jur de 2,5 milioane de persoane de naţionalitate britanică au emigrat în Imperiu între 1900 şi 1914, trei sferturi dintre ele în Canada, Australia şi Noua Zeelandă. În cele mai multe cazuri emigrarea a crescut substanţial veniturile şi a redus presiunea impozitelor.

Imperialismul nu a trebuit însă să-şi plătească popularitatea. Pentru mulţi oameni era suficient că era *incitant*.

În decursul domniei reginei Victoria au fost în total 72 de campanii militare diferite – mai mult de una pentru fiecare an al aşa-zisei *pax britannica*. Spre deosebire de războaiele secolului XX, aceste conflicte au implicat relativ puţini oameni. În

medie, forţele armate britanice din perioada domniei reginei Victoria s-au ridicat la 0,8% din populaţie, iar soldaţii au fost în mod disproporţionat recrutaţi de la periferia celtică sau din păturile urbane sărace. Totuşi, cei care locuiau departe de linia frontului imperial, care nu auzeau niciodată un foc de armă tras la mânie, cu excepţia celui îndreptat spre vreo sălbăticiune, aveau un insaţiabil apetit pentru povestirile despre acte de bravură militară. Importanţa Imperiului ca sursă de amuzament - de pură mulţumire psihologică - nu poate fi niciodată exagerată.

Nici o formă de expresie nu a fost ocolită. De sub pana lui G.A. Henty - un produs al şcolii Westminster, al Colegiului Gonville and Caius, al Crimeii şi Magdalei - au ieşit nenumărate romane cu titluri ca *By Sheer Pluck* şi *For Name of Fame* (*Din pură îndrăzneală* şi *În numele renumelui*). Autor mediocru de ficţiune istorică, lucrările sale cele mai deschis imperialiste au fost acelea inspirate de campaniile militare relativ recente: *With Clive In India* (1884), *With Buller in Natal* (1901) şi *With Kitchener in the Soudan* (1903). Erau scrieri cu o imensă popularitate: vânzările totale ale romanelor lui Henty au fost estimate la 25 de milioane de exemplare până în anii 1950. Aproape la fel de mare a fost şi torentul de versuri inspirate de Imperiu. De la talentul lui Tennyson la banalitatea lui Alfred Austin şi W.E. Henley, a fost epoca „vorbirii pompoase", o perioadă când unu din doi oameni era un poetaş care căuta o altă rimă la „Victoria" în afară de „Gloria".

Iconografia Imperiului nu a fost nici ea mai puţin răspândită, de la scenele idealizate de luptă puse pe pânză de lady Butler şi expuse în grandioase muzee noi, la kitschul imperial care făcea reclamă articolelor de uz zilnic. Producătorilor de săpun Pears le era deosebit de drag laitmotivul imperial:

Primul pas spre uşurarea
Poverii Omului Alb
se atinge prin virtutea igienei.

Pears Soap

este un factor puternic în luminarea cotloanelor întunecate ale pământului pe măsură ce civilizaţia avansează în timp ce printre culturile tuturor naţiilor ocupă locul cel mai de frunte - este săpunul de toaletă ideal.

Admirabilul produs era în acelaşi timp şi „formula cuceririi britanice", după asigurările date publicului; sosirea lui la tropice marcase „naşterea civilizaţiei". Şi alţii au preluat tema. Pilulele lui Parkinson, cu înveliş de zahăr, erau „o Mare Posesiune Britanică". Ruta pe care lordul Roberts a parcurs-o de la Kimberley la Bloemfontein în timpul Războiului cu Burii s-ar fi numit „Bovril". Într-o campanie anterioară anului 1914 se spunea: „Vom folosi «Chlorinol» [înălbitor] şi vom fi ca Negrul Alb".

Imperiul furniza material şi pentru music-hall, considerat adesea instituţia cea mai importantă pentru promovarea „şovinismului" popular victorian. Cuvântul

„jingoism" a fost inventat de libretistul G.W. Hunt, al cărui cântec *By Jingo* a fost interpretat în timpul Chestiunii Orientale din 1877-1878 de către artistul de varieteu G.H. Macdermott. Au existat nenumărate variante ale temei eroicului „Tommy", din care este suficient să redăm o singură strofă exemplară:

> Şi chiar de e pe-a Indiei plajă de coral,
> Sau înecat în sânge în Sudan,
> Strădanie îşi dă, murind, să ţină flamura în vânt,
> Ostaş şi brav bărbat, din cap până-n picioare.

Exista o strânsă legătură între acest gen de distracţie şi acela oferit de marile expoziţii imperiale. Aceste expoziţii, iniţial menite a fi internaţionale şi educative (prototipul l-a reprezentat Marea Expoziţie a Prinţului Albert din 1851), au devenit către anii 1880 mai imperiale şi mai distractive. În special somptuoasele spectacole ale impresarului Imre Kiralfy - „Empire of India" (1895), „Greater Britain" (1899) şi „The Imperial International" (1909) - erau destinate să facă bani oferind publicului fiorul exotic: războinicii zulu au avut un succes deosebit la expoziţia organizată de el în 1899. Acesta era Imperiul sub formă de circ.

Imperiul a avut însă un public imens în Marea Britanie mai ales prin intermediul presei populare. Probabil că nimeni nu a ştiut cum să satisfacă apetitul publicului pentru istorioare senzaţionale mai bine decât Alfred Harmsworth, ulterior (din 1905) lord Northcliffe. Născut la Dublin, Harmsworth a învăţat meserie la publicaţia de pionierat *Illustrated London News* şi a făcut avere importând stilul revistelor ilustrate pe piaţa presei cotidiene. Fotografii, titluri de o şchioapă, inserturi gratuite şi foiletoane au făcut ca *Evening News* şi apoi *Daily Mail* şi *Daily Mirror* să devină irezistibil de atractive pentru o nouă clasă de cititori: pătura de jos a clasei de mijloc, femei şi bărbaţi. Northcliffe a descoperit la fel de repede elasticitatea preţurilor în cazul cererii de presă, reducând preţul ziarului *The Times* după ce l-a achiziţionat în 1908. Mai presus de toate însă conţinutul a fost cel care a făcut ca publicaţiile lui Northcliffe să se vândă. Nu a fost o coincidenţă că prima dată când *Mail* a vândut peste un milion de exemplare a fost în 1899, în timpul Războiului cu Burii. Aşa cum a răspuns unul dintre redactorii lui când a fost întrebat ce anume face ca un ziar să se vândă:

> Primul răspuns este „războiul". Războiul nu creează doar oferta de ştiri, ci şi cererea pentru ele. Fascinaţia pentru război şi pentru tot ce ţine de el este atât de adânc înrădăcinată, încât... un ziar nu trebuie decât să pună pe frontispiciu „O Mare Bătălie" pentru ca vânzările să crească.

Un alt angajat al lui Northcliffe considera „profunzimea şi volumul interesului public pentru chestiunile privitoare la Imperiu" ca fiind „una dintre cele mai mari forţe, aproape neexploatate, aflate la dispoziţia presei". „Dacă Kipling poate fi numit Vocea Imperiului din literatura engleză", a mai adăugat el, „noi [*Daily Mail*]

putem pretinde fără probleme că [suntem] Vocea Imperiului din jurnalismul londonez". Reţeta proprie a lui Northcliffe era simplă: „Poporul englez se lasă desfătat de un erou bun şi o ură zdravănă".

Încă de la începuturile lor, ziarele lui Northcliffe au avut o uşoară orientare de dreapta, dar promovarea Imperiului se putea face şi dinspre stânga. William Thomas Stead, care a moştenit *Pall Mall Gazette* de la înflăcăratul adept al lui Gladstone, John Morley, iar apoi a fondat *Review of Reviews*, s-a descris pe sine ca un „imperialist plus cele zece porunci şi bunul-simţ". Stead era un tip cu multe pasiuni. A fost un susţinător al Conferinţei de pace de la Haga din 1899, ca şi al ideii unei monede europene comune şi al luptei împotriva „comerţului cu sclavi albi" (sintagma victoriană pentru prostituţie), dar convingerea sa călăuzitoare a fost că „Progresul Mondial" depindea de acţiunile Imperiului Britanic. În ochii unui om ca Stead Imperiul era mai presus de politica de partid.

Era şi mai presus de vârstă, căci printre cititorii cei mai devotaţi ai literaturii imperialiste se numărau elevii, generaţii crescute cu revista *Boys' Own Paper*, fondată în 1879 de Societatea Ghidurilor Religioase. Împreună cu titlul omolog feminin, *Girls' Own Paper*, *BOP* a atins un tiraj de peste o jumătate de milion de exemplare, oferind tinerilor cititori un flux constant de povestiri fantastice în decorul exotic al frontierelor coloniale. Totuşi, pentru unii, aceste reviste nu îşi urmăreau scopul în mod suficient de direct; de aici apariţia în octombrie 1900 a revistei *Boys of the Empire*, care încerca să-şi îndoctrineze mai sistematic tinerii cititori, prin articole precum „Cum să fii puternic", „Eroii imperiului" şi „Acolo unde se pregătesc puii de leu: Australia şi şcolile ei". Ultimul dintre acestea poate fi considerat destul de reprezentativ ca ton şi premise:

> Problema autohtonă nu a fost niciodată acută în... Australia... Aborigenii au fost respinşi şi dispar rapid... şcolile australiene nu sunt jumătate cu albi, jumătate cu negri; şi nici nu poţi cataloga drept „tablă de şah" vreuna dintre cantinele unei şcoli australiene, aşa cum a fost cazul în cel puţin unul din colegiile vechilor universităţi Oxford şi Cambridge.

Aceeaşi ediţie a revistei prezenta o competiţie iniţiată de Liga Imperială pentru Băieţi*, care promitea:

> Un nou început într-o fermă din Vest... pentru cei DOI băieţi din fiecare an care vor obţine cel mai mare punctaj la o Examinare.
>
> Premiile includ ECHIPAMENT GRATUIT, CĂLĂTORIE GRATUITĂ şi CAZARE GRATUITĂ la un fermier ales din nord-vestul Canadei.

Arhetipurile eroice ale acestui imperialism popular – şi mulţi dintre consumatorii lui – nu erau oameni de rând; mai degrabă erau membri ai unei elite educate în şcoli publice exclusiviste din Marea Britanie. În cel mai bun caz aceste şcoli puteau

* Motto: „Multe ţări, dar un singur Imperiu". În 1900 Liga avea 7.000 de membri.

primi circa 20.000 de elevi în fiecare an – ceva mai puţin de 1% dintre băieţii care în 1901 aveau vârste între 15 şi 19 ani. Cu toate acestea, băieţii din afara sistemului de învăţământ public nu păreau să aibă vreo dificultate în a se regăsi în aceste aventuri ficţionale. Se prea poate ca motivul să fi fost faptul că – aşa cum au arătat limpede nenumăraţii autori de maculatură – ceea ce îi făcea capabili de eroism în folosul Imperiului pe cei ieşiţi de pe băncile şcolilor publice nu era ce învăţau în clasă, ci ce învăţau pe terenul de sport.

Privit din acest unghi, Imperiul Britanic din anii 1890 semăna cu o imensă bază sportivă. Vânătoarea continua să fie activitatea de recreere preferată de clasele superioare, dar acum era practicată ca război de anihilare a vânatului, capturile crescând exponenţial, din mlaştinile Scoţiei şi până în jungla indiană*. Pentru a da un singur exemplu, în 1906 captura totală a viceregelui (lordul Minto) şi a tovarăşilor săi a cuprins 3.999 de găinuşe-de-deşert, 2.827 de păsări sălbatice, 50 de urşi, 14 mistreţi, 2 tigri, o panteră şi o hienă. Vânătoarea era de asemenea comercializată, devenind în unele colonii o formă de turism armat. Atragerea unor turişti bogaţi în Africa de Est i s-a părut lordului Delamere singurul mijloc de a scoate bani de pe urma liniei ferate Mombasa-Uganda, renumită pentru lipsa de profitabilitate.

Dar jocurile în echipă contribuiau cel mai mult la realizarea idealului Marii Britanii Extinse. Fotbalul, sportul de gentlemeni jucat de huligani, era, desigur, exportul recreaţional cel mai de succes al ţării. Dar fotbalul a fost întotdeauna un joc promiscuu, care îi atrăgea pe toţi, de la clasa muncitoare, suspectă din punct de vedere politic, până la şi mai suspecţii germani ; pe toată lumea, de fapt, cu excepţia americanilor**. Dacă exista vreun sport care să rezume cu adevărat noul spirit al „Marii Britanii Extinse", acela era rugbyul, sportul de huligani jucat de gentlemeni. Un sport de echipă cu efort fizic intens, rugbyul a fost adoptat pe tot întinsul imperiului alb, de la Cape Town la Canberra. În 1905 All Blacks, echipa Noii Zeelande, au făcut pentru prima dată un turneu prin Imperiu, învingând toate echipele din ţară, cu excepţia Ţării Galilor (care i-a bătut cu un singur eseu). Probabil că ar fi învins toate celelalte colonii ale albilor dacă nu ar fi fost interdicţia impusă de Africa de Sud de a introduce pe teren jucători maori.

Cu toate acestea, crichetul – cu ritmurile lui subtile, prelungite, cu spiritul de echipă pe teren şi eroismul individual din zona de apărare – a fost acela care a depăşit astfel de diviziuni rasiale, răspândindu-se nu doar în posesiunile coloniale

---

* Curzon considera împuşcarea tigrilor cel mai mare dintre toate avantajele funcţiei de vicerege şi avea plăcerea sfruntată de a se fotografia călare pe victimă. După cum îi descria pe nerăsuflate tatălui său : „Poţi să-ţi auzi inima bătând, în timp ce el se apropie, nevăzut, cu frunzele trosnindu-i sub labe, apărând apoi brusc, uneori la pas, alteori în goană, alteori cu un răget grozav".

** Jocul modern cunoscut americanilor ca fotbal s-a dezvoltat de fapt din acelaşi strămoş britanic comun al fotbalului european şi rugbyului. O vreme a părut probabil că americanii vor adopta regulile Asociaţiei Engleze de Fotbal, dar în anii 1870 au convenit asupra unui joc hibrid, iar în anii 1880 au ajuns să adopte reguli (pase înainte, placarea balonului) cu totul diferite şi incompatibile cu acelea ale fotbalului sau rugbyului.

ale albilor, ci şi pe tot subcontinentul indian şi în Caraibele britanice. Crichetul se jucase în interiorul Imperiului încă de la începutul secolului al XVIII-lea, dar la finele secolului al XIX-lea el a fost instituţionalizat ca sport prin excelenţă imperial. În 1873-1874, titanul crichetului englez, W.G. Grace, a dus în Australia o echipă mixtă de amatori şi profesionişti, câştigând cu uşurinţă cele cincisprezece meciuri de trei zile. Dar când o echipă profesionistă de 11 a revenit în martie 1877 pentru a juca, la Melbourne, un meci, considerat de regulă primul meci-test internaţional, australienii au câştigat cu o diferenţă de 45 de run-uri. Urma să fie şi mai rău, când australienii au venit pe Stadionul Oval în 1882, obţinând o victorie care a inspirat faimosul necrolog apărut în *Sporting Times*: „În memoria crichetului englez, care a decedat pe Oval la 29 august 1882, regretat profund de un mare cerc de prieteni şi cunoştinţe îndurerate. Odihnească-se în pace. N.B. - Trupul va fi incinerat, iar cenuşa va fi dusă în Australia".

În anii care vor veni, obiceiul englez de a pierde în faţa echipelor coloniale va ajuta la sudarea Marii Britanii Extinse. Instituţii precum Conferinţa Imperială a Crichetului, care s-a întrunit prima dată în 1909 ca să uniformizeze regulile jocului, erau la fel de importante pentru formarea unui sentiment al identităţii colective imperiale ca oricare dintre scrierile lui Seeley sau spusele lui Chamberlain.

Poate că produsul arhetipal al imperialismului de pe terenul de joc a fost Robert Stephenson Smyth Baden-Powell - „Stephe" pentru prieteni. Baden-Powell a evoluat inexorabil de la succesul sportiv de la Charterhouse, unde a fost căpitanul echipei de fotbal, la o carieră militară în India, Afganistan şi Africa. Aşa cum vom vedea, el este cel care a comparat în mod explicit cel mai renumit asediu al epocii cu un meci de crichet. Şi tot el va fi cel care va codifica în cele din urmă etosul imperiului târziu în preceptele mişcării cercetaşilor pe care a fondat-o, încă un export recreaţional de mare succes ce viza generalizarea spiritului de echipă al jocurilor pe teren într-un întreg mod de viaţă:

> Suntem cu toţii britanici şi este de datoria fiecăruia dintre noi să-şi facă treaba şi să-şi ajute vecinii. Astfel vom rămâne puternici şi uniţi şi astfel nu va mai exista teama că întreaga construcţie - şi anume marele nostru Imperiu - ar putea să se prăbuşească din pricina unor cărămizi putrede din zid... Mottoul nostru ar trebui să fie: „Patria mai întâi, sinele pe urmă".

Ce însemna aceasta în practică este limpede după lista de onoare din propria şcoală a lui Baden-Powell. Zidurile principalei galerii cu arcade de la Charterhouse sunt presărate cu plăci comemorative dedicate unor campanii militare aproape uitate, purtate din Afganistan la Omdurman, pe care sunt înşirate numele a sute de tineri absolvenţi ai colegiului care „au jucat, au jucat şi au făcut jocul"*, iar pentru asta au plătit cu viaţa.

---

* Vers repetat ca refren în poezia *Vitaï Lampada* (1897) de Henry Newbolt, descrierea clasică a jocului de crichet în şcoală ca formă de iniţiere militară. Newbolt a studiat la colegiul Clifton.

Dar cealaltă parte din acest măreţ joc imperial? Dacă, aşa cum credeau Chamberlain şi Milner, britanicii erau naţiunea superioară, având dreptul dat de Dumnezeu de a conduce lumea, urmarea logică este că aceia împotriva cărora luptau le erau inferiori din naştere. Oare nu aceasta era concluzia Ştiinţei înseşi – văzută tot mai mult ca autoritatea supremă în astfel de chestiuni?

În 1863 doctorul James Hunt şi-a uluit asistenţa la o întrunire din Newcastle a Asociaţiei Britanice pentru Promovarea Ştiinţei, afirmând că „Negrul" reprezintă o specie umană separată, aflată la mijlocul scării evolutive, între maimuţă şi „omul european". În opinia lui Hunt, „Negrul" a devenit „mai umanizat când a ajuns să îi fie subordonat în mod firesc europeanului", dar a conchis regretând că „civilizaţia europeană nu [era] potrivită nevoilor şi caracterului Negrului". După spusele lui Winwood Reade, martor ocular care călătorise în Africa, prelegerea lui Hunt a fost un eşec, stârnind huiduieli din partea unora dintre cei prezenţi. Cu toate acestea, în intervalul unei generaţii, astfel de opinii au devenit comune. Influenţaţi de lucrările lui Darwin, dar distorsionându-le atât încât să le facă de nerecunoscut, pseudosavanţii secolului al XIX-lea au împărţit omenirea în „rase" pe baza trăsăturilor fizice, clasificându-le în funcţie de diferenţele ereditare nu doar din punct de vedere fizic, ci şi caracterologic. Anglo-saxonii erau de la sine înţeles în frunte, africanii, la bază. Activitatea lui George Combe, autorul lucrării *A System of Phrenology* (1825), a fost tipică în două privinţe – modul dispreţuitor în care a prezentat diferenţele rasiale şi modul necinstit în care a încercat să le explice:

> Când luăm spre analiză diferitele sectoare ale globului [scria Combe], suntem frapaţi de diferenţele extreme în privinţa capacităţilor dobândite pe care le prezintă diversitatea oamenilor care le populează... Istoria Africii, în măsura în care se poate spune că Africa are o istorie... oferă aceeaşi continuă scenă de decădere morală şi intelectuală... „Negrul, uşor excitabil, este în cel mai înalt grad susceptibil de toate pasiunile... Unui negru, dacă elimini doar durerea şi foamea, îi rămâne o stare naturală de bucurie. De îndată ce îi este suspendată pentru o clipă truda, el cântă, pune mâna pe o scripcă, dansează."

Explicaţia acestei stări de înapoiere, după Combe, era forma specială a „craniului de negru": „Organele Divinizării, Mirării şi Speranţei... au dimensiuni considerabile. Cele mai mari deficienţe sunt însă la Sârguinţă, Precauţie, Idealizare şi Reflecţie". Astfel de idei aveau o influenţă puternică. Ideea unui „instinct de rasă" imposibil de eradicat a devenit centrală în scrierile sfârşitului de secol XIX şi începutului de secol XX, aşa cum se întâmplă în povestirea Corneliei Sorabji despre o doctoriţă indiană care s-a supus de bunăvoie (şi mortal) supliciului arderii în cursul unui ritual păgân; sau în relatarea lui lady Mary Ann Barker despre cum doica ei zulu a redevenit sălbatică după ce s-a reîntors în satul natal; sau în *Iazul* lui W. Somerset Maugham, în care un nefericit om de afaceri din Aberdeen încearcă zadarnic să-şi occidentalizeze proaspăta soţie, pe jumătate samoană.

Frenologia a fost doar una dintr-o serie de false discipline care încercau să legitimeze teoriile despre diferenţele rasiale, de multă vreme prezente în rândul coloniştilor albi. Şi mai insidioasă, pentru că era mai riguros intelectuală, s-a dovedit şarlatania ştiinţifică numită „eugenie". Matematicianul Francis Galton a lansat în cartea sa *Hereditary Genius* (1869) teoria că „abilităţile naturale ale unui om au origini genetice" ; că „din două varietăţi ale oricărei specii de animale care sunt înzestrate în mod egal în alte privinţe, varietatea cea mai inteligentă se va impune cu siguranţă în lupta pentru existenţă" ; şi că, pe o scară a inteligenţei rasiale cu şaisprezece niveluri, un „negru" se situează cu două trepte sub un englez*. Galton a căutat să-şi valideze ideile folosind fotografii compuse pentru a distinge criminalii şi alte tipuri degenerate. O dezvoltare mai sistematică a fost propusă de Karl Pearson, un alt matematician care a studiat la Cambridge şi care în 1911 a devenit primul profesor al Catedrei Galton de Eugenie de la University College din Londra. Matematician strălucit, Pearson a ajuns să creadă cu convingere că tehnicile sale statistice (pe care le-a numit „biometrie") puteau fi folosite pentru a demonstra pericolul pe care degenerarea rasială îl reprezenta pentru Imperiu. Problema era că asigurarea unei mai bune asistenţe sociale şi de sănătate interfera cu procesul selecţiei naturale, permiţând indivizilor inferiori genetic să supravieţuiască – şi să-şi „propage inaptitudinile". „Dreptul la viaţă nu implică şi dreptul fiecărui om de a se reproduce", susţinea el în *Darwinism, Medical Progress and Parentage* (1912). „Pe măsură ce diminuăm forţa selecţiei naturale şi supravieţuiesc tot mai mulţi indivizi slabi din punct de vedere fizic şi inapţi, trebuie să ridicăm standardul mental şi fizic al descendenţei."

Exista totuşi o alternativă la intervenţia statului asupra variantelor reproductive : războiul. Pentru Pearson, ca pentru mulţi alţi adepţi ai darwinismului social, viaţa era o luptă, iar războiul era mai mult decât un simplu joc – era o formă de selecţie naturală. Aşa cum a explicat, „progresul naţional depinde de condiţia fizică a rasei, iar războiul era testul suprem al acestei condiţii fizice. Când vor înceta războaiele, omenirea nu va mai progresa, căci nimic nu va mai ţine sub control fertilitatea stirpelor inferioare".

Inutil să mai spunem că pacifismul devenea astfel un crez deosebit de suspect. Din fericire, însă, cu un imperiu în continuă expansiune, nu era deloc penurie de mici războaie împotriva oponenţilor inferiori ca rasă. Era plăcut să te gândeşti că, masacrându-i cu mitralierele Maxim, britanicii contribuiau la progresul omenirii.

Mai trebuie consemnată o ultimă ciudăţenie. Dacă adepţii darwinismului social erau îngrijoraţi că pătura socială săracă şi de rasă inferioară se reproducea cu prea mare rapiditate, vorbeau în schimb mai puţin despre eforturile de procreere ale celor consideraţi ca fiind în vârful scării evoluţiei. În absenţa supravieţuitorilor anticei Atene, era limpede că elita speciei umane se găsea în rândul categoriei

---

* Un scoţian din zona de câmpie era cu câteva fracţiuni superior unui englez. Atenienii din Antichitate se situau în vârf.

ofiţerilor britanici, care combinau excelenţa pedigriului cu expunerea regulată la forma marţială a selecţiei naturale. În literatura epocii abundă acest tip de personaj: Leo Vincey din romanul *She* de Henry Rider Haggard, frumos, brav şi nu din cale afară de inteligent, care „la douăzeci şi unu de ani ar fi putut fi model pentru o statuie a tânărului Apollo"; sau lordul John Roxton din *O lume dispărută* a lui Arthur Conan Doyle, cu „ochii lui neliniştiţi, ciudaţi, sclipitori – ochi de un albastru deschis, rece, culoarea unui lac glaciar". Ca să nu mai menţionăm

> nasul puternic încovoiat, obrazul tras şi obosit, părul roşcat, întunecat şi rar în creştetul capului, mustăţile virile şi ciocul mic şi agresiv care-i acoperea bărbia ieşită în afară... [El] era însăşi esenţa gentlemanului englez de ţară, împătimit şi alert, iubitor de natură, de cai şi de câini. Faţa îi era rumenă, arsă de soare şi de vânt ca teracota. Sprâncenele stufoase îi stăteau streaşină, ceea ce le dădea ochilor, şi aşa destul de reci, un aer aproape feroce, impresie sporită încă de fruntea puternică şi adânc ridată. Avea trupul uscăţiv, dar bine legat – şi, într-adevăr, dovedise de multe ori că nu se găseau în Anglia mulţi bărbaţi în stare de astfel de eforturi necurmate.

Astfel de bărbaţi existau cu siguranţă. Totuşi, un procent surprinzător de mare dintre ei au avut doar o contribuţie fără tragere de inimă, dacă a existat şi aceea, la reproducerea rasei pe care o reprezentau – din simplul motiv că erau homosexuali.

Trebuie făcută aici o distincţie atentă între bărbaţii a căror viaţă petrecută aproape exclusiv în instituţii masculine i-a făcut să încline spre cultura homoerotismului şi i-a condamnat să aibă dificultăţi cu fetele şi cei care erau pederaşti practicanţi. În prima categorie intrau probabil Rhodes, Baden-Powell şi Kitchener (mai multe despre el, în cele ce urmează). Din a doua categorie făcea sigur parte Hector Macdonald.

Întocmai ca relaţia lui Rhodes cu secretarul său particular, Neville Pickering, este aproape sigur că ataşamentul puternic al lui Baden-Powell faţă de Kenneth „Băieţelul" McLaren (un camarad ofiţer din Regimentul 13 Husari) nu s-a consumat fizic. Aceeaşi certitudine există şi în cazul prieteniei lui Kitchener cu aghiotantul lui, Oswald Fitzgerald, care l-a însoţit timp de nouă ani. Aceşti bărbaţi, atât de masculini în public, puteau fi extraordinar de efeminaţi în intimitate. Kitchener, de exemplu, împărtăşea cu sora lui, Millie, pasiunea pentru ţesăturile fine, aranjamentele florale şi porţelanurile fine, iar în timpul campaniilor din deşert îşi lua pauze pentru a coresponda cu ea despre decoraţiuni interioare. Dar astfel de detalii, în combinaţie cu o urmă de bârfă malitioasă de tavernă, nu erau nici pe departe suficiente pentru a-l eticheta ca „gay". Toţi trei prezentau simptome mult mai clare ale unei refulări aproape supraomeneşti – un fenomen aparent de neînţeles pentru spiritul începutului de secol XXI, dar un element indispensabil victorienilor ambiţioşi. Bona lui Kitchener, cu siguranţă nu o freudiană de marcă, a observat asta încă de la începutul serviciului ei. „Mi-e teamă că Herbert va suferi mult din cauza refulării", a remarcat ea după ce băiatul a ascuns o rană ca să n-o vadă

mama sa. Şi Ned Cecil a pus degetul pe rană când a remarcat că Kitchener „detesta orice formă de expunere morală sau mintală".

Macdonald a fost un caz cu totul diferit. Fiul unui fermier din Ross-shire, era deosebit prin aceea că avansase în rang pornind de jos, începându-şi cariera ca soldat în Regimentul Gordon Highlanders de infanterie, ajungând general-maior şi încheind-o cu titlul de cavaler. Remarcat de la început graţie curajului său adesea nechibzuit, Macdonald avea o viaţă intimă nechibzuită într-un mod diferit. Deşi s-a căsătorit şi a avut un copil, a făcut-o în secret şi după căsătorie şi-a mai văzut soţia doar de patru ori; aflat însă peste mări, a ajuns notoriu pentru înclinaţia către aventuri homosexuale şi a fost până la urmă prins *in flagrante* cu patru băieţi, într-un compartiment al căilor ferate din Ceylon. Pe măsură ce Marea Britanie de la sfârşitul epocii victoriene devenea tot mai pudibondă – iar legile împotriva sodomiei erau şi mai strict aplicate –, Imperiul le oferea homosexualilor ca „Mac Luptătorul" oportunităţi erotice nelimitate. Kenneth Searight a fost un alt exemplu; înainte de a pleca din Anglia, la vârsta de douăzeci şi şase de ani, nu avusese decât trei parteneri sexuali, dar odată ajuns în India a descoperit o ofertă foarte largă şi şi-a detaliat în versuri numeroasele isprăvi sexuale.

Exces de zel

Ceea ce s-a petrecut în Sudan în ziua de 2 septembrie 1898 a reprezentat culmea imperialismului din perioada victoriană târzie, apogeul unei generaţii care a considerat că dominaţia mondială este o prerogativă rasială. Luptele de la Omdurman au pus faţă în faţă o armată de membri ai unor triburi deşertice şi întreaga forţă militară a celui mai mare imperiu din istoria lumii – căci, spre deosebire de războaiele anterioare, din sudul şi vestul Africii, finanţate din fonduri private, bătălia aceasta era oficială. Într-o singură confruntare au fost anihilaţi cel puţin 10.000 de duşmani ai Imperiului, în ciuda uriaşului lor avantaj numeric. Ca în poezia *Vitaï Lampada* a lui Newbolt, nisipul deşertului a fost „năclăit şi roşu". Omdurman a fost apogeul excesului de zel militar al Imperiului.

Încă o dată britanicii au fost tentaţi să-şi extindă influenţa imperială printr-o combinaţie de calcule strategice şi economice. Pătrunderea în interiorul Sudanului a fost în parte o reacţie faţă de ambiţiile altor puteri imperiale, mai ales ale francezilor, care puseseră ochii pe cursul superior al Nilului. Îi atrăgea şi pe bancherii din City, ca familia Rothschild, care aveau de acum investiţii substanţiale în Egiptul învecinat. Dar publicul britanic nu a văzut lucrurile în felul acesta. Pentru cititorii *Pall Mall Gazette*, care a preluat încântată subiectul, subjugarea Sudanului era o chestiune de pură răzbunare.

De la începutul anilor 1880 Sudanul fusese scena unei adevărate revoluţii religioase. Un carismatic lider religios, care susţinea că este mahdiul („călăuza aşteptată", ultimul din succesiunea de doisprezece imami), adunase o mare armată de dervişi cu capetele rase, înveşmântaţi în simple *jibbeh*, cu toţii gata să lupte

pentru forma de islam strict wahhabistă pe care o propovăduia. Susţinut de triburile din deşert, mahdiul a contestat deschis puterea Egiptului ocupat de britanici. În 1883 trupele lui au avut chiar îndrăzneala de a distruge complet, până la ultimul om, o armată egipteană de 10.000 de soldaţi, condusă de colonelul William Hicks, un ofiţer britanic la pensie. După o campanie de presă indignată condusă de W.T. Stead, s-a decis să fie trimis generalul Charles George Gordon, care în anii 1870 petrecuse şase ani în Khartoum, ca guvernator pentru „Equatoria" al kedivului Egiptului. Deşi era un veteran decorat în Războiul Crimeii şi fusese comandant al armatei chineze care zdrobise răscoala din Taiping în 1863-1864, Gordon a fost întotdeauna considerat de clasa politică britanică pe jumătate nebun, şi nu fără motiv*. Ascetic până la masochism, credincios până aproape de fanatism, Gordon se considera instrumentul lui Dumnezeu, după cum i-a explicat iubitei lui surori:

> Fiecăruia îi este dat să facă o muncă anume, fiecăruia îi este destinat un scop; unora, să stea de-a dreapta sau de-a stânga Mântuitorului... Îi este greu trupului să accepte că „Mort eşti, a face nu mai ai cu cele lumeşti". Cât de greu îi este oricui să fie retezat de la cele ale lumii, să fie tot atât de indiferent la plăcerile ei, la durerile ei şi la mângâierile ei ca un leş! Aceasta înseamnă să cunoşti învierea.

„Am murit de mult", i-a spus el cu o altă ocazie; „sunt gata să urmez desfăşurarea pergamentului". Însărcinat să evacueze trupele egiptene staţionate în Khartoum, a pornit singur, a hotărât să facă exact pe dos şi a ocupat oraşul. A sosit la 18 februarie 1884, decis să îl „zdrobească pe mahdiu", dar a ajuns să fie încercuit, asediat şi - la aproape un an de la sosirea sa - măcuit.

În timp ce era staţionat în Khartoum, Gordon a mărturisit în paginile jurnalului bănuiala tot mai mare că guvernul din Londra îl abandonase. Şi-l imagina pe secretarul de stat, lordul Granville, plângându-se că asediul nu se mai termina:

> Păi, EL *a zis clar* că nu poate rezista *decât şase luni* şi asta se întâmpla în martie (numără lunile). August! Păi, trebuia să fi cedat până acum! Ce e de făcut? O să urle că e nevoie de o expediţie... Nu-i de glumă; *Mahdiul ăla groaznic!* De ce Dumnezeu nu-şi păzeşte mai bine drumurile? Ce ESTE de făcut?... Nu pot să-mi dau seama ce are de gând mahdiul acela. De ce nu-şi pune toate tunurile pe râu să oprească traseul? Înţelegi? „O să fim nevoiţi să mergem la Khartoum!" Păi, o să coste milioane, ce treabă nenorocită!

Încă şi mai ocărât a fost agentul britanic şi consulul-general din Egipt, sir Evelyn Baring, care se opusese de la început misiunii lui Gordon. Era o urmă de realism

---

* I s-a oferit şi a acceptat postul de secretar particular al lordului Ripon când acesta a fost numit vicerege al Indiei, dar a demisionat după numai trei zile. Motivul a fost o scrisoare pe care i s-a cerut să o scrie ca răspuns la una adresată viceregelui şi în care să spună că acesta o citise cu interes. „Ştii foarte bine", a declarat el, „că lordul Ripon nu a citit-o niciodată şi eu nu pot să spun aşa ceva". Mai avea şi o aversiune obsesivă faţă de dineuri, ceea ce ar fi fost un handicap serios pentru un secretar personal al viceregelui.

în paranoia lui Gordon. Gladstone, neliniştit pentru că ordonase ocuparea Egiptului, nu avea nici o intenţie să se lase târât şi în ocuparea Sudanului. A evitat în mod repetat propunerea ca Gordon să fie salvat şi a autorizat trimiterea forţei expediţionare de întărire, condusă de sir Garnet Wolseley, numai după luni întregi de tergiversări. Întăririle au sosit cu trei zile prea târziu. Deja cititorii revistei *Pall Mall Gazette* ajunseseră să împărtăşească suspiciunile lui Gordon. Când vestea morţii lui a ajuns la Londra, lumea a protestat. Regina însăşi i-a scris surorii lui Gordon:

> Mă gândesc la scumpul, nobilul şi eroicul vostru Frate, care şi-a servit Ţara şi Regina atât de sincer, atât de eroic, cu un sacrificiu de sine atât de exemplar pentru Lumea întreagă, fără să fie salvat. Faptul că nu s-a materializat promisiunea de sprijin – pentru care eu i-am presat adesea şi constant pe cei ce i-au cerut lui să plece – este pentru mine o mâhnire cu neputinţă de exprimat! M-a îmbolnăvit cu adevărat... Vă rog să le transmiteţi celorlalte surori şi Fratelui vostru mai mare compasiunea mea sinceră şi ceea ce simt intens, pata pe obrazul Angliei pentru soarta crudă, dar eroică a scumpului vostru Frate!

Gladstone era pus la zid – nu mai era „Marele Bătrân" acum, ci „Unicul Ucigaş al lui Gordon". Au trebuit să treacă însă treisprezece ani pentru ca Gordon să fie răzbunat.

Armata anglo-egipteană care a invadat Sudanul în 1898 a fost condusă de generalul Herbert Horatio Kitchener. Aşa cum am văzut, în spatele unei aparente brutalităţi militare prusace, Kitchener era un personaj complex, chiar efeminat în anumite privinţe. Nu era lipsit de simţul umorului: blestemat cu o vedere slabă încă de tânăr, era un trăgător atât de prost, încât şi-a botezat câinii de vânătoare Bang (Bum), Miss (Ratare) şi Damn (La naiba). Dar ca tânăr soldat creştin conştiincios fusese puternic atras de ascetismul lui Gordon în timpul scurtei lor întâlniri în Egipt. Ideea de a-l răzbuna pe Gordon a scos la suprafaţă duritatea lui Kitchener. Fost ofiţer de rang inferior în cadrul trupelor de întărire ale lui Wolseley, cel care acum devenise serdar (comandant-şef) al armatei egiptene cunoştea bine terenul. Şi-a condus forţa expediţionară către sud, în pustiul deşertic, cu un singur gând în minte: să-şi plătească datoria faţă de Gordon cu vârf şi îndesat sau mai degrabă să-i facă să plătească pe ucigaşii lui Gordon. Poate că mahdiul era mort; dar păcatele tatălui aveau să fie preluate de urmaşul acestuia, califul.

Cele două civilizaţii s-au ciocnit la Omdurman, pe malul Nilului: pe de o parte, o hoardă de fundamentalişti islamici, locuitori ai deşertului; pe de alta, soldaţii creştini bine instruiţi ai Marii Britanii, alături de ajutoarele lor egiptene şi sudaneze. Chiar şi modul în care s-au aliniat cele două părţi arăta diferenţa dintre ele. Dervişii, în număr de 52.000, erau înşiraţi pe teren, sub flamurile lor strălucitoare negru, verde şi alb, formând o linie lungă de opt kilometri. Oamenii lui Kitchener – doar 20.000 – stăteau umăr la umăr, în obişnuitele lor formaţii pătrate, cu spatele la Nil. Din liniile britanice privea şi tânărul ofiţer de 23 de ani Winston Churchill, fost elev al vechii şcoli Harrow, care ar fi trebuit să se afle în India, dar care reuşise

să-şi facă loc în expediţia lui Kitchener în postura de corespondent de război pentru *Morning Post*, o poziţie considerată atunci ca echivalentul gradului de căpitan de cavalerie. În zorii zilei a văzut pentru prima dată duşmanul:

> Am înţeles deodată că întreaga masă era în mişcare şi înainta rapid. Emirii lor galopau încolo şi încoace dinaintea trupelor. Iscoadele şi patrulele se răspândiseră pe tot frontul. Apoi au început să aclame. Erau la un kilometru şi jumătate depărtare de colină şi ascunşi armatei serdarului după denivelările terenului. Trupele de pe malul fluviului le auzeau strigătele, chiar dacă slab. La noi însă, care priveam de pe culmea dealului, răcnetele grozave ajungeau în valuri de mare intensitate, ca tumultul vântului şi valurilor ce tălăzuiesc înaintea unei furtuni... stâncă după stâncă şi dună după dună erau înghiţite de mareea aceea umană. Era momentul să pornim.

Curajul dervişilor l-a impresionat profund pe Churchill. Era animat de un fierbinte zel religios: strigătele pe care le auzea erau incantaţia *„La Illaha illa llah wa Muhammad rasul Allah"*, „Nu există decât un singur Dumnezeu şi Mahomed este Mesagerul lui Dumnezeu". Bătălia nu era cu totul lipsită de riscuri pentru adversarii lor. Spre sfârşitul zilei a existat un moment când doar acţiunea promptă a lui Hector Macdonald – în pofida ordinelor serdarului – a evitat ca pierderile britanicilor să fie şi mai mari. În final, totuşi, dervişii nu au avut nici o şansă în faţa a ceea ce Churchill a numit, cu destulă ironie, „acea diseminare mecanică de moarte pe care naţiunile politicoase ale lumii au adus-o la o asemenea monstruoasă perfecţiune". Britanicii aveau mitraliere Maxim, puşti Martini-Henry, heliografe, dar şi canoniere ancorate pe fluviu, în spatele trupelor. Ce e drept, dervişii aveau şi ei câteva mitraliere Maxim, dar în cea mai mare parte se bizuiau pe vechi muschete, săbii şi suliţe. Churchill a făcut o descriere vie a rezultatului inevitabil:

> Mitralierele Maxim şi-au epuizat toată apa din manşoane şi câteva au trebuit să fie realimentate din sticlele cu apă ale celor din regimentul Cameron Highlanders înainte de a putea să-şi continue acţiunea mortală. Tuburile goale ale cartuşelor, care sunau căzând la pământ, se adunau în grămăjoare ce creşteau rapid lângă fiecare servant. Şi în tot acest timp pe câmpul duşman gloanţele sfâşiau carnea şi zdrobeau oase; sângele ţâşnea din rănile teribile; bărbaţi bravi se luptau în continuare prin iadul de metal şuierând, gloanţe explodate şi ţărână împroşcată – suferinţă, disperare, moarte... Dervişii în asalt se prăbuşeau în grămezi încâlcite. Masele din ariergardă s-au oprit, şovăind.

În cinci ore totul se terminase.

S-a estimat că armata dervişilor a suferit o pierdere de 95% din efective; cel puţin o cincime dintre ei au fost cu siguranţă ucişi. În comparaţie, de partea anglo-egiptenilor au fost mai puţin de 400 de victime şi doar 48 de soldaţi britanici şi-au pierdut viaţa. Cercetând câmpul după bătălie, Kitchener a remarcat laconic că duşmanul a primit „o păruială zdravănă". Dar nu i-a fost de ajuns, pentru că a ordonat în continuare să fie distrus mormântul mahdiului şi, conform lui Churchill, „a luat capul mahdiului într-o canistră, ca trofeu". A vărsat apoi lacrimi când

fanfarele reunite ale armatei au oferit practic un concert în aer liber, în programul căruia s-a regăsit comprimat întregul registru al emoţiilor victoriene :

Trăiască Regina,
Imnul Kedivului,
Marşul funebru din *Saul*,
Marşul lui Händel din *Scipione* („Bat clopotele pentru cei bravi") (toate interpretate de fanfara Grenadierilor),
Lamentaţie pentru morţi (interpretat de formaţia de cimpoieri a Regimentului Cameron and Seaforth Highlanders),
Rămâi cu mine (interpretat de fanfara Regimentului 11 Sudanez).

În particular, Churchill a deplâns nu doar pângărirea rămăşiţelor pământeşti ale mahdiului, ci şi „măcelărirea inumană a celor răniţi" (şi pentru asta tot pe Kitchener îl considera responsabil). A fost profund şocat de felul în care puterea de foc a britanicilor îi transformase pe aprigii războinici dervişi în simple „bucăţi murdare de ziar" risipite pe câmpie. Totuşi, conştiincios, pentru public a declarat Omdurman „cel mai remarcabil triumf obţinut vreodată de braţul ştiinţei asupra barbarilor". Cincizeci de ani mai târziu, după anihilarea flotilei aeriene japoneze în Insulele Mariane, americanii vor numi acest fel de victorie „vânătoare de curcani".

Lecţia de la Omdurman părea să fie cea veche şi inechivocă : nimeni nu sfidează puterea Marii Britanii fără a fi pedepsit. A existat însă şi o altă morală. În ziua aceea lupta a fost urmărită intens de maiorul von Tiedemann, ataşatul militar german, care a observat impactul devastator al mitralierelor Maxim ale britanicilor, care, după aprecierea unui martor ocular, au provocat circa trei sferturi dintre pierderi în rândul dervişilor. Pentru Tiedemann, adevărata lecţie a fost evidentă : singurul mod în care britanicii puteau fi învinşi era să le opui o putere de foc adecvată.

Germanii au apreciat imediat potenţialul mitralierelor Maxim de a asigura victoria în război. Wilhelm al II-lea asistase încă din 1888 la o demonstraţie a armei şi comentase simplu : „Asta e arma adevărată - nu există alta". În 1892, prin medierea lordului Rothschild, producătorul berlinez de maşini-unelte şi armament Ludwig Loewe a primit licenţa de fabricaţie a mitralierelor Maxim pentru piaţa germană. În perioada imediat următoare bătăliei de la Omdurman s-a luat decizia de a înzestra fiecare batalion de *Jäger*-i din armata germană cu o baterie de patru mitraliere Maxim. În 1908 această armă ajunsese un echipament standard pentru fiecare regiment german de infanterie.

La sfârşitul anului 1898 nu exista în sudul Africii decât un singur trib care mai sfida puterea Imperului Britanic. Tribul călătorise sute de kilometri spre nord ca să scape de influenţa britanică de la Colonia Capului ; se luptase deja o dată cu britanicii pentru a-şi păstra independenţa şi le provocase o înfrângere răsunătoare pe colina Majuba, în 1881. Era vorba despre singurul trib de albi din Africa : burii - fermieri descendenţi din primii colonişti olandezi de la Capul Bunei Speranţe.

Pentru Rhodes, Chamberlain şi Milner, dorinţa de independenţă a burilor era de netolerat. Ca de obicei, calculele britanicilor au fost de natură strategică, dar şi economică. În ciuda importanţei tot mai mari a Canalului Suez pentru comerţul britanic în Asia, Capul Bunei Speranţe rămânea o bază militară de o „imensă importanţă pentru Anglia" (Chamberlain), pentru simplul motiv că, în cazul unui conflict armat de anvergură în Europa, canalul era susceptibil să fie închis. Din punctul de vedere al secretarului pentru colonii, „el rămânea piatra de temelie a întregului sistem colonial britanic". În acelaşi timp, nu era deloc lipsit de semnificaţie că una dintre republicile bure se dovedise a fi deasupra unuia dintre cele mai mari filoane de aur din lume. În 1900, regiunea Rand producea un sfert din rezerva totală a lumii şi absorbise capital, în principal britanic, în valoare de peste 114 milioane de lire sterline. Transvaal, iniţial o îndepărtată provincie săracă, părea deodată pe cale să devină un important centru economic din sudul Africii. Burii însă nu vedeau nici un motiv pentru care ar fi trebuit să împartă puterea cu zecile de mii de imigranţi britanici, *uitlander*, care se năpustiseră prin ţara lor ca să caute aur. Nu erau de acord nici cu modul (oarecum) mai liberal în care britanicii tratau populaţia de culoare din Colonia Capului. În opinia preşedintelui lor, Paul Kruger, modul lor de viaţă strict calvinist era pur şi simplu incompatibil cu dominaţia britanică. Problema britanicilor era că acest trib african era diferit de toate celelalte – deşi diferenţa s-a dovedit a sta mai puţin în faptul că membrii lui erau albi, cât în acela că erau bine înarmaţi.

Nu se poate nega adevărul că Milner şi Chamberlain au provocat Războiul cu Burii, în credinţa că burii puteau fi constrânşi rapid să renunţe la independenţă. Solicitarea lor ca *uitlander*-ilor să li se acorde dreptul la vot în Transvaal după cinci ani de rezidenţă – „autonomie administrativă pentru Rand", după expresia ipocrită a lui Chamberlain – nu a fost decât un pretext. Adevărata forţă motrice a politicii britanice a fost trădată de eforturile făcute pentru a-i împiedica pe buri să-şi asigure o linie de cale ferată către mare prin golful Delagoa, aflat sub controlul portughezilor, care le-ar fi asigurat, lor şi minelor de aur, independenţa faţă de căile ferate britanice care ajungeau în zona Capului. Cu orice preţ, chiar şi cu acela al unui război, burii trebuiau să-şi piardă independenţa.

Chamberlain era sigur de victorie: oare nu primise deja oferte pentru asistenţă militară din partea provinciilor Victoria, New South Wales, Queensland, a Canadei, Africii de Vest şi Statelor Malaeze*? Aşa cum observa caustic parlamentarul irlandez John Dillon, a fost „Imperiul Britanic împotriva a 30.000 de fermieri". Burilor li s-a dat însă timp pentru a se pregăti de război. Încă din 1895, când un favorit al lui Rhodes, doctorul Leander Starr Jameson, condusese un „raid" eşuat în Transvaal, devenise evidentă iminenţa unei confruntări. După doi ani, numirea lui Milner ca înalt comisar pentru Africa de Sud a mai transmis un semnal limpede:

---

* Până la încheierea războiului, Canada, Australia şi Noua Zeelandă au furnizat 30.000 de soldaţi.

punctul de vedere al acestuia era că în Africa de Sud nu era loc pentru „două sisteme sociale şi politice absolut conflictuale". Burii s-au aprovizionat constant cu armament de ultimă generaţie: mitraliere Maxim, desigur, dar şi artilerie modernă, cât de multă şi-au permis, produsă de compania Krupp din Essen, precum şi multe lăzi cu puşti Mauser, a căror precizie era de peste 1.800 de metri. Modul de viaţă al burilor îi făcuse buni ţintaşi; acum erau şi bine înarmaţi. Şi, desigur, cunoşteau terenul mult mai bine decât *rooinekke* (cuvântul în limba afrikaans pentru *redneck* (gât roşu), din pricina pielii soldaţilor britanici, mereu arsă de soare). Până la Crăciunul din 1899, burii pătrunseseră adânc în teritoriul britanic. Se pare că de astă dată curcanii ripostau cu focuri de armă. Şi nimic nu a demonstrat mai bine precizia tirului lor decât ceea ce s-a petrecut la Spion Kop.

Generalul sir Redvers Buller – care curând avea să fie poreclit „sir Reverse" – a fost trimis să întărească rezistenţa celor 12.000 de soldaţi britanici asediaţi de buri la Ladysmith, în provincia britanică Natal. Buller i-a lăsat general-locotenentului sir Charles Warren sarcina de a străpunge apărarea burilor din jurul colinei numite Spion Kop. Pe 24 ianuarie 1900 Warren a condus forţa mixtă de trupe Lancaster şi *uitlander*, care a escaladat pantele abrupte şi stâncoase ale colinei sub pavăza întunericului şi a ceţii. Nu au întâlnit decât un singur pichet duşman, care a scăpat cu fuga; se părea că burii cedaseră colina fără luptă. În pâcla groasă a dimineţii, britanicii au săpat o tranşee superficială, încrezători că obţinuseră o victorie uşoară. Dar Warren citise greşit topografia zonei. Poziţia britanicilor era complet expusă artileriei şi tirului puştilor bure, plasate pe dealurile înconjurătoare; nici măcar nu ajunseseră la cota cea mai înaltă a colinei Spion Kop. Odată ce s-a ridicat ceaţa, a început măcelul. De data aceasta britanicii au fost cei învinşi.

Churchill a fost martor şi la aceste lupte, din poziţia lui de corespondent de război. Nu exista un contrast mai mare decât acela dintre dezastrul de la Spion Kop şi scenele la care asistase cu doar şaptesprezece luni înainte la Omdurman. Cu obuzele burilor căzând în ploaie „câte şapte sau opt pe minut", Churchill nu putea decât să privească îngrozit în timp ce „un val continuu şi masiv de răniţi se revărsa spre ariergardă. La poalele colinei creştea un sat întreg de căruţe [*sic*] de ambulanţă. Morţii şi răniţii, zdrobiţi şi rupţi de obuze, s-au adunat în vârful colinei până când aceasta a ajuns un talmeş-balmeş însângerat şi duhnitor". Într-o scrisoare către un prieten mărturisea că „scenele de la Spion Kop au fost printre cele mai stranii şi mai îngrozitoare din câte am văzut vreodată". Iar Churchill nu se aflase în mijlocul furtunii de oţel. Un supravieţuitor a descris cum şi-a văzut camarazii arşi, retezaţi de la mijloc şi decapitaţi; el şi-a pierdut piciorul stâng. Pentru cititorii ziarelor de acasă, care erau cruţaţi de astfel de detalii oribile, ştirea era încă aproape incredibilă. Marea Britanie era bătută măr – de 30.000 de fermieri olandezi*.

* 30.000 era o subestimare. Conform datelor burilor, s-au înrolat 54.667 de soldaţi, iar în 1903 britanicii au susţinut că în total au fost 72.975.

Mafeking

Ceea ce a fost Vietnamul pentru Statele Unite a fost, în mare măsură, Războiul cu Burii pentru Imperiul Britanic, şi aceasta în două privinţe: costul uriaş, atât în vieţi omeneşti, cât şi în bani – 45.000 de morţi* şi un sfert de miliard de lire cheltuite –, şi dezbinarea pe care a provocat-o acasă. Sigur, britanicii mai suferiseră înfrângeri în Africa şi până atunci, nu doar în faţa burilor, ci şi a *impi*-lor zulu, la Isandhlwana, în 1879. Acum însă era o înfrângere la o scară mult mai mare. Iar când totul s-a sfârşit nu era deloc limpede dacă britanicii şi-au atins obiectivul iniţial. Provocarea pentru şoviniştii din presă a fost să facă în aşa fel încât ceva ce semăna atât de tare cu o înfrângere să pară o nouă victorie imperială.

Mafikeng – aşa cum este cunoscut astăzi – e un orăşel destul de prăfuit şi de neîngrijit; aproape că simţi mirosul deşertului Kalahari, care se întinde înspre nord-vest. Acum o sută de ani era şi mai neînsemnat: doar o gară, un spital, un templu masonic, o închisoare, o bibliotecă, un tribunal, câteva străzi cu locuinţe şi o sucursală a Standard Bank – pe scurt, obişnuitul avanpost imperial demodat. Singura clădire cu mai mult de un nivel era Mânăstirea Preasfintei Inimi, vădit nebritanică. Astăzi oraşul cu greu pare că ar merita să lupţi pentru el. Dar în 1899 Mafeking conta. Era un oraş de graniţă, practic ultimul din Colonia Capului înainte de Transvaal. De aici fusese lansat Raidul Jameson. Şi chiar înainte ca războiul să înceapă, aici a fost staţionat un regiment de trupe neregulate, în ideea organizării unui raid şi mai mare în teritoriile burilor. Raidul nu s-a făcut. În schimb, trupele s-au trezit sub asediu. Au crescut temerile că, dacă Mafeking cădea, numeroasa populaţie de buri ce locuia în Colonia Capului şi-ar fi putut uni soarta cu verii săi din Transvaal şi Statul Liber Orange.

Asediul asupra oraşului Mafeking a fost înfăţişat acasă, în Marea Britanie, ca episodul cel mai glorios al războiului, clipa în care s-a impus în sfârşit spiritul dezvoltat pe terenurile de sport din şcolile publice. Presa britanică a tratat asediul ca pe un soi de mare joc imperial, un meci-test, pe durata a şapte luni, între Anglia şi Transvaal. Din fericire, pentru această ocazie englezii au reuşit să selecţioneze căpitanul ideal: bătrânul absolvent al şcolii Charterhouse „Stephe" Baden-Powell, acum colonel aflat la comanda Regimentului 1 Bechuanaland. Pentru Baden-Powell asediul a fost într-adevăr partida supremă de crichet. A şi declarat-o, într-o scrisoare trimisă unuia dintre comandanţii burilor, scrisă în stilul vesel care îl caracteriza: „...În momentul de faţă tocmai au loc manşele noastre şi deocamdată câştigăm, de 200 de zile, fără ieşire, în faţa lansatorilor Cronje, Snijman, Botha... şi facem o partidă foarte plăcută". Iată eroul de care războiul – sau măcar corespondenţii de război – avea atâta nevoie, un om care ştia instinctiv cum să „joace jocul". Ceea ce îi impresiona pe cei din jurul lui Baden-Powell nu era atât dârzenia lui, cât mai ales caracterul lui neobosit de băieţandru, „tupeul" lui (cuvântul preferat

* Trebuie remarcat că în jur de două treimi dintre decesele în rândul britanicilor au fost provocate de tifos, dizenterie şi alte boli, nu de acţiunile inamicilor.

al lui Baden-Powell). În fiecare duminică organiza meciuri de crichet, urmate de dans. George Tighe, un civil care s-a înrolat în Garda Orăşenească din Mafeking, nu s-a îndoit niciodată că Baden-Powell era „absolut capabil să-i înfrângă pe buri chiar la propriul lor joc «subţirel»". Mim talentat, a apărut pe scenă, jucând pentru ridicarea moralului. Au fost emise mărci filatelice umoristice pentru „republica independentă Mafeking", cu efigia lui Baden-Powell în locul celei a reginei. Nici măcar *Boys' Own Paper* nu ar fi putut născoci aşa ceva.

Timp de 217 zile Mafeking a ţinut piept trupelor bure, considerabil mai numeroase şi cu o artilerie letal superioară. Forţele de apărare erau dotate cu tunuri de munte de 7 livre, cu încărcare pe ţeavă, şi un tun vechi care folosea un proiectil „exact ca o minge de crichet" (cum altfel?) împotriva artileriei lui Cronje cu cele nouă tunuri de câmp şi un Creusot Long Tom de 94 de livre, poreclit în manieră realmente şcolărească „bătrânul Creechy". Relatările venite de la corespondenţii de presă dinăuntrul oraşului, mai ales de la lady Sarah Wilson, pentru *Daily Mail* ţineau cititorii într-o stare de suspans agonizant. Oare Baden-Powell va rezista? Oare lansatorii rapizi ai burilor se vor dovedi prea mult chiar şi pentru el? Când Mafeking a fost eliberat, la 17 mai 1900, pe străzile Londrei au avut loc scene de jubilare isterică (*„mafficking"*) – de parcă „l-ar fi învins pe Napoleon", în cuvintele antiimperialistului Wilfrid Scawen Blunt. Baden-Powell a fost recompensat cu comanda unei noi forţe militare, Jandarmeria sud-africană, şi s-a apucat cu entuziasm să-i creeze uniformele.

Dar cu ce preţ se ţinea cu dinţii de acest oraş mic şi neînsemnat? E drept, la începutul războiului peste 7.000 de soldaţi buri fuseseră deviaţi către un conflict secundar, când ar fi putut face mai mult în altă parte. Însă, în termeni de vieţi omeneşti, nu fusese nici pe departe un joc de crichet. Aproape jumătate din trupele iniţiale de apărare, în număr de 700, au fost fie ucise, fie rănite sau luate prizoniere. Iar ceea ce nu au relatat ziarele a fost că adevărata povară a apărării oraşului Mafeking a fost dusă de populaţia de culoare, în ciuda faptului că acesta se presupunea a fi „un război al omului alb". Baden-Powell nu doar a mobilizat peste 700 de negri (deşi ulterior a declarat un număr mai mic de jumătate), dar i-a şi exclus din tranşeele şi adăposturile de protecţie din partea oraşului rezervată albilor. Şi le-a redus sistematic raţiile, pentru a hrăni minoritatea albilor. Victimele civile de ambele culori au însumat peste 350 de oameni. Dar numărul rezidenţilor negri care au murit de foame se poate să fi fost de două ori mai mare. Aşa cum remarca Milner cu cinism: „Nu trebuie decât să sacrifici «cioroiul» şi jocul e simplu".

Publicul britanic primise victoria lui simbolică; poetaşii se puteau năpusti să publice:

Cum! Să-i smulgeţi din mână sceptrul,
Şi să mi-o aduceţi în genunchi!
Nu cât halebardierii îi apără pământul
Şi blindatele-i marea o bântuie!

(Austin, *La arme!*)

Stăpâneşte dar regatele, ţelul tău intimidat;
Înseamnă pleava pământului şi spuma de mare;
Şi de se-mpotrivesc, atunci pe zei,
Loveşte, Anglie, izbeşte tare!

(Henley, *De dragul Angliei*)

Dar nu a fost decât un triumf al hârtiei de ziar. Aşa cum remarcase subtil Kitchener, Baden-Powell „era mai mult spectacol exterior decât valoare reală". Ar fi putut spune acelaşi lucru şi despre ridicarea asediului de la Mafeking.

În vara anului 1900, cursul războiului părea să se schimbe. Armata britanică, aflată acum sub conducerea mai eficientă a lordului Roberts, veteran al Armatei Indiei, ridicase asediul de la Ladysmith şi înaintase în teritoriul ocupat de buri, capturând atât Bloemfontein, capitala Statului Liber Orange, cât şi Pretoria, capitala Transvaalului. Convins că era pe cale să câştige războiul, Roberts a traversat călare, triumfător, străzile din Bloemfontein şi s-a instalat în reşedinţă. În marea sală de bal de la parter ofiţerii lui au venit să danseze.

Trebuia să fie un dans al victoriei. Cu toate acestea, în ciuda faptului că pierduseră principalele oraşe, burii au refuzat cu încăpăţânare să se predea. Au recurs în schimb la tactici de gherilă. „Burii", se plângea Kitchener, „nu sunt ca sudanezii, care s-au lansat într-o luptă dreaptă, ci o iau întotdeauna la fugă pe poneii lor mici". Ce bine ar fi fost dacă ar fi atacat şi ei mitralierele Maxim cu suliţele, ca nişte tipi de treabă! Frustrat, Roberts a adoptat în consecinţă o strategie nouă şi nemiloasă, menită să-i lovească pe buri acolo unde erau cel mai vulnerabili.

Sporadic, fermele le erau distruse de ceva vreme, de obicei pe motiv că în unele dintre ele se adăposteau ţintaşi sau că furnizau trupelor de gherilă alimente şi informaţii. Acum însă trupele britanice au primit permisiunea să incendieze sistematic casele burilor. În total au fost distruse circa 30.000 de ferme. Singura întrebare era ce urma să se întâmple cu soţiile şi copiii pe care burii îi lăsaseră în urmă când se alăturaseră trupelor de comando din *veld* şi care acum ajunseseră cu miile fără adăpost. Teoretic, tactica pământului pustiit urma să-i silească repede pe buri să se predea, fie şi numai pentru a-i proteja pe cei apropiaţi. Dar până să se întâmple acest lucru, cei dragi lor erau responsabilitatea britanicilor. Trebuiau trataţi ca prizonieri de război sau ca refugiaţi? Iniţial, punctul de vedere al lui Roberts a fost că „dacă i-am hrăni pe cei ale căror rude sunt sub arme împotriva noastră, aceasta nu va face decât să-i încurajeze [pe aceştia din urmă] să-şi prelungească rezistenţa, pe lângă faptul că sunt [o] povară considerabilă pentru noi". Dar ideea lui că aceştia ar trebui să fie constrânşi „să li se alăture rudelor, dincolo de liniile noastre, dacă nu cumva vin să se predea" nu era una realistă. După ceva tergiversări, generalii au ajuns la o soluţie. I-au îngrămădit pe buri în tabere - lagăre de concentrare, mai exact.

Nu erau primele lagăre de concentrare din istorie – trupele spaniole folosiseră tactici similare în 1896 în Cuba –, dar au fost primele care au primit oprobriul public*. În lagărele britanice au murit în total 27.927 de buri (în majoritate copii). Aceasta însemna 14,5% din întreaga populaţie bură, iar moartea lor a survenit mai ales ca urmare a malnutriţiei şi a igienei precare. Mai mulţi buri adulţi au murit în felul acesta decât în urma acţiunilor militare directe. 14.000 din cei 115.700 de deţinuţi de culoare – 81% dintre ei copii – au murit în alte lagăre.

Între timp, la reşedinţa din Bloemfontein orchestra continua să cânte. Până la urmă, după mai multe luni de „Gay Gordons" şi „Strip the Willow", pardoseala sălii de bal a început să se tocească. Evident, vechile scânduri trebuiau schimbate, ca nu cumva soţiile ofiţerilor să se accidenteze. Din fericire pentru contabilitatea tagmei ofiţereşti, s-a găsit o utilitate şi pentru pardoseala veche. Scândurile au fost vândute femeilor bure la preţul de 1 şiling şi 6 penny bucata, ca să facă din ele sicrie pentru copiii lor.

Combinaţia dintre pământul pârjolit şi lagărele de concentrare a subminat cu certitudine dorinţa burilor de a lupta. Dar abia când Kitchener, succesorul lui Roberts începând din noiembrie 1900, a împânzit ţara cu o reţea ucigătoare de sârmă ghimpată şi forturi burii au fost forţaţi să se aşeze la masa tratativelor. Chiar şi atunci, rezultatul final nu a fost nici pe departe o capitulare necondiţionată. Într-adevăr, conform Tratatului de la Vereeniging (31 mai 1902), cele două republici bure şi-au pierdut independenţa şi au fost incluse în Imperiu. Dar aceasta însemna că britanicii trebuiau să plătească pentru a reconstrui ceea ce distruseseră. În acelaşi timp, tratatul a amânat clarificarea problemei dreptului de vot al persoanelor de culoare până după introducerea autoguvernării, ceea ce a privat cea mai mare parte a locuitorilor sud-africani de dreptul de vot timp de trei generaţii. Mai ales, pacea nu a putut face nimic pentru a-i împiedica pe buri să valorifice restricţionarea votului. Uniunea Sud-Africană a fost creată în 1910, la exact opt ani de la semnarea tratatului, în condiţii de autonomie administrativă, avându-l ca premier pe generalul-comandant bur Louis Botha, alţi câţiva eroi de război fiind membri ai cabinetului. După trei ani s-a votat Native's Land Act, prin care proprietatea funciară a sud-africanilor de culoare era efectiv limitată la zona cea mai puţin fertilă a ţării, reprezentând a zecea parte din suprafaţa totală**. Burii conduceau acum nu doar statele lor iniţiale, ci şi teritoriile britanice din Natal şi Colonia Capului şi luaseră primele măsuri pentru impunerea apartheidului în toată Africa

---

* Sir Nevile Henderson, ambasadorul britanic la Berlin din anii 1930, şi-a reamintit că, atunci când i s-a plâns lui Göring de brutalitatea din lagărele de concentrare naziste, acesta a scos de pe rafturile bibliotecii sale un volum dintr-o enciclopedie germană: „A deschis volumul la *Konzentrationslager*... şi a citit cu glas tare: «Folosit pentru prima dată de britanici în Războiul din Africa de Sud»".

** Efectele legislaţiei au fost descrise cu amărăciune de Solomon Plaatje în cartea sa *Native Life in South Africa* (*Viaţa indigenilor în Africa de Sud*) (1916).

de Sud. Milner sperase că viitorul va însemna „2/5 buri şi 3/5 britanici – Pace, Progres şi Fuziune". Până la urmă, în Africa de Sud nu au venit suficienţi emigranţi britanici pentru ca acest vis să se împlinească.

Consecinţele Războiului cu Burii au fost în multe privinţe mult mai profunde în Marea Britanie decât în Africa de Sud, căci dezgustul faţă de administrarea războiului a fost motivul pentru care în anii 1900 politica britanicilor s-a deplasat decisiv spre stânga, o mutare ce va avea implicaţii incalculabile pentru viitorul Imperiului.

La periferia oraşului Bloemfontein se află un monument sumbru şi impunător, închinat femeilor şi copiilor buri care au murit în lagărele de concentrare. Tot acolo, lângă mormântul preşedintelui Statului Liber Orange din vremea războiului, sunt îngropate rămăşiţele unei fiice de preot, pe nume Emily Hobhouse, una dintre primele activiste împotriva războiului. În 1900 ea a aflat despre „bietele femei [bure] care erau mânate de colo colo" şi a decis să plece în Africa de Sud pentru a le ajuta. A înfiinţat un Fond de Ajutorare pentru Femeile şi Copiii Sud-Africani, „pentru a hrăni, îmbrăca, găzdui şi salva femeile şi copiii – buri, englezi şi alţii – care ajunseseră nevoiaşi şi în zdrenţe, ca urmare a distrugerii proprietăţilor lor, a evacuării familiilor şi a altor incidente rezultate din... operaţiunile militare". La scurtă vreme de la sosirea ei la Cape Town, în decembrie 1900, a obţinut de la Milner permisiunea de a vizita lagărele de concentrare, deşi Kitchener a încercat să-i limiteze accesul în tabăra de la Bloemfontein, unde erau deţinuţi 1.800 de oameni. Au şocat-o profund condiţiile total necorespunzătoare de cazare şi de igienă – autorităţile militare considerau că săpunul era „un articol de lux". În ciuda eforturilor lui Kitchener, Emily Hobhouse a continuat să viziteze şi alte lagăre, la Norvalspont, Aliwal Nord, Springfontein, Kimberley, Orange River şi Mafeking. Peste tot era la fel. Iar când a revenit la Bloemfontein, situaţia se înrăutăţise.

În strădania de a pune capăt politicii de detenţie, Hobhouse s-a întors în Anglia, dar a descoperit că Ministerul de Război era oarecum indiferent. Guvernul nu a acceptat decât cu mare greutate să numească o comisie de femei, condusă de Millicent Fawcett, pentru a analiza acuzaţiile lui Hobhouse, aceasta din urmă fiind dinadins exclusă din cadrul ei. Furioasă, a încercat să se întoarcă în Africa de Sud, dar nu i s-a permis nici măcar să debarce. Singura ei armă rămânea publicitatea.

Condiţiile din lagăre au continuat să se degradeze în 1901. În luna octombrie au murit 3.000 de deţinuţi, peste o treime din numărul total. Nu a fost vorba despre o politică deliberată de genocid; a fost mai degrabă rezultatul unei dezastruoase lipse de previziune şi al incompetenţei autorităţilor militare. Pe de altă parte, nici comisia lui Fawcett nu a fost chiar atât de lipsită de putere pe cât se temuse Hobhouse; a redactat un raport deosebit de dur şi a asigurat îmbunătăţiri rapide ale condiţiilor medicale din lagăre. Deşi Chamberlain a refuzat să critice public Ministerul de Război, fusese şi el şocat de dezvăluirile lui Emily Hobhouse şi s-a grăbit să transfere lagărele autorităţilor civile sud-africane. Condiţiile s-au

îmbunătăţit cu o viteză surprinzătoare: rata mortalităţii a scăzut de la 34% în octombrie 1901 la 7% în februarie 1902 şi a ajuns la numai 2% în mai*.

Milner, cel puţin, s-a spăsit. Lagărele, a recunoscut el, erau „o chestiune nefericită, din punctul meu de vedere, singurul lucru în care consider că acuzaţiile de abuz – care ne sunt aduse pentru tot ce am făcut şi ce nu am făcut – nu sunt total lipsite de temei". Pocăinţa însă, oricât de sinceră, nu a putut repara răul făcut. Dezvăluirile lui Hobhouse despre lagăre au declanşat o ripostă publică dură împotriva guvernului. În parlament, liberalii au profitat de şansă. Iată în sfârşit ocazia perfectă de a înfrunta coaliţia dintre Tory şi susţinătorii lui Chamberlain, care dominase politica britanică timp de aproape două decenii. Încă din iunie 1901, sir Henry Campbell-Bannerman, liderul partidului, a condamnat ceea ce a numit „metodele barbare" folosite împotriva burilor. Într-o întâmpinare în Camera Comunelor, David Lloyd George, răsfăţatul aripii radicale a partidului, a declarat:

> Un război de anexare... împotriva unui popor mândru trebuie să fie un război de exterminare şi, din nefericire, se pare că exact la asta ne-am angajat – incendiind cămine şi alungând femei şi copii din casele lor... actele de sălbăticie care cu siguranţă vor urma vor păta numele ţării noastre.

Şi aşa s-a întâmplat.

Criticii sistemului au susţinut că imperialismul nu era doar imoral. După părerea radicalilor, era şi un jaf: plătit de contribuabilii britanici, susţinut în luptă de soldaţii britanici, dar de pe urma căruia nu profita decât o mică elită de milionari îmbuibaţi, de soiul lui Rhodes şi Rothschild. Aceasta a fost linia de atac din studiul cu profundă influenţă al lui J.A. Hobson *Imperialism: A Study*, publicat în 1902. „Fiecare act politic măreţ", susţinea Hobson, „trebuie să fie sprijinit şi ajutat practic de acest mic grup de regi ai finanţelor":

> Ca speculatori sau dealeri financiari ei reprezintă... cel mai grav aspect al economiei imperialiste... Fiecare termen... al afacerilor lor profitabile... îi aruncă de partea imperialismului... Nu există război... sau vreun altfel de şoc public de pe urma căruia aceşti oameni să nu aibă un câştig; sunt nişte harpii care îşi sug câştigurile din fiecare fluctuaţie bruscă a creditului public... Averea acestor familii, scara la care operează şi organizarea lor cosmopolită le fac să fie factori de prim rang în stabilirea politicii economice. Ele au cota financiară cea mai mare în afacerea numită imperialism şi mijloacele cele mai ample pentru a-şi impune voinţa asupra politicilor naţionale... Finanţele sunt... regulatorul motorului imperial, cel care canalizează energia şi stabileşte efortul.

Henry Noel Brailsford a dus mai departe argumentul lui Hobson în *The War of Steel and Gold: A Study of the Armed Peace* (scrisă în 1910, dar publicată abia

---

* Îmbunătăţirile s-au produs mult mai lent în taberele celor de culoare. Semnificativ este că aici maximul ratei mortalităţii – 38% – s-a atins în decembrie 1902.

în 1914). „În timpurile eroice", scria Brailsford, „chipul Elenei a trimis pe mare o mie de corăbii. În epoca de aur pe care o trăim, chipul poartă mai degrabă trăsăturile viclene ale vreunui finanţist evreu. Pentru a apăra interesele lordului Rothschild şi ale tovarăşilor săi acţionari, Egiptul a fost mai întâi ocupat şi apoi anexat practic de Marea Britanie... Cazul cel mai extrem dintre toate este, poate, chiar acela al propriului nostru război din Africa de Sud". Oare nu era evident că Războiul cu Burii fusese dus pentru a garanta că minele de aur din Transvaal rămân în mâinile proprietarilor capitalişti? Nu a fost Rhodes, aşa cum l-a caracterizat parlamentarul radical Henry Labouchere, „un constructor de mântuială al Imperiului, care a fost întotdeauna un simplu promotor vulgar ce se pretinde patriot şi omul de paie al unui grup de finanţişti evrei vicleni, cu care îşi împarte profiturile"?

Asemenea teoriilor moderne ale conspiraţiei, care explică fiecare război din perspectiva controlului asupra rezervelor de petrol, critica adusă de radicali imperialismului a fost o simplificare excesivă. (Hobson şi Brailsford nu aveau habar ce risc reprezentase Rhodes în timpul asediului de la Kimberley.) Şi asemenea celorlalte teorii moderne care atribuie puteri abominabile anumitor instituţii financiare, un anume antiimperialism degaja ceva mai mult decât un vag antisemitism. Cu toate acestea, când Brailsford a explicat că este „o pervertire a obiectivelor specifice existenţei statului faptul că puterea şi prestigiul, pentru care noi toţi plătim, sunt folosite în avantajul unor aventurieri particulari", afirmaţiile lui nu au fost complet eronate. „Ne-am angajat la un comerţ imperial", a scris el, „în care drapelul reprezintă un avantaj indispensabil, dar profiturile intră exclusiv în nişte buzunare particulare". Acest lucru era în bună măsură adevărat.

Cea mai mare parte a fluxului de bani proveniţi din uriaşele acţiuni în investiţiile de peste mări mergea spre o mică elită, de cel mult o sută de mii de persoane. În vârful acestei elite se afla, într-adevăr, banca Rothschild, al cărei capital combinat, din Londra, Paris şi Viena, se ridica la ameţitoarea sumă de 41 de milioane de lire, făcând-o să fie de departe cea mai mare instituţie financiară din lume. Majoritatea acţiunilor erau investite în titluri de stat, dintre care o mare parte se afla în industrii coloniale, ca în cazul Egiptului şi al Africii de Sud. Nici nu încape îndoială că extinderea puterii britanice în economiile respective a generat pentru familia Rothschild o sumedenie de noi afaceri. Între 1885 şi 1893, ca să dăm un singur exemplu, sucursalele din Londra, Paris şi Frankfurt au scos împreună pe piaţă patru emisiuni majore de titluri egiptene, în valoare netă de 50 de milioane de lire sterline. Şi mai bătătoare la ochi au fost relaţiile foarte strânse pe care cei din familia Rothschild le aveau cu politicienii de marcă ai zilei. Disraeli, Randolph Churchill şi contele de Rosebery au avut cu toţii legături sociale şi financiare cu această familie. Cazul contelui Rosebery – care a fost ministru de Externe în cabinetul Gladstone şi i-a succedat acestuia ca premier în 1894 – este deosebit de frapant, pentru că în 1878 el s-a însurat chiar cu vara lordului Rothschild, Hannah.

Pe tot parcursul carierei sale politice, Rosebery a fost în permanent contact cu bărbaţii din familia Rothschild, o corespondenţă care dezvăluie cât de intimă era legătura dintre bani şi putere la sfârşitul epocii imperiale victoriene. În noiembrie 1878, de exemplu, Ferdinand de Rothschild i-a sugerat lui Rosebery: „Dacă ai câteva mii de lire de prisos (de la 9-10), ai putea să le investeşti în noul... împrumut egiptean pe care îl scoate banca noastră săptămâna viitoare". Când a intrat în cabinet, ca urmare a ştirii morţii lui Gordon la Khartoum, lordul Rothschild i-a scris în termeni revelatori: „Judecata dumitale limpede şi devotamentul patriotic vor ajuta guvernul şi vor salva ţara. Sper că vei avea grijă să se trimită în susul Nilului un număr mare de întăriri. Campania din Sudan trebuie să reprezinte un succes sclipitor, şi nu o greşeală". În primele două săptămâni după ce a intrat în guvern, Rosebery s-a întâlnit cu membri ai familiei în cel puţin patru ocazii, printre care două dineuri. Iar în august 1885, la doar două luni după ce demisia lui Gladstone îl îndepărtase temporar din funcţie, lui Rosebery i s-au alocat 50.000 de lire sterline din noul împrumut egiptean emis de banca din Londra. Când a ajuns secretar pentru Afaceri Externe, Alfred, fratele lordului Rothschild, l-a asigurat că „din toate părţile, chiar şi dinspre ţinuturile îndepărtate, nu auzim decât mesaje de deplină satisfacţie pentru numirea noului ministru de Externe".

Chiar dacă sunt greu de găsit dovezi concludente ale faptului că membrii familiei Rothschild s-au bucurat de beneficii materiale de pe urma politicilor lui Rosebery, cât timp acesta a fost în funcţie a existat cel puţin o ocazie în care este indiscutabil că i-a prevenit din vreme în legătură cu o importantă decizie diplomatică. În ianuarie 1893, Rosebery s-a folosit de Reginald Brett pentru a anunţa la New Court intenţia guvernului de a aduce întăriri garnizoanei egiptene. „M-am întâlnit cu Natty [lordul Rothschild] şi cu Alfred", a relatat Brett,

> şi le-am spus că le eşti recunoscător pentru că ţi-au dat toate informaţiile de care dispuneau şi, în consecinţă, ai vrea ca ei să afle [despre suplimentarea de trupe] înainte de a citi în ziare... Bineînţeles că au fost încântaţi şi foarte recunoscători. Natty a vrut să-ţi spun că vei avea, ca întotdeauna, la dispoziţie toate informaţiile şi orice ajutor pe care ei ţi-l pot da.

Rosebery nu era singurul politician care nu reuşea să separe complet interesele personale de cele publice. Unul dintre principalii beneficiari ai ocupaţiei Egiptului a fost nimeni altul decât Gladstone însuşi. La sfârşitul anului 1875 – posibil chiar înainte ca rivalul său, Disraeli, să cumpere acţiuni la Canalul Suez – el investise 45.000 de lire sterline în împrumutul Ottoman Egyptian Tribute din 1871, la o cotă de numai 38*. A mai adăugat 5.000 de lire în 1878, iar un an mai târziu investea alte 15.000 de lire în împrumutul otoman din 1854, garantat tot prin tributul

* În secolul al XIX-lea, preţurile obligaţiunilor erau cotate în procente din valoarea lor nominală. Aceste împrumuturi erau obligaţiuni turceşti garantate prin „tributul" plătit anual Turciei de către Egipt.

egiptean. În 1882 aceste obligaţiuni reprezentau mai bine de o treime din întregul lui portofoliu. Chiar şi înainte de ocupaţia militară a Egiptului ele s-au dovedit o bună investiţie : preţul pentru emisiunea din 1871 a crescut în 1882 de la 38 la 57. Preluarea teritoriilor de către britanici i-a adus prim-ministrului profituri şi mai mari : în decembrie 1882 preţul emisiunii 1871 crescuse la 82. În 1891 atinsese 97, o plusvaloare de peste 130% doar din investiţia iniţială, din 1875. Nu e de mirare că Gladstone a descris odată falimentul Turciei drept „cea mai mare dintre toate crimele politice". Şi oare a fost total irelevant faptul că agentul britanic – şi consul-general în Egipt timp de aproape un sfert de secol după 1883 – a fost un membru al familiei Baring, cea mai puternică dinastie din City după familia Rothschild ?

Dezgustul faţă de metodele aplicate de guvern în conflictul armat s-a combinat cu anxietatea crescândă provocată de costurile tot mai mari ale războiului şi de suspiciunile legate de adevăraţii beneficiari ai acestuia. Rezultatul a fost o surprinzătoare schimbare politică. Guvernul, condus acum de nepotul lordului Salisbury, sclipitorul, dar frivolul Arthur Balfour, era profund nehotărât în privinţa celui mai bun mod de a achita costurile războiului. Chamberlain a profitat de ocazie, în mod fatal, după cum se va dovedi, şi a susţinut revenirea la protecţionismul vamal. Ideea era să transforme Imperiul într-o Uniune Vamală, cu taxe comune asupra tuturor importurilor din afara teritoriilor britanice ; expresia standard a lui Chamberlain pentru acest model era „preferinţă imperială". Politica respectivă fusese chiar încercată în timpul Războiului cu Burii, când Canada fusese scutită de o mică şi temporară taxă vamală pe grâul şi porumbul importate. A fost încă un efort sincer de a transforma în practică politică teoria Marii Britanii Extinse. Pentru majoritatea alegătorilor britanici însă a părut mai degrabă o tentativă de revenire la vechile „legi ale porumbului" şi de ridicare a preţului la produsele alimentare. Campania liberalilor împotriva imperialismului – considerat acum de larga majoritate ca fiind un termen ofensator – a culminat în ianuarie 1906 cu una dintre cele mai răsunătoare victorii electorale din istoria Marii Britanii, când au ajuns la putere cu o majoritate covârşitoare, de 243 de locuri. Viziunea lui Chamberlain despre un Imperiu al poporului părea să se fi pierdut în faţa vechilor fundamente insulare ale politicii interne britanice : pâine ieftină plus indignare morală.

Cu toate acestea, dacă liberalii sperau că vor fi capabili să le plătească alegătorilor un dividend al păcii antiimperial, au fost repede dezamăgiţi, pentru că o nouă ameninţare plana deja în mod evident asupra securităţii Imperiului. Ea nu venea de la supuşii nemulţumiţi – deşi norii de furtună adunaţi deasupra Irlandei au ameninţat o vreme mult mai serios –, ci de la un imperiu rival, aflat dincolo de Marea Nordului. Era o ameninţare pe care nici măcar liberalii iubitori de pace nu-şi puteau permite să o ignore. Şi, printr-o ironie nemaipomenită, venea de la singurul popor pe care şi Cecil Rhodes, şi Joseph Chamberlain (ca să nu mai vorbim de Karl Pearson) îl consideraseră egalul seminţiei anglofone. Poporul german.

În 1907, mandarinul Eyre Crowe de la Afaceri Externe, născut la Leipzig, a redactat un „Memorandum privind starea prezentă a relaţiilor Marii Britanii cu Franţa şi Germania". Mesajul lui clar a fost că dorinţa Germaniei de a juca „pe scena mondială un rol mai mare şi mai dominant decât i s-a rezervat în condiţiile actualei distribuţii a puterii materiale" ar putea-o determina „să diminueze puterea oricăror rivali, să-şi sporească [puterea] proprie prin extinderea teritoriilor, să împiedice cooperarea celorlalte state şi, în final, să distrugă Imperiul Britanic şi să-i ia locul".

În anii 1880, când Franţa şi Rusia încă păreau principalele rivale imperiale ale Marii Britanii, politica britanică faţă de Germania fusese una conciliantă. Dar la începutul anilor 1900 Germania părea să reprezinte cea mai mare ameninţare la adresa Imperiului Britanic. Teoria lui Crowe nu era greu de susţinut. Economia Germaniei o depăşise deja pe cea britanică. În 1870 Germania avea 39 de milioane de locuitori, faţă de cele 31 de milioane ale Marii Britanii. În 1913, cifrele ajunseseră la 65 faţă de 46 de milioane. În 1870, PIB-ul Marii Britanii fusese cu 40% mai mare decât cel al Germaniei. În 1913, PIB-ul Germaniei era cu 6% mai mare decât cel al britanicilor, ceea ce însemna pentru Germania o rată a creşterii medii anuale a PIB-ului pe cap de locuitor cu peste o jumătate de procent. În 1880, cota Marii Britanii din producţia industrială mondială era de 23%, iar a Germaniei de 8%. În 1913 cifrele erau de 14%, respectiv 15%. Între timp, ca urmare a planului amiralului Tirpitz de a construi o flotă militară în Marea Nordului, iniţiat odată cu legea maritimă din 1898, marina germană a devenit repede rivalul cel mai de temut al Marinei Regale britanice. În 1880, raportul dintre vasele de război britanice şi cele germane, în funcţie de tonaj, era de şapte la unu. În 1914 ajunsese la mai puţin de doi la unu*. Mai presus de orice, armata Germaniei o surclasa pe cea a Marii Britanii cu 124 de divizii la zece, iar regimentele de infanterie, fără excepţie, erau dotate cu mitraliere Maxim MG 08. Chiar dacă se luau în calcul şi cele şapte divizii britanice staţionate în India, tot nu se putea acoperi mult din acest uriaş decalaj. În ce priveşte efectivele, Marea Britanie putea mobiliza 733.500 de oameni în cazul unui război; germanii ar fi avut 4,5 milioane.

Conservatorii şi unioniştii susţineau că au o soluţie la problema germană: serviciul militar obligatoriu, astfel încât să se ajungă la paritate cu armata germană, şi taxe vamale ca ale Germaniei, care să ajute la plata conscripţiei. Noul guvern liberal a respins însă ambele sugestii, din principiu. A păstrat numai două dintre politicile predecesorilor săi: angajamentul de a egala şi, dacă era posibil, de a depăşi construcţiile navale ale Germaniei şi politica de *rapprochement* faţă de Franţa.

---

* Trebuie menţionat că scopul germanilor era, parţial, unul defensiv şi departe de a fi lipsit de raţiune, dată fiind perspectiva ca Marea Britanie să instituie o blocadă navală în eventualitatea unui război cu Germania.

În 1904 s-a încheiat o „Antantă Cordială" cu Franţa pe o gamă largă de chestiuni coloniale. Într-un final, francezii au recunoscut dominaţia britanică asupra Egiptului, iar, în schimb, Marea Britanie i-a lăsat Franţei mână liberă în Maroc. Câteva teritorii britanice neînsemnate din Africa de Vest au fost cedate în schimbul renunţării la străvechile pretenţii ale Franţei privind pescuitul în largul insulei Newfoundland. Deşi, retrospectiv, pare poate mai logic să fi încercat un astfel de aranjament cu Germania – şi Chamberlain chiar a cochetat cu ideea în 1899* –, la momentul acela Antanta anglo-franceză părea cu totul rezonabilă. Este adevărat că părea să existe o serie de zone cu potenţial pentru cooperarea anglo-germană transmarină, nu doar în Africa de Est, ci şi în China şi Pacific, precum şi în America Latină şi în Orientul Mijlociu. Din punct de vedere financiar, a existat o strânsă cooperare între băncile engleze şi cele germane pentru proiectele de căi ferate care s-au întins din valea fluviului Yangtze, în China, până în golful Delagoa din Mozambic. Aşa cum s-a exprimat Churchill mai târziu, „noi nu am fost duşmanii expansiunii coloniale a Germaniei". Cancelarul german însuşi a declarat în ianuarie 1913 că „problemele coloniale ale viitorului indică o cooperare cu Anglia".

În termeni strategici, totuşi, principalii rivali coloniali ai Marii Britanii erau în continuare Franţa şi aliata ei, Rusia; iar rezolvarea vechilor dispute de la periferia Imperiului reprezenta un mijloc prin care se puteau elibera resursele britanice pentru a face faţă provocării continentale crescânde din partea Germaniei. Subsecretarul de stat pentru Afaceri Externe, Francis Bertie, spunea în noiembrie 1901 că argumentul cel mai bun împotriva unei alianţe anglo-germane era acela că dacă se încheia o astfel de înţelegere „noi nu [vom] mai fi niciodată în termeni acceptabili cu Franţa, vecina noastră din Europa şi din multe alte părţi ale lumii, şi nici cu Rusia, ale cărei frontiere sunt învecinate cu ale noastre, sau aproape învecinate, pe o întinsă porţiune din Asia". Acesta a fost motivul pentru care Marea Britanie a susţinut Franţa împotriva Germaniei în chestiunea Marocului, mai întâi în 1905 şi apoi în 1911, în ciuda faptului că, formal, germanii aveau dreptate.

Cu toate acestea, francofilia liberalilor – care schimbase repede înţelegerea iniţială la nivel colonial într-o alianţă militară implicită – era în sine profund hazardată. Fără pregătiri militare adecvate în eventualitatea unui război în Europa, „angajamentul continental" pe care ministrul de Externe, sir Edward Grey, şi l-a luat faţă de Franţa devenea nejustificat de periculos. Se putea presupune că va descuraja Germania să intre în război, dar, dacă nu o făcea, iar Marea Britanie era obligată să onoreze angajamentele lui Grey faţă de Franţa, ce avea să se întâmple? Marea Britanie şi-a păstrat superioritatea navală în raport cu Germania; în această cursă a înarmării liberalii nu au dat dovadă de slăbiciune. După mutarea lui la Amiralitate, în octombrie 1911, Churchill chiar a ridicat miza, ţintind să

* La un moment dat vorbea pompos despre o „Nouă Triplă Alianţă între neamul teutonilor şi cele două mari ramuri ale neamului anglo-saxonilor".

menţină un nou „standard de 60%... nu doar în raport cu Germania, ci şi cu restul lumii". „Tripla Alianţă este depăşită de Tripla Înţelegere", i s-a lăudat el lui Grey în octombrie 1913. În luna următoare s-a întrebat direct: „De ce ar trebui să se presupună că nu am fi în stare să învingem [Germania]? O analiză comparativă a puterii flotei noastre în teatrul de război va avea rezultate liniştitoare". Aparent aşa era. În ajunul războiului, Marea Britanie avea 47 de nave mari (cuirasate şi crucişătoare), faţă de cele 29 ale Germaniei, şi se bucura de un avantaj numeric similar, practic, la toate celelalte categorii de nave. Mai mult, calculul puterii totale de foc a navelor inamice a arătat că diferenţa dintre ele era şi mai mare. Tirpitz nu a aspirat însă niciodată să construiască o flotă mai mare decât aceea a Marii Britanii, ci doar una suficient de mare pentru a garanta „că un război dus chiar şi împotriva adversarului cu cea mai mare putere maritimă va implica un nivel de pericol suficient de ridicat încât să-i pericliteze acestuia poziţia mondială". În 1899 Tirpitz i-a explicat kaizerului că o flotă egală cu aproximativ două treimi sau trei sferturi din aceea a britanicilor era suficientă pentru a convinge Marea Britanie „să cedeze Înălţimii Voastre o parte a influenţei maritime, astfel încât Înălţimea Voastră să poată aplica o politică colonială importantă". Aceasta aproape că s-a realizat până în 1914*. Iar germanii produceau deja vase de război superioare din punct de vedere tehnic.

Nu era deloc limpede nici dacă superioritatea navală ar fi afectat rezultatul unui război continental terestru; până să ajungă blocada britanică să pună la pământ economia germană, armata germană putea să fi ajuns la Paris de luni bune. Chiar şi Comitetul Imperial pentru Apărare a recunoscut că singurul ajutor semnificativ care i se putea oferi Franţei în cazul unui război nu putea să vină decât din partea armatei. Aşa cum am văzut însă, în lipsa serviciului militar obligatoriu armata britanică era depăşită de cea germană; şi acesta era miezul problemei. Politicienii puteau să susţină că o mână de divizii britanice ar fi înclinat balanţa victoriei în favoarea Franţei sau a Germaniei, dar la Londra, Paris şi Berlin militarii ştiau că era o minciună. Liberalii puteau opta credibil fie pentru un angajament de apărare a Franţei *şi* serviciul militar obligatoriu, fie pentru o politică de neutralitate, fără serviciu militar obligatoriu. Combinaţia pe care au preferat-o – angajamentul faţă de Franţa, dar fără recrutări – se va dovedi fatală. Kitchener a remarcat acid în 1914: „Nimeni nu poate spune despre colegii din cabinet că nu sunt curajoşi. Ei nu au nici o armată şi au declarat război celei mai puternice naţiuni militare din lume".

În 1905 a apărut o carte cu un titlu contrariant, *The Decline and Fall of the British Empire* (*Declinul şi prăbuşirea Imperiului Britanic*). Se pretindea publicată la Tokyo în anul 2005 şi anticipa o lume în care India se afla sub dominaţia Rusiei, Africa de Sud sub control german, Egiptul sub dominaţia Turciei, Canada sub

* Mai exact, flota militară germană reprezenta la acel moment două treimi din cea britanică.

control american, iar Australia sub japonezi. Cartea este doar una dintr-o veritabilă bibliotecă de ficţiuni distopice publicate în deceniile anterioare Primului Război Mondial. Cu trecerea timpului şi încurajaţi de lordul Northcliffe, al cărui cotidian, *Daily Mail*, publica în foileton astfel de lucrări în condiţii foarte generoase, tot mai mulţi autori se preocupau de potenţialele consecinţe ale ameninţării militare germane la adresa Imperiului.

A fost vorba despre *The Spies of Wight* (*Spionii de pe insula Wight*) a lui Headon Hill (1899); *The Riddle of the Sands* (*Enigma nisipurilor*) de Erskine Childers (1903); *The Boy Galloper* (*Băiatul care galopează*) de L. James (tot 1903); *A Maker of History* (*Cel care face istorie*) de E. Phillips Oppenheim (1905); *The Invasion of 1910* (*Invazia din 1910*) a lui William Le Queux (1906); *The Enemy in our Midst* (*Duşmanul de lângă noi*) de Walter Wood (1906); *The Message* (*Mesajul*) de A.J. Dawson (1907); *Spies of the Kaiser* (*Spionii kaizerului*) de Le Queux (1909) şi *When England Slept* (*Când Anglia a dormit*) a căpitanului Curties (tot 1909). În fiecare dintre ele, premisa era că germanii aveau planul malefic să invadeze Anglia sau să distrugă în alt mod Imperiul Britanic. Teama s-a răspândit până la nivelul cititorilor gazetei *Boys' Own Paper*. În 1909, revista şcolii Aldeburgh Lodge a făcut un exerciţiu de imaginaţie destul de isteţ, închipuindu-şi cum li se va preda copiilor în 1930, în ipoteza că Anglia de atunci va fi devenit o simplă „insuliţă în largul coastelor vestice ale Teutoniei". Chiar şi Saki (Hector Hugh Munro) şi-a încercat mâna cu acest gen, scriind *When William Came: A Story of London under the Hohenzollerns* (*Când a sosit William: O poveste a Londrei sub Hohenzollerni*) (1913).

Hybrisul imperialist – aroganţa puterii absolute – de odinioară dispăruse şi locul lui fusese luat de o puternică teamă de declin şi de prăbuşirea bruscă. Rhodes era mort, Chamberlain, pe moarte. Lupta pentru Africa, zilele lipsite de griji în care mitralierele Maxim se opuneau populaţiei matabele păreau o amintire îndepărtată. Acum lupta pentru Europa, care se apropia cu paşi repezi, avea să decidă soarta Imperiului. Copiind mai vechea Boys' Brigade, Baden-Powell a răspuns prin înfiinţarea organizaţiei Cercetaşilor, cea mai reuşită tentativă din acea perioadă de mobilizare a tineretului în sprijinul Imperiului. Cu amestecul ei de echipament colonial şi jargon inspirat de Kipling, mişcarea cercetaşilor a oferit unor generaţii întregi de orăşeni plictisiţi o versiune distilată şi igienizată a vieţii de frontieră. Deşi era o activitate indiscutabil pozitivă, inocentă şi distractivă – care s-a extins rapid dincolo de graniţele Imperiului –, scopul politic al cercetăşiei a fost destul de bine explicat de lucrarea de mare succes a lui Baden-Powell *Scouting for Boys* (*Cercetăşia pentru băieţi*) (1908):

> Există întotdeauna membri ai parlamentului care încearcă să micşoreze efectivele militare şi navale ca să economisească bani. Nu vor decât să le facă pe plac alegătorilor din Anglia, în aşa fel încât partidul din care fac parte să poată ajunge la putere. Oamenii

aceştia se numesc „politicieni". Ei nu caută binele ţării lor. Cei mai mulţi dintre ei ştiu puţin şi le pasă foarte puţin de Coloniile noastre. Dacă ar fi putut face ce vor, până acum am fi ajuns să vorbim franceza şi dacă li se va permite să facă după voia lor în viitor, ar fi bine să învăţăm germana sau japoneza, pentru că ei sunt cei care ne vor cuceri.

Cercetaşii nu puteau totuşi să facă faţă Marelui Stat-Major General prusac ; lucru bine subliniat de P.G. Wodehouse în *The Swoop ! or, How Clarence Saved England* (1909), în care un cercetaş citeşte *Daily Mail* şi dă peste informaţia că Marea Britanie a fost invadată – de germani, ruşi, elveţieni, chinezi, monegasci, marocani şi „mullahul nebun" –, într-un text redus la un singur paragraf, aruncat undeva între scorurile meciurilor de crichet şi ultimele rezultate de la curse.

Liderii capitalismului financiar internaţional – familia Rothschild din Londra, Paris şi Viena, familia Warburg din Hamburg şi Berlin – au insistat că viitorul economic depindea de cooperarea, şi nu de confruntarea anglo-germană. Teoreticienii dominaţiei britanice erau deopotrivă convinşi că viitorul lumii se afla în mâinile naţiei anglo-saxone. Însă cratima dintre „anglo" şi „saxon" s-a dovedit destul de mare ca să împiedice o relaţie stabilă între Marea Britanie şi noul imperiu dintre Rin şi Oder. Ca atât de multe alte lucruri după 1900, duşmanul de moarte al Imperiului s-a dovedit a fi fabricat în Germania.

Capitolul 6

Imperiu de vânzare

> Dacă de astă dată suntem învinşi, poate că vom avea mai mult noroc data viitoare. Pentru mine, este absolut neîndoielnic faptul că războiul actual este doar începutul unor evenimente istorice de durată la capătul cărora se află pierderea poziţiei mondiale a Angliei... [şi] revoluţia popoarelor de culoare împotriva imperialismului colonial al Europei.
>
> Feldmareşalul Colmar von der Goltz, 1915

> Până la urmă, feţele gălbejite şi rânjite ale tinerilor care mă întâmpinau pretutindeni, insultele urlate în urma mea după ce mă îndepărtam suficient au ajuns să mă calce rău pe nervi... Era deconcertant şi supărător. Pentru că hotărâsem deja că imperialismul era ceva malefic şi cu cât aveam să renunţ la slujbă mai repede şi să scap de aici, cu atât mai bine. Teoretic – şi în secret, desigur – eram cu totul în favoarea birmanezilor şi cu totul împotriva asupritorilor lor, britanicii. Cât despre slujba pe care o aveam, o uram poate mai abitir decât pot să explic... Dar nu puteam avea o perspectivă raţională asupra nici unui lucru... Nu ştiam nici măcar că Imperiul Britanic este muribund, şi cu atât mai puţin ştiam că el este mult mai bun decât tinerele imperii care îi vor lua locul.
>
> George Orwell, *Shooting an Elephant*

În ultimul deceniu al epocii victoriene, un elev necunoscut de la o şcoală publică a făcut o profeţie legată de soarta Imperiului Britanic în secolul următor:

> Prevăd schimbări enorme ce se vor abate peste o lume astăzi în pace; revoluţii importante, lupte grozave; războaie cum nimeni nu îşi poate imagina; şi îţi spun că Londra va fi în pericol – Londra va fi atacată, iar eu voi avea un rol esenţial în apărarea Londrei... Eu văd mai departe decât tine. Eu văd viitorul. Într-un fel, ţara va fi supusă unei uriaşe invazii... dar îţi spun că eu voi fi acela care va comanda apărarea Londrei şi eu voi salva Londra şi Imperiul de la dezastru.

Winston Churchill nu avea decât şaptesprezece ani când a rostit aceste cuvinte în faţa lui Murland Evans, coleg de la Harrow School. Ele au fost uimitor de profetice. Churchill a salvat cu adevărat Londra şi Marea Britanie, de fapt. Dar, în final, nici măcar el nu a putut salva Imperiul Britanic.

Acest imperiu – care atunci când Churchill făcea această profeţie, în 1892, încă nu atinsese întinderea maximă – s-a destrămat în intervalul unei singure vieţi oameneşti. În 1965, la moartea lui Churchill, toate părţile mari ale Imperiului dispăruseră. De ce? Explicaţiile tradiţionale ale „decolonizării" au tendinţa să considere responsabile (sau să blameze) mişcările naţionaliste din interiorul coloniilor, de la Sinn Fein în Irlanda la Congresul din India. Sfârşitul Imperiului este prezentat ca o victorie a „luptătorilor pentru libertate", care au pus mâna pe arme, de la Dublin la Delhi, pentru a-şi scăpa popoarele de jugul dominaţiei coloniale. Este îndoielnic. Pe tot parcursul secolului XX, principalele ameninţări la adresa dominaţiei britanice – şi cele mai plauzibile alternative – nu au fost mişcările naţionale de independenţă, ci alte imperii.

Aceste imperii alternative erau mult mai dure decât Marea Britanie în ce priveşte modul cum tratau popoarele supuse. Chiar înainte de Primul Război Mondial, dominaţia belgiană din Congoul teoretic „independent" devenise sinonimă cu încălcarea drepturilor omului. Plantaţiile de cauciuc şi căile ferate ale Asociaţiei Internaţionale erau construite şi operate folosind munca sclavilor, iar profiturile intrau direct în buzunarul regelui Leopold al II-lea*. Atât de rapace era acest regim, încât preţul în vieţi omeneşti pierdute din cauza crimelor, foametei, bolilor şi fertilităţii reduse a fost estimat la zece milioane – jumătate din populaţia existentă. Nu a fost nimic hiperbolic în descrierea pe care Joseph Conrad a făcut-o acestor „orori" în *Inima întunericului*. Doi britanici au dezvăluit ceea ce se petrecea în Congo: Roger Casement, consulul britanic, şi un umil funcţionar din Liverpool pe nume Edmund Morel, care au remarcat cantităţile enorme de cauciuc trimise în Belgia, în timp ce importurile erau practic nule, cu excepţia armamentului. Campania lui Morel împotriva regimului belgian era, după spusele lui, „un apel adresat celor patru principii: mila oamenilor din toată lumea; onoarea britanică; responsabilităţile Imperiului Britanic în Africa; [şi] drepturile comerciale internaţionale *în consens cu şi inseparabile de libertăţile economice şi personale ale băştinaşilor*". E drept, în secolul al XVIII-lea nici Imperiul Britanic nu-i tratase mult mai bine pe sclavii din Jamaica. Dar comparaţia corectă ar trebui să se facă între aceste imperii şi cel britanic aşa cum erau în secolul XX. Pe acest temei diferenţele erau deja manifeste chiar şi înainte de Primul Război Mondial, şi nu doar în comparaţie cu stăpânirea belgiană.

Revista satirică germană *Simplicissimus* a subliniat acest lucru în 1904, printr-o caricatură în care erau prezentate prin contrast diferitele puteri coloniale. În colonia germană chiar şi girafele şi crocodilii erau învăţaţi pasul de gâscă. La

* Promenada de la Ostende şi terenul de golf din apropiatul Klemskerke sunt doar două dintre rezultatele regimului de acolo al regelui Leopold al II-lea.

francezi relaţiile dintre rase erau atât de intime, încât frizau indecenţa. În Congo băştinaşii erau pur şi simplu fripţi deasupra focului şi mâncaţi de regele Leopold. Dar coloniile britanice erau vizibil mai complexe în comparaţie cu restul. Acolo, un businessman le turna cu sila whisky pe gât băştinaşilor, un soldat îi storcea de ultimul ban cu o presă, iar un misionar îi obliga să asculte o predică. În realitate, diferenţele erau mult mai profunde – şi tot mai adânci. În partea din Congo pe care o ocupau, nici francezii nu se purtau mult mai bine decât belgienii: moartea în rândul populaţiei era la fel de mare. În Algeria, Noua Caledonie şi Indochina a existat o politică de exproprieri sistematice ale băştinaşilor, ceea ce a făcut ca retorica galică despre cetăţenia universală să pară o batjocură. Administraţia colonială germană nu era mai liberală. Când populaţia herero a încercat să se opună abuzurilor coloniştilor germani, în 1904, general-locotenentul Lothar von Trotha a emis o proclamaţie care declara că „fiecare herero, cu sau fără puşcă, cu sau fără vite, va fi împuşcat". Deşi acest „ordin de anihilare" (*Vernichtungsbefehl*) a fost ulterior retras, populaţia herero a fost redusă de la circa 80.000 în 1903 la numai 20.000 în 1906. Trotha a primit pentru asta cea mai înaltă decoraţie militară germană, *Pour le Mérite*. Revolta maji maji din 1907, din Africa de Est, a fost suprimată cu aceeaşi duritate.

Comparaţiile nu trebuie să se limiteze la puterile vest-europene. Dominaţia colonială japoneză din Coreea – protectorat începând cu 1905 şi colonie condusă direct de la Tokyo din 1910 – era vizibil antiliberală. Când sute de mii de oameni au ieşit pe străzi pentru a demonstra în sprijinul Declaraţiei de Independenţă a lui Yi Kwang-su, în aşa-numita Mişcare „1 Martie", autorităţile japoneze au reacţionat brutal. Peste 6.000 de coreeni au fost ucişi, 14.000 răniţi şi 50.000 condamnaţi la închisoare. Nu trebuie să uităm nici dominaţia Rusiei în Polonia – Irlanda Europei Centrale; ca şi în Caucaz, unde dominaţia rusă se întindea până la Batumi, pe ţărmul Mării Negre, şi Astara, la Marea Caspică; în provinciile Turkestan şi Turkmenia din Asia Centrală; şi în Orientul Îndepărtat, unde noua cale ferată transsiberiană purta ucazurile ţarului tocmai până la Vladivostok şi apoi în Manciuria. Nu încape îndoială că existau asemănări între colonizarea rusească a stepelor şi colonizarea oarecum contemporană a preriilor Americii. Dar au existat şi diferenţe. În coloniile lor din Europa ruşii au aplicat politici agresive de „rusificare"; în timp ce britanicii dezbăteau autonomia Irlandei, presiunile asupra polonezilor erau tot mai mari. În Asia Centrală, rezistenţa faţă de colonizarea rusă a fost suprimată fără nici un compromis; o revoltă a musulmanilor din Samarkand şi Semirecie din 1916 a fost înecată în sânge, iar numărul de rebeli morţi este posibil să fi ajuns la sute de mii.

Toate acestea însă pălesc în semnificaţie pe lângă crimele imperiilor rus, japonez, german şi italian din anii 1930 şi 1940. În momentul când Churchill a devenit premier, în 1940, alternativele cele mai probabile la stăpânirea britanică erau Sfera de Coprosperitate a Asiei Orientale a lui Hirohito, Reichul de o mie de ani al lui Hitler şi Noua Romă a lui Mussolini. Nici ameninţarea pe care o reprezenta Uniunea Sovietică a lui Stalin nu putea fi trecută cu vederea, deşi până la al Doilea

Război Mondial cele mai multe dintre energiile lui au fost canalizate către terorizarea propriilor supuşi. Ceea ce a dus în final la ruină Imperiul Britanic a fost costul uriaş implicat de lupta împotriva acestor rivali imperiali. Cu alte cuvinte, Imperiul a fost distrus nu pentru că a asuprit vreme de secole popoarele supuse lui, ci pentru că timp de doar câţiva ani a ridicat braţul armat împotriva unor imperii mult mai opresive. A făcut ceea ce trebuia, indiferent de preţ. Şi de aceea, până la urmă, moştenitorul puterii mondiale a Marii Britanii, deşi fără voia lui, nu a fost unul dintre imperiile malefice din Est, ci cea mai de succes fostă colonie britanică.

Weltkrieg

În 1914 Winston Churchill era prim lord al Amiralităţii, ministrul responsabil de cea mai mare forţă navală a lumii. Corespondentul de război îndrăzneţ şi plin de sine, care îşi construise un renume relatând triumful de la Omdurman şi grotescul Război cu Burii, intrase în parlament în 1901 şi, după o scurtă perioadă pe băncile din spate ale Partidului Conservator, traversase Camera Comunelor şi avansase rapid până în fruntea Partidului Liberal.

Nimeni nu era mai acut conştient decât Churchill de ameninţarea pe care o reprezenta Germania la adresa poziţiei de putere mondială a Marii Britanii. Nimeni nu era mai decis să păstreze supremaţia maritimă a Marii Britanii, indiferent de câte noi vase de război construia Germania. Aşa cum am văzut, totuşi, în 1914 el era încrezător: după părerea lui, „rivalitatea navală... încetase să mai reprezinte un motiv de divergenţe" cu Germania, întrucât „era clar că nu putem fi depăşiţi". Şi în chestiunile coloniale părea să fie loc de compromisuri şi chiar de cooperare anglo-germană. Până în 1911, strategii militari britanici au presupus că, în cazul unui război în Europa, orice forţă expediţionară britanică va fi desfăşurată în Asia Centrală; cu alte cuvinte, era considerat de la sine înţeles că într-un astfel de război inamicul ar fi Rusia. Apoi, în vara anului 1914, criza izbucnită într-un alt imperiu – în provincia Bosnia-Herţegovina din Austro-Ungaria – a produs o coliziune bruscă şi dezastruoasă între imperiile britanic şi german.

Ca mulţi alţi oameni de stat ai vremii, Churchill a fost tentat să explice războiul ca pe un fel de dezastru natural:

> Naţiunile din acele timpuri [erau] uriaşe organizaţii de forţă... care, aidoma corpurilor cereşti, nu se pot apropia una de alta în spaţiu fără... reacţii magnetice profunde. Dacă ar ajunge prea aproape, ar începe să sclipească fulgerele şi dincolo de un anumit punct ar putea să fie scoase cu totul de pe orbitele lor... şi s-ar atrage una pe cealaltă spre o coliziune inevitabilă.

În realitate, Primul Război Mondial s-a declanşat pentru că politicienii şi generalii din ambele tabere au calculat greşit. Germanii au crezut (nu fără motiv) că ruşii îi depăşeau din punct de vedere militar, aşa că au riscat o lovitură preventivă înainte

ca diferenţa strategică să devină şi mai mare*. Austriecii nu şi-au dat seama că asuprind Serbia, oricât de util s-ar fi putut dovedi acest lucru în lupta lor împotriva terorismului balcanic, vor fi implicaţi într-o conflagraţie la nivel european. Ruşii şi-au supraestimat propria capacitate militară aproape la fel de mult ca şi germanii; şi au ignorat cu încăpăţânare dovezile că sistemul lor politic va ceda sub presiunea unui nou război la atât de puţin timp după ce fuseseră învinşi de Japonia, în 1905. Numai francezii şi belgienii nu au avut încotro. Germanii i-au invadat. Au trebuit să lupte.

Şi britanicii au avut libertatea să greşească. La acea vreme guvernul susţinea că intervenţia era o chestiune de obligaţie legală, pentru că germanii încălcaseră termenii Tratatului din 1839 privind neutralitatea Belgiei, pe care toate marile puteri îl semnaseră. De fapt, Belgia reprezenta un pretext util. Liberalii au mers la război din două motive: întâi, pentru că se temeau de consecinţele unei victorii germane asupra Franţei, imaginându-şi-l pe kaizer ca pe un nou Napoleon, călare pe continentul european şi ameninţând coastele Canalului Mânecii. Poate că teama era legitimă, poate că nu; dar dacă era, atunci liberalii nu au făcut destul pentru a-i descuraja pe germani, iar conservatorii au avut dreptate să insiste asupra serviciului militar obligatoriu. Al doilea motiv pentru a intra în război a ţinut de politica internă, şi nu de o mare strategie. De la triumful lor din 1906, liberalii vedeau cum susţinerea lor electorală se subţiază. În 1914, guvernul lui Herbert Asquith era pe cale să se prăbuşească. Dat fiind că politica lor externă nu reuşise să evite un război european, el şi colegii săi de cabinet ar fi trebuit într-adevăr să demisioneze. Dar s-au temut îngrozitor să revină în opoziţie. Mai mult, le-a fost teamă de revenirea conservatorilor la putere. Au intrat în război în parte pentru a-i ţine pe membrii *tory* în opoziţie.

Imaginile familiare ale Primului Război Mondial înfăţişează „furtuna de oţel" de pe Somme şi iadul de noroi de la Passchendaele. Pentru că războiul a început la Sarajevo şi s-a încheiat la Versailles, tindem şi acum să ne referim la el ca la un conflict în primul rând european. Sigur, miza centrală a războiului german era „eurocentrică": obiectivul principal era înfrângerea Rusiei, iar acţiunea armatei germane de a traversa în forţă Belgia şi a pătrunde în nordul Franţei nu a fost decât un mijloc pentru atingerea acestui scop, gândit să protejeze graniţele germane înfrângând sau cel puţin lovind puternic principalul aliat al ţarului. La o cercetare mai amănunţită însă, războiul se dovedeşte a fi fost o confruntare cu adevărat globală a imperiilor, comparabilă din punctul de vedere al întinderii ei geografice

---

* Germanii au acţionat mai mult dintr-un sentiment de slăbiciune decât de putere. Şeful Marelui Stat-Major, Helmuth von Moltke, i-a spus secretarului de stat din Ministerul Afacerilor Externe, Gottlieb von Jagow, în mai 1914: „Trebuie să iniţiem un război preventiv pentru a ne cuceri inamicii cât încă avem o şansă rezonabilă în această confruntare". Reţineţi sintagma amară: „şansă rezonabilă". Moltke era însă convins „că nu am mai întâlni niciodată o situaţie la fel de favorabilă ca acum, când nici Franţa, nici Rusia nu şi-au încheiat extinderea organizaţiilor lor militare".

cu războaiele Marii Britanii împotriva Franţei din secolul al XVIII-lea, care se încheiaseră cu aproape o sută de ani înainte.

Germanii au vorbit primii despre război ca *„der Weltkrieg"*, războiul mondial; britanicii au preferat să-i spună „Războiul European" sau, mai târziu, „Marele Război". Conştienţi de propria vulnerabilitate în războiul pe două fronturi în Europa, germanii au încercat să globalizeze conflictul – şi să deturneze resursele britanicilor departe de Europa – subminând administraţia lor din India. Adevăratul ax al acestui nou război imperial urma să fie nu Flandra, ci Orientul Mijlociu, poarta de intrare în India.

Thrillerul lui John Buchan *Mantia verde*, a cărui acţiune se petrece în timpul războiului, are o intrigă aparent exagerată despre un complot german pentru răsturnarea Imperiului Britanic prin provocarea unui război sfânt islamic. La prima vedere, povestirea este una dintre cele mai fanteziste semnate de Buchan:

> — Un vânt uscat bate peste tot Orientul şi iarba pârjolită aşteaptă scânteia. Şi vântul ăla suflă spre graniţa indiană. De unde crezi tu că vine vântul acela?... Ai vreo explicaţie, Hannay?
> ...
> — Se pare că islamul are un amestec mai mare în treaba asta decât credeam, am spus eu.
> — Ai dreptate... Se pregăteşte un jehad [*sic*]. Întrebarea este: cum?
> — Al naibii să fiu dacă ştiu, am zis. Dar fac pariu că nu cu o gaşcă de ofiţeri germani zdraveni, cu Pickelhaube...
> — Sunt de acord... Dar dacă presupunem că au vreo încuviinţare divină – ceva sfânt... care o să-l smintească şi pe cel mai izolat ţăran musulman care visează la paradis? Atunci ce ne facem, prietene?
> — Atunci prin părţile acelea o să se dezlănţuie iadul cât de curând.
> — Un iad care se poate întinde. Nu uita, dincolo de Persia se află India.

Aşa cum va descoperi tovarăşul lui Hannay, Sandy Arbuthnot, „Germania ar fi putut să-i înghită pe francezi şi pe ruşi oricând ar fi voit, dar ţelul ei era să pună mai întâi mâna pe tot Orientul Mijlociu, ca să poată ieşi învingătoare, deţinând astfel controlul asupra a jumătate de glob". Totul sună perfect absurd; iar apariţia ulterioară a două personaje negative germane, înfăţişate grotesc de caricatural, sadicul von Stumm şi *femme fatale* von Einem, nu face decât să accentueze efectul comic. Dar Buchan şi-a bazat trama pe rapoartele reale ale serviciilor de informaţii, la care avea acces privilegiat*. Cercetările ulterioare au confirmat faptul că germanii chiar vizau finanţarea unui jihad islamic împotriva imperialismului britanic.

Turcia era un element central al strategiei germane globale, nu în ultimul rând datorită capitalei Istanbul – pe atunci cunoscut drept Constantinopol –, care se află

---

* La începutul conflictului, Buchan a fost corespondent de război, înainte de a se înrola în armată. A lucrat la Statul-Major al armatei britanice din Franţa, ca locotenent-colonel interimar, iar când Lloyd George a devenit prim-ministru Buchan a fost numit director de informaţii (1917-1918). A ocupat pentru scurt timp postul de director al Serviciului de Informaţii, dar neoficial a avut acces la informaţiile secrete pe tot timpul războiului.

Vigoarea puterii victoriene: *Poziționarea cablurilor la bordul vasului* Great Eastern, 1866; Soldați indieni cu elefanți, soldați britanici cu un tun, 1897; Vase cu aburi pe râul Hooghly, 1900

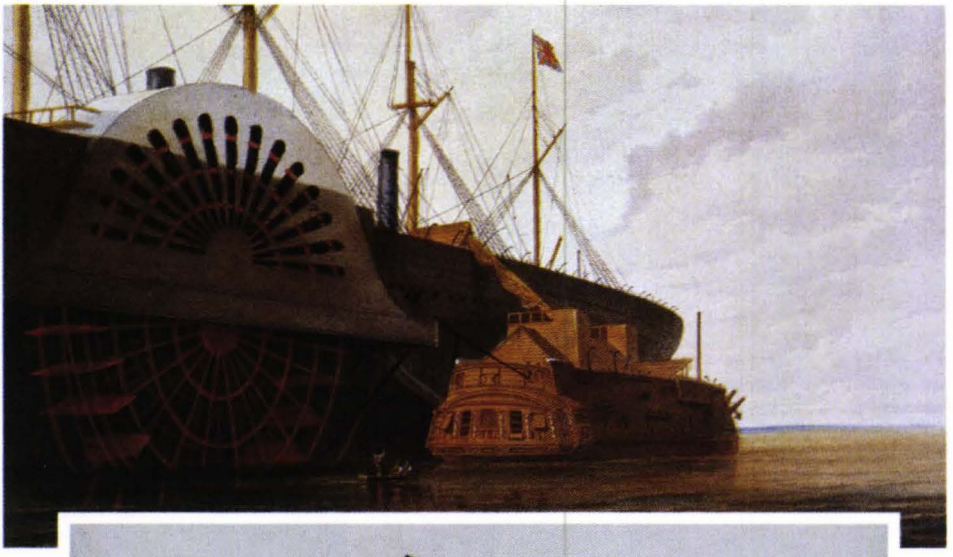

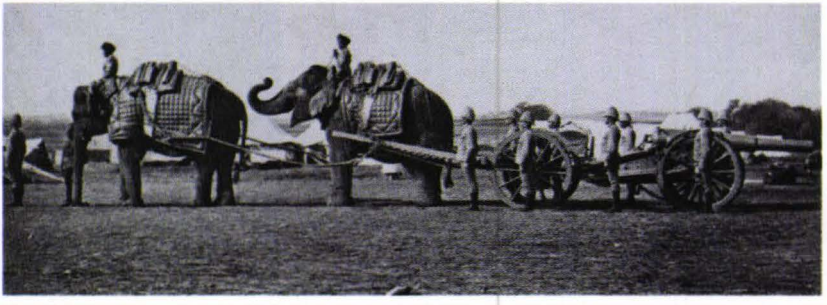

Tory-entalism şi terorism: Curzon şi tovarăşii săi aristocraţi la Aina-Khana, Palatul maharajahului Peshkai, cca 1900; Durbarul din Delhi, 1903; Aurobindo Ghose – Şcoala St. Paul

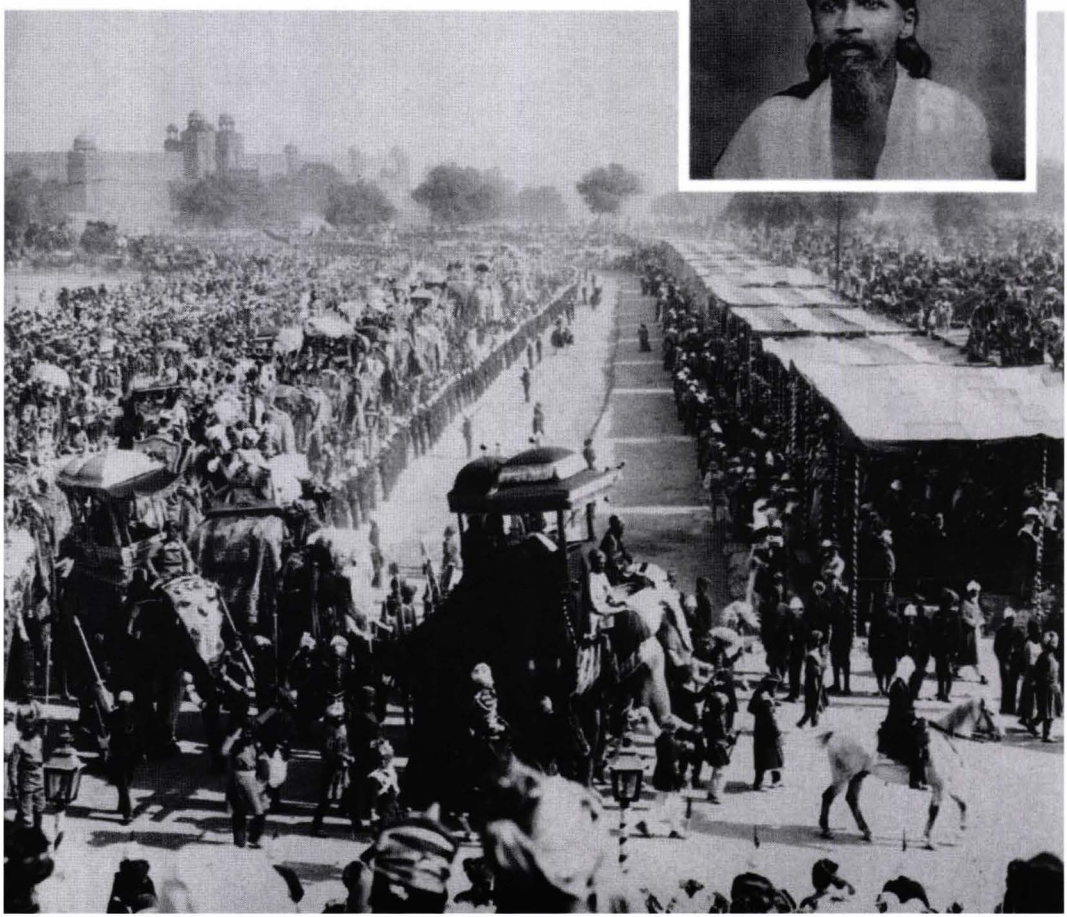

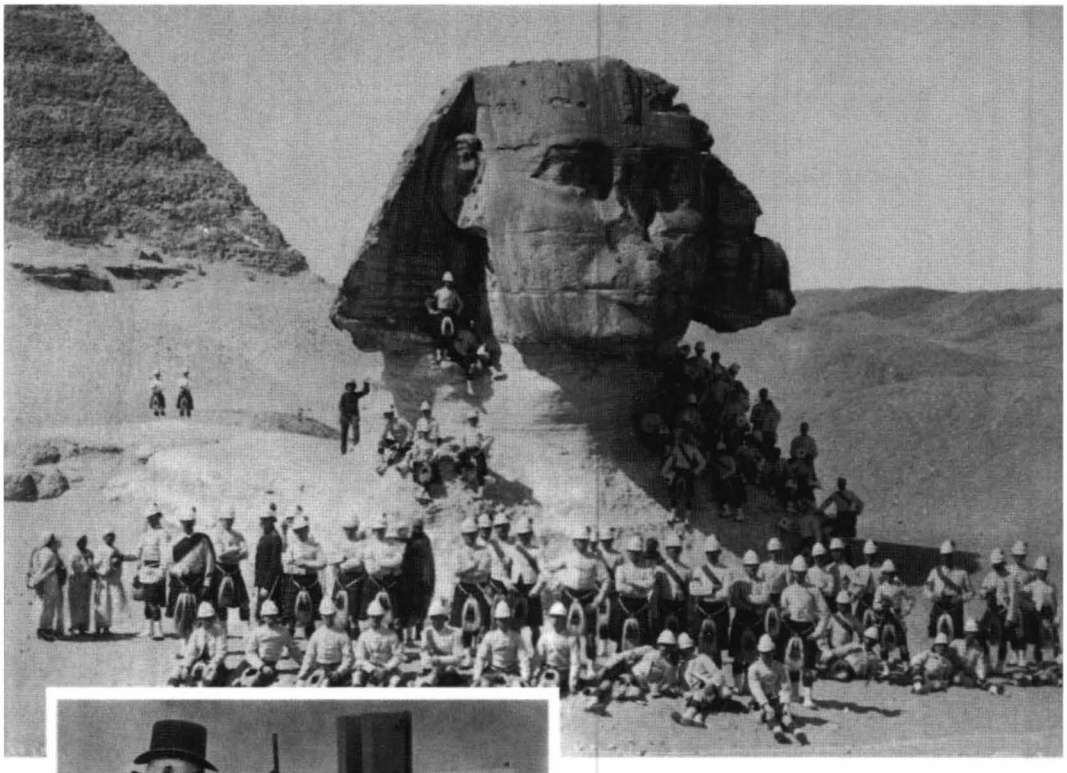

Aroganţa imperială: Trupe scoţiene în jurul Sfinxului de la Gizeh, 1882; Hiram Maxim cu mitraliera lui, cca 1880; Dervişi morţi după Omdurman, 1898

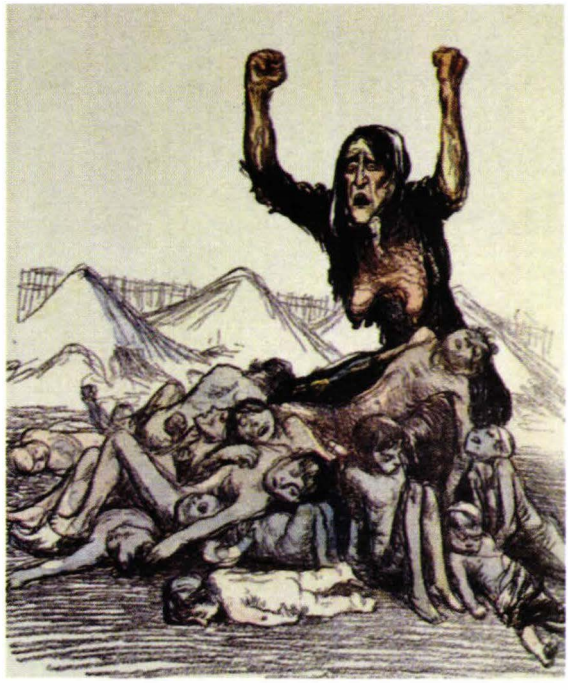

Blestemul imperial : Winston Churchill în drum spre Anglia, 1899 ; Caricatură franceză care critică lagărele de concentrare din Africa de Sud, 1901 ; Spion Kop, 1900

Primul război al imperiilor: Franţa, Anglia, Rusia, Japonia şi Germania îşi înfig ghearele în China, caricatură germană, 1900; Carte poştală franţuzească înfăţişând soldaţi britanici şi indieni, Nantes, cca 1916; T.E. Lawrence, 1917

Al doilea război al imperiilor: Schiță a debleului Konyu-Hintok, Thailanda, de Jack Chalker, 1942; Caricatură japoneză care îi îndeamnă pe indieni să înlăture dominația britanică, cca 1942; *Efortul de echipă al Aliaților câștigă partida*, caricatură de Conrado Massaguer

INDIA
INDIA

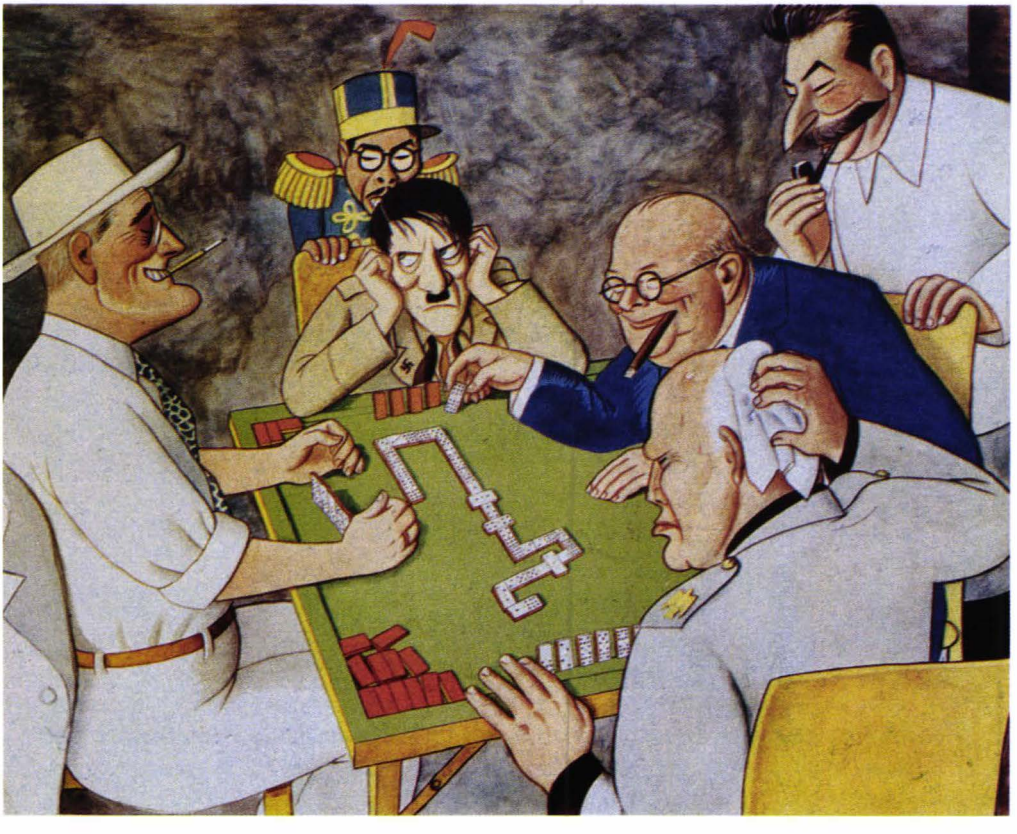

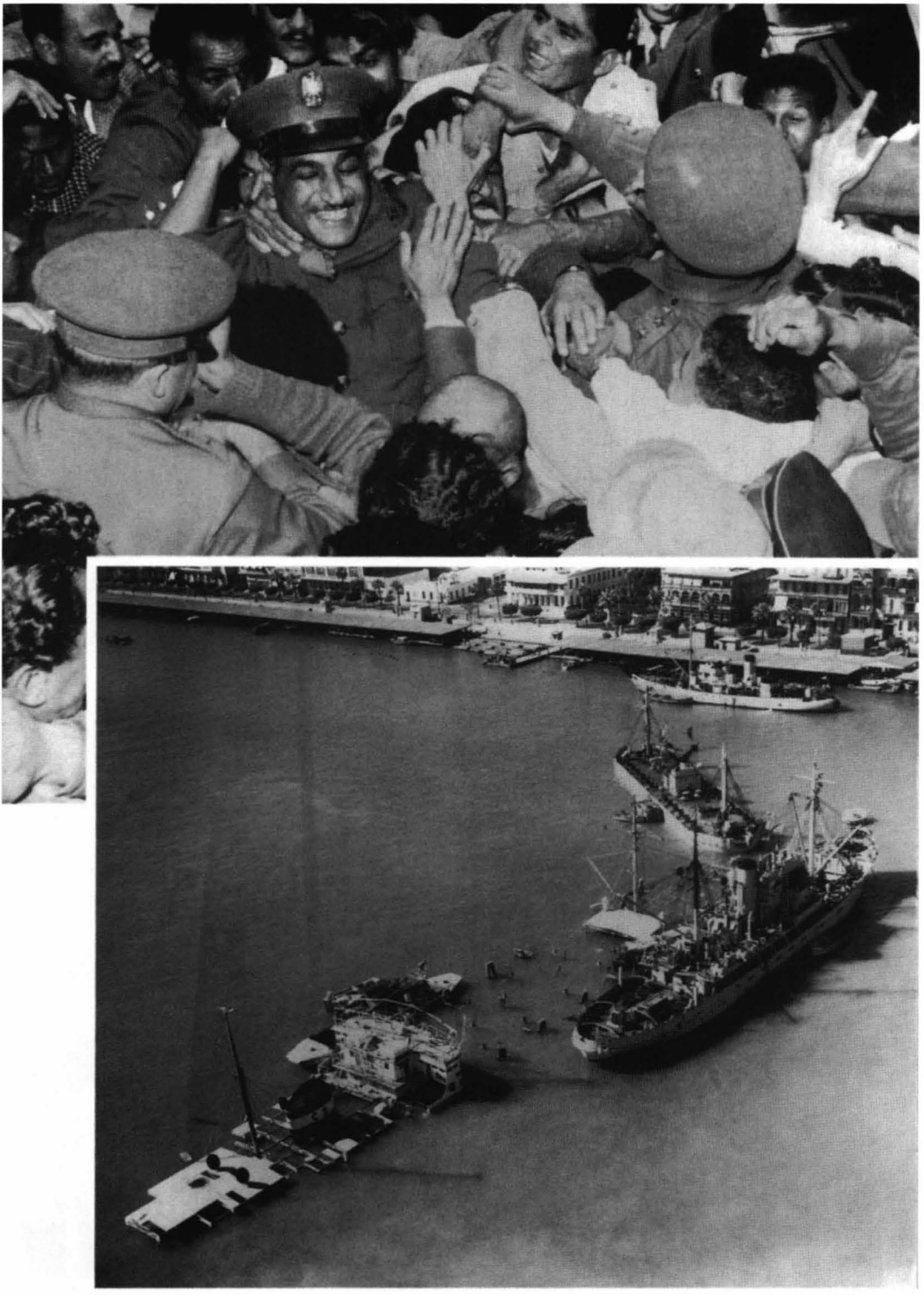

Imperiul se scufundă : Egiptenii se îmbulzesc în jurul colonelului Gamal Abdel-Nasser, 29 martie 1954 ; Blocada de la Port Said în timpul Crizei Canalului Suez, 19 noiembrie 1956

pe cele două maluri ale Bosforului, strâmtoarea ce desparte Mediterana de Marea Neagră şi Europa de Asia. În epoca puterii navale, Bosforul era unul dintre pasajele cu importanţă strategică, mai ales pentru că o bună parte din comerţul Rusiei se făcea prin strâmtorile Mării Negre. În vreme de război, o Turcie ostilă ar fi putut reprezenta o ameninţare pentru transportul de provizii spre Rusia, dar şi pentru liniile de comunicaţii către India ale Imperiului Britanic. Din aceste motive, germanii s-au străduit din răsputeri să-şi asigure alianţa cu Turcia în anii anteriori momentului 1914. Kaizerul Wilhelm al II-lea a făcut două vizite la Constantinopol, în 1889 şi 1898. Începând cu 1888 Deutsche Bank a jucat un rol important în finanţarea aşa-numitei Căi Ferate Berlin-Bagdad*. Germanii şi-au oferit şi expertiza militară. Între 1883 şi 1896, generalul german Colmar von der Goltz a fost angajat de sultan să restructureze armata otomană. Un alt german, Otto Liman von Sanders, a fost numit inspector general al armatei în 1913.

La 30 iulie 1914, chiar înainte ca turcii să se angajeze să lupte alături de Germania, kaizerul plănuia deja următoarea mutare, în termenii impulsivi caracteristici:

> Consulii noştri din Turcia, din India, agenţii... trebuie să inflameze întreaga lume mahomedană, să o instige să se răscoale cât mai hotărât împotriva acestei naţii de vânzători, urâtă, mincinoasă şi fără conştiinţă, pentru că, dacă trebuie să sângerăm până la moarte, cel puţin Anglia va pierde India.

În noiembrie 1914, sultanul turc, şeful spiritual al tuturor musulmanilor sunniţi, a răspuns prompt îndemnului german, declarând războiul sfânt împotriva Marii Britanii şi aliaţilor ei. Dat fiind că doar ceva mai puţin de jumătate din cele 270 de milioane de musulmani ai lumii erau sub dominaţie britanică, franceză sau rusă, aceasta ar fi putut să fie o lovitură de maestru a strategiei germanilor. Exact aşa cum speraseră nemţii, britanicii au răspuns la ameninţarea turcă trimiţând trupe şi material militar de pe Frontul de Vest către Mesopotamia (Irakul de azi) şi Dardanele.

Statul-Major german intrase în război fără să se gândească prea mult la Marea Britanie. În comparaţie cu vasta ei armată, Forţa Expediţionară Britanică trimisă în Franţa a fost, într-adevăr, „ofensator" de mică, aşa cum declarase kaizerul. Henry Wilson, director al operaţiunilor militare începând din 1910, recunoştea candid că şase divizii erau „cu cincizeci prea puţine". Totuşi, Germania nu lupta

---

* Deşi exista deja o legătură pe calea ferată între Berlin şi Constantinopol (via Viena), obiectivul sultanului era să extindă linia, traversând Anatolia, prin Ankara, până la Bagdad. Bancherii germani voiau să construiască linia numai până la Ankara, dar în 1899 au fost obligaţi de kaizer să meargă cu ea până la Bagdad. Atunci, au încercat să o facă profitabilă şi au extins-o până la Basra. Au existat mari suspiciuni ale britanicilor în legătură cu acest proiect, dar el nu poate fi considerat o cauză a războiului. De fapt, chiar în pragul izbucnirii războiului s-a ajuns la o înţelegere, prin care germanilor li se dădea dreptul să extindă linia până la Basra, permiţându-li-se în schimb britanicilor să exploateze câmpurile petroliere din Mesopotamia.

doar cu armata Marii Britanii, ci şi cu „Marea Britanie Extinsă" care stăpânea peste un sfert din glob. Răspunsul Marii Britanii la declaraţia germană de război mondial a fost mobilizarea forţelor ei imperiale la o scară fără precedent.

În mod simbolic, primele salve terestre trase de britanici, la 12 august 1914, au vizat staţia germană de radioemisie de la Kamina, în Togoland. Curând luptele s-au întins în toate coloniile africane ale Germaniei (Togoland, Camerun, Africa de Sud-Vest şi Africa de Est). Deşi se uită adeseori, Primul Război Mondial a fost în Africa atât de „total" cât o permiteau resursele. În absenţa unei reţele extinse de căi ferate şi a animalelor de povară pe care să se poată bizui, la problema logistică nu exista decât o soluţie: oamenii. Peste două milioane de africani au servit în Primul Război Mondial, aproape cu toţii pe post de cărăuşi pentru provizii, armament şi răniţi, şi chiar dacă au fost departe de câmpurile Flandrei, aceste trupe auxiliare uitate au trecut prin acelaşi iad ca şi trupele cele mai expuse din linia întâi a Europei. Oamenii aceia nu erau doar subnutriţi şi munciţi peste măsură; odată scoşi din regiunile lor de baştină, riscul de a se îmbolnăvi era la fel de mare ca în cazul stăpânilor lor albi. Circa o cincime din toţi africanii folosiţi drept cărăuşi au murit, mulţi dintre ei victime ale dizenteriei care făcea ravagii prin toate armatele coloniale de la tropice. În Africa de Est, 3.156 de albi din serviciul britanic au murit la datorie; dintre aceştia, mai puţin de o treime au fost victimele acţiunilor inamice. Însă dacă se includ şi trupele de negri şi cărăuşii, pierderile totale s-au ridicat la 100.000.

Justificarea obişnuită a stăpânirii albe în Africa a fost aceea că aducea beneficiile civilizaţiei. Războiul a făcut ca această afirmaţie să pară o batjocură. „Lăsăm în urma noastră câmpuri distruse, depozite de muniţii devastate şi, în viitorul imediat, foametea", scria Ludwig Deppe, medic în Armata Germană din Africa de Est. „Nu mai suntem agenţi culturali; drumul nostru este însemnat de moarte, jafuri şi sate evacuate, întocmai aşa cum s-a întâmplat cu traseul armatei noastre şi al armatei inamice în Războiul de Treizeci de Ani."

Se presupunea că Marina Regală era cheia puterii mondiale a Marii Britanii. Performanţa acesteia în război a fost dezamăgitoare. S-a dovedit incapabilă să distrugă marina germană în Marea Nordului; singura confruntare la scară maximă dintre cele două flote de suprafaţă, la Jutland, a fost una dintre cele mai mari remize din istoria militară. Motivul a fost, în parte, înapoierea tehnică. Deşi înainte de începerea războiului Churchill trecuse flota de pe cărbune pe petrol, britanicii au rămas în urma germanilor în privinţa preciziei artileriei lor, nu în ultimul rând pentru că Amiralitatea a refuzat să adopte sistemul de ajustare a razei de acţiune numit Argo Clock, care compensa ruliul unei nave. Germanii se bucurau şi de superioritatea comunicaţiilor radio, deşi aveau tendinţa să emită „necodificat" sau folosind coduri uşor de spart. Marina Regală, în schimb, rămăsese încremenită în sistemul de comunicaţii cu semafoare, de pe vremea lui Nelson, imposibil de citit de la distanţă de către inamici, dar nu cu mult mai uşor de descifrat de către destinatarul vizat.

Marina a reuşit totuşi să provoace imense perturbări ale comerţului maritim german din afara zonei baltice. Marina comercială germană nu doar că a fost desfiinţată

fără milă în doar câteva luni de la declanşarea războiului; sub efectul ordinelor date de Consiliul din martie 1915, chiar şi vapoarele ţărilor neutre care erau suspectate că transportă mărfuri spre Germania puteau să fie abordate, percheziţionate şi, dacă se descoperea marfă de contrabandă, aceasta putea fi confiscată. Deşi aceste tactici au provocat iritarea celorlalte ţări, răspunsul german – atacurile nerestricţionate ale submarinelor – a provocat mult mai mult decât iritare, în special atunci când vasul de linie britanic *Lusitania*, cu peste o sută de pasageri americani la bord, a fost scufundat fără avertizare. Este adevărat că pentru un timp, în primăvara anului 1917, a părut că atacurile nerestricţionate ale submarinelor vor perturba în mod fatal importurile britanice de alimente – în aprilie unu din patru vapoare care au părăsit porturile britanice a fost scufundat. Dar redescoperirea sistemului de convoaie, obişnuit în marină pe timpul lui Nelson, a întors iar balanţa războiului în favoarea britanicilor.

Mult mai impresionantă a fost capacitatea militară terestră a Imperiului Britanic. O treime din trupele britanice mobilizate în timpul Primului Război Mondial au fost trupe coloniale. Contribuţiile cele mai însemnate au venit de la coloniile cele mai îndepărtate. Noua Zeelandă a trimis dincolo de mări 100.000 de oameni, bărbaţi şi femei (surori medicale), o zecime din întreaga populaţie. Chiar la izbucnirea războiului, Andrew Fisher, liderul de origine scoţiană al Partidului Laburist Australian, a promis solemn „ultimul om pe care îl avem şi ultimul şiling în apărarea patriei-mamă". Primul val de voluntari a fost impresionant, deşi este semnificativ că un procent foarte mare din voluntarii australieni se născuseră în Marea Britanie (acelaşi lucru era valabil şi pentru voluntarii canadieni), iar serviciul militar obligatoriu a fost ulterior respins în două referendumuri. J.D. Burns din Melbourne a surprins splendida loialitate a acestor imigranţi de prima generaţie:

Trâmbiţele Angliei răsună peste mări,
De peste vremi mă-ndeamnă ale lor chemări.
M-au trezit din vise, când zorii se ivesc,
Trâmbiţele Angliei: cum să mai zăbovesc?

Deşi la început comandanţii britanici au fost rezervaţi şi nu au arătat prea mare încredere în trupele coloniale, curând au ajuns să le aprecieze calităţile. Mai ales australienii s-au dovedit egalii regimentelor de scoţieni în privinţa ferocităţii pe front: „*Diggers*"[1] erau tot atât de temuţi ca şi „diavolii în fuste".

Poate că simbolul suprem al efortului imperial de război a fost Imperial Camel Corps, format în 1916. Deşi australienii şi neozeelandezii reprezentau circa trei sferturi din efectivul total, existau şi trupe din Hong Kong şi Singapore, voluntari ai Poliţiei Călare din Rhodesia, un prospector de mine care luptase împotriva britanicilor în Războiul cu Burii, un pomicultor din Munţii Stâncoşi canadieni şi un pescuitor de perle din Queensland.

1. Termen folosit pentru a desemna soldaţii australieni sau neozeelandezi (n.tr.).

Ar fi totuşi o greşeală să credem că aportul imperial la efortul de război a venit în primul rând de la dominioanele albe. La izbucnirea războiului, cel care avea să devină cel mai renumit lider politic şi spiritual al Indiei le-a spus concetăţenilor lui: „Suntem, mai presus de toate, cetăţeni britanici ai marelui Imperiu Britanic. Să lupţi, aşa cum fac britanicii acum, pentru o cauză dreaptă, pentru binele şi gloria demnităţii şi civilizaţiei omeneşti... datoria noastră e limpede: să facem tot ce ne stă în putere pentru a-i susţine pe britanici, să luptăm cu preţul vieţii şi al proprietăţii noastre". Multe mii de indieni împărtăşeau sentimentele lui Gandhi. În toamna anului 1914, circa o treime din forţele militare britanice din Franţa proveneau din India; la finele războiului, peste un milion de indieni luptaseră în teritoriile de peste mări, un număr aproape egal cu al soldaţilor din cele patru dominioane albe laolaltă. „Luptele sunt ciudate", îi scria de pe Frontul de Vest transmisionistul Kartar Singh fratelui său. „Pe pământ, pe sub pământ, în cer şi pe mare, pretutindeni. Pe bună dreptate este numit războiul regilor. E rezultatul muncii unor oameni de o mare inteligenţă." Aşa cum sugerează aceste cuvinte, indienii nu erau nişte recruţi îndărătnici; erau cu toţii voluntari, şi încă unii plini de entuziasm. Kartar Singh a explicat:

> Nu vom mai avea niciodată o altă şansă de a glorifica numele seminţiei, al ţării, al strămoşilor, părinţilor, al satului şi al fraţilor şi de a ne demonstra loialitatea faţă de guvern... Nu va mai fi vreodată o luptă la fel de aprigă... Hrana şi hainele, totul este de cea mai bună calitate; şi sunt din belşug. Maşinile aduc raţiile până la tranşee... Cântăm când suntem în marş şi nu ne pasă că vom muri.

Nu doar băieţii de şcoală publică, educaţi în spiritul lui Horaţiu şi Moore, credeau că *dulce et decorum est pro patria mori*. Este adevărat că în Irak au existat trei revolte ale soldaţilor musulmani, care au refuzat să lupte împotriva coreligionarilor lor (încă o dovadă că exista un sâmbure de adevăr în intriga din *Mantia verde*). Dar ele au fost doar excepţia de la o regulă a loialităţii şi a vitejiei manifeste*.

Trupele coloniale nu au pus la îndoială legitimitatea cererilor primite din partea Imperiului decât atunci când au fost prost tratate. Soldaţii din Regimentul Indiilor de Vest britanice, de exemplu, au reproşat că erau folosiţi mai ales în activitatea periculoasă, dar lipsită de glorie a transportului muniţiei. Evident, ofiţerii britanici nu le arătau prea mult respect; aşa cum se plângea un sergent din Trinidad în 1918: „Nu suntem trataţi nici ca nişte creştini, nici ca nişte cetăţeni britanici, ci ca nişte «cioroi» din Indiile de Vest, fără să se intereseze sau să se îngrijească cineva de noi. În loc să fim atraşi mai aproape de Biserică şi de Imperiu, suntem înstrăinaţi de ele". Cârteli asemănătoare se puteau însă auzi în aproape întreaga Forţă Expediţionară Britanică** – o formaţiune cu adevărat multinaţională care, spre

---

* Una dintre acţiunile cele mai reuşite de pe Somme a fost atacul Brigăzii Secunderabad la Morlancourt.

** Romanul semi-autobiografic al australianului Frederic Manning, *Middle Parts of Fortune*, a surprins aceeaşi stare de dezgust şi în rândul soldaţilor britanici simpli de pe Somme.

deosebire de trupele omoloage habsburgice şi ruse, a rezistat totuşi, în ciuda profundelor divizări etnice şi a unei conduceri adeseori lamentabile.

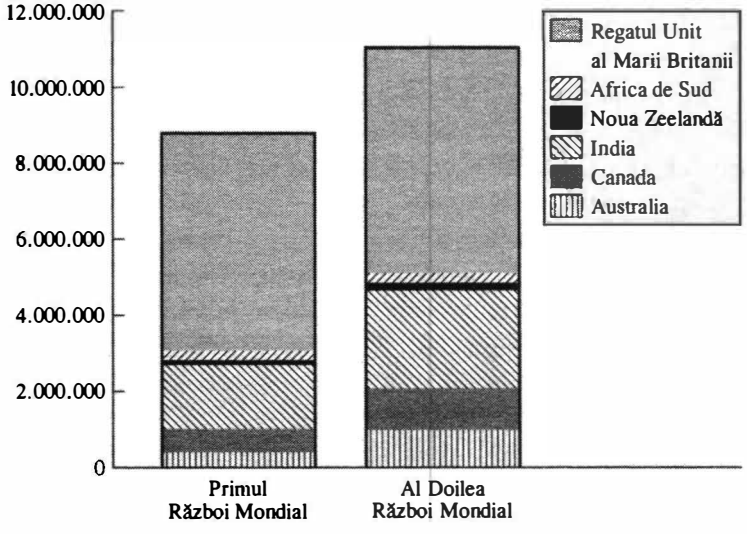

Totalul soldaţilor mobilizaţi de Imperiul Britanic în cele două războaie mondiale

Se spune adesea (mai ales de către urmaşii lor) că în timpul Primului Război Mondial australienii şi neozeelandezii au fost cei mai buni soldaţi care au luptat de partea britanicilor. Pentru prima dată au fost puşi la încercare la Gallipoli.

Au existat două campanii la Gallipoli: o acţiune navală, care urma să străpungă liniile de apărare turceşti din Dardanele, şi una militară, care trebuia să debarce trupele în peninsula Gallipoli. Dacă acestea ar fi fost combinate aşa cum se cuvine, poate că ar fi avut succes; dar nu s-a întâmplat aşa. Răspunzător de problemele navale a fost nimeni altul decât Churchill, încrezător că fortificaţiile turceşti amplasate de-a lungul strâmtorii puteau fi anihilate „după două sau trei zile de acţiune militară susţinută". Nu a fost ultima dată în lunga lui carieră când a căutat calea cea mai uşoară pentru a câştiga un război european. Nu era ultima dată când „pântecul moale" al inamicului se dovedea a fi mai tare decât se aşteptase el. De fapt, atacul naval asupra strâmtorii Dardanele aproape că a reuşit. De două ori – pe 3 noiembrie 1914 şi pe 19 februarie 1915 – forturile turceşti au fost grav avariate de bombardamentele Aliaţilor. În cel de-al doilea atac, o trupă de marinari şi soldaţi din infanteria navală a debarcat cu succes. Apoi însă lucrurile au fost tergiversate inutil şi a urmat dezastrul, pe 18 martie, când trei nave au fost scufundate ca urmare a unui dragaj de mine defectuos.

Kitchener a decis atunci că acţiunea trebuia să fie preluată de armată. Cinci săptămâni mai târziu, în cadrul unei operaţiuni amfibii care a semănat cu o repetiţie generală pentru Ziua Z din următorul război mondial, 129.000 de soldaţi au fost debarcaţi pe plajele din toată peninsula. Trupele Corpului de Armată din Australia şi ale Corpului de Armată din Noua Zeelandă – pe scurt, Anzac – nu erau decât

o parte din uriaşa forţă militară a Aliaţilor, din care mai făceau parte şi trupe regulate britanice şi trupele neinstruite ale Forţei Teritoriale, soldaţi gurkha şi chiar trupe coloniale franceze din Senegal. Ideea era simplă: să fie stabilite capete de pod în zona de coastă, iar apoi să pornească asupra Constantinopolului, situat la 160 de kilometri spre nord-est. Churchill (întotdeauna pasionat de cazinouri) a recunoscut în particular că era „cea mai tare mână" pe care a jucat-o vreodată. A fost un pariu al cărui preţ avea să fie peste un sfert de milion de victime din rândul Aliaţilor.

În zorii zilei de 25 aprilie australienii şi neozeelandezii au ajuns la ţărm pe plaja semicirculară din extremitatea vestică a peninsulei, cunoscută de atunci încolo drept „golful Anzac". Probabil din cauza curenţilor puternici, au fost debarcaţi la circa un kilometru şi jumătate prea departe spre nord. Turcii – printre care şi viitorul preşedinte Mustafa Kemal – au ajuns la faţa locului şi foarte repede trupele debarcate au nimerit sub tirul mortal al rafalelor de mitralieră şi al şrapnelului. Cinci sute de *anzac*-i au murit acolo doar în prima zi; două mii şi jumătate au fost răniţi. Deşi există dovezi că o parte din trupe au fost cuprinse de panică atunci când au ajuns prima dată sub focul inamic, adevărata problemă a fost pur şi simplu aceea a terenului, pentru că golful Anzac este înconjurat de un zid natural de gresie moale, de culoare brună, unde singura protecţie era oferită de nişte tufişuri. Soldaţii de jos, de pe plajă, au fost ţinte uşoare pentru turci. Astăzi, când urci dealul mai poţi vedea liniile tranşeelor: cele ale *anzac*-ilor, scobite în grabă în pământul răscopt de soare, cele ale turcilor, pregătite cu atenţie, după specificaţiile germane.

Printre infanteriştii australieni se aflau şi doi fraţi, Alex şi Sam Weingott, din Annandale, o suburbie din Sydney, fiii unui prosper fabricant de confecţii evreu care fugise de persecuţiile din Polonia controlată de ruşi pentru a începe o viaţă nouă în Imperiul Britanic. Alex, cel mai mare, a fost ucis în prima săptămână, dar Sam a supravieţuit măcelului iniţial. Jurnalul pe care l-a ţinut nu este o capodoperă a literaturii de război, dar transmite limpede intensitatea luptelor din golful Anzac: apropierea inamicului, efectul letal al şrapnelului şi înspăimântătoarea efemeritate a vieţii în linia întâi.

Duminică, 25 aprilie
Am sosit în Peninsula Gallipoli la ora 5 a.m., când cuirasatele au lansat asupra inamicului un atac cu armamentul greu. Intrat în luptă cu turcii de la ora 12 la amiază, dumin. şi până la crăpatul zilei, luni. Cotul zgâriat de şrapnel. Camarazii noştri au suferit pierderi grele.

Luni, 26 aprilie
...Angajaţi în luptă cu inamicul toată ziua. Tunurile lor provoacă pierderi grozave. Cea mai mare parte dintre ai noştri par să fi fost decimaţi.

Vineri, 30 aprilie
...Continuat tiruri grele în timpul zilei. Ţintaşii continuă şi omoară o grămadă dintre ai noştri de pe plajă. Un indian l-a capturat pe unul dintre ei şi i-a tăiat capul.

Miercuri, 5 mai
Am intrat în linia focului la ora 7 a.m. şi am ieşit la ora 1 p.m. M-am distrat cu inamicul şi am tras aproape 250 de focuri. Inamicul a făcut mult rău cu şrapnel şi era aproape să fiu nimerit de vârful unui obuz. Tirul greu cu şrapnel continuă toată ziua. Turcii au o rază bună de acţiune. Intrat în tranşee la ora 2 a.m. Am tras încontinuu tot timpul. Cadavrele din afara tranşeelor încep să miroasă.

Luni, 17 mai
Inamicul continuă tirul greu şi ţinteşte cu mare precizie. Tovarăş de-al meu împuşcat în inimă în timp ce dormea... Obuz explodat în tranşeea noastră, omoară sau răneşte grav pe căpitanul Hill.

Marţi, 18 mai
Turcii ne fac zile grele. Mutat din loc tone de pământ. Imagini înfiorătoare. Bărbaţi de lângă mine făcuţi bucăţi de explozii. Peste 50 de obuze trase. Efect uriaş asupra moralului soldaţilor. Mulţi slăbiţi [*sic*] de nervi. Tranşee aruncate în aer. Muncit toată noaptea să le reparăm.

Sâmbătă, 29 mai
Bombardament formidabil al tunurilor inamice începând cu ora 3 a.m. Trag de la mică distanţă şi fac mari stricăciuni tranşeelor noastre. Un obuz mi-a explodat în faţă şi, deşi nu m-a rănit, câteva minute mi-am pierdut cunoştinţa. Puşca mea era contorsionată, să n-o mai recunoşti. Restul zilei am fost scos din funcţiune.

Marţi, 1 iunie
Artileria trage încontinuu. Geniştii au aruncat în aer o parte dintre tranşeele inamice... Mortierele fac mari pagube pe timpul nopţii. Numit caporal, responsabil pentru o grupă şi mă simt foarte mândru.

Miercuri, 2 iunie
L-am auzit fără să vreau pe lt. Lloyd zicând că o să ajung un bun subofiţer pentru că nu am fost deloc speriat. Artileria inamică destul de activă.

Aceasta a fost una dintre ultimele însemnări din jurnalul lui Sam Weingott. Trei zile mai târziu a fost împuşcat în burtă. A murit pe o navă-spital, cu câteva ore înainte de a fi evacuat.

În ciuda unei tentative de penetrare în august, trupele Anzac pur şi simplu nu au reuşit să înfrângă tenacitatea cu care turcii şi-au apărat poziţiile înalte. Lucrurile au stat aproape la fel oriunde au atacat trupele Aliaţilor. Asalturile frontale ale infanteriei ar fi fost sinucidere curată dacă artileriştii marinei nu reuşeau să anihileze mitralierele şi artileria turcilor. Curând impasul a devenit în mod evident la fel de total ca şi pe Frontul de Vest – „oribilă luptă de tranşee", după spusele ghinionistului comandant-şef sir Ian Hamilton –, în timp ce problemele cu aprovizionarea şi igiena erau cu mult mai rele. Asaltat de acuzaţii dure şi încercând să paseze vina, Churchill a cerut să i se acorde mai mult timp. La 21 mai îi scria lui Asquith: „Lăsaţi-mă să învinge sau să mă prăbuşesc lângă Dardanele, dar nu mi-o luaţi din

mână". Asquith i-a răspuns fără menajamente: „Trebuie să consideraţi ca definitiv faptul că nu veţi mai rămâne la Amiralitate". Momit cu ducatul de Lancaster, pentru a fi îndepărtat, cariera politică a lui Churchill părea să se fi încheiat. Soţia lui, Clementine, a crezut că el „nu-şi va reveni după Dardanele"; o vreme chiar a părut că s-ar putea „să moară de supărare"*.

Memoria populară despre Gallipoli este legată de neînfricaţii *digger* pe care ofiţerii *pom*[1] incompetenţi şi lipsiţi de curaj i-au trimis la moarte. Este o imagine caricaturală, deşi are o sâmânţă de adevăr. Adevărata problemă a fost însă că Imperiul Britanic a încercat să facă presiuni asupra a ceea ce considera un despotism oriental defunct şi a pierdut. Bine instruiţi de aliaţii lor germani, turcii au învăţat mai repede noile tehnici ale războiului de tranşee. Iar moralul lor a fost şi el excelent, o combinaţie de naţionalism de tip „Junii Turci" şi fervoare islamică. Hasan Ethem era soldat în Regimentul 57 al Diviziei a XIX-a, condusă de Kemal Atatürk. La 17 aprilie 1915, soldatul i-a scris mamei sale:

> Dumnezeul meu, tot ce vor aceşti soldaţi curajoşi este să le aducă francezilor şi englezilor numele Tău. Te rog, primeşte această onorabilă dorinţă a noastră şi fă-ne baionetele şi mai tăioase, ca să ne putem distruge duşmanul. Ai distrus deja un mare număr dintre ei, aşa că distruge şi mai mulţi. După ce m-am rugat astfel, m-am ridicat în picioare. Nimeni nu se poate considera mai norocos şi mai fericit decât mine pe urmă.
> Dacă Dumnezeu va vrea, duşmanul va debarca şi noi vom fi duşi în linia întâi şi atunci ceremonia cununiei [uniunea martirului cu Allah] se va împlini, nu-i aşa?

La fel ca în cazul revoltelor trupelor de indieni din Irak, zelul trupelor turceşti de la Gallipoli a sugerat că era posibil ca strategia germană a războiului sfânt să funcţioneze.

Oriunde s-a încercat, asaltul frontal asupra puterii turcilor a eşuat. În ciuda succesului ei iniţial – preluarea oraşului Basra şi înaintarea în amonte pe Tigru, spre Bagdad –, invazia trupelor indiene în Mesopotamia s-a încheiat cu un dezastru când armata generalului Charles Townshend, care număra 9.000 de soldaţi, din care două treimi indieni, a fost asediată timp de cinci luni la Kut el Amara. În ciuda tentativelor de eliberare, Townshend a fost nevoit să se predea**. Dar britanicii s-au grăbit să conceapă o nouă strategie pentru Orientul Mijlociu în urma acestui fiasco. S-a materializat într-o formă aproape la fel de fantastică pe cât era şi planul german pentru un jihad islamic împotriva Imperiului Britanic. Ideea era ca sub conducerea şerifului din Mecca, Hussein ibn Ali, să instige în rândul triburilor arabe locuitoare în deşert o revoltă împotriva conducerii turceşti. Omul care a ajuns să fie cel mai puternic identificat cu această nouă strategie era un istoric excentric de la Oxford, devenit agent sub acoperire – arheolog, lingvist, cartograf

---

* De fapt, a revenit în guvern (ca ministru pentru aprovizionare) după numai doi ani.

1. *Pom* sau *pommy* – termen peiorativ pentru o persoană din Marea Britanie (n.tr.).

** Neglijarea ulterioară şi mortalitatea ridicată a trupelor lui Townshend au iscat un scandal care a condus la demisia lui Austen Chamberlain din postul de secretar de stat pentru India, deşi vina era a subordonaţilor lui, zgârciţi în mod nechibzuit.

priceput şi luptător de gherilă cu o bună intuiţie, dar şi un homosexual masochist care tânjea să obţină faimă, pe care o respingea însă de îndată ce o obţinea. Era T.E. Lawrence, fiul nelegitim al unui baronet irlandez şi al dădacei sale; un orientalist extravagant, încântat să poarte veşminte arăbeşti, un bărbat care nu făcea un secret din faptul că fusese (sau poate visase că a fost) violat de gărzile turceşti în scurta perioadă de prizonierat la Deraa. Afinitatea lui pentru arabi se va dovedi nepreţuită.

Scopul lui Lawrence a fost să distrugă Imperiul Otoman din interior, stimulând naţionalismul arab şi transformându-l într-o forţă nouă, despre care credea că ar putea anihila războiul sfânt finanţat de germani. Timp de secole, dominaţia turcă asupra întinderilor de nisip ale Arabiei fusese detestată şi sporadic sfidată de triburile nomade din regiune. Adoptându-le portul şi limba, Lawrence şi-a propus să transforme nemulţumirea lor într-un avantaj pentru britanici. Ca ofiţer de legătură al lui Faisal, fiul lui Hussein, începând din iulie 1916, s-a opus violent desfăşurării trupelor în Hijaz. Arabii trebuiau să simtă că luptă pentru propria lor libertate, susţinea Lawrence, şi nu pentru privilegiul de a fi conduşi de britanici în locul turcilor. Ambiţia lui, conform propriilor consemnări, era

> ca arabii să devină primul nostru dominion de culoare, şi nu ultima noastră colonie de culoare. Arabii ţi se împotrivesc dacă încerci să-i conduci şi sunt la fel de tenace ca evreii; dar poţi să-i conduci oriunde, fără să foloseşti forţa, dacă formal mergi umăr la umăr cu ei. Viitorul Mesopotamiei este atât de mare, încât, dacă devine a noastră cu binişorul, putem să ne adjudecăm întregul Orient Mijlociu odată cu ea...

A funcţionat. Cu sprijinul lui Lawrence, arabii au pornit un război de gherilă foarte eficient împotriva comunicaţiilor turceşti de pe calea ferată din Hijaz, care lega Medina de Aqaba. În toamna anului 1917 au străpuns liniile defensive turceşti din Siria, în timp ce armata generalului Edmund Allenby mărşăluia dinspre Sinai către Ierusalim. La 9 decembrie Allenby l-a invitat pe Lawrence să-i stea alături atunci când, smerit, aşa cum se cuvenea, a pătruns în oraşul sfânt pe jos, prin străvechea poartă Jaffa („Cum ar putea să fie altfel, *acolo unde El a păşit înainte*?"). A fost un moment sublim. După trei ani lungi de înfrângeri militare, aceasta era în sfârşit o victorie adevărată, cu tot dichisul: şarje de cavalerie, duşmani puşi pe fugă şi un erou chipeş şi tânăr în avangardă. Celor cu înclinaţii spre romantism, faptul că Ierusalimul era în mâinile unor creştini le amintea de cruciade – chiar dacă la popota ofiţerilor se povestea că iniţial capitularea oraşului a fost acceptată de un bucătar cu accent cockney, care se sculase devreme ca să caute nişte ouă pentru micul dejun*.

La sfârşitul verii 1918 era evident că strategia kaizerului pentru un război global se năruise. În cele din urmă s-a dovedit nu că *Mantia verde* a fost ficţiune, ci că

---

* Se pare că atunci când i s-au întins cheile oraşului acesta ar fi spus: „Nu vreau oraşul vost'. Vreau nişte ouă pentru ofiţerii mei!".

strategia germană a fost lipsită de realism. *Weltkrieg* era pur şi simplu nerealizabil, aşa cum a fost şi planul de a trimite 50.000 de soldaţi turci să-i mobilizeze pe cazacii din Kuban, sub conducerea unui ofiţer austriac, întâmplător fratele mitropolitului din Halîci, sau încercarea tot atât de nebunească a etnografului Leo Frobenius de a-l învinge pe Lij Iyasu, împăratul Abisiniei. Ceea ce le trebuia germanilor erau bărbaţi ca Lawrence, oameni-cameleon, cu capacitatea de a înţelege culturile non-europene. Dar ca să apară astfel de oameni este nevoie de secole de preocupare pentru problematica orientală. Un exemplu tipic pentru amatorismul germanilor în chestiunile coloniale a fost expediţia trimisă la emirul Afganistanului; cei cincisprezece membri ai ei au călătorit, via Constantinopol, dotaţi cu copii ale unui atlas al lumii din epoca victoriană şi deghizaţi în circari ambulanţi. Nu e de mirare că jihadul antibritanic nu a făcut decât să întărească temporar hotărârea turcilor; nu e de mirare nici că naţionalismul arab s-a dovedit a fi o forţă mai puternică.

Primul Război Mondial a fost cu adevărat o conflagraţie globală. Dar în final soarta lui s-a decis în Europa Occidentală. Austriecii au câştigat războiul pe care şi-l doriseră împotriva Serbiei. Germanii au câştigat şi ei războiul pe care l-au dorit, împotriva Rusiei. Au înfrânt şi România. Pe de altă parte, britanicii şi francezii au reuşit să învingă Imperiul Otoman, ca să nu mai vorbim de Bulgaria. Chiar şi italienii au învins până la urmă Austria. Nici una dintre aceste victorii nu a fost decisivă. Singurul mijloc de a pune capăt războiului au fost acţiunile din Flandra şi Franţa. Acolo germanii au mizat ultima dată pe victorie, în primăvara anului 1918, dar când ofensivele au eşuat, înfrângerea a devenit inevitabilă şi moralul armatei germane – atât de puternic până în acel moment – a început în sfârşit să se prăbuşească. În acelaşi timp, Forţa Expediţionară Britanică, după ce petrecuse patru ani sângeroşi încercând să stăpânească tehnicile unui război terestru de masă, a ajuns în final pe o curbă de învăţare ascendentă. Odată ce Frontul de Vest a redevenit dinamic, s-a realizat în fine şi coordonarea corespunzătoare a forţelor de infanterie, artilerie şi aeriene. În lunile mai şi iunie 1918, forţele britanice au luat mai puţin de 3.000 de prizonieri germani. În iulie, august şi septembrie, numărul acestora a urcat la peste 90.000. La 29 septembrie, Înaltul Comandament German, temându-se de o înfrângere zdrobitoare, a cerut un armistiţiu, lăsând treaba murdară a negocierilor pentru capitulare în seama parlamentarilor germani, până atunci neputincioşi.

Acesta a fost, parţial, motivul pentru care mulţi germani nu au reuşit să înţeleagă de ce au pierdut războiul. Au căutat responsabilii în interiorul Germaniei, dând vina unii pe alţii (militarişti incompetenţi sau criminalii din noiembrie, după preferinţă). Realitatea a fost că înfrângerea Germaniei a fost exogenă, nu endogenă: a fost rezultatul inevitabil al încercării de a purta un război global fără să fie o putere globală. Având în vedere diferenţele majore dintre resursele celor două imperii, singura nelămurire este de ce Imperiului Britanic i-a luat atât de mult ca să învingă.

La Versailles, unde s-a ţinut conferinţa de pace, au fost multe discuţii, inspirate de preşedintele american Woodrow Wilson, despre o nouă ordine internaţională

bazată pe autodeterminare şi securitate colectivă. Totuşi, când s-au redactat şi s-au semnat toate documentele, ele nu păreau decât o altă versiune a poveştii obişnuite: avantajele sunt ale învingătorului. În cuvintele istoricului H.A.L. Fisher, tratatele de pace înfăşoară „brutalitatea cuceririi" în „vălul moralităţii".

În ciuda promisiunilor pe care Lawrence le-a făcut arabilor în timpul războiului, s-a convenit să se acorde Irakului, Transiordaniei şi Palestinei statutul de „mandat" britanic – un eufemism pentru colonii –, în vreme ce francezii primeau Siria şi Libanul*. Fostele colonii germane din Togoland, Camerun şi Africa de Est au fost adăugate posesiunilor britanice din Africa. În plus, Africa de Sud-Vest a revenit Africii de Sud, Samoa de Vest Noii Zeelande, iar nordul Noii Guinee, împreună cu arhipelagul Bismarck şi insulele Solomon de Nord, Australiei. Nauru, bogată în fosfaţi, a fost împărţită între cele două dominioane din Australasia şi Marea Britanie. Aşadar, acum chiar şi coloniile aveau colonii. În total, circa 4,7 milioane de kilometri pătraţi au fost adăugate Imperiului, împreună cu 13 milioane de noi supuşi; după cum nota cu satisfacţie ministrul de Externe, Arthur Balfour, harta lumii avea „şi mai mult roşu pe ea". Secretarul de stat pentru India, Edwin Montagu, a comentat sec că şi-ar fi dorit să audă argumentele împotriva ideii ca Marea Britanie să anexeze lumea întreagă. Parcă pentru a-i susţine punctul de vedere, un an mai târziu secretarul pentru colonii Leo Amery a revendicat posesiunea asupra întregii Antarctici.

Prin alianţa cu turcii, germanii au transformat Orientul Mijlociu într-un teatru de război. Rezultatul a fost predarea Orientului Mijlociu în mâna Marii Britanii. Chiar înainte de război, Aden, Egipt, Sudan, Cipru, Somaliland de Nord, Statele Armistiţiului, precum şi Muscat, Oman, Kuwait şi Qatar au fost aduse direct sau indirect în sfera de influenţă a Marii Britanii. Acum teritoriile sub mandat au fost adăugate fără „pantomima oficială cunoscută ca «declararea unui protectorat»", aşa cum s-a exprimat un oficial. Mai mult, influenţa britanică se întindea şi asupra monarhiei Pahlavi din Persia, graţie faptului că britanicii erau acţionari majoritari în Compania Petrolieră Anglo-Persană (ulterior British Petroleum). Aşa cum se specifica într-un memorandum al Amiralităţii din 1922: „Din punct de vedere strategic, esenţial este ca teritoriile unde se află rezervele de petrol să fie controlate de Marea Britanie". Chiar dacă în momentul acela Orientul Mijlociu nu furniza decât 5% din producţia mondială, britanicii edificau un imperiu cu gândul la viitor.

Aceste premii constând în teritorii nu au fost însă considerate suficiente. În 1914 Germania a fost principala rivală a Marii Britanii pe mare. Războiul, armistiţiul şi tratatul de pace dintre ele au anihilat Germania ca putere maritimă. Britanicii au acaparat tot ce-au putut, atât de la marina militară germană, cât şi din flota comercială. În ciuda faptului că germanii au preferat să-şi scufunde navele militare la Scapa Flow decât să le predea, rezultatul a fost o uimitoare superioritate navală.

---

* Conform acordului Sykes-Picot din timpul războiului, pe care Lawrence l-a dezaprobat cu tărie. El i-a declarat lui Faisal că are „de gând să le rămână alături indiferent de vremuri şi, dacă va fi necesar, să lupte împotriva francezilor pentru a recâştiga Siria".

Dacă ar fi luat în calcul doar navele Dreadnought şi modelele ulterioare, Marea Britanie avea la apă 42 de nave supreme, faţă de cele 44 cât deţinea în total restul lumii. Statele Unite erau pe locul doi, cu doar 16 nave.

Este bine cunoscut faptul că la Versailles s-a luat decizia ca Germania să plătească nu doar costul pagubelor de război, ci şi pensiile de veteran şi indemnizaţiile de separare ; de aici şi valoarea imensă a notei de plată cu despăgubiri de război prezentate ulterior. Mai puţin ştiut – pentru că britanicii au încercat ulterior să dea vina pe francezi – este că decizia s-a luat în mare parte la insistenţele premierului australian, William M. Hughes, care şi-a dat seama că ţara lui nu ar fi obţinut nimic dacă se adopta o definiţie limitată a noţiunii de despăgubiri. Galez bombastic, emigrat în Australia la vârsta de douăzeci de ani, Hughes a adus în procesul negocierii pentru pace tot rafinamentul docurilor din Sydney, unde îşi formase elanul politic în postura de organizator sindical. Este adevărat, a declarat el, că Germania a fost condusă de kaizer,

> dar ea l-a urmat nu doar de bunăvoie, ci cu înflăcărare. Vina apasă pe umerii tuturor claselor şi ai tuturor grupurilor sociale. Îmbătaţi de o patimă bestială, cu speranţa de a cuceri lumea, iuncherul, negustorul şi muncitorul, cu toţii au sperat să primească o parte din pradă. De aceea răspunderea pentru război este a naţiunii germane şi ea trebuie să plătească pentru crimele ei.

Poate cea mai vie expresie a dispoziţiei triumfaliste postbelice este grandioasa frescă alegorică *Britannia Pacificatrix* a lui Sigismund Goetze, comandată de Biroul pentru Afaceri Externe şi terminată în 1921. O înfăţişează pe Britannia, magnifică, cu mantie roşie şi coif roman, flancată la stânga de patru figuri bine clădite, cu alură de Adonis, care reprezintă dominioanele de albi, iar la dreapta de aliaţii ei ceva mai exotici, Franţa, Statele Unite şi Grecia (odinioară sursa ciudatei lor forme republicane de guvernământ). La picioarele Britanniei se prosternează cu umilinţă copiii duşmanului învins. Abia vizibil, mai jos de genunchii marilor zei albi, este un băieţel de culoare care duce un coş cu fructe – probabil pentru a reprezenta contribuţia Africii la victorie.

Dar pacea victorioasă a Britanniei avea ceva iluzoriu. E drept, Imperiul nu fusese niciodată atât de mare. Dar nici costurile victoriei, în comparaţie cu care valoarea economică a acestor noi teritorii era neglijabilă, dacă nu chiar negativă. Nici o altă putere combatantă nu a cheltuit pentru război atât de mult ca Marea Britanie, ale cărei cheltuieli totale s-au ridicat la aproape 10 miliarde de lire sterline. A fost un preţ mare chiar şi pentru cele 2,6 milioane de kilometri pătraţi, mai ales că, în general, guvernarea acestor teritorii costa mai mult decât veniturile pe care le produceau. Costul guvernării Irakului, ca să dăm doar un exemplu, s-a ridicat în 1921 la 23 de milioane de lire, mai mult decât bugetul total al Regatului Unit pentru sănătate.

Înainte de 1914, pentru majoritatea oamenilor beneficiile Imperiului au părut, una peste alta, să fie mai mari decât costurile. După război, costurile au ajuns brusc şi inevitabil să depăşească beneficiile.

Îndoieli

Pentru cea mai mare parte a secolului XX, turnurile gemene din beton ale Stadionului Wembley au reprezentat simbolul arhitectural suprem al fotbalului englez, gazda Finalei Cupei Angliei. Iniţial însă ele au fost construite ca simbol al imperialismului britanic.

Expoziţia Imperiului Britanic a fost inaugurată de regele George al V-lea la 23 aprilie 1924. A fost gândită ca o celebrare populară a realizărilor globale ale Marii Britanii, o afirmare a faptului că Imperiul avea nu doar un trecut glorios, ci şi un viitor, mai ales un viitor economic. Ghidul oficial a fost destul de explicit în legătură cu scopul expoziţiei ; acesta a fost :

> Să găsească în prelucrarea şi utilizarea materiilor brute ale Imperiului noi surse de bogăţie pentru Imperiu. Să promoveze comerţul în interiorul Imperiului şi să deschidă noi pieţe în lume pentru produsele din dominioane şi pentru cele din ţară. Să facă astfel încât diferitele naţii ale Imperiului Britanic să se cunoască mai bine între ele şi să demonstreze poporului Marii Britanii posibilităţile aproape nelimitate ale dominioanelor, coloniilor şi dependenţelor puse laolaltă.

Pentru a marca ocazia, străzile mohorâte ale suburbiilor au fost redenumite de Rudyard Kipling după eroi ai Imperiului, ca Drake. Dar tonul evenimentului a fost dat de stadion. Faptul că era construit din beton şi arăta hidos a fost în sine o îndrăzneaţă declaraţie de modernitate. Deschiderea expoziţiei a fost şi prilejul primului mesaj regal transmis la radio.

Dintr-un punct de vedere, a fost un mare succes. Peste 27 de milioane de oameni s-au înghesuit pe cele circa 80 de hectare ale expoziţiei ; manifestarea a avut atât de mult succes, încât a trebuit să fie redeschisă în 1925. Chiar de Ziua Imperiului, peste 90.000 de vizitatori s-au înghesuit pe stadion pentru o slujbă de mulţumire - nu la fel de mulţi câţi urmăriseră meciul de fotbal dintre Bolton Wanderers şi West Ham United cu un an înainte (127.000), dar, oricum, o participare considerabilă. Vizitatorii s-au putut minuna în faţa unei statui ecvestre a prinţului de Wales, făcută integral din unt canadian. Au fost martorii războaielor zulu, reconstituite spectaculos pe stadion. De la un pavilion la altul se putea ajunge cu un tren, oarecum optimist numit „Trenul Fără Oprire". Oriunde priveai erau exemple tangibile ale vitalităţii continue a Imperiului - şi, mai presus de toate, ale vitalităţii lui economice.

Ironia a fost că, în ciuda subsidiilor de 2,2 milioane de lire sterline din partea guvernului, expoziţia a înregistrat pierderi de peste 1,5 milioane de lire sterline, o diferenţă însemnată faţă de expoziţiile profitabile de dinainte de 1914. Au fost şi unii care au făcut paralele descurajante, din această perspectivă, între expoziţia imperială şi Imperiul însuşi. Poate chiar mai îngrijorător a fost că expoziţia a devenit un fel de glumă naţională. Într-o povestire din *Saturday Evening Post*, P.G. Wodehouse l-a pus pe cel mai faimos personaj al său, Bertie Wooster, să viziteze

Wembley împreună cu prietenul lui, Biffy. Preocupaţi de problemele pe care cel de-al doilea le avea cu o fată, s-au plictisit repede de atracţiile valoroase, dar banale :

> Când am ieşit, împleticindu-ne, din Coasta de Aur şi ne-am îndreptat chinuiţi spre Palatul Maşinilor, totul mă îndemna să execut rapid o incursiune pe furiş în direcţia unui foarte vesel Planter's Bar din sectorul Indiilor de Vest... eu n-am fost niciodată în Indiile de Vest, dar sunt în poziţia de a afirma că sub anumite aspecte certe şi fundamentale ale vieţii ele sunt cu mult înaintea civilizaţiei noastre europene. Bărbatul de la tejghea, un tip de o amabilitate cum mi-aş dori să tot întâlnesc, părea să ne ghicească dorinţele din clipa în care i-am apărut dinaintea ochilor. Abia dacă au ajuns coatele noastre să atingă lemnul tejghelei, că omul a şi început să sară încolo şi încoace, la fiecare salt aducând o nouă sticlă. Se pare că un plantator nu consideră că a băut ceva decât dacă băutura conţine cel puţin şapte ingrediente şi n-aş spune, dacă îmi daţi voie, că nu are dreptate.
> Bărbatul de la tejghea ne-a spus că băutura se numea Green Swizzles ; şi, dacă mă voi însura vreodată şi voi avea un fiu, numele care va fi trecut în registru este Green Swizzle Wooster, în memoria zilei în care viaţa tatălui său a fost salvată la Wembley.

Personajul Billy Bunter din revista *Magnet* a fost un alt vizitator, la fel ca şi Noël Coward („Te-am adus aici ca să vezi minunile Imperiului şi tot ce vrei tu e să mergi la maşinuţe"). În *Punch*, caricatura lui H.M. Bateman întreba simplu : *„Do you Wemble* ?[1]".

Anterior anilor 1920 britanicii fuseseră deosebit de buni la a nu se *„wemble"*, la a-şi lua Imperiul în serios. Această atitudine fusese o importantă sursă a forţei Imperiului. Multe fapte eroice au avut la bază simpla credinţă că asta se aştepta de la un alb în poziţie de autoritate. Ca inspector adjunct în poliţia din Birmania, în anii 1920, George Orwell s-a văzut nevoit să împuşte un elefant scăpat de sub control „doar ca să evit să par un caraghios" :

> Nu mă gândeam în mod special la propria-mi piele, ci doar la feţele gălbui din spatele meu, care mă urmăreau. Căci în clipa aceea, în timp ce mulţimea mă urmărea, nu-mi era frică în sensul obişnuit, aşa cum mi-ar fi fost dacă aş fi fost singur. Unui bărbat alb nu trebuie să-i fie frică în faţa „băştinaşilor" ; aşadar, în general, nu-i este frică. Singurul gând care îmi trecea prin minte era că, dacă se întâmpla ceva rău, cei două mii de birmanezi mă vor vedea urmărit, prins, călcat în picioare şi transformat într-un cadavru făcut chisăliţă, ca acela al indianului de pe culmea dealului. Şi dacă se întâmpla asta, era foarte probabil ca unii dintre ei să râdă. Aşa ceva nu se putea.

Eric Blair, aşa cum era cunoscut Orwell pe vremea aceea, nu putea să fie mai bine pregătit pentru sarcina lui. Se născuse în Bengal, fiu al unui funcţionar public de

---

1. „Tu te Wemble ? " Foaia din *Punch* prezintă mai multe caricaturi ale celor care se *„wemble"* (distrează) într-un *montagne russe*, după unii o critică a caracterului comercial, de masă, al expoziţiei (n.tr.).

la Departamentul pentru Opiu, şi fusese educat la Eton. Dar chiar şi lui i-a fost acum greu să joace rolul de poliţist mondial păstrându-şi o expresie serioasă pe chip.

Orwell nu era nici pe departe unic. În tot Imperiul, o generaţie întreagă ceda nervos, pe nesimţite. Leonard Woolf, soţul romancierei Virginia Woolf, intrase în serviciul public din Ceylon în 1904 şi a fost trimis să administreze o zonă de aproape 2.600 de kilometri pătraţi în interiorul insulei. A demisionat chiar înainte de război, convins de „absurditatea faptului că un popor cu o anumită civilizaţie şi un anumit mod de viaţă încearcă să-şi impună stăpânirea asupra unei civilizaţii şi a unui mod de viaţă cu totul diferite". Tot ceea ce putea spera să facă un administrator imperial, a conchis el, era să-i

> împiedice pe oameni să se împuşte între ei sau să se jefuiască unul pe celălalt ori să dea foc taberei sau să se molipsească de holeră sau de ciumă sau de variolă, şi dacă reuşeşte să doarmă o noapte din trei, este mai mult decât mulţumit... Acolo, în teritoriu... lucrurile se petrec lent, respectând o soartă inexorabilă, iar tu – tu nu acţionezi, tu priveşti împreună cu cele trei sute de milioane.

În tinereţe, Francis Younghusband traversase deşertul Gobi, fusese martor la Raidul Jameson şi în 1904 condusese prima expediţie britanică la curtea lui Dalai Lama de la Lhasa. Dar în 1923 s-a convertit la ideea iubirii libere şi a început să se numească pe sine Svabhava, „un adept al Luminii" ; patru ani mai târziu a scris o carte intitulată *Life in the Stars : An Exposition of the View that on Some Planets of Some Stars exist Beings higher than Ourselves, and on one a World-Leader, the Supreme Embodiment of the Eternal Spirit which animates the Whole* (*Viaţa în stele : o expunere a ideii că pe nişte planete ale unor stele există fiinţe superioare nouă, iar pe una există un Conducător al Lumii, întruparea supremă a spiritului etern care animă întregul*). Erskine Childers este pomenit astăzi pentru thrillerul său alarmist *Enigma nisipurilor*. Totuşi, acest veteran al Războiului cu Burii a făcut contrabandă cu arme din Germania pentru Voluntarii Irlandezi în 1914, a fost secretar al delegaţiei irlandeze la negocierile pentru tratat din 1921 şi în ultimă instanţă a ajuns în faţa plutonului de execuţie pentru că a susţinut aripa extremă a republicanilor în Războiul Civil din Irlanda.

Un caz deosebit de ciudat a fost cel al lui Harry St. John Bridger Philby. Fiul unui plantator de cafea din Ceylon, Philby avea şi el toate caracteristicile unui erou imperial croit după *Boys' Own Paper* : bursier regal la Westminster, excepţional absolvent *summa cum laude* al Colegiului Trinity de la Cambridge, cu post în Serviciul Civil din India. Isprăvile lui Philby în timpul şi după Primul Război Mondial au fost depăşite doar de cele ale lui Lawrence. Dar, susţinând obsesiv pretenţiile lui Ibn Saud pentru supremaţia în Arabia post-otomană, Philby a mers împotriva liniei oficiale a guvernului, aceea de a-l susţine pe alesul lui Lawrence, regele Hussein. În 1921 Philby a demisionat din serviciul administrativ, în

momentul când era gata să fie demis. În 1930 se convertise la islam şi servea asiduu interesele lui Ibn Saud, care în acel moment îl alungase deja pe Hussein. Culmea dezertării lui Philby a fost succesul în negocierile pentru acordul vital din 1933 dintre saudiţi şi Standard Oil, care a asigurat ulterioara predominanţă a Americii faţă de britanici în câmpurile petroliere arabe. Fiul lui, spionul sovietic Kim Philby, şi-a amintit mai târziu că, influenţat de tatăl său, a fost „un mic antiimperialist ateu" chiar înainte de a ajunge la anii adolescenţei. Pierderea credinţei în Imperiu a mers nu de puţine ori mână în mână cu pierderea credinţei în Dumnezeu.

Chiar şi Lawrence, eroul Războiului din Deşert, a suferit o depresie. Transformat în celebritate de către impresarul american Lowell Thomas, al cărui film *Cu Allenby în Palestina* a avut premiera în august 1919 la Covent Garden, Lawrence a încercat să iasă din centrul atenţiei, mai întâi la Colegiul All Souls şi apoi, mai retras, la o bază a Aviaţiei Regale de la Uxbridge, unde şi-a luat pseudonimul Ross. Eliberat din cadrul forţelor aeriene, s-a înrolat în Corpul de tancuri, sub numele S0haw, în onoarea noului şi total surprinzătorului său mentor, dramaturgul nonconformist George Bernard Shaw. Pentru a evita agitaţia provocată de publicarea versiunii abreviate a *Celor şapte stâlpi ai înţelepciunii*, Lawrence a revenit în Aviaţia Regală şi a fost trimis la Karachi, retrăgându-se ulterior în Dorset. A murit într-un accident de motocicletă stupid, în 1935.

Dacă eroi ca ei au avut îndoieli, nu e de mirare că au avut şi cei cu mai puţină experienţă a Imperiului. E.M. Forster făcuse doar un scurt voiaj în India când a acceptat postul de secretar particular al maharajahului din Dewas, în 1921. Acea experienţă i-a inspirat romanul *O călătorie în India* (1924), probabil cea mai puternică acuzaţie adusă stăpânirii britanice din India, în care tineri dandy spun lucruri de genul „noi nu suntem aici cu scopul de a ne purta amabil", iar tinerele doamne se plâng că „sunt întotdeauna în centrul atenţiei". Deşi informaţiile lui erau obţinute doar din turism, Somerset Maugham a fost încântat să prezinte defectele vizibile din faţada stăpânirii, ca în episodul din „The Door of Opportunity", în care un singur act de laşitate în ţinuturile îndepărtate îl costă pe un bărbat pierderea carierei şi a soţiei. Iată care era întrebarea-cheie: „Aşadar, îţi dai seama că... ai acoperit guvernul de ridicol... [şi] ai ajuns de râsul întregii colonii [?]". Un alt turist literar, Evelyn Waugh, a făcut ceva şi mai pernicios pentru britanicii din Africa prin al său *Black Mischief* (1932): i-a satirizat pe toţi, de la aventurierul lipsit de scrupule Basil Seal la împăratul Seth, educat la Oxford. În *Daily Express* (a cărui implicare în problemele coloniale a inspirat romanul ulterior al lui Waugh, *Scoop*), rubrica „Beachcomber" a lui J.B. Morton a prezentat o cavalcadă de personaje imperiale şi mai hilare: „Marele Alb Carstairs", Rezidentul în Jaboola şi M'babwa din M'Gonkawiwi. Dar poate că nimic nu a surprins mai bine noua şi infamanta imagine a Imperiului decât colonelul Blimp, personajul din caricaturile lui David Low. Figură stereotipă a colonelului colonial învechit – gras, chel, irascibil şi irelevant –, Blimp personifica tot ceea ce generaţia interbelică dispreţuia

la Imperiu. Low a rezumat mai târziu esența personajului creat de el în termeni edificatori:

> Blimp nu susținea entuziast democrația. Nu avea răbdare cu oamenii obișnuiți și cu plângerile lor. Remediul lui pentru tulburările de ordin social era mai puțină educație, așa încât lumea să nu mai poată citi despre criză. Izolaționist extrem, căruia îi displăceau străinii (categorie în care erau incluși evreii, irlandezii, scoțienii, galezii și populațiile din colonii și dominioane); bărbat violent, aproba războiul. Nu vedea rostul Ligii Națiunilor și nici al eforturilor internaționale de prevenire a războaielor. Era mai ales împotriva oricărei reorganizări economice a resurselor mondiale care implica schimbarea statu-quoului.

Pe nesimțite, chiar și arhi-imperialistul se transforma într-un naționalist englez.

Curios a fost că elita imperială tradițională părea cea mai predispusă la acest acces de îndoială colectivă. Părerile populare despre Imperiu rămâneau pozitive, nu în ultimul rând mulțumită noului mijloc de comunicare în masă care curând avea să pătrundă pretutindeni, cinematograful. Imperiul – și un mare număr de cinematografe se numeau chiar „The Empire" – era în mod natural material de box-office. Avea acțiune; avea locuri exotice; cu puțină imaginație, putea să aibă chiar și idile heterosexuale. Deloc surprinzător, realizatorii britanici de film produceau filme cu subiecte imperiale, ca *The Drum* (1938) și *The Four Feathers* (1939), un film atât de puternic, încât chiar și *New York Times* l-a numit „o simfonie imperialistă". Și mai surprinzător a fost entuziasmul față de temele imperialiste manifestat în Hollywoodul anilor 1930, unde în intervalul a numai patru ani s-au produs nu doar clasicul *Lives of a Bengal Lancer* (1935), ci și *Clive of India* (1935), *The Sun Never Sets*, *Gunga Din* și *Stanley and Livingstone* (toate în 1939). Totuși, acesta era oarecum imperiul celor simpli. Doar un an mai târziu, John Buchan scria sumbru: „Astăzi cuvântul [imperiu] este din păcate pângărit... [identificat] cu lucrurile urâte, ca acoperișurile de tablă ondulată și orășelele jupuite sau, și mai rău, cu neobrăzata aroganță rasială... Fraze care conțineau un univers de idealism și poezie au fost distruse pentru că au fost folosite în versuri proaste și peroratii ținute după cină".

Insidioasa criză de încredere în Imperiu își avea originile în prețul paralizant pe care Marea Britanie îl plătise pentru victoria ei asupra Germaniei în Primul Război Mondial. Costul în vieți omenești plătit numai de Insulele Britanice a fost de circa trei sferturi de milion, unu din șaisprezece bărbați adulți cu vârsta între cincisprezece și cincizeci de ani. Costul economic a fost mai greu de calculat. John Maynard Keynes scria în 1919, privind cu afecțiune în trecut, la „acel extraordinar episod din evoluția economică a omului... căruia i s-a pus capăt în august 1914":

> Pentru... clasa de mijloc și cea superioară... viața oferea, la un preț mic și cu minimum de efort, produse, dotări și facilități care depășeau posibilitățile celor mai bogați și

mai puternici monarhi din alte vremuri. Un locuitor al Londrei putea comanda telefonic, sorbindu-şi ceaiul de dimineaţă în pat, diferite produse din lumea întreagă, în cantităţile care i se păreau potrivite, aşteptându-se în mod firesc să-i fie livrate la uşă cât de curând; putea în aceeaşi clipă şi prin aceleaşi mijloace să-şi plaseze veniturile în resursele naturale şi în noile întreprinderi din orice colţ al lumii şi să se bucure, fără eforturi şi fără măcar să se deranjeze, de posibilele profituri şi avantaje ale acestora...

Acum, refacerea fundamentului erei globalizării antebelice se dovedea extrem de dificilă. Chiar şi înainte de război se făcuseră paşi către limitarea libertăţii internaţionale a mobilităţii forţei de muncă, însă după aceea restricţiile au proliferat şi au devenit tot mai limitative, ajungând în anii 1930 aproape să sugrume fluxul de noi migranţi către SUA. Înainte de război, taxele vamale avuseseră un curs ascendent în toată lumea, dar fuseseră în cea mai mare parte menite să crească veniturile; în anii 1920 şi 1930, barierele împotriva comerţului liber erau inspirate de o viziune autarhică.

Cea mai mare dintre toate schimbările economice aduse de război a avut loc pe piaţa internaţională de capital. Aparent, aceasta a revenit la normal în anii 1920. Etalonul-aur era în general restabilit şi controlul impus în timpul războiului asupra mişcărilor de capital a fost ridicat. Marea Britanie şi-a reluat rolul de bancher mondial, deşi acum Statele Unite investeau aproape la fel de mult în străinătate*. Dar maşinăria uriaşă, care odinioară funcţionase aşa de lin, acum se zguduia şi se bloca. Un motiv al acestei stări de lucruri era crearea unor noi datorii uriaşe ca urmare a războiului: nu doar datoria Germaniei pentru despăgubiri de război, ci şi întregul complex de datorii pe care Aliaţii victorioşi le aveau unii faţă de ceilalţi. Alt motiv a fost eşecul băncilor centrale ale Americii şi Franţei de a respecta „regulile jocului" impuse de etalonul-aur, în timp ce continuau să adune cu minuţie în rezervele lor puţinul aur. Principala problemă, totuşi, a fost că politicile economice – odinioară bazate pe tezele liberalismului clasic, conform cărora bugetele ar trebui să fie echilibrate, iar bancnotele, convertibile în aur – erau acum supuse presiunii politicilor democratice. Investitorii nu se mai puteau bizui pe faptul că guvernele deja îndatorate vor avea voinţa de a reduce cheltuielile şi a creşte impozitele; şi nici nu puteau fi siguri că, în cazul unor pierderi în aur, ratele dobânzilor vor creşte pentru a menţine convertibilitatea, indiferent de presiunile financiare interne.

Marea Britanie, singurul beneficiar major al primei ere a globalizării, nu avea cum să câştige mare lucru de pe urma încheierii ei. În anii 1920 vechile politici testate păreau să nu mai funcţioneze. Achitarea cheltuielilor de război dusese la o creştere înzecită a datoriei naţionale. Doar plata dobânzilor la acea datorie a consumat până la jumătatea anilor 1920 aproape jumătate din totalul cheltuielilor

* Valoarea totală a capitalului britanic investit în străinătate se ridica în 1930 la 18,2 miliarde de dolari; cifra în cazul Statelor Unite era de 14,7 miliarde de dolari.

guvernului central. Premisa că trebuia să se menţină totuşi un echilibru bugetar – şi, în mod ideal, să se obţină un surplus – însemna că finanţele publice erau dominate de transferuri de la plătitorii de taxe pe venit către deţinătorii de titluri. Decizia de a reveni la etalonul-aur la rata de schimb supraevaluată din 1914 a condamnat Marea Britanie la peste un deceniu de politici deflaţioniste. Puterea crescândă a sindicatelor în timpul războiului şi după aceea nu doar a intensificat conflictele industriale – exprimate cel mai vizibil în Greva Generală din 1926 –, dar a făcut ca reducerile de salarii să fie mai mici decât reducerile de preţuri. Creşterea salariilor reale a dus la şomaj: în momentul cel mai dur al Marii Crize Economice, în ianuarie 1932, aproape trei milioane de oameni, circa un sfert din totalul muncitorilor asiguraţi, erau şomeri.

Semnificativ în ce priveşte Marea Criză Economică în Marea Britanie a fost nu severitatea ei, ci, dimpotrivă, faptul că, în comparaţie cu impactul pe care l-a avut în Statele Unite şi Germania, a fost atât de blândă. Aceasta nu avea nici o legătură cu revoluţia keynesiană a teoriei economice; deşi *Teoria generală* a lui Keynes (1936) a explicat necesitatea gestionării guvernamentale a cererii – cu alte cuvinte, folosirea deficitelor bugetare pentru stimularea unei economii în criză –, ea nu a fost pusă în practică decât mult mai târziu. Ceea ce a dus la redresare a fost redefinirea economiei Imperiului. Marea Britanie a revenit la aur şi la vechea rată parţial din teama ca dominioanele să nu recurgă la dolar dacă lira se devaloriza. În 1931 s-a dovedit că lira putea să se devalorizeze, iar dominioanele să o urmeze bucuroase. Peste noapte, blocul ţărilor care foloseau lira sterlină a devenit cel mai mare sistem de rate fixe de schimb din lume, dar un sistem care nu mai era legat de aur ca punct referenţial. A existat şi o modificare radicală în politicile comerciale. Electoratul britanic deja refuzase protecţionismul de două ori la urne. Dar ceea ce în vremurile bune fusese de neînchipuit a ajuns să fie considerat indispensabil în timpul crizei generale. Şi, exact aşa cum sperase Joseph Chamberlain, „preferinţa imperială" – taxele vamale preferenţiale pentru produsele coloniale, adoptate în 1932 – a impulsionat comerţul în interiorul Imperiului. În anii 1930, cota exporturilor britanice către restul Imperiului a crescut de la 44% la 48%; cota importurilor a crescut de la 30% la 39%. Aşa s-a făcut că, în timp ce legăturile politice dintre Marea Britanie şi dominioane au devenit mai laxe prin Statutul de la Westminster (1931), legăturile economice au devenit mai strânse*.

---

* În 1926, Raportul Balfour privind Relaţiile Imperiale a propus redefinirea dominioanelor drept „comunităţi autonome în cadrul Imperiului Britanic, cu statut de egalitate şi sub nici o formă subordonate una alteia, sub nici unul dintre aspectele afacerilor lor interne sau externe... [şi] unite prin loialitatea lor comună faţă de coroană", iar această exprimare a fost adoptată de Statutul de la Westminster din 1931. Dominioanelor le era în continuare interzis să adopte o legislaţie contrară celei de la Westminster, dar acum Westminsterul nu putea legifera în numele dominioanelor decât la cererea acestora şi dominioanele erau libere să se retragă din ceea ce acum fusese rebotezat „Commonwealth-ul britanic al naţiunilor". Interesant este că această descentralizare a trezit puţin entuziasm în Australia sau Noua Zeelandă, care nu au adoptat statutul decât în anii 1940.

Mesajul Expoziţiei de pe Wembley nu fusese cu totul eronat: existau încă bani în Imperiu. Iar mesajul era trâmbiţat neîncetat acasă prin intermediul unor organisme precum Consiliul Imperial pentru Comerţ (înfiinţat de Leo Amery pentru a susţine subliminal preferinţa imperială). Numai în 1930 au fost peste două sute de „Săptămâni ale Cumpărăturilor Imperiale" în şaizeci şi cinci de oraşe britanice. La sugestia Consiliului, bucătarul regelui a conceput propria reţetă, atent gândită, pentru o „Budincă imperială de Crăciun":

1 livră sultanine (Australia)
1 livră coacăze (Australia)
1 livră stafide fără sâmburi (Africa de Sud)
6 uncii mere tocate (Canada)
1 livră pesmet (Regatul Unit)
1 livră seu de vacă (Noua Zeelandă)
6 uncii coajă de fructe zaharisită, tocată (Africa de Sud)
8 uncii făină (Regatul Unit)
1 livră zahăr demerara (Indiile de Vest)
4 ouă (Statul Liber Irlanda)
½ uncie scorţişoară pisată (Ceylon)
½ uncie cuişoare pisate (Zanzibar)
½ uncie nucşoară pisată (Straits Settlements)
1 praf amestec de condimente pentru budincă (India)
1 lingură brandy (Cipru)
2 linguri rom (Jamaica)
1 pintă bere de fermentaţie înaltă (Anglia)

Compoziţia acestui amestec delicios transmitea un mesaj fără nici o ambiguitate. Budinca de Crăciun exista dacă exista Imperiul. Fără el, nu erau decât pesmet, făină şi bere. Sau, aşa cum spunea Orwell, o Mare Britanie fără Imperiu ar fi doar o „insulă mică, rece şi neînsemnată unde ar trebui să muncim cu toţii din greu şi să trăim în principal cu heringi şi cartofi".

Ironia era că, tocmai când Imperiul devenea tot mai important din punct de vedere economic, apărarea lui cobora inexorabil tot mai jos pe lista priorităţilor politice. Sub presiunea de a-şi onora angajamentele făcute votanţilor în timpul războiului, de a construi „case demne de eroi", ca să nu mai pomenim de spitale şi colegii, politicienii britanici iniţial au neglijat, iar apoi au uitat pur şi simplu de apărarea Imperiului. În cei zece ani dinainte de 1932 bugetul apărării a fost redus cu peste o treime – într-o vreme când în Italia şi Franţa cheltuielile militare au crescut cu 60%, respectiv 55%. La o şedinţă a Cabinetului de Război din august 1919 s-a adoptat o regulă convenabilă:

> Pentru a revizui estimările trebuie să presupunem că în următorii zece ani Imperiul Britanic nu va fi implicat în nici un război considerabil şi că nu va fi necesară nici o Forţă Expediţionară pentru un atare scop... Principala funcţie a Forţelor Militare

şi Aeriene este aceea de a asigura trupele pentru India, Egipt, pentru noile teritorii sub mandat şi pentru toate teritoriile sub control britanic (altele decât cele autonome), precum şi de a oferi susţinerea necesară pentru puterea civilă din patrie.

Până în 1932, „Regula celor zece ani" era reînnoită anual şi în fiecare an noile cheltuieli erau amânate. Raţionamentul era cât se poate de direct: cancelar al Trezoreriei în 1934, fiul lui Joseph Chamberlain, Neville*, a recunoscut: „Pentru noi era imposibil de conceput un război simultan împotriva Japoniei şi Germaniei; pur şi simplu nu ne puteam permite cheltuielile". Ca şef al Statului-Major Imperial, între 1928 şi 1940 „singurul gând" al generalului sir Archibald Montgomery-Massingberd a fost „să amân un război, nu să privesc înainte".

În 1918 Marea Britanie câştigase războiul pe Frontul de Vest cu ajutorul unei uriaşe realizări în domeniul modernizării militare. În anii 1920 aproape tot ceea ce se învăţase fusese uitat în numele economiilor. Cruda realitate era că, în ciuda victoriei şi a teritoriilor pe care le-a adus aceasta, Primul Război Mondial lăsase Imperiul într-o stare de vulnerabilitate nemaiîntâlnită până atunci. Războiul acţionase ca o răsadniţă pentru o mulţime de noi tehnologii în domeniul militar – tancul, submarinul, avionul de luptă. Pentru a-şi asigura viitorul postbelic, Imperiul trebuia să investească în toate aceste tehnologii. Nu a făcut nimic. Britanicii se mândreau cu „linia roşie" a serviciilor lor aeriene civile, care lega Gibraltarul de Bahrein şi Karachi, dar nu s-a făcut aproape nimic pentru a pune pe picioare apărarea aeriană a Imperiului. La spectacolele aviatice de la Hendon din anii 1920, una dintre atracţiile importante era simularea unor bombardamente asupra satelor „băştinaşe"; dar cam acesta era maximul capacităţii Forţelor Aeriene Regale. În 1927, generalul sir R.G. Egerton s-a opus cu înverşunare ca în cadrul cavaleriei caii să fie înlocuiţi cu vehicule blindate pe motivul curios că „un cal are un efect civilizator asupra oamenilor". Deşi Churchill era în favoarea tancurilor şi vehiculelor blindate (sau poate tocmai de aceea), decizia motorizării regimentelor de cavalerie nu a fost luată decât în 1937. Celor responsabili de echiparea cavaleriei li s-a părut mai importantă proiectarea unei suliţe scurte, de genul celor care se foloseau în India la vânătoarea călare de mistreţi. Când Marea Britanie a intrat din nou în război, în 1939, cea mai mare parte a artileriei sale era încă modelul 1905, cu jumătate din raza de acţiune a corespondentei ei germane.

Politicienii au reuşit o vreme să scape de consecinţele acestei politici, pentru că principalele ameninţări la adresa stabilităţii Imperiului păreau să vină mai degrabă din interior decât din afară.

---

* Chamberlain nu a împărtăşit niciodată pasiunea tatălui său pentru Imperiu, poate fiindcă în tinereţe acesta îl silise să se ocupe de o plantaţie de sisal de 8.094 de hectare din Bahamas. Afacerea a fost un eşec total.

În lunea Paştelui din 1916, la amiază, circa o mie de naţionalişti radicali irlandezi conduşi de poetul Patrick Pearse şi de socialistul James Connolly au intrat în Dublin şi au ocupat câteva clădiri publice, în special imensa Poştă Centrală, de unde Pearse a proclamat o republică independentă. După trei zile de lupte crâncene, dar zadarnice, în care artileria britanică a provocat mari stricăciuni în centrul oraşului, rebelii s-au predat. A fost un act clar de trădare – de altfel, rebelii ceruseră şi li se trimiseseră arme nemţeşti –, iar reacţia iniţială a britanicilor a fost dură: liderii conspiraţiei au fost executaţi rapid. (Connolly, pe moarte, a trebuit să fie aşezat pe un scaun pentru a putea fi împuşcat.) În perioada următoare războiului, guvernul era gata să folosească foşti soldaţi, faimoşii Black and Tans, pentru a încerca să suprime republicanismul militant, care acum devenise mai degrabă o mişcare de masă sub stindardul Sinn Fein şi al aripii sale militare, Armata Republicană Irlandeză. Aşa cum s-a întâmplat însă adeseori în perioada respectivă, britanicii nu au avut destul curaj pentru represiune. Când Black and Tans au deschis focul asupra mulţimii în timpul unui meci de fotbal pe stadionul Croke Park, acţiunea a trezit aproape tot atâta dezgust în Anglia ca şi în Irlanda. În 1921, când pierderile britanicilor se apropiau de 1.400 de oameni, dorinţa de a lupta dispăruse şi s-a încropit în grabă o înţelegere de pace. Irlanda fusese deja împărţită cu un an înainte între nordul predominant protestant (şase districte) şi sudul catolic (restul de douăzeci şi şase de districte). Singurul ţel al lui Lloyd George era acum să păstreze ambele părţi în cadrul Imperiului. Dar, cu tot tam-tamul despre jurăminte faţă de coroană şi statutul de dominion, „Statul Liber" din sud era definitiv pe calea spre independenţă ca republică (pe care o va dobândi, până la urmă, în 1948).

Acesta a fost un tipar care s-a repetat în perioada interbelică. O mică explozie de nemulţumire, un răspuns militar drastic, urmat de pierderea siguranţei de sine, frângerea mâinilor, răzgândiri, o concesie confuză, o altă concesie. Irlanda a reprezentat însă precedentul. Atunci când au permis primei lor colonii să se rupă în două, britanicii au trimis un semnal pe tot întinsul imperiului.

Chiar dacă nu auzim atât de mult despre asta, aportul Indiei la războiul imperial a fost mai mare decât cel al Australiei, atât din punct de vedere financiar, cât şi ca efective. Numele a peste 60.000 de soldaţi indieni ucişi în teatre de război străine, din Palestina până la Passchendaele, sunt înscrise pe marele arc al Porţii Indiei din New Delhi. În schimbul sacrificiului lor şi poate pentru a se asigura că orice posibile linguşeli din partea nemţilor vor fi ignorate de indieni, Montagu se angajase în 1917 la ceea ce el a numit „constituirea progresivă a unui guvern responsabil" în India. A fost una dintre acele fraze care promiteau mult, dar care lăsau data înfăptuirii neprecizată – şi poate foarte îndepărtată. Pentru membrii radicali ai Congresului Naţional Indian, ca şi pentru grupurile teroriste din Bengal, ritmul reformei era intolerabil de lent. Este adevărat că indienii aveau acum o oarecare reprezentativitate parlamentară. Adunarea Centrală Legiuitoare din Delhi chiar semăna cu o Cameră a Comunelor în miniatură, până şi la tapiţeria din piele

verde a băncilor. Dar era vorba despre o reprezentare fără putere. Guvernul a decis să extindă pentru încă trei ani restricţiile privind libertăţile politice impuse în perioada războiului (ceea ce i-a permis percheziţiile fără mandat, arestările în lipsa unei acuzaţii şi procese fără juraţi), iar această decizie părea să confirme faptul că promisiunile cu privire la un guvern responsabil erau vorbe goale. Indienii s-au uitat spre Irlanda şi au tras concluzia evidentă. Pur şi simplu nu avea rost să aştepte ca să li se acorde autonomia administrativă.

Britanicii aveau multă experienţă în privinţa protestelor violente din India. Însă micuţul Mohandas Karamchand Gandhi - Mahatma pentru adepţii lui, un „fachir răzvrătit" pentru Churchill - era ceva nou: avocat pledant şcolit în Anglia, veteran decorat al Războiului cu Burii*, un bărbat a cărui poezie favorită era *Dacă* a lui Kipling şi, cu toate acestea, un om sfânt, dacă e să judecăm după figura uscăţivă şi pânza legată în jurul şalelor. Pentru a protesta împotriva extinderii restricţiilor din perioada războiului, Gandhi le-a cerut indienilor să cultive *satyagraha*, care se traduce în mare prin „puterea sufletului". A fost un apel religios deliberat la rezistenţă pasivă, nonviolentă. Cu toate acestea, britanicii au fost suspicioşi. Ideea unui *hartal*, o zi naţională a „purificării sinelui", li s-a părut doar un termen mai sofisticat pentru o grevă generală. S-au decis să întâmpine „puterea sufletului" cu ceea ce guvernatorul adjunct din Punjab sir Michael O'Dwyer a numit „puterea pumnului".

În primăvara lui 1919, în ciuda pledoariilor lui Gandhi (deşi adesea în numele lui), rezistenţa indienilor a devenit, din pasivă, activă. Violenţele au izbucnit atunci când o mulţime a încercat să impună *hartal* la gara din Delhi, pe 30 martie. Când soldaţii au deschis focul, trei oameni au fost ucişi. Cea mai faimoasă confruntare a avut însă loc la Amritsar, în Punjab, unde un bărbat a încercat să oprească o revoltă pe care a văzut-o ca pe o reluare a Răscoalei Şipailor. La Amritsar, ca şi în alte părţi, lumea a răspuns apelului lui Gandhi. Pe 30 martie, o mulţime de 30.000 de oameni s-a adunat pentru o demonstraţie de „rezistenţă pasivă". Pe 6 aprilie a avut loc încă un *hartal*. Situaţia era încă paşnică în această etapă, dar suficient de tensionată pentru ca doi dintre liderii naţionalişti să fie reţinuţi şi deportaţi. Când s-a răspândit vestea arestării lor, s-au declanşat violenţele. S-au tras focuri de armă; au fost atacate băncile; liniile telefonice au fost tăiate. Pe 11 aprilie, o misionară a Bisericii Angliei pe nume Manuella Sherwood a fost doborâtă de pe bicicletă de o gloată şi bătută până şi-a pierdut cunoştinţa. În momentul acela civilii au predat puterea militarilor. În noaptea respectivă, generalul de brigadă Rex Dyer a sosit şi a preluat comanda.

Temperament vulcanic, fumător înrăit, Dyer nu s-a făcut remarcat pentru subtilitatea abordării unei revolte civile. La şcoala militară fusese caracterizat pe scurt drept „cel mai fericit atunci când se târa de-a lungul unei palisade din Birmania cu un revolver în dinţi". Acum însă avea deja cincizeci şi patru de ani şi

---

* Gandhi a lucrat ca brancardier la Spion Kop.

era bolnav, având permanent dureri din cauza rănilor din război şi a celor de la călărie. Dispoziţia lui era furtunoasă. La sosire a primit instrucţiuni foarte explicite: „Nu se vor permite nici un fel de adunări de persoane şi nici un fel de procesiuni. Se vor trage focuri de armă asupra oricăror adunări". A doua zi a emis o proclamaţie care interzicea oficial „toate adunările şi întrunirile". Pe 13 aprilie, când 20.000 de oameni s-au adunat la Jallianwalla Bagh, sfidând ordinul, generalul nu a ezitat. Cu două maşini blindate şi cincizeci de soldaţi gurkha şi beluchi s-a deplasat la locul cu pricina şi, imediat ce şi-a dispus trupele în jurul mulţimii, a dat ordin să se deschidă focul. Nu a existat o avertizare prealabilă şi mulţimea nu a avut posibilitatea să se împrăştie, întrucât cele trei hectare ale locului adunării erau înconjurate de ziduri pe toate cele patru laturi şi nu exista decât o singură intrare. În zece minute de foc susţinut au fost ucişi 379 de manifestanţi şi peste 1.500 au fost răniţi. Apoi Dyer a ordonat biciuiri publice ale suspecţilor din castele superioare. Orice indian care intra pe strada unde fusese atacată Manuella Sherwood era silit să se târască pe burtă*.

Exact ca în Irlanda, linia dură s-a bucurat iniţial de susţinere. O'Dwyer a susţinut acţiunea lui Dyer. Ofiţerii superiori i-au găsit repede altceva de făcut în Afganistan. Câţiva sikh i-au acordat chiar titlul de sikh de onoare, într-o ceremonie de la Templul de Aur, asemuindu-l cu „Nikalseyan Sahib" (John Nicholson, eroul legendar al răscoalei din 1857). Acasă, *Morning Post* a deschis un fond de susţinere a lui Dyer, unde s-au făcut donaţii de peste 26.000 de lire sterline de la donatori în rândul cărora s-a numărat şi Rudyard Kipling. Încă o dată însă starea de spirit s-a schimbat repede, trecând de la mulţumire de sine la remuşcări. Distrugerea lui Dyer a început când doi avocaţi susţinători ai Congresului au reuşit să-l aducă în faţa unei comisii de anchetă pentru a-şi explica acţiunile. Faptul că şi-a recunoscut fără sfială intenţia de a „instaura teroarea în întregul Punjab" a declanşat o adevărată furtună. În parlament Montagu i-a întrebat furios pe cei care îl apărau pe Dyer: „Aveţi de gând să păstraţi India prin terorism, umilire rasială, supunere şi oroare?". Mai puţin previzibil a fost faptul că Churchill a denunţat masacrul ca „monstruos". A fost

> fără precedent şi fără egal în istoria modernă a Imperiului Britanic. Este un eveniment la o scară cu totul diferită faţă de oricare dintre întâmplările tragice care au loc atunci când trupele se ciocnesc cu populaţia civilă. Este un eveniment extraordinar, un eveniment monstruos, un eveniment aparte prin caracterul lui sinistru şi singular.

Insistând că deschiderea focului asupra unor civili neînarmaţi nu era „modul britanic de a face afaceri", Churchill îl acuza pe Dyer că mai degrabă submina

---

* La acest episod se face aluzie în *O călătorie în India* de Forster: „Păi, ar trebui să meargă de aici şi până la peşteri în mâini şi pe genunchi, de câte ori apare o englezoaică... ar trebui să fie făcuţi una cu pământul...".

decât salva administraţia britanică în India. A fost pur şi simplu „cel mai oribil spectacol dintre toate, forţa unei civilizaţii, fără îndurarea ei". Dyer a fost îndepărtat în grabă din armată. Deşi nu a fost niciodată chemat în justiţie, cariera lui era încheiată.

India era asemenea Irlandei, doar că pe o scară mult mai mare; Amritsar a fost Rebeliunea de Paşte a Indiei, evenimentul care a dat naştere, pe de o parte, martirilor naţionali, iar pe de alta, unei crize de încredere. În ambele ţări naţionaliştii începuseră în mod paşnic prin apelul la autonomie administrativă, la descentralizarea puterii în interiorul Imperiului. În ambele cazuri a fost nevoie de violenţă pentru ca britanicii să-şi dea acordul. Şi în ambele cazuri răspunsul britanicilor la violenţă a fost schizofrenic: dur la faţa locului, dar apoi conciliant la vârf. Dacă, aşa cum a spus Gandhi, Amritsar a „zguduit fundaţia" Imperiului, prima trepidaţie pornise de la Dublin, cu trei ani înainte. Indienii învăţaseră într-adevăr de ceva vreme din experienţa irlandezilor. Când tânărul Jawaharlal Nehru a vizitat Dublinul, a descoperit că Sinn Fein este „o mişcare extrem de interesantă... Politica lor nu e să cerşească favoruri, ci să le smulgă cu forţa". Când vizionarul hindus Bal Gangadhar Tilak a dorit să protesteze împotriva separării Bengalului, a adoptat tactica irlandeză a boicotului. Ba chiar, în decembrie 1918, o irlandeză a fost aleasă preşedintă a Congresului: Annie Besant, o adeptă pe jumătate nebună a principiilor teosofiei, care credea că fiul ei adoptiv era „întruparea învăţătorului lumii", iar autonomia administrativă, răspunsul la Problema Indiană.

Însă nu trepidaţiile naţionaliste în sine au fost importante, ci faptul că au făcut Imperiul să se zguduie. În secolele anterioare britanicii nu avuseseră scrupule să împuşte mortal oameni pentru a apăra Imperiul. Lucrurile au început să se schimbe după Morant Bay. În momentul Amritsar hotărârea neînduplecată dovedită odinioară de cei asemenea lui Clive, Nicholson şi Kitchener părea să fi dispărut complet.

În toată această anxietate interbelică, a existat totuşi cineva care a continuat să creadă în Imperiul Britanic. În ochii lui britanicii erau „un popor admirabil antrenat", care „trei sute de ani s-a străduit să-şi asigure o dominaţie mondială ce a durat două secole". „Au învăţat arta de a fi stăpâni, de a ţine frâiele atât de uşor, încât populaţia locală să nu simtă zăbala". Până şi filmul lui preferat, *Lives of a Bengal Lancer*, avea un subiect imperial.

În *Mein Kampf* şi în ulterioarele lui monologuri ţinute la dineuri, Adolf Hitler şi-a exprimat în repetate rânduri admiraţia faţă de imperialismul britanic. Germania, susţinea el, trebuia să înveţe din exemplul britanic. „Bogăţia Marii Britanii", a declarat, „este rezultatul... exploatării capitaliste a trei sute cincizeci de milioane de sclavi indieni". Era exact ceea ce admira Hitler cel mai mult: oprimarea eficientă a unei „rase" inferioare. Şi exista un loc evident unde Germania putea să se străduiască să facă la fel. „Ceea ce a fost India pentru Anglia", explica el, „vor fi pentru noi teritoriile Rusiei". Dacă Hitler avea ceva de criticat la britanici, era doar faptul că fuseseră prea autocritici şi prea toleranţi faţă de popoarele supuse lor:

> Există englezi care își reproșează că au guvernat prost țara. De ce? Pentru că indienii nu manifestă nici un entuziasm față de stăpânirea lor. Eu susțin că englezii au condus foarte bine în India, dar greșeala lor este că se așteaptă la entuziasm din partea celor pe care îi guvernează.

Așa cum i-a explicat secretarului pentru Afaceri Externe, lordul Halifax, în 1937, felul în care trebuia tratat naționalismul indian era simplu: „Împușcați-l pe Gandhi, iar dacă asta nu e suficient pentru a-i face să se supună, împușcați vreo doisprezece membri marcanți ai Congresului; și dacă nici asta nu ajunge, împușcați 200 și tot așa până se restabilește ordinea".

Hitler nu se îndoia că adevărata provocare cu care se confrunta stăpânirea britanică venea de la imperiile rivale, și nu de la naționalismul indigenilor. În *Mein Kampf* el a susținut că „Anglia va pierde India fie când propriul ei mecanism administrativ va cădea pradă descompunerii rasiale... fie când va fi învinsă militar de un inamic mai puternic. Agitatorii indieni însă nu vor reuși niciodată asta... Dacă englezii îi redau Indiei libertatea, în douăzeci de ani India își va pierde din nou această libertate". Hitler a fost de asemenea dezarmant de sincer atunci când a recunoscut că varianta lui de imperialism va fi mult mai dezagreabilă decât aceea a britanicilor:

> Oricât de mizerabile ar fi condițiile în care trăiesc locuitorii Indiei sub control britanic, sigur nu vor fi într-o situație mai bună dacă britanicii pleacă... Dacă preluăm noi India, indienii sigur nu vor fi încântați și ar ajunge repede să regrete zilele bune din timpul stăpânirii britanice.

Hitler a negat însă că ar avea vreo dorință de a „prelua" India. Dimpotrivă, așa cum a spus în *Mein Kampf*: „Eu, ca bărbat cu sânge germanic, aș prefera – în pofida a orice – să văd India sub control englez, mai degrabă decât sub vreo altă stăpânire". A insistat că nu dorea să provoace distrugerea Imperiului Britanic, fapt care (așa cum a spus în octombrie 1941) „nu ar aduce nici un beneficiu Germaniei... [ci] ar avantaja numai Japonia, Statele Unite și pe alții". Imperiul, îi spunea el lui Mussolini în iunie 1940, era „un factor important în echilibrul mondial".

Tocmai această anglofilie a reprezentat probabil cea mai serioasă dintre toate amenințările la adresa Imperiului Britanic: amenințarea ispitei diabolice. La 28 aprilie 1939, Hitler a ținut în Reichstag un discurs care merită să fie citat pe larg:

> Pe tot parcursul activității mele politice am expus întotdeauna ideea unei strânse prietenii și colaborări între Germania și Anglia... Această dorință de prietenie și cooperare anglo-germană este conformă nu doar cu sentimentele justificate prin originile rasiale ale popoarelor noastre, ci și cu faptul că eu am înțeles importanța pe care o are existența Imperiului Britanic pentru întreaga omenire. Nu am lăsat niciodată loc vreunei îndoieli

în credinţa mea că existenţa acestui Imperiu este un factor de o valoare inestimabilă pentru întreaga viaţă culturală şi economică a omenirii. Indiferent prin ce mijloace a obţinut Marea Britanie teritoriile ei coloniale – şi eu ştiu că s-a folosit de forţă şi adeseori de brutalitate –, ştiu foarte bine că nici un alt imperiu nu s-a constituit altfel şi că, în ultimă instanţă, ceea ce istoria va considera ca fiind succes nu sunt atât metodele sau reuşita metodelor în sine, ci mai degrabă binele general pe care îl aduc aceste metode. Acum, nu încape nici o îndoială că poporul anglo-saxon a reuşit o incomensurabilă muncă de colonizare a lumii. Am o admiraţie sinceră pentru această muncă. Ideea de a distruge această muncă mi s-a părut şi încă mi se pare – văzută dintr-o perspectivă uman superioară – că nu e altceva decât o emanaţie a dorinţei omeneşti de distrugere fără noimă.

Apoi a ajuns la obiect:

Totuşi, respectul meu sincer pentru această realizare nu înseamnă să abandonez garantarea vieţii propriului meu popor. Consider că o prietenie de durată între popoarele german şi anglo-saxon este imposibilă dacă partea cealaltă nu recunoaşte că există interese germane ca şi britanice, că nu doar pentru supuşii britanici sensul şi scopul vieţii este prezervarea Imperiului Britanic, ci şi că pentru germani libertatea şi prezervarea Reichului german reprezintă scopul vieţii lor.

Acesta a fost preambulul cu grijă calculat al unei încercări finale de a evita războiul cu Marea Britanie printr-un târg bazat pe coexistenţă: britanicilor li se permitea să-şi păstreze imperiul de peste mări dacă îi lăsau lui Hitler mână liberă să-şi edifice un Imperiu German în Europa Centrală şi de Est. La 25 iunie 1940 Hitler i-a telefonat lui Goebbels ca să-i explice exact cum ar arăta un astfel de târg:

Führerul... crede că Imperiul [Britanic] trebuie apărat dacă este posibil. Pentru că, dacă se prăbuşeşte, nu noi îl vom moşteni, ci îl vor prelua puteri străine şi, eventual, ostile. Dar dacă Anglia se va încăpăţâna, atunci trebuie pusă în genunchi cu forţa. Totuşi, führerul va fi favorabil păcii pe următorul fundament: Anglia afară din Europa, coloniile şi teritoriile sub mandat retrocedate. Despăgubiri pentru ceea ce ni s-a furat după Războiul Mondial...

Era o idee la care Hitler a revenit în repetate rânduri. În ianuarie 1942 era convins încă de faptul că „englezii au două posibilităţi: fie să cedeze Europa şi să păstreze Orientul, fie viceversa".

Ştim că în Cabinetul de Război existau câteva elemente care ar fi fost – erau – tentate de o astfel de „pace" bazată pe abandonarea continentului european în braţele nazismului. Halifax îl abordase pe ambasadorul italian la 25 mai, pentru a-i oferi o mită colonială (poate Gibraltar, poate Malta) în schimbul neparticipării lui Mussolini la război şi al organizării unei conferinţe de pace. Chamberlain a recunoscut în particular că, dacă ar fi crezut „că puteam cumpăra pacea şi un acord de durată cedând germanilor Tanganyika", „nu aş fi ezitat nici un moment". Churchill însă, spre onoarea lui eternă, a citit dincolo de linguşelile lui Hitler. Trei

zile mai târziu, adresându-se întregului guvern, şi nu doar Cabinetului de Război, care se gândea la o aplanare, a insistat că „ar fi neîntemeiat să credem că, dacă încercăm să facem pace acum, vom primi condiţii mai bune decât dacă ne-am lupta pentru ele. Germanii ne-ar cere flota – aceasta s-ar chema dezarmare –, bazele noastre navale şi multe altele. Am deveni un stat sclav...". Era foarte corect. Oferta de coexistenţă paşnică cu Imperiul Britanic a lui Hitler era total nesinceră. Altfel de ce s-ar fi referit la „Anglia" ca la „un opozant mânat de ură", aşa cum a făcut-o în faimoasa lui întâlnire cu şefii spionajului german din 5 noiembrie 1937? Atunci Hitler a vorbit pe un ton cu totul diferit despre Imperiul Britanic, prezicându-i dispariţia iminentă. Asta credea cu adevărat Hitler despre Imperiu, şi anume că era „imposibil de menţinut... din punctul de vedere al politicii intereselor". Planurile germanilor privitoare la o flotă în Atlantic şi un imperiu colonial în Africa spun acelaşi lucru.

Churchill nu îl sfida totuşi numai pe Hitler; într-o oarecare măsură sfida chiar şansele militare. Desigur, Marina Regală continua să fie mult mai mare decât cea germană, cu condiţia ca germanii să nu pună mâna şi pe marina franceză. Desigur, Forţele Aeriene Regale aveau un avantaj suficient faţă de Luftwaffe încât să aibă o şansă rezonabilă de a câştiga Bătălia pentru Anglia*. Dar cei 225.000 de soldaţi britanici care au fost evacuaţi de la Dunkerque (împreună cu 120.000 de francezi) au lăsat în urmă nu doar 11.000 de morţi şi 40.000 de camarazi capturaţi, ci şi aproape tot echipamentul lor. În comparaţie cu cele zece divizii germane de panzere, britanicii aproape că nu aveau tancuri. Mai presus de toate, cu Franţa învinsă şi Rusia de partea lui Hitler, Marea Britanie se afla acum de una singură.

Sau nu? Încheierea discursului ţinut de Churchill la 4 iunie 1940 în Camera Comunelor a rămas în memorie mai ales pentru angajamentul răsunător de a lupta „pe plaje... pe câmpuri şi pe străzi" şi aşa mai departe. Dar concluzia a fost cea care a contat cu adevărat:

> ...nu ne vom preda niciodată şi chiar dacă, deşi eu nu o cred nici pentru o clipă, insula aceasta sau o mare parte din ea va fi subjugată şi înfometată, atunci imperiul nostru de peste mări, înarmat şi păzit de flota britanică, va continua lupta, până când, cu voia lui Dumnezeu, lumea nouă, cu toată forţa şi puterea ei, va veni să o salveze şi să o elibereze pe cea veche.

---

* La 9 august, chiar înainte ca germanii să lanseze ofensiva împotriva apărării aeriene a Angliei, Forţele Aeriene Regale aveau 1.032 de avioane de luptă. Avioanele de luptă germane disponibile pentru atac erau 1.011. În plus, Forţele Aeriene Regale aveau 1.400 de piloţi, cu câteva sute mai mult decât Luftwaffe. Şi, element esenţial, Marea Britanie depăşea Germania ca producţie: în perioada crucială din iunie până în septembrie 1940, fabricile britanice au produs în viteză 1.900 de noi avioane de luptă, în comparaţie cu doar 775 produse în Germania. Avantajul tehnic al radarului şi un excelent sistem de comandă şi control au sporit şi ele în mare măsură eficienţa britanicilor. În total, pierderile germane (inclusiv în bombardiere) au fost aproape duble faţă de ale britanicilor (1.733 faţă de 915).

Europa fusese pierdută. Dar Imperiul rămânea. Iar acest lucru se realizase fără alte tratative cu „omul acela".

De la stăpâni la sclavi

În decembrie 1937 oraşul chinez Nanking a căzut în mâna forţelor imperiale. Având ordine explicite să „ucidă toţi prizonierii", armata a luat-o razna. Au fost ucise între 260.000 şi 300.000 de persoane non-combatante, 80.000 de femei chineze au fost violate şi, în scene groteşti de tortură, prizonierii au fost atârnaţi de limbă în cârlige de măcelărie şi daţi drept hrană câinilor hămesiţi. Soldaţii imperiali se luau la întrecere în concursuri de ucis prizonierii; un ofiţer l-a provocat pe altul să vadă care din ei elimina mai repede o sută de prizonieri de război chinezi. Unele victime au fost înjunghiate, altele omorâte cu baioneta, unele au fost împuşcate, altele au fost stropite cu benzină şi li s-a dat foc. Distrugerea a lăsat o jumătate de oraş în ruine. „Femeile au suferit cel mai mult", îşi amintea un veteran din Divizia 114. „Indiferent cât de tinere sau de bătrâne erau, nici una nu a scăpat fără să fie violată. Am trimis camioane pentru cărbuni... să captureze de pe străzile oraşului şi din sate o mulţime de femei. Apoi fiecare dintre ele a fost repartizată unor grupuri de 15-20 de soldaţi, pentru contacte şi abuzuri sexuale". „Ar fi [fost] în ordine dacă doar le-am fi violat", mărturisea unul dintre camarazii lui. „N-ar trebui să spun «în ordine». Dar întotdeauna le înjunghiam şi le ucideam. Pentru că un cadavru nu poate să vorbească." Pe bună dreptate i-au spus Violul Nankingului.

Acesta a fost imperialismul de cea mai joasă speţă. Dar a fost imperialismul japonez, nu cel britanic. Violul Nankingului dezvăluie care era principala alternativă la stăpânirea britanică în Asia. Este uşor să descrii războiul dintre imperiile britanic şi japonez ca pe o coliziune între un imperiu vechi şi nesigur pe el şi unul nou şi absolut neîndurător, între Apus şi Răsărit. Dar a fost şi lupta dintre un imperiu care avea oarece noţiuni despre drepturile omului şi unul care considera că naţiile străine nu erau mai bune decât porcii. Aşa cum a spus locotenent-colonelul Ryukichi Tanaka, directorul biroului de spionaj japonez din Shanghai: „Unor astfel de creaturi putem să le facem orice". În anii 1930 multă lume din Marea Britanie căpătase obiceiul să denigreze Imperiul. Dar creşterea puterii Imperiului Japonez în Asia în acel deceniu a arătat că alternativa la stăpânirea britanică nu era în mod necesar mai bună. Imperialismul exista în grade diferite, iar în privinţa brutalităţii împotriva popoarelor cucerite imperiul Japoniei a depăşit orice limite pe care le atinsese vreodată Imperiul Britanic. Şi de astă dată britanicii erau printre cei cuceriţi.

Baza navală de la Singapore fusese construită în anii 1920 ca pivot al apărării britanice în Orientul Îndepărtat. Conform spuselor şefilor de stat-major, „securitatea Regatului Unit şi securitatea insulei Singapore vor fi elementele de bază de care va depinde supravieţuirea Commonwealth-ului Britanic al Naţiunilor*". Pe tot

* Sintagma „Commonwealth Britanic al Naţiunilor" a fost folosită pentru prima dată în Tratatul Anglo-Irlandez din 1922, pentru a exprima autonomia aproape totală a dominioanelor.

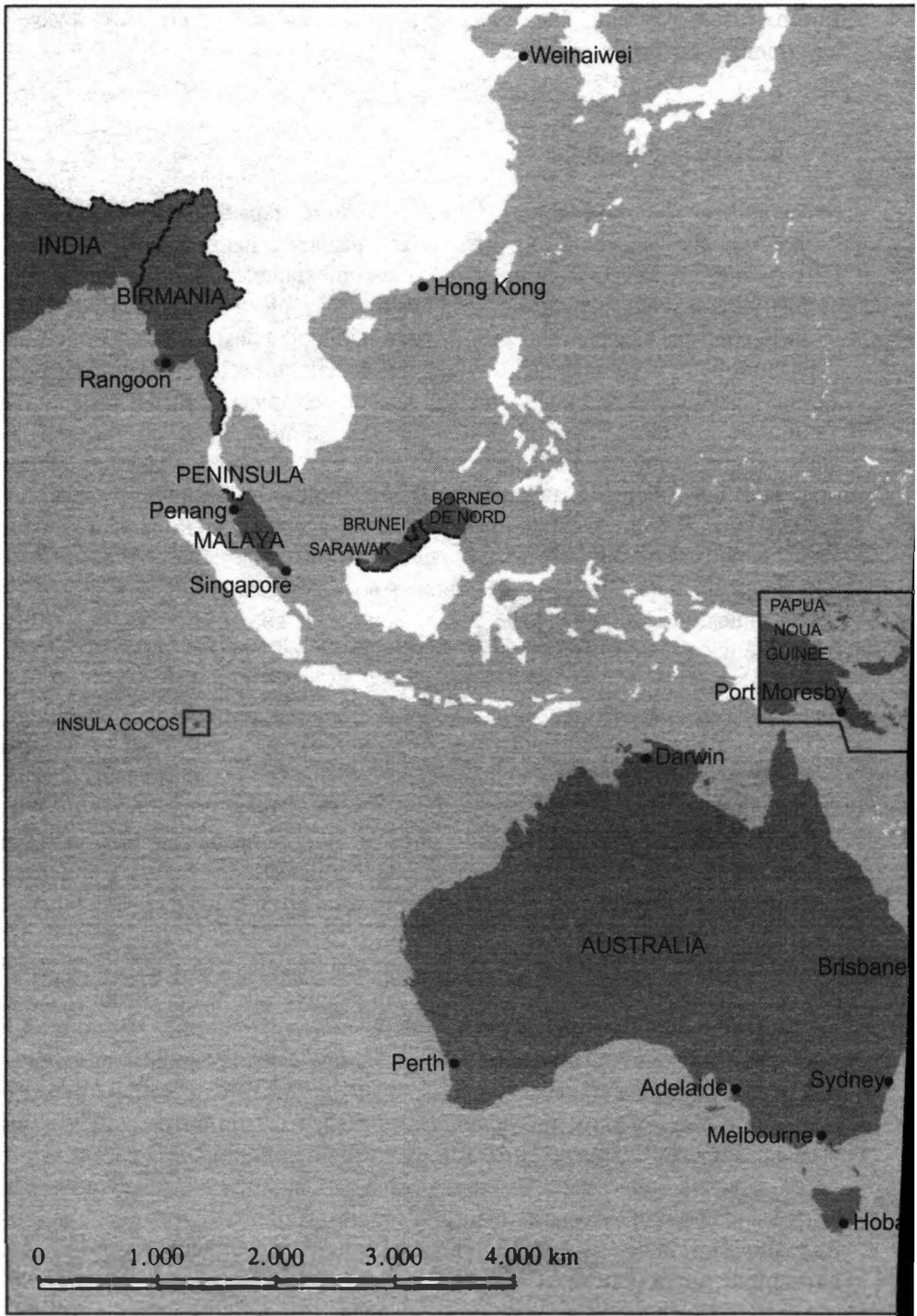

Posesiunile britanice

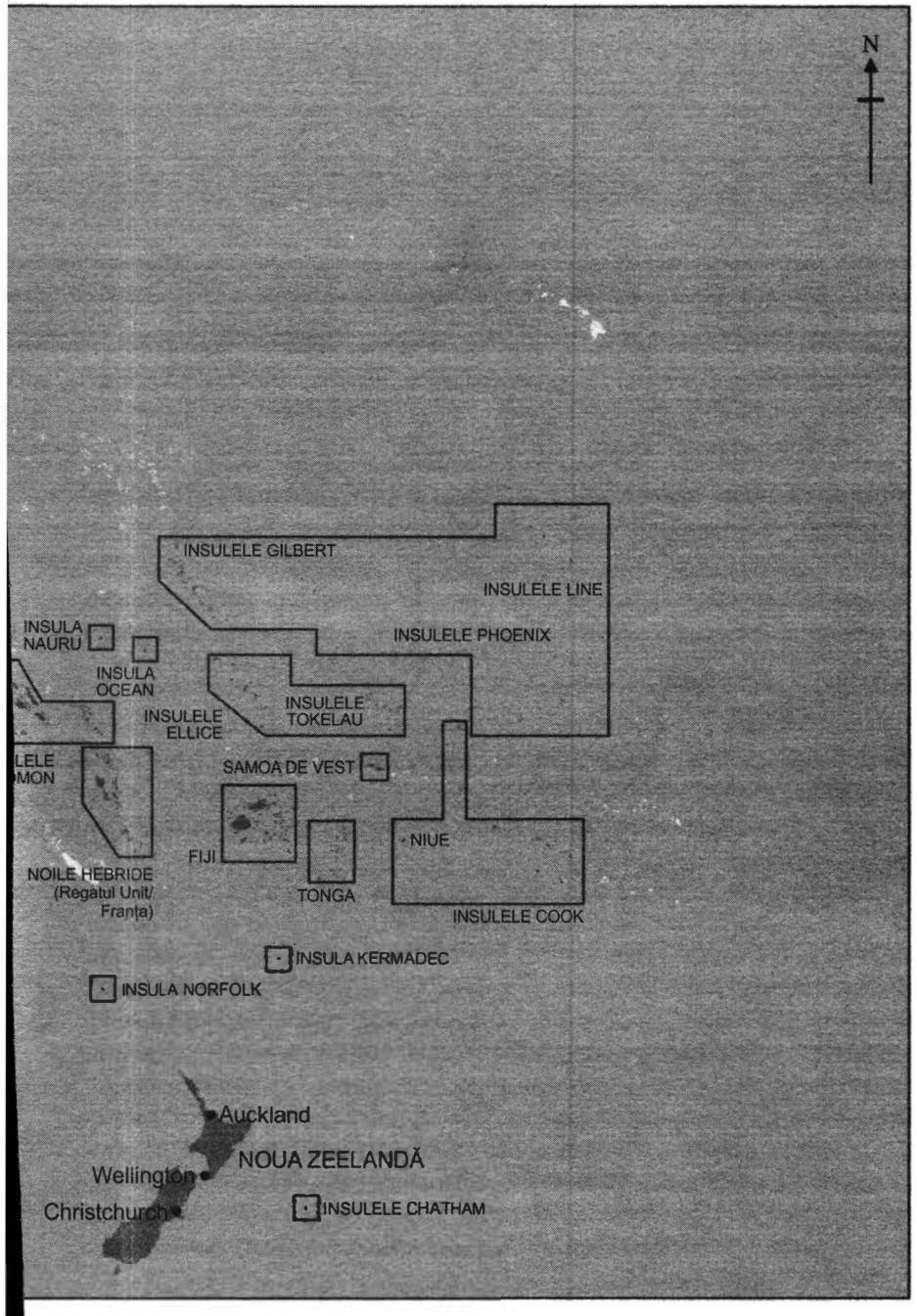

Asia de Sud-Est şi Pacific

parcursul perioadei interbelice strategia declarată pentru apărarea insulei Singapore în cazul unui atac a fost trimiterea flotei. Dar în 1940 şefii serviciilor şi-au dat seama că aceasta nu mai reprezenta o opţiune, iar spre finele lui 1941 chiar şi Churchill ajunsese să considere că apărarea Singapore-ului era mai puţin importantă decât tripla necesitate de a apăra Marea Britanie, de a ajuta Uniunea Sovietică şi de a păstra controlul în Orientul Mijlociu. Chiar şi aşa, tot nu s-a făcut suficient pentru protejarea bazei în faţa ameninţării japoneze. În ajunul invaziei nu existau decât 158 de avioane funcţionale în Malaya, deşi era nevoie de 1.000; mai erau şi trei divizii şi jumătate de infanterie, când opt divizii plus două regimente de blindate abia dacă ar fi fost suficiente. În plus, construirea în zonele de asalt asupra insulei Singapore a unor sisteme fixe de apărare adecvate (câmpuri minate, cazemate şi obstacole antitanc) eşuase în mod tragic. Rezultatul a fost că, atunci când au atacat, japonezii au descoperit că inexpugnabila citadelă era o ţintă uşoară. În timp ce obuzele cădeau în ploaie asupra oraşului, a trebuit să se aleagă între grozăvia unui asalt japonez în stilul Nanking şi umilinţa unei capitulări. Pe 15 februarie 1942, la ora 4.00 p.m., în ciuda apelului disperat al lui Churchill de a lupta „până la moarte", a fost ridicat steagul alb.

Un total de 130.000 de soldaţi imperiali - britanici, australieni şi indieni - s-au predat unei forţe nici pe jumătate cât a lor. Niciodată în istoria Imperiului Britanic atât de mulţi oameni nu cedaseră atât de multe posesiuni unei forţe atât de mici. Abia mai târziu s-a aflat cât de epuizaţi fuseseră japonezii după istovitorul lor marş prin junglă. Artileristul Jack Chalker, din artileria regală, s-a numărat printre prizonieri. „Era greu de crezut că ne aflam în mâinile japonezilor", şi-a amintit el mai târziu. „În noaptea aceea, în timp ce ne întrebam ce ne rezervă viitorul, nu ne-am putut abţine să nu ne gândim la Violul Nankingului... Perspectivele noastre nu erau deloc încurajatoare." Pentru Chalker şi tovarăşii lui, cu adevărat supărător era că umilinţa venea din partea unor asiatici. Aşa cum s-a dovedit, retorica antioccidentală japoneză nu s-a tradus într-un tratament mai bun pentru populaţia asiatică din Singapore. Japonezii nu au făcut decât să se instaleze în poziţia privilegiată ocupată până atunci de britanici. Oricum, tratamentul pe care l-au aplicat celorlalţi locuitori asiatici a fost şi mai rău; mai ales comunitatea de chinezi a fost supusă unui devastator proces de *sook ching*, „purificare prin eliminare". Totuşi, nimic nu a explicat mai clar caracterul „noii ordini" în Asia decât felul în care japonezii îi tratau pe prizonierii lor britanici.

Ofiţerii japonezi considerau capitularea o dezonoare şi priveau cu dispreţ la soldaţii inamici care depuneau armele. Jack Chalker l-a întrebat odată pe unul dintre cei care îl capturaseră de ce se purta atât de dur cu prizonierii de război. „Eu sunt soldat", a răspuns el simplu. „Să fii prizonier de război este de neimaginat." În spatele relelor tratamente aplicate prizonierilor britanici existau totuşi şi alte motive decât proasta traducere a Convenţiei de la Geneva (aşa cum s-a susţinut uneori). În 1944 autorităţile britanice începuseră să suspecteze „o politică oficială de umilire a prizonierilor de război albi, cu scopul de a le diminua

prestigiul în ochii populaţiei indigene". Aveau dreptate. În 1942, Seishiro Itagaki, comandant-şef al armatei japoneze din Coreea, i-a spus premierului Hideki Tojo :

> Scopul nostru este să-i închidem pe prizonierii de război americani şi britanici în Coreea, ca să-i facem pe coreeni să înţeleagă clar adevărata forţă a Imperiului nostru şi totodată ca să contribuim la acţiunea de propagandă psihologică necesară pentru a elimina orice idee de preamărire a Europei şi Americii pe care cea mai mare parte a coreenilor încă o mai păstrează în adâncul lor.

Acelaşi principiu a fost aplicat peste tot în Asia ocupată de japonezi.

Britanicii construiseră căi ferate pe tot întinsul Imperiului cu ajutorul mâinii de lucru a culilor asiatici. Acum, în cadrul uneia dintre cele mai mari răsturnări simbolice de situaţie din istoria mondială, japonezii au silit 60.000 de prizonieri de război britanici şi australieni - precum şi prizonieri olandezi şi lucrători indieni cu contract obligatoriu - să construiască 400 de kilometri de cale ferată prin jungla montană de la graniţa dintre Thailanda şi Birmania. De la mijlocul secolului al XVIII-lea, una dintre cele mai mari mândrii ale englezilor a fost că „britanicii nu vor fi niciodată, nicicum, sclavi". Dar prizonierii de război de la calea ferată exact asta au fost. Aşa cum remarca cu amărăciune un prizonier englez : „Probabil că e destul de amuzant pentru japonezi să-i vadă pe «lorzii albi» târşindu-şi paşii pe drum, cu coşurile grele puse cobiliţă pe umeri, în timp ce japonezii trec pe lângă ei în camioane ! ".

Jack Chalker, care fusese student la arte plastice înainte de război, a făcut în secret, riscându-şi viaţa, schiţe realiste ce arată felul în care erau trataţi el şi camarazii săi. Epuizaţi şi în pragul inaniţiei, erau forţaţi să muncească chiar şi atunci când erau bolnavi de malarie, dizenterie şi, cele mai rele dintre toate, de ulceraţiile tropicale care puteau descompune carnea omului până la os :

> Somnul era mereu agitat şi niciodată profund. Puteam fi scoşi afară din colibele noastre la orice oră, aliniaţi pentru apel, adunaţi într-o echipă de muncă sau ca să fim bătuţi ; chiar şi cei îngrozitor de bolnavi trebuiau să participe, indiferent de starea lor. Astfel de adunări puteau dura ore, chiar şi o zi sau o noapte întreagă... uneori, cei bolnavi mureau.

Filmul lui Pierre Boulle şi David Lean a făcut faimos podul peste râul Kwai. Condiţiile însă au fost mult mai rele decât sugerează filmul. Şi cele mai rele au fost pe „Calea ferată a morţii", aproape de graniţa birmaneză.

Abuzurile neîncetate şi adesea sadice la care erau supuşi prizonierii din lagărul Hintok au fost consemnate în jurnalul ţinut cu meticulozitate pe toată durata detenţiei sale de chirurgul australian şi ofiţer-comandant al prizonierilor de război, locotenent-colonelul Edward Dunlop, poreclit „Obositul" ca parte a unui joc de cuvinte (Dunlop-Tyre-Tired-Weary[1]), dar şi pentru că, fiind un tip înalt, trebuia

1. Intraductibil (Dunlop-Anvelopă-Obosit-Ostenit) (n.tr.).

să se aplece când li se adresa mult mai scunzilor săi inamici, pentru a le salva reputaţia şi a evita să le stârnească mânia, de obicei violentă :

> 19 martie 1943... mâine este nevoie de 600 de oameni pentru calea ferată... cei cu regim de lucru uşor şi cei care nu au regim de lucru şi toţi cei fără încălţări trebuie să meargă şi ei. Este aproape o crimă. Evident că japonezii au aici şi la Singapore o rezervă mare de oameni şi este limpede intenţia lor de a distruge pur şi simplu oamenii cu munca, fără cea mai mică consideraţie faţă de viaţa sau sănătatea lor. Lucrul acesta nu poate fi considerat decât o nemiloasă crimă cu sânge rece, evident premeditată, împotriva umanităţii...
>
> 22 martie 1943. Eram furios... şi i-am spus supărat lui Hiroda [ofiţerul japonez responsabil] că obiectez cu tărie împotriva deciziei lui de a trimite oameni bolnavi la muncă... L-am poftit să ducă la capăt ameninţarea de a mă împuşca (puştile erau îndreptate spre mine). „Puteţi să mă împuşcaţi, dar în cazul acesta al doilea la comandă este un om la fel de dur ca şi mine, iar după el va trebui să-i împuşcaţi pe toţi. Atunci nu veţi mai avea oameni la muncă. În orice caz, am luat măsuri pentru ca într-o zi să fiţi spânzurat, pentru că sunteţi un ticălos cu sufletul ca smoala ! "

În ochii lui Dunlop, calea ferată pe care o construiau japonezii - sau prizonierii lor, mai degrabă - era o „treabă uluitoare", care părea „să avanseze fără... să ţină seama de topografie, ca şi cum cineva trasase o linie pe hartă...". La Konyu linia trecea drept printr-un bloc de stâncă lung de 73 de metri şi înalt de 25 de metri. Oamenii lui Dunlop munceau în trei schimburi, fiind nevoiţi să arunce în aer, să scobească şi să-şi sape calea prin el. În ciuda faptului că erau în pragul sezonului musonic şi al unei îngrozitoare epidemii de holeră, au reuşit să termine lucrarea în doar douăsprezece săptămâni. În timpul turei de noapte, lumina lămpilor cu carbid pâlpâind pe chipurile trase ale prizonierilor de război i-a adus acestui debleu porecla de Trecătoarea Iadului. Jurnalul lui Dunlop arată clar cine erau diavolii în acest iad :

> 17 mai 1943... În aceste zile, când văd cum oamenii sunt tot mai distruşi, nişte epave jalnice, emaciaţi, umflaţi de beri-beri, slăbiţi de pelagră, dizenterie şi malarie şi acoperiţi de bube dezgustătoare, urcă în mine o furie nimicitoare ori de câte ori văd un japonez. O cohortă de oameni dezgustători, deplorabili şi plini de ură - nişte maimuţe. Este o lecţie amară pentru noi toţi să nu ne predăm în faţa acestor animale câtă vreme mai există viaţă în noi.

Sub bănuiala că ascundea un radio-transmiţător, a fost de două ori bătut cu bestialitate şi legat de un copac, aşteptându-şi execuţia cu baioneta. Cu doar câteva secunde înainte, pedeapsa i-a fost comutată. Însă felul în care a fost tratat unul dintre oamenii lui - sergentul S.R. „Mickey" Hallam - i s-a părut lui Dunlop că ilustrează cruzimea gratuită a japonezilor :

> 22 iunie 1943... sgt. Hallam (malarie) s-a prezentat la japonezii din lagăr şi a fost internat în spital... [L]-au târât afară din spital foarte bolnav de malarie (chiar leşinase în drum spre locul unde muncea), a primit apoi o bătaie de nedescris de la sergentul

de geniu şi de la încă un japonez. Bătaia a cuprins următoarele: lovituri de pumn, lovituri peste faţă şi în cap cu saboţii de lemn, ridicat pe umeri şi aruncat cu putere la pământ, într-o mişcare ca a pompierilor, apoi lovituri în burtă, în scrot şi în coaste etc., biciuire repetată cu beţe de bambus şi alte măsuri de rutină... treaba aceasta dezgustătoare şi brutală a continuat ore în şir... Sergentul Hallam era de-a dreptul terminat, cu febră 39,5 şi faţa total tumefiată – cu contuzii pe gât şi pe piept, multe julituri şi contuzii ale membrelor...

Hallam a murit după patru zile, din cauza rănilor. Aşa cum nota Dunlop: „A fost ucis de sadicii ăia de niponi mai sigur decât dacă l-ar fi împuşcat".

Când Dunlop a calculat numărul prizonierilor aliaţi care au murit în lagărul de la Hintok între aprilie 1943 şi ianuarie 1944, a ajuns la un total de 676 – unu din zece australieni şi doi din fiecare trei prizonieri britanici. Cu totul, 9.000 de britanici nu au supravieţuit perioadei de detenţie la japonezi, aproximativ un sfert din totalul celor capturaţi. Trupele britanice nu suferiseră niciodată un tratament atât de îngrozitor.

Acestea au fost Patimile Imperiului, crucificarea lui. După aceasta, oare mai putea fi înviat?

Imperiul fiind astfel depreciat – cu soldaţii înrobiţi de stăpâni asiatici –, sosise cu certitudine momentul ca naţionaliştii din India să se ridice şi să arunce jugul britanicilor. Aşa cum a declarat Subhas Chandra Bose, căderea bazei din Singapore părea să anunţe „sfârşitul Imperiului Britanic... şi răsăritul unei ere noi în istoria Indiei".

Evenimentele din India au dezvăluit însă slăbiciunea mişcării naţionaliste şi rezistenţa Raj-ului. Viceregele a anunţat intrarea Indiei în război fără să se consulte deloc cu liderii din Congres. Campania „Părăsiţi India", lansată în 1942, s-a stins în şase săptămâni, doar prin arestarea lui Gandhi şi a celorlalţi lideri ai campaniei, cenzurarea presei şi întărirea efectivelor de poliţie. Congresul s-a divizat şi doar o mică minoritate, împinsă înainte de Bose – care se vedea un Mussolini indian –, a ales să fie de partea japonezilor*. Nici aşa-zisa lui Armată Naţională Indiană nu a demonstrat cine ştie ce valoare militară. S-a dovedit că singura ameninţare serioasă la adresa britanicilor în India au fost diviziile japoneze din Birmania; iar Armata Indiană le-a învins complet la Imphal (martie-iunie 1944). Privind din perspectiva prezentului, oferta făcută de sir Stafford Cripps în 1942 – statutul de dominion absolut pentru India, după încheierea războiului, sau opţiunea de a ieşi din imperiu – a fost superfluă. Marxist cum numai un milionar poate fi**, Cripps a declarat: „E suficient să te uiţi pe paginile istoriei Imperiului Britanic ca să-ţi pleci capul de ruşine că eşti englez". Indienilor însă le era suficient să se uite la felul în care se purtaseră japonezii în China, Singapore şi Thailanda ca să vadă cu cât era mai

* Într-un discurs ţinut la Tokyo în 1944, Bose a cerut explicit un stat indian „de tip autoritarist". La vremea respectivă îşi spunea deja *Netaji* („lider iubit") şi arbora obişnuita uniformă fascistă.

** Era fiul lordului Parmoor şi soţul moştenitoarei averii companiei Eno's Fruit Salts.

rea alternativa pe care o aveau. Gandhi putea refuza oferta lui Cripps ca pe un „cec postdatat al unei bănci în faliment". Dar cum putea cineva să pretindă în mod serios că alungarea britanicilor din India va aduce o viaţă mai bună, dacă asta le lăsa cale liberă japonezilor? (Aşa cum întreba zeflemitor Fielding în *O călătorie în India*: „Pe cine i-aţi vrea în locul englezilor? Pe japonezi?".)

Nimeni nu ar trebui să subestimeze rolul jucat de Imperiu – însemnând nu doar partizanii tradiţionali din dominioane, ci şi locuitori obişnuiţi şi loiali din India, din Indiile de Vest şi chiar din Africa – în înfrângerea puterilor Axei. Aproape un milion de australieni au fost sub arme şi peste două milioane şi jumătate de indieni (deşi doar în jur de o zecime dintre cei din urmă au luptat în străinătate). Fără piloţii canadieni, Bătălia pentru Anglia poate că ar fi fost pierdută. Fără marinarii canadieni, Bătălia pentru Atlantic sigur ar fi însemnat o înfrângere. În ciuda eforturilor lui Bose, cei mai mulţi soldaţi indieni au luptat loial, dincolo de nemulţumirile ocazionale legate de diferenţele de plată (75 de rupii pe lună pentru un soldat britanic, 18 rupii pentru un indian). Într-adevăr, starea de *josh* („stare pozitivă de spirit") tindea să devină tot mai intensă pe măsură ce soldaţii aflau despre atrocităţile japonezilor. „Am fost copleşit de un sentiment al datoriei", scria un şipai familiei sale, „şi m-a tulburat atrocitatea brutală a japonezilor necivilizaţi". Şi cei din Trupele Regale Vest-Africane de Frontieră au trăit un moment de glorie când un grup de soldaţi japonezi a făcut gestul de neimaginat de a se preda – după declaraţia lor, de teamă că „soldaţii africani îi mănâncă pe cei ucişi în luptă, dar nu şi prizonierii... dacă am fi fost mâncaţi de africani, n-am mai fi fost acceptaţi de strămoşii noştri în lumea de dincolo". Până şi Statul Liber Irlandez, singurul dominion care a adoptat ruşinoasa politică a neutralităţii, a oferit 43.000 de voluntari pentru forţele armate imperiale. În total, Imperiul a mobilizat peste cinci milioane de soldaţi activi, aproape la fel de mulţi ca Regatul Unit. Ţinând cont de situaţia disperată a Marii Britanii în 1940, a fost o demonstraţie de unitate imperială mult mai lăudabilă decât în Primul Război Mondial. Sloganul pentru Ziua Imperiului din 1941 era aproape o parodie a unei lozinci naziste mai vechi: „Un rege, Un Drapel, O Flotă, Un Imperiu", dar conţinea un oarecare adevăr.

Imperiul singur însă nu ar fi putut câştiga al Doilea Război Mondial. Cheia victoriei – şi cheia viitorului Imperiului însuşi – se afla, în mod ironic, la ţara care fusese prima colonie ce scăpase de stăpânirea britanică, la un popor pe care un fost premier al Noii Zeelande* îl sancţionase odinioară ca fiind „un neam corcit". Iar aceasta – aşa cum sesizase deja un vechi funcţionar al Biroului Afacerilor Coloniale – a însemnat că „premiul victoriei nu [va] fi perpetuarea vechiului sistem, ci onorabila lui înmormântare".

În Primul Război Mondial, sprijinul economic şi apoi militar al Statelor Unite fusese important, deşi nu decisiv. În al Doilea Război Mondial, acest sprijin a fost crucial. Încă din primele zile Churchill îşi pusese speranţele în Statele Unite.

* William Fergusan Massey, prim-ministru al Noii Zeelande între 1912 şi 1925.

„Vocea şi forţa Statelor Unite ar putea să nu mai aibă nici un efect dacă se vor lăsa prea mult aşteptate", i-a spus el lui Roosevelt încă din 15 mai 1940. În discursurile şi intervenţiile lui radiodifuzate Churchill a afirmat în repetate rânduri că salvarea va veni de peste Atlantic. La 27 aprilie 1941, cu mai bine de şapte luni înainte ca Statele Unite să intre în război, el l-a citat într-o memorabilă transmisiune BBC destinată ascultătorilor americani pe poetul Arthur Hugh Clough:

Nu doar pe ferestrele dinspre răsărit
Intră lumina, aurora când soseşte,
Departe, soarele urcă greu, abia zărit,
Dar spre apus, uite, pământul străluceşte.

Având el însuşi o descendenţă anglo-americană*, Churchill credea cu convingere că o alianţă a popoarelor anglofone era cheia victoriei – o victorie care, desigur, ar fi readus Imperiul Britanic la *status quo ante*. Când, în seara de 7 decembrie, a auzit că japonezii îi atacaseră pe americani la Pearl Harbor, abia dacă şi-a putut ascunde înflăcărarea. Anterior, în timpul unei cine cu doi oaspeţi americani, fusese într-o stare de profundă deprimare, „stând o parte din timp cu capul în mâini". Însă când a aflat ştirile la radio, după cum şi-a amintit ambasadorul american John G. Winant:

> Churchill a sărit în picioare şi a luat-o spre uşă, anunţând: „O să declarăm război Japoniei".
> „Doamne sfinte", am zis eu, „nu puteţi declara război pe baza unui anunţ făcut la radio".
> S-a oprit şi m-a privit cu un aer pe jumătate glumeţ, pe jumătate întrebător, apoi a zis calm: „Ce să fac?". Întrebarea a fost pusă nu pentru că avea nevoie să-i spun eu ce să facă, ci ca gest de politeţe faţă de reprezentantul ţării atacate.
> I-am spus: „Îi voi telefona preşedintelui şi îl voi întreba cum stau lucrurile". Iar el a adăugat: „Şi am să vorbesc şi eu cu el".

Primele cuvinte adresate de Roosevelt lui Churchill au fost: „Suntem toţi în aceeaşi barcă acum".

Din primele ei zile însă aşa-numita „relaţie specială" între Marea Britanie şi Statele Unite a avut o ambiguitate specială, în centrul căreia a stat concepţia foarte diferită a americanilor despre Imperiu. Stăpânirea formală asupra altor popoare nu era pe gustul americanilor, crescuţi cu mitul propriei lor lupte pentru eliberarea de sub opresiunea britanică. Şi mai erau şi acele complicaţii străine în legătură cu care îi preveniseră Părinţii Fondatori. Mai devreme sau mai târziu, toată lumea trebuia să înveţe, la fel ca americanii, să se autoguverneze şi să devină democratică – sub ameninţarea armelor, dacă era nevoie. În 1913 în Mexic avusese loc o lovitură de stat, spre marea neplăcere a lui Woodrow Wilson, care decisese „să înveţe

---

* Mama sa, Jennie Jerome, născută în Brooklyn, era fiica lui Leonard Jerome, proprietarul gazetei *New York Times*.

republicile din America de Sud să aleagă oameni de valoare". Walter Page, pe atunci omul de la Londra al Washingtonului, a povestit despre o discuţie cu secretarul britanic pentru Afaceri Externe, sir Edward Grey, care l-a întrebat:

— Să zicem că va trebui să interveniţi, şi pe urmă?
— Îi facem să voteze şi să trăiască în conformitate cu deciziile lor.
— Dar dacă, să zicem, ei nu vor vrea să trăiască astfel?
— Păi, atunci ne ducem şi îi punem să voteze iar.
— Şi o ţineţi aşa două sute de ani? a întrebat el.
— Da, am zis. Statele Unite vor fi aici timp de două sute de ani şi pot continua să împuşte oameni pentru teritoriul acela mic, până când vor învăţa să voteze şi să se conducă singuri.

Cu alte cuvinte, orice, numai să nu pună stăpânire pe Mexic - care ar fi fost soluţia britanică.

Ce implicau astfel de atitudini pentru viitorul Imperiului Britanic a devenit ostentativ de limpede într-o scrisoare deschisă semnată de editorii revistei *Life*, adresată „poporului Angliei" şi publicată în octombrie 1942: „Un lucru pentru care sigur *nu* luptăm este ca să păstrăm coeziunea Imperiului Britanic. Nu ne place să fim aşa de brutali, dar nu vrem să vă faceţi nici o iluzie. Dacă strategii voştri plănuiesc un război pentru a ţine laolaltă Imperiul Britanic, mai devreme sau mai târziu se vor trezi făcând strategii singuri"*.

Preşedintele american Franklin Delano Roosevelt era de acord. „Sistemul colonial înseamnă război", i-a spus el fiului său în timpul războiului. „Exploatezi resursele unor ţări ca India, Birmania, Java; scoţi din ţară avuţiile lor, dar nu pui niciodată nimic la loc... tot ce faci este să acumulezi genul de probleme care duc la război." O scurtă oprire în Gambia, în drumul spre conferinţa de la Casablanca, i-a confirmat aceste suspiciuni. Era, a declarat el, „o gaură înfiorătoare... cel mai oribil lucru pe care l-am văzut în toată viaţa mea":

Murdărie. Boli. O rată a mortalităţii foarte ridicată... oamenii aceia sunt trataţi mai rău decât vitele. Vacile lor trăiesc mai mult ca ei... pentru fiecare dolar pe care britanicii... l-au investit în Gambia [a susţinut el ulterior], au scos zece. Este pur şi simplu exploatare.

Încrezându-se cu naivitate în Stalin, linguşindu-l pe naţionalistul chinez Jiang Jieshi, Roosevelt era foarte suspicios vizavi de imperialismul nereformat al lui Churchill. Aşa cum vedea preşedintele lucrurile: „Englezii ar pune stăpânire pe orice teritoriu din lume, chiar dacă nu e decât o stâncă sau o fâşie de nisip". „Aveţi în sânge patru sute de ani de instinct de acaparare", i-a spus el lui Churchill în 1943, „şi pur şi simplu nu înţelegeţi cum ar putea o ţară să nu vrea să dobândească pământ altundeva, dacă poate să o facă". Ceea ce ar fi vrut Roosevelt să vadă în locul

* Generalul Smuts a răspuns într-un interviu pentru *Life* dat în decembrie următor că Commonwealth este „cel mai extins sistem de libertate umană organizată ce a existat vreodată în istoria omenirii".

coloniilor era un sistem nou de „tutelare" a coloniilor tuturor puterilor europene, care să le netezească drumul către independenţă; acestea ar fi urmat să fie supuse unei autorităţi internaţionale cu drept de inspecţie. Astfel de vederi antiimperialiste nu erau nici pe departe specifice doar preşedintelui. În 1942, Sumner Welles, subsecretarul de stat american, a proclamat: „Epoca imperialismului s-a încheiat". Wendell Wilkie, candidatul republican la preşedinţie în 1940, folosise aproape aceleaşi cuvinte.

Acesta era aşadar spiritul în care s-au formulat obiectivele de război americane; în multe privinţe ele erau mai deschis ostile Imperiului Britanic decât tot ce declarase Hitler. Articolul III al Cartei Atlanticului din august 1941, care a acţionat ca bază pentru obiectivele de război ale Aliaţilor occidentali, părea să elimine ideea continuării după război a formulei imperiale de guvernare, în favoarea „dreptului tuturor popoarelor de a-şi alege forma de guvernare sub care vor să trăiască". În 1943, un proiect american de Declaraţie pentru Independenţa Naţională a mers chiar mai departe; aşa cum se lamenta un oficial britanic, „ideea este să anticipăm idealul disoluţiei Imperiului Britanic". Americanii nu s-au limitat la generalităţi. La un moment dat Roosevelt l-a presat pe Churchill să retrocedeze Chinei Hong Kongul, ca gest de „bunăvoinţă". A avut chiar îndrăzneala să aducă în discuţie chestiunea Indiei, la care Churchill a izbucnit, replicându-i că ar trebui trimisă o echipă internaţională de control în statele din sudul Americii. „Am făcut declaraţii legate de aceste chestiuni", i-a asigurat Churchill pe cei din Camera Comunelor: guvernul Marii Britanii era deja angajat în „evoluţia treptată a instituţiilor de autoguvernare din coloniile britanice". „Jos mâinile de pe Imperiul Britanic" a fost sloganul lui succint dintr-un memorandum din decembrie 1944: „Nu trebuie slăbit sau defăimat, doar ca să facem pe placul comercianţilor sentimentalişti de acasă sau străinilor de tot soiul". Îi îndemnase pe americani să intre în război. Acum îl enerva sentimentul că Imperiul era „scos abil din joc sau împins pe marginea prăpastiei". Churchill pur şi simplu nu era dispus să accepte ca

> patruzeci sau cincizeci de naţiuni să-şi bage nasul şi să se amestece în viaţa Imperiului Britanic... După ce noi am făcut tot posibilul să învingem în acest război... Nu voi admite nici o sugestie potrivit căreia Imperiul Britanic ar trebui pus în boxa acuzaţilor, cercetat de fiecare, ca să vedem dacă se ridică la standardele dorite.

În opinia englezilor, „tutelele" propuse ar fi fost doar o faţadă în spatele căreia avea să se ridice un imperiu economic american neoficial. Aşa cum se exprimase Biroul Afacerilor Coloniale, „americanii [erau] destul de dispuşi să acorde teritoriilor dependente «independenţa» politică, dar în acelaşi timp să le lege cu totul de ei din punct de vedere economic". În mod curios, modelul tutelelor pare să nu se fi aplicat în Hawaii, Guam, Porto Rico sau Insulele Virgine, toate colonii americane *de facto*. Excepţie făcea şi lunga listă de achiziţii de insule pentru bazele navale americane din Atlantic şi Pacific, elaborată pentru Roosevelt de către Comitetul Şefilor de Stat-Major. Alan Watt, membru al Legaţiei Australiene la Washington, observa cu acuitate în ianuarie 1944: „Sunt în ţara aceasta semne tot mai evidente

ale unei atitudini imperialiste nemiloase". A fost marele paradox al războiului, după cum a consemnat şi Moritz Bonn, economistul german de origine evreiască exilat: „Statele Unite au fost leagănul antiimperialismului modern şi în acelaşi timp fondatoarele unui imperiu puternic"*.

Alianţa cu SUA din timpul războiului a fost o îmbrăţişare sufocantă; dar s-a născut dintr-o nevoie. Fără banii americanilor, efortul de război al englezilor s-ar fi prăbuşit. Sistemul de împrumut şi închiriere prin care Statele Unite le furnizau Aliaţilor arme pe credit valora pentru Marea Britanie 26 de miliarde de dolari, circa o zecime din totalul producţiei pe timpul războiului. Era cu aproximaţie dublul sumei pe care Marea Britanie reuşise să o împrumute de la dominioane şi colonii. Un oficial american a rezumat succint situaţia, spunând că America era „o putere în devenire", iar Marea Britanie, „o putere pe cale de dispariţie". Oficialii britanici trimişi la Washington să negocieze cu creditorii lor americani s-au aflat aşadar în poziţia unor umili suplicanţi. Era o poziţie care nu-i stătea în fire liderului marcant al delegaţiei britanice, John Maynard Keynes.

Keynes era cel mai mare economist al secolului XX şi o ştia. La Londra toată lumea - inclusiv Churchill - era impresionată de mintea lui formidabilă, a cărei strălucire nu era estompată de boala de inimă care avea să îl răpună curând. Dar când s-a întâlnit cu oficialii Trezoreriei SUA la Washington, lucrurile au stat altfel. Pentru americani, Keynes era „un om de genul celor care pur şi simplu ştiu răspunsul la toate întrebările". Nici Keynes nu i-a putut suferi**. Îi displăcea felul în care avocaţii americani încercau să-l eclipseze folosind jargonul - vorbind în „cherokee" (după expresia lui Keynes). Ura felul în care politicienii obişnuiau să răspundă la telefon în timpul întâlnirilor cu el. Mai presus de toate, Keynes detesta felul în care americanii încercau să profite de slăbiciunea financiară a Marii Britanii. În propria lui viziune sumbră, America încerca să „ciugulească ochii Imperiului Britanic". De altfel, nu era singurul care avea astfel de sentimente. Unul dintre colegii lui comenta cu amărăciune: „Un vizitator de pe Marte ar putea fi scuzat dacă ar crede că suntem reprezentanţii unui popor învins în război, care discută costurile economice ale înfrângerii".

Acestea erau, de fapt, reacţii tipice la schimbarea rapidă a balanţei de putere. Cu câteva excepţii şi spre deosebire de elita intelectuală, în mare parte socialistă, elitei politice britanice îi era extraordinar de dificil să accepte că preţul victoriei era dispariţia Imperiului. În noiembrie 1942, Churchill tunase şi fulgerase că nu devenise premierul desemnat de rege „ca să prezideze procesul de lichidare a Imperiului Britanic". Chiar şi secretarul de stat pentru Afaceri Interne, laburistul

---

* Semnificativ este că Roosevelt nu părea să dorească extinderea sistemului tutelelor asupra vastului imperiu eurasiatic al Rusiei. Este ceea ce oficialii britanici au numit „sofismul apei sărate": coloniile erau tratate diferit dacă le despărţea o mare de cei care le controlau.

** După cum îi spunea unui prieten în 1941: „Consider orice vizită în Statele Unite ca fiind parte a unei boli grave, urmate de convalescenţă".

Herbert Morrison, compara ideea independenţei pentru unele dintre coloniile britanice cu gestul de „a-i lega unui copil de zece ani cheia de gât, a-i da un cont în bancă şi o puşcă". Dar contul în bancă al Marii Britanii arăta limpede că jocul trebuia să înceteze. Marea Britanie fusese odinioară bancherul lumii. Acum datora creditorilor străini peste 40 de miliarde de dolari. Fundaţia Imperiului fusese de ordin economic, şi acea fundaţie fusese pur şi simplu epuizată de cheltuielile de război. Între timp, guvernul laburist din 1945 avea ambiţia de a edifica un stat asistenţial, pe care nu şi-l putea permite decât dacă angajamentele coloniale ale Marii Britanii erau drastic reduse. Într-un cuvânt, Marea Britanie era falită - iar Imperiul, ipotecat până la os.

Când o firmă intră în faliment, desigur, soluţia evidentă este preluarea activelor de către creditori. Marea Britanie datora miliarde Statelor Unite. Aşa că de ce să nu le vândă pur şi simplu Imperiul? La urma urmelor, Roosevelt glumise odinioară despre „preluarea Imperiului Britanic" de la stăpânii „faliţi". Dar oare englezii se puteau hotărî să vândă? Şi - poate chiar mai important - americanii se puteau decide să cumpere?

Transferul de putere

Baza militară a Canalului Suez, care se întindea pe o suprafaţă de dimensiunea Ţării Galilor şi care în 1954 încă mai găzduia 80.000 de soldaţi, era tipic britanică. La gara El Quantara existau zece toalete: trei pentru ofiţeri (câte una pentru fiecare dintre cele trei tipuri de utilizatori: europeni, asiatici şi de culoare), trei pentru adjutanţii şi sergenţii din fiecare rasă, trei pentru alte ranguri din fiecare rasă şi una pentru puţinele femei-militar. Cel puţin aici vechea ierarhie imperială se păstra.

La Ambasada SUA din Cairo însă atmosfera era cu totul alta. Ambasadorul Jefferson Caffery şi consilierul său politic, William Lakeland, au fost impresionaţi de tinerii ofiţeri de armată care preluaseră puterea în Egipt în 1952 şi mai ales de liderul lor, colonelul Nasser. Secretarul de stat John Foster Dulles le împărtăşea părerea. Când Nasser i-a presat pe englezi să urgenteze retragerea din Suez, americanii nu l-au descurajat. În octombrie 1954 britanicii au convenit în sfârşit să treacă la evacuarea treptată a bazei; în vara lui 1956 a plecat şi ultimul soldat. Totuşi, când Nasser a trecut la naţionalizarea canalului - la care guvernul britanic păstrase cea mai mare parte a acţiunilor, cumpărate iniţial de Disraeli -, reţinerile britanicilor au dispărut. „Ceea ce se întâmplă aici [în Egipt]", declara Churchill în 1953, „va crea un precedent pentru noi în toată Africa şi Orientul Mijlociu". Se va dovedi cât se poate de adevărat. Convins că avea de a face cu un Hitler al Orientului Mijlociu, Anthony Eden, acum premier, a decis să riposteze la actul de „piraterie" al lui Nasser.

Cât despre americani, aceştia nu ar fi putut să fie mai expliciţi în opoziţia lor faţă de o intervenţie britanică în Egipt. Fuseseră pregătiţi să exercite o presiune financiară asupra lui Nasser, retrăgându-şi sprijinul financiar pentru noul baraj de

la Assuan. Însă o ocupaţie în stilul anilor 1882 era altă poveste; se temeau să nu împingă statele arabe către tabăra sovieticilor. O acţiune unilaterală în Egipt sau oriunde altundeva, avertiza Dulles, ar „sfâşia în bucăţi coaliţia statelor lumii libere". Aşa cum ulterior se va întreba preşedintele Eisenhower: „Cum putem să susţinem Marea Britanie... dacă în felul acesta pierdem întreaga lume arabă?". Astfel de ameninţări nu au fost băgate în seamă. La 5 noiembrie 1956, o expediţie anglo-franceză a aterizat la Canal, membrii ei pretinzând că sunt mediatori care încearcă să prevină un război israeliano-egiptean.

Nimic nu ar fi putut dezvălui noua slăbiciune a Marii Britanii mai bine decât ceea ce s-a petrecut în continuare. Mai întâi, invadatorii nu au reuşit să-i împiedice pe egipteni să blocheze canalul, întrerupând astfel transportul petrolului. Apoi a crescut rapid vânzarea de lire sterline, pe măsură ce investitorii se retrăgeau. Imperiul a fost cu adevărat pierdut la Banca Angliei. În timp ce rezervele de aur şi de dolari se micşorau în timpul crizei, Harold Macmillan (pe atunci Cancelar al Trezoreriei) a trebuit să aleagă între devaluarea lirei - care, avertiza el, ar fi fost o „catastrofă ce ar afecta nu doar costurile de trai ale britanicilor, ci şi... toate relaţiile noastre economice externe" - şi cererea unui ajutor masiv de la americani. A doua opţiune îi punea pe americani în postura de a dicta condiţiile. Numai după ce Eden a fost de acord să părăsească Egiptul necondiţionat, Eisenhower a aranjat un pachet de salvare de un miliard de dolari de la FMI şi Banca de Export-Import.

Refuzul americanilor de a sprijini răsturnarea regimului lui Nasser s-a dovedit a fi o greşeală. Nasser a continuat să cocheteze cu sovieticii; după puţin timp Eisenhower a ajuns să-l acuze că încearcă să „obţină controlul asupra furnizării de petrol pentru a obţine venitul şi puterea necesare ca să distrugă lumea occidentală". Cu toate acestea, situaţia din Suez a trimis un semnal către toţi naţionaliştii din Imperiul Britanic: sosise ora libertăţii. Dar ora era aleasă de americani, nu de naţionalişti.

Destrămarea Imperiului Britanic s-a petrecut cu o viteză uluitoare - şi în unele cazuri excesivă. Odată ce englezii s-au hotărât să plece, au căutat să prindă primul vapor spre casă, indiferent de consecinţele din fostele lor colonii. Aşa cum s-a exprimat cancelarul laburist Hugh Dalton: „Când te afli undeva unde nu eşti dorit şi unde nu ai forţa de a-i zdrobi pe cei care nu te doresc, singurul lucru pe care-l poţi face este să pleci".

Acest fapt avea şi dezavantaje. În graba lor de a pleca din India, englezii au lăsat în urmă un haos care aproape a anulat două secole de guvernare metodică. Iniţial guvernul intenţionase să părăsească India în a doua jumătate a anului 1948. Dar ultimul vicerege, lordul Mountbatten*, şi-a respectat plăcerea de o viaţă de a

---

* Mai precis, lordul Louis Francis Albert Victor Nicholas Mountbatten, „KG, PC, GCB, OM, GCSI, GCIE, GCVO, DSO, FRS, Hon. DCL, Hon. LLD, Hon.D.Sc. AMIEE, AMRINI", aşa cum le amintea adesea celorlalţi. Lui Mountbatten îi plăcea să elaboreze tabele genealogice, trasându-şi descendenţa regală după un sistem proiectat pentru crescătorii de vite cu pedigri.

face lucrurile în viteză şi a devansat data independenţei la 15 august 1947. A luat făţiş partea Congresului dominat de hinduşi împotriva Ligii Musulmane*, o preferinţă cu atât mai surprinzătoare (sau poate că nu), date fiind zvonurile despre relaţia amoroasă dintre lady Mountbatten şi liderul Congresului, Jawaharlal Nehru. Mountbatten l-a presat mai ales pe aşa-zis neutrul Comisar pentru Graniţe, sir Cyril Radcliffe - luat în râs cu cruzime la vremea respectivă de W.H. Auden -, ca să facă anumite ajustări critice în favoarea Indiei atunci când a trasat frontiera prin Punjab. Valul de violenţe intercomunitare care a urmat s-a soldat cu moartea a cel puţin 200.000, poate chiar până la o jumătate de milion de oameni. Mult mai mulţi au fost alungaţi din căminele lor: în 1951, circa şapte milioane de oameni, o zecime din populaţia totală a Pakistanului, erau refugiaţi.

Şi din Palestina britanicii au plecat repede, în 1949, lăsând moştenire lumii problema nerezolvată a relaţiilor noului stat Israel cu palestinienii „fără stat" şi cu statele arabe vecine**. Însă abia după Suez piesele de domino au început să cadă.

În perioada imediat următoare războiului au existat mai multe proiecte măreţe pentru un „nou" imperiu. Secretarul pentru Afaceri Externe Ernest Bevin era convins că drumul spre refacerea economiei interne începea în Africa. A.H. Poynton, de la Biroul Afacerilor Coloniale, declara la Naţiunile Unite în 1947:

> Obiectivele fundamentale pentru Africa sunt încurajarea apariţiei unor societăţi la scară mare, pregătite pentru autoguvernare prin intermediul unor instituţii politice şi economice eficiente şi democratice, atât la nivel naţional, cât şi local, inspirate de credinţa comună în progres şi în valorile occidentale şi dotate cu tehnici eficiente de producţie şi dezvoltare.

Existau o nouă Corporaţie pentru Dezvoltare Colonială şi o Corporaţie Transmarină pentru Produse Alimentare, dar şi planuri - care arătau minunat - de a cultiva alune în Tanganyika şi de a obţine producţii de ouă în Gambia. Agenţii coroanei au călătorit în toată lumea, vânzând trenuri şi vapoare britanice vechi oricărui guvern colonial care putea plăti, dar şi unora care nu puteau. Au fost planuri ambiţioase pentru federalizarea coloniilor din Indiile de Vest; din Africa de Est; din cele două Rhodesii şi din Nyasaland; din Malaya, Singapore, Sarawak şi Borneo. S-a vorbit chiar despre o nouă clădire pentru Biroul Afacerilor Coloniale. Între timp, vechiul imperiu continua să atragă un flux constant de migranţi: din

---

* Liga Musulmană fusese fondată încă din 1906, sub conducerea lui Muhammad Ali Jinnah, dar abia în 1940 organizaţia s-a angajat în susţinerea ideii unui stat musulman separat.

** Atât statul evreu, cât şi naţionalismul arab erau într-o oarecare măsură creaţii ale politicii britanice din Primul Război Mondial; dar termenii Declaraţiei Balfour din 1917 conţineau o contradicţie fără speranţă: „Guvernul Majestăţii Sale priveşte favorabil înfiinţarea în Palestina a unui stat naţional pentru poporul evreu şi va face toate eforturile pentru îndeplinirea acestui obiectiv, fiind însă bine înţeles că nu se va face nimic ce ar putea prejudicia drepturile civile şi religioase ale comunităţilor non-evreieşti existente în Palestina...".

1946 până în 1963, din cinci emigranţi care plecau din Marea Britanie pe mare, patru se îndreptau către ţările membre ale Commonwealth-ului.

Această renaştere imperială ar fi putut continua dacă Statele Unite şi Marea Britanie ar fi făcut front comun, pentru că susţinerea americană era condiţia sine-qua-non pentru refacerea imperială. Primul premier de după război, Clement Attlee, a sesizat cu siguranţă această necesitate. „Un omuleţ modest, cu foarte multe motive să fie modest", cum l-a caracterizat destul de nedrept Churchill, Attlee a fost totuşi cel mai realist dintre ei doi în legătură cu viitorul Marii Britanii. El a recunoscut că noile tehnologii militare aviatice cu rază lungă de acţiune şi bomba atomică erau un semn că „Imperiul Britanic şi Commonwealth-ul nu mai reprezintă o unitate care se poate apăra de una singură... Condiţiile care făceau posibilă apărarea unui şir de posesiuni împrăştiate pe cinci continente cu ajutorul unei flote cu baze în câteva bastioane insulare ţineau de trecut". Aşa cum a susţinut în martie 1946, acum era necesar să „considerăm Insulele Britanice mai mult ca pe o extensie estică a arcului strategic al cărui centru este pe continentul american, decât ca pe o putere orientată spre est, prin Mediterana şi Orient".

De altfel, au fost multe locuri unde americanii şi britanicii au cooperat cu succes în perioada postbelică. În Cipru, Aden, Malaya, Kenya şi Iran stăpânirea britanică a fost în esenţă „garantată" de Statele Unite. Această răsturnare a politicii reflecta convingerea tot mai puternică a americanilor că Uniunea Sovietică reprezenta o ameninţare mult mai mare pentru interesele şi idealurile lor decât Imperiul Britanic. „Când se va ajunge la lupta inevitabilă dintre Rusia şi noi", remarcase un oficial american chiar înainte de lansarea Războiului Rece, „întrebarea va fi cine ne vor fi prieteni... aceia pe care i-am slăbit în luptă sau aceia pe care i-am făcut mai tari? ". Poate că se putea spune totuşi ceva în favoarea imperialismului britanic. Aşadar, Consiliul General American al Marinei şi Comitetul de Analiză Strategică al Şefilor de Stat-Major au convenit că reţeaua britanică de baze militare putea completa propria lor reţea. Toate acestea l-au făcut pe Bevin să fie optimist:

> Europa Occidentală, inclusiv teritoriile de peste mări pe care le controlează, este acum fundamental dependentă de ajutorul american... [în vreme ce] Statele Unite recunosc faptul că Regatul Unit şi Commonwealth-ul... sunt esenţiale pentru apărarea şi securitatea lor. Este deja... un caz de interdependenţă parţială, mai degrabă decât de dependenţă totală. Pe măsură ce timpul trece (în următorii zece, douăzeci de ani), elementele de dependenţă ar trebui să se diminueze şi cele de interdependenţă să se înmulţească.

Nu s-a întâmplat aşa. Dimpotrivă, Suezul a scos la iveală faptul că ostilitatea fundamentală a americanilor faţă de imperiu persista. Iar când americanii şi-au exercitat dreptul de veto, iluzia puterii neoimperiale s-a prăbuşit. „Analizând dificultăţile cu care ne-am confruntat în Egipt", nota în anii 1950 un mandarin dezabuzat din Biroul pentru Afaceri Externe, „mi se pare că dificultatea esenţială se naşte din faptul foarte evident că ne lipseşte puterea... Dintr-o perspectivă strict

realistă, ar trebui să recunoaştem că lipsa noastră de putere trebuie să limiteze ceea ce putem face şi ar trebui să ne conducă spre o politică de capitulare sau de cvasicapitulare impusă de necesitate".

Întocmai cum prezisese Hitler, procesul de decolonizare a fost stimulat mai degrabă de imperiile rivale decât de naţionaliştii autohtoni. Pe măsură ce Războiul Rece intra în faza lui cea mai fierbinte, în anii 1960, Statele Unite şi Uniunea Sovietică concurau pentru a câştiga sprijinul mişcărilor de independenţă din Africa, Asia şi Caraibe. Ceea ce Harold Macmillan numise „vântul schimbării" când călătorise în Africa în 1960 nu sufla dinspre Windhoek sau Malawi, ci dinspre Washington şi Moscova. Tragic este că adeseori spulbera administraţia colonială doar pentru a o înlocui cu un război civil.

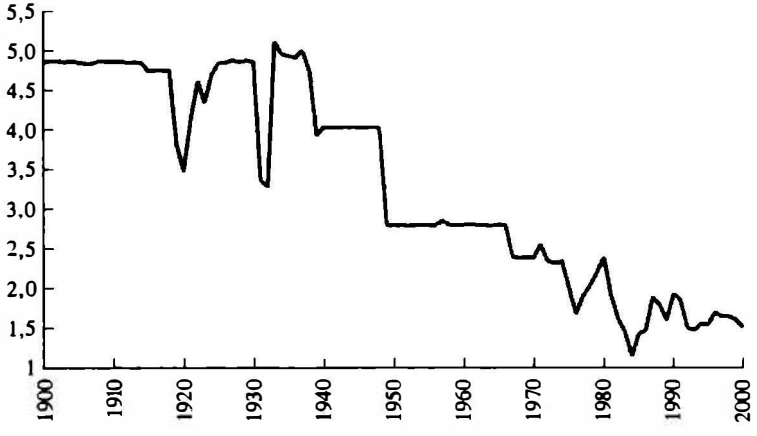

Crizele lirei sterline: dolar per liră, 1900-2000

La bază era, desigur, economia. Epuizată de costurile victoriei, refuzându-i-se noul început de care avuseseră parte după înfrângere Japonia şi Germania, Marea Britanie pur şi simplu nu mai era capabilă să suporte cheltuielile Imperiului. Insurgenţa naţionalistă şi noile tehnologii militare au făcut ca apărarea imperială să fie mult mai scumpă decât înainte. Între 1947 şi 1987 cheltuielile britanice pentru apărare ajunseseră la 5,8% din produsul intern brut. Cu un secol înainte, procentul fusese de numai 2,6%. În secolul al XIX-lea Marea Britanie îşi finanţase deficitul comercial cronic din veniturile vastului ei portofoliu de investiţii peste mări. Acesta fusese acum înlocuit cu o împovărătoare datorie străină, iar trezoreria trebuia să facă faţă costurilor mult mai mari implicate de naţionalizarea sistemului de sănătate, a transporturilor şi a industriei.

Aşa cum a explicat Keynes, motivul pentru care la sfârşitul războiului – şi al sistemului de împrumut şi închiriere, în 1945 – Marea Britanie a apelat la un împrumut de la Statele Unite a fost „în primul rând... ca să acopere cheltuielile politice şi militare de peste mări". Condiţiile implicate de acest nou împrumut au

avut însă efectul instantaneu al subminării puterii britanice în teritoriile de peste mări. În schimbul celor 3,75 miliarde de dolari*, americanii au insistat ca lira să devină convertibilă în dolar în intervalul a 12 luni. Vânzarea de lire provocată de această impunere, care a afectat rezervele Băncii Angliei, a fost prima dintre crizele succesive ale lirei care aveau să puncteze retragerea Marii Britanii din imperiu: până la momentul Crizei Suezului modelul devenise obositor de familiar. La începutul anilor 1950 Harold Macmillan a declarat că alegerea cu care se confrunta ţara oscila între „alunecarea spre un socialism melodramatic şi de proastă calitate (ca putere de mâna a doua) şi marşul către al treilea Imperiu Britanic". După Suez părea să nu mai rămână decât prima opţiune.

Deprecierea lirei faţă de dolar a fost doar un simptom al declinului economic precipitat al ţării: de la 25% din exporturile industriale ale lumii în 1950 la numai 9% în 1973; de la peste 33% din lansările mondiale la apă de vase comerciale la mai puţin de 4%; de la 15% din exporturile mondiale de oţel la doar 5%. Pentru că a fost mult mai puţin afectată de distrugerile războiului, Marea Britanie a ieşit din război ca economia europeană cea mai puternică; în 1973 era depăşită atât de Germania, cât şi de Franţa şi aproape depăşită de Italia. Între 1950 şi 1973, în Marea Britanie rata de creştere a PIB-ului pe cap de locuitor a fost cea mai mică din Europa şi mai puţin de jumătate din rata Germaniei. Nu ar trebui totuşi să ne grăbim să tragem concluzia că reorientarea Marii Britanii de la Commonwealth la Europa continentală devenise inevitabilă din punct de vedere economic. Apartenenţa britanică la Comunitatea Economică Europeană a fost adeseori justificată astfel. Este adevărat că proporţia comerţului britanic cu ţările care formau CEE a crescut de la 12% la 18% între 1952 şi 1965. Dar, din comerţul total, procentul schimburilor cu Commonwealth-ul a rămas considerabil: chiar dacă a scăzut de la 45% la 35%, el a continuat să fie de două ori mai important decât comerţul cu CEE. Abia după intrarea Marii Britanii în „Piaţa Comună", protecţionismul taxelor vamale europene, mai ales pentru produsele agricole, a forţat o reorientare dramatică a comerţului britanic de la Commonwealth către Europa continentală. Aşa cum se întâmplă adeseori, decizia politică a provocat schimbarea economică, şi nu invers.

Problema Commonwealth-ului nu era atât scăderea importanţei lui economice pentru Marea Britanie, cât creşterea irelevanţei lui politice. Format iniţial doar din Marea Britanie şi dominioanele albe, în 1949 la Commonwealth s-au adăugat India, Pakistanul şi Ceylonul (Sri Lanka). Până în 1965 numărul membrilor ajunsese la 21 şi alte zece ţări au intrat în următorii zece ani. În prezent Commonwealth are 54 de membri şi a devenit aproape un subansamblu al Organizaţiei Naţiunilor Unite sau al Comitetului Olimpic Internaţional, singurul lui merit aparent fiind acela că face economie la plata translatorilor profesionişti. Limba engleză este singurul lucru pe care membrele Commonwealth îl mai au în comun.

---

* Ultima tranşă urma să fie achitată în 2006.

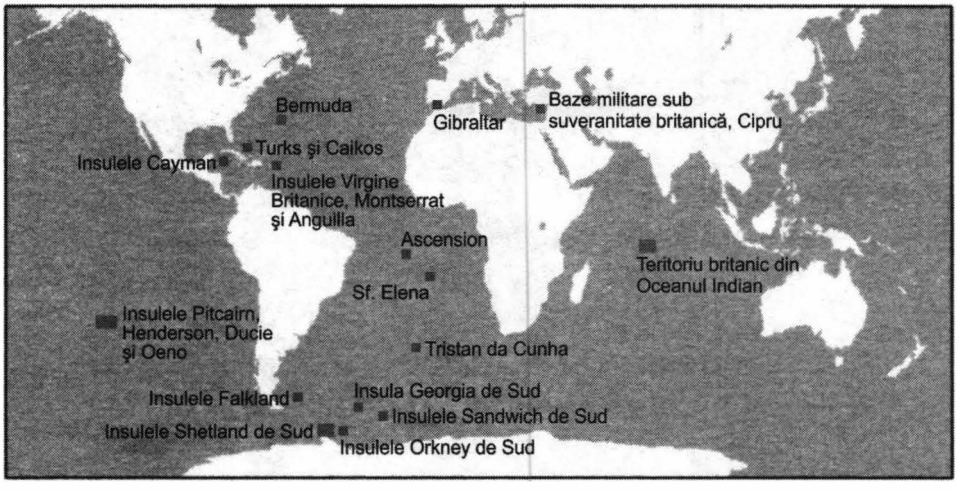

Rămăşiţele Imperiului, 2002

Aşa se face că Imperiul Britanic, care era efectiv de vânzare în 1945, a fost mai degrabă fărâmiţat decât preluat; a intrat în lichidare în loc să dobândească un nou proprietar. Fusese nevoie de aproape trei secole pentru a fi construit. În culmea gloriei, acoperea un sfert din suprafaţa terestră a globului şi guverna aproape acelaşi procent din populaţia lumii. Nu a fost însă nevoie decât de trei decenii pentru a-l dezmembra, lăsând ca memento doar câteva insule răzleţe – de la Ascension la Tristan da Cunha.

În 1892, tânărul Churchill avusese perfectă dreptate să se aştepte la „mari convulsii" în decursul lungii sale vieţi. Dar în 1965, anul morţii sale, devenise limpede că speranţa lui de a salva Imperiul nu fusese decât o fantezie de şcolar.

Pus în situaţia de a alege între politica de conciliere şi lupta cu imperiile cele mai rele din întreaga istorie, Imperiul Britanic a făcut alegerea corectă. Nici măcar Churchill, imperialist înverşunat cum era, nu a stat prea mult pe gânduri înainte de a respinge oferta sordidă a lui Hitler, care permitea supravieţuirea Imperiului alături de o Europă nazificată. În 1940, sub conducerea lui inspirată, hotărâtă, incomparabilă, Imperiul s-a împotrivit singur imperialismului cu adevărat malefic al lui Hitler. Chiar dacă nu a durat o mie de ani, aşa cum sperase Churchill, acela a fost cu adevărat „momentul de glorie" al Imperiului Britanic.

Ceea ce a conferit însă victoriei Imperiului caracterul excepţional, cu adevărat nobil, a fost faptul că nu putea fi decât o victorie *à la* Pyrrhos. În final, englezii şi-au sacrificat imperiul pentru a-i împiedica pe germani, pe japonezi şi pe italieni să şi le păstreze pe ale lor. Oare sacrificiul acesta singur nu răscumpără toate celelalte păcate ale Imperiului?

Concluzie

Marea Britanie a pierdut un imperiu şi încă nu şi-a găsit un rol.

Dean Acheson, 1962

Imperiul Britanic este de mult apus; ce a rămas acum sunt doar firimituri. Edificiul care în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea se sprijinise pe supremaţia comercială şi financiară a Marii Britanii, iar în secolul al XIX-lea pe supremaţia ei industrială s-a prăbuşit odată ce economia britanică a cedat sub povara acumulată a celor două războaie mondiale. Marele creditor a devenit debitor. La fel, marile mişcări de populaţie, care odinioară impulsionaseră expansiunea imperială, în anii 1950 şi-au schimbat direcţia. Emigraţia din Marea Britanie a lăsat locul imigraţiei în Marea Britanie. Cât priveşte impulsul misionar – care a trimis în jurul lumii atâtea mii de tineri, bărbaţi şi femei, pentru a propovădui creştinismul şi biblia igienei –, a scăzut şi el, odată cu prezenţa la slujbele bisericeşti. Astăzi creştinismul este mai puternic în multe dintre fostele colonii decât în Marea Britanie.

Sir Richard Turnbull, penultimul guvernator al Adenului, i-a spus odată politicianului laburist Denis Healey că „atunci când Imperiul Britanic se va scufunda în sfârşit sub valurile istoriei, va lăsa în urma lui doar două monumente: unul e fotbalul, iar celălalt, expresia *«fuck off»*". În realitate, moştenirea imperială a modelat lumea modernă atât de profund, încât aproape că nu o apreciem la justa ei valoare.

Fără extinderea stăpânirii britanice în jurul lumii, este greu de crezut că structurile capitalismului liberal s-ar fi instituit cu atâta succes în atât de multe economii diferite din toată lumea. Imperiile care au adoptat modele alternative – cel rusesc şi cel chinez – au provocat popoarelor supuse o suferinţă incalculabilă. Fără influenţa stăpânirii britanice, este greu de crezut că majoritatea statelor lumii ar fi adoptat instituţiile democraţiei parlamentare, aşa cum se întâmplă astăzi. India, cea mai mare democraţie din lume, datorează administraţiei britanice mai mult decât este de bonton să se recunoască. Şcolile ei de elită, universităţile, administraţia publică, armata, presa şi sistemul ei parlamentar, toate au şi astăzi caracteristici britanice recognoscibile. În fine, mai este şi limba engleză, poate cel mai important export din ultimii 300 de ani. Astăzi, 350 de milioane de oameni

vorbesc engleza ca limbă maternă şi circa 450 de milioane au engleza ca limba a doua. Ceea ce înseamnă, în mare, unu din şapte locuitori ai planetei.

Nimeni nu va pretinde, desigur, că parcursul Imperiului Britanic a fost fără pată. Dimpotrivă, am încercat să arăt cât de des a eşuat în tentativa de a se ridica la nivelul propriului ideal de libertate individuală, mai ales în perioadele timpurii ale sclaviei, deportării şi „purificării etnice" a popoarelor indigene. Însă Imperiul secolului al XIX-lea a promovat incontestabil liberul schimb, mişcarea liberă a capitalului şi, odată cu abolirea sclaviei, libera mişcare a forţei de muncă. A investit sume uriaşe pentru dezvoltarea unei reţele globale moderne de comunicaţii. A diseminat şi a pus în aplicare principiile statului de drept în zone foarte întinse. Chiar dacă a dus multe războaie mici, Imperiul a menţinut pacea mondială la un nivel neegalat vreodată, nici înainte, nici după. Şi în secolul XX şi-a justificat existenţa, căci alternativele la stăpânirea britanică reprezentate de imperiile german şi japonez erau în mod evident mult mai rele. Iar fără Imperiul ei este de neconceput că Marea Britanie le-ar fi putut face faţă.

Dacă nu ar fi existat Imperiul Britanic, este cert că nici liberul schimb nu ar fi înregistrat valorile din perioada 1840-1930. Abandonarea coloniilor britanice în a doua jumătate a secolului al XIX-lea ar fi dus la taxe vamale mai mari pe pieţele acestora şi poate şi la alte forme de discriminare comercială. Dovada în acest sens nu este neapărat pur ipotetică; ea a apărut în politicile protecţioniste adoptate de Statele Unite şi India după ce şi-au obţinut independenţa, precum şi în taxele adoptate de imperiile rivale Marii Britanii – Franţa, Germania şi Rusia – în anii 1870 şi după aceea. Bugetul militar al Marii Britanii înaintea Primului Război Mondial poate fi aşadar considerat o primă de asigurare remarcabil de mică împotriva protecţionismului internaţional. Conform unei estimări, beneficiul economic al Regatului Unit în urma impunerii liberului schimb ar fi putut să fie chiar 6,5% din produsul naţional brut. Nimeni nu s-a aventurat încă să estimeze care au fost beneficiile pentru economia mondială în ansamblu, dar pare indiscutabil faptul că a fost un beneficiu şi nu o pierdere, date fiind consecinţele catastrofale ale alunecării globale către protecţionism din anii 1930, pe măsură ce puterea imperială a Marii Britanii scădea.

Fără Imperiul Britanic, nici mobilitatea forţei de muncă – şi deci convergenţa veniturilor – nu ar fi fost aceeaşi înainte de 1914. Este adevărat că în secolul al XIX-lea Statele Unite au reprezentat mereu destinaţia cea mai atractivă pentru migranţii din Europa; şi nu toţi migranţii au provenit din ţările colonizatoare. Dar nu trebuie să uităm că nucleul SUA s-a aflat sub control britanic aproape un secol şi jumătate înainte de Războiul pentru Independenţă şi că diferenţele dintre America de Nord independentă şi cea britanică au rămas minore.

Mai merită să amintim şi că importanţa dominioanelor albe ca destinaţii pentru emigranţii englezi a crescut semnificativ după 1914, pe măsură ce Statele Unite au înăsprit restricţiile în privinţa imigrării şi, după 1929, au suferit o Depresiune mult mai severă decât orice se petrecuse vreodată în blocul ţărilor lirei sterline. În

sfârşit, nu trebuie să scăpăm din vedere numărul uriaş de asiatici care pe parcursul secolului al XIX-lea au părăsit India şi China pentru a lucra ca muncitori cu contract de servitute temporară, mulţi dintre ei pe plantaţiile şi în minele britanice. Nu încape îndoială că majoritatea acestora au avut de îndurat mari greutăţi; multora se prea poate să le fi fost mai bine dacă rămâneau acasă. Dar, încă o dată, nu putem pretinde că această mobilizare a forţei de muncă asiatice, ieftine şi probabil insuficient folosite, la cultivarea arborelui de cauciuc şi extragerea aurului nu a avut nici o valoare economică.

Mai este de luat în calcul şi rolul Imperiului Britanic în înlesnirea exportului de capital către ţările mai puţin dezvoltate. Deşi unele măsurători ale integrării financiare internaţionale par să sugereze că în anii 1990 fluxurile de capital transfrontalier au fost mai mari decât în anii 1890, în realitate o mare parte a investiţiilor de peste mări de astăzi sunt în interiorul lumii dezvoltate. În 1996 doar 28% din investiţiile străine directe au mers spre ţările în curs de dezvoltare, în vreme ce în 1913 procentul era de 63%. O altă evaluare, mai strictă, arată că în 1997 doar aproximativ 5% din fondul de capital mondial a fost investit în ţări al căror venit pe cap de locuitor era egal cu 20% sau mai puţin din PIB-ul pe cap de locuitor al SUA. În 1913, procentul era de 25%. O ipoteză plauzibilă este că imperiul – şi mai ales Imperiul Britanic – încuraja investitorii să-şi plaseze banii în economiile în curs de dezvoltare. Raţionamentul este simplu. Investiţiile în aceste economii sunt riscante. Sunt ţări în general îndepărtate şi mai predispuse la crize economice, sociale şi politice. Însă extinderea Imperiului în lumea mai puţin dezvoltată a avut ca efect reducerea unor astfel de riscuri prin impunerea, direct sau indirect, a unei forme de control european. În practică, banii investiţi într-o colonie britanică *de jure*, precum India (sau precum Egiptul, colonie în toate sensurile, mai puţin cu numele), erau mult mai în siguranţă decât banii investiţi într-o „colonie" *de facto*, ca Argentina. Era un „certificat de bună gospodărire" chiar mai bun decât calitatea de membru la etalonul-aur (care le oferea investitorilor o protecţie eficientă împotriva inflaţiei) – deşi cea mai mare parte a coloniilor britanice le-au avut în ultimă instanţă pe amândouă.

Din toate aceste motive, concepţia că imperialismul britanic a avut ca efect sărăcirea ţărilor colonizate pare în mod inerent problematică. Ceea ce nu înseamnă că multe foste colonii nu sunt excesiv de sărace. Astăzi, de exemplu, PIB-ul pe cap de locuitor în Marea Britanie este aproximativ de 28 de ori mai mare decât cel din Zambia, ceea ce înseamnă că zambianul obişnuit trebuie să trăiască dintr-un venit zilnic ceva mai mic de doi dolari. Dar să dai vina pentru aceasta pe moştenirea colonialismului nu este foarte convingător, din moment ce diferenţa dintre veniturile din Marea Britanie şi Zambia a fost mult mai mică la sfârşitul perioadei coloniale. În 1955, PIB-ul pe cap de locuitor în Marea Britanie era doar de şapte ori mai mare decât cel din Zambia. De la obţinerea independenţei însă, diferenţele dintre colonizator şi fosta colonie au devenit abisale. Asta e valabil pentru aproape toate fostele colonii din Africa Subsahariană, cu excepţia notabilă a Botswanei.

Soarta economică a unei ţări este determinată de o combinaţie de caracteristici naturale (geografie, în termeni generali) şi acţiune umană (pe scurt, istorie); aceasta este versiunea din istoria economică a dezbaterii natură-educaţie. Deşi se poate susţine convingător importanţa unor astfel de factori „daţi" precum temperatura medie, umiditatea, răspândirea maladiilor, calitatea solului, apropierea de mare, latitudinea şi resursele minerale în determinarea performanţelor economice, par să existe dovezi considerabile că şi istoria joacă un rol crucial. În particular, s-a dovedit că impunerea unor instituţii de tip britanic a lărgit în general perspectivele economice ale ţărilor, mai ales acolo unde culturile indigene erau relativ slabe din cauza populaţiei puţin numeroase (sau slăbite numeric), ceea ce a permis instituţiilor britanice să se dezvolte fără să fie diluate. Când britanicii, la fel ca spaniolii, au cucerit societăţi deja sofisticate, urbanizate, efectele colonizării au fost mai frecvent negative, întrucât colonizatorii au fost tentaţi să se dedea la jaf, în loc să-şi edifice propriile instituţii. Aceasta este poate cea mai bună explicaţie pentru „marea divergenţă" care a redus India şi China de la statutul probabil de cele mai avansate economii în secolul al XVI-lea la relativa sărăcie de la începutul secolului XX. La fel se explică de ce Marea Britanie a fost capabilă să-şi depăşească rivalele din Peninsula Iberică: tocmai pentru că, din postura de ultimă sosită în cursa imperială, a trebuit să se mulţumească să colonizeze pustietăţile puţin ofertante ale Virginiei şi Noii Anglii, în locul cetăţilor bune de jefuit din Mexic şi Peru.

Dar care sunt instituţiile britanice care au promovat dezvoltarea? Mai întâi, nu trebuie să subestimăm beneficiile aduse de legea şi administraţia britanică. O analiză recentă a 49 de ţări a conchis că „ţările cu drept cutumiar au cel mai puternic sistem de protecţie a investitorilor", incluzându-i atât pe acţionari, cât şi pe creditori, „în timp ce ţările cu drept civil de tip francez au cel mai slab sistem". Este un element de o enormă importanţă în încurajarea formării capitalului, fără care antreprenorii nu pot face mare lucru. Dacă 18 dintre ţările analizate au un sistem de drept cutumiar, aceasta se datorează, desigur, aproape integral faptului că aceste ţări au fost la un moment dat sub control britanic.

Acelaşi lucru se poate susţine şi despre natura administraţiei britanice. La apogeu, la jumătatea secolului al XIX-lea, două dintre caracteristicile administraţiei Indiei şi celei coloniale atrag cu precădere atenţia când sunt comparate cu multe regimuri moderne din Asia şi Africa. În primul rând, administraţia britanică a fost extraordinar de ieftină şi de eficientă. În al doilea rând, a fost extraordinar de incoruptibilă. În general, păcatul ei a fost unul al omiterii, nu al comiterii. Şi acest lucru nu poate fi complet lipsit de semnificaţie, date fiind corelaţiile, demonstrabile astăzi, dintre slaba performanţă economică şi cheltuielile administrative excesive împreună cu corupţia din sectorul public.

Specialistul în istorie economică David Landes a elaborat recent o listă a măsurilor pe care ar trebui să le adopte un guvern dedicat „idealului creşterii şi dezvoltării". Un astfel de guvern, sugerează el, ar trebui

1 să garanteze dreptul la proprietate privată, pentru a încuraja mai eficient economiile şi investiţiile ;
2 să garanteze dreptul la libertatea persoanei... atât împotriva abuzurilor tiraniei, cât şi... a criminalităţii şi corupţiei ;
3 să asigure respectarea drepturilor contractuale ;
4 să asigure o guvernare stabilă.... guvernată de reguli cunoscute public ;
5 să asigure o guvernare atentă la nevoile cetăţenilor ;
6 să asigure o guvernare onestă... [fără] nici un fel de avantaje bazate pe favoritism şi poziţie ;
7 să asigure o guvernare moderată, eficientă şi lipsită de lăcomie... să menţină taxele la un nivel scăzut [şi] să reducă pretenţiile guvernamentale asupra surplusului social.

Frapant la această listă este cât de multe dintre punctele ei corespund principiilor pe care considerau că le aplică funcţionarii britanici din India şi colonii din secolele XIX-XX. Singurele excepţii evidente sunt punctele 2 şi 5. Cu toate acestea, argumentul britanicilor pentru a amâna tranziţia la un regim democratic (uneori pe termen nedefinit) a fost că multe dintre coloniile lor nu erau încă pregătite pentru el ; într-adevăr, poziţia clasică şi nu total ipocrită adoptată în secolul XX de Biroul Afacerilor Coloniale a fost că rolul Marii Britanii era tocmai acela de a le pregăti.

Merită să subliniem că, într-un grad semnificativ, administraţia britanică a avut cu adevărat acest efect benefic. Conform lucrărilor unor politologi ca Seymour Martin Lipset, ţările care anterior fuseseră colonii britanice aveau o şansă semnificativ mai mare de a realiza o democratizare solidă după obţinerea independenţei decât cele care fuseseră controlate de alte ţări. Într-adevăr, aproape fiecare ţară cu o populaţie de cel puţin un milion de locuitori care a ieşit din perioada colonială fără să cadă pradă dictaturii este o fostă colonie britanică. Este drept, au existat multe foste colonii care nu au reuşit să menţină instituţii libere : Bangladesh, Myanmar, Kenya, Pakistan, Tanzania şi Zimbabwe sunt cele mai cunoscute. Dar, dintr-un lot de 53 de ţări care au fost colonii britanice, aproape jumătate (26) erau încă democraţii în 1993. Situaţia poate fi pusă pe seama modului în care stăpânirea britanică, mai ales acolo unde a fost „indirectă", a încurajat formarea unor elite care să colaboreze ; ea poate avea legătură şi cu misionarii protestanţi, care au jucat în mod evident un rol în încurajarea aspiraţiilor de factură occidentală către libertate politică în anumite regiuni din Africa şi Caraibe.

Pe scurt, Imperiul Britanic a dovedit că imperiul este o formă de guvernare internaţională care poate funcţiona - şi nu doar în beneficiul puterii conducătoare. Imperiul a căutat să globalizeze nu numai un sistem economic, ci şi unul legislativ şi, în ultimă instanţă, politic.

Întrebarea finală care trebuie pusă este dacă se poate învăţa ceva din exemplul imperial britanic.

Trebuie spus că experimentul conducerii lumii fără imperiu nu poate fi catalogat ca un succes absolut. Epoca postimperială a fost caracterizată de două tendinţe contradictorii : globalizarea economică şi fragmentarea politică. Prima a promovat

cu certitudine creşterea economică, dar rezultatele creşterii au fost distribuite foarte inegal. A doua tendinţă a fost asociată cu problemele războiului civil şi ale instabilităţii politice, care au jucat un rol major în pauperizarea ţărilor sărace ale lumii.

În ansamblu, în a doua jumătate a secolului XX, la nivel mondial s-a înregistrat o creştere mai mare decât în orice altă perioadă. În bună parte acest lucru s-a datorat fără îndoială creşterii foarte alerte din perioada de reconstrucţie de după cel de-al Doilea Război Mondial. Conform celor mai bune estimări disponibile, rata medie anuală de creştere a PIB-ului mondial pe cap de locuitor a fost de 2,93% între 1950 şi 1973, în comparaţie cu valoarea infimă de 0,91% pentru anii crizei economice şi cei marcaţi de război, 1913-1950. Întreaga perioadă dintre 1913 şi 1973 a fost totuşi caracterizată de dezintegrare economică, înainte şi după ea înregistrându-se perioade de globalizare economică. Acestea au avut rate ale creşterii PIB-ului pe cap de locuitor remarcabil de asemănătoare : 1,30% între 1870 şi 1913 ; 1,33% între 1973 şi 1998. Totuşi, perioada de globalizare mai veche a fost asociată cu un anumit grad de convergenţă a nivelurilor venitului internaţional, în special între economiile de pe ambele coaste ale Oceanului Atlantic, în vreme ce perioada mai recentă a fost asociată cu o însemnată divergenţă globală, mai ales având în vedere că restul lumii s-a distanţat de Africa Subsahariană. Nu încape îndoială că o explicaţie parţială stă în caracterul inegal al globalizării economice – faptul că circulaţia capitalului are loc mai ales în ţările dezvoltate, iar comerţul şi migraţia sunt încă restricţionate în multe feluri. Situaţia a fost diferită în epoca globalizării de dinainte de 1914, când, parţial sub influenţa structurilor imperiale, investitorii au fost încurajaţi să investească în economiile în curs de dezvoltare.

În pragul Primului Război Mondial, imperialismul redusese la 59 numărul ţărilor independente ale lumii. Dar de la începutul decolonizării numărul acestora a crescut susţinut. În 1946 existau 74 de ţări independente ; în 1950 erau 89. În anul 1995 numărul lor ajunsese la 192, cu două mari creşteri înregistrate în anii 1960 (mai ales în Africa, unde 25 de state noi s-au format între 1960 şi 1964) şi 1990 (mai ales în Europa de Est, odată cu dezintegrarea imperiului sovietic). Multe dintre noile state sunt foarte mici. Nu mai puţin de 58 dintre statele de astăzi au sub 2,5 milioane de locuitori ; 35 au sub 500.000 de locuitori. Există două dezavantaje în această fragmentare politică. Ţările mici se formează adesea ca urmare a războiului civil din interiorul unei forme statale multietnice anterioare – cea mai frecventă formă de conflict din 1945 încoace. Războiul civil este în sine disruptiv din punct de vedere economic. În plus, astfel de ţări pot fi ineficiente economic chiar şi pe timp de pace, fiind prea mici pentru a justifica întreaga recuzită a statalităţii cu care insistă să se doteze : puncte vamale, birocraţii şi tot restul. Sciziparitatea politică – fragmentarea statelor – şi costurile economice asociate s-au numărat printre principalele surse de instabilitate în lumea postbelică.

În sfârşit, deşi liberalismul politic şi economic anglofon rămâne cea mai atractivă dintre culturile lumii, el continuă să se confrunte cu o ameninţare serioasă din partea fundamentalismului islamic, începând cu Revoluţia din Iran. În absenţa unui

imperiu oficial, rămâne deschisă întrebarea până unde se poate încredința, fără riscuri, domnilor Disney și McDonald diseminarea „civilizației" occidentale – prin care se înțelege combinația protestant-deist-catolic-iudaică produsă de America modernă.

Aceste tendințe oferă cea mai bună explicație pentru eșecul istoriei de „a se încheia" odată cu colapsul imperiului sovietic din 1989-1991 și pentru instabilitatea persistentă a lumii după Războiul Rece – cel mai spectaculos simptom al ei fiind, desigur, atacurile din 11 septembrie 2001 asupra World Trade Center și a Pentagonului.

Un nou imperialism?

La mai puțin de o lună după atacurile respective, premierul britanic Tony Blair a ținut un discurs mesianic la conferința anuală a Partidului Laburist de la Brighton. Cu acel prilej, el a vorbit cu înflăcărare despre „politica de globalizare"; despre „o altă dimensiune" a relațiilor internaționale; despre nevoia de „a reordona lumea din jurul nostru". Războiul iminent pentru răsturnarea și înlocuirea regimului taliban din Afganistan, a sugerat el, nu era primul pas în direcția unei astfel de reordonări; și nu avea să fie nici ultimul. Existau deja intervenții reușite împotriva altor guverne infame: regimul Milošević din Serbia și „grupul criminal de gangsteri" care a încercat să preia puterea în Sierra Leone. „Și vă spun", a declarat el, „dacă ce s-a întâmplat în Rwanda s-ar repeta astăzi așa cum a fost în 1993, când un milion de oameni au fost măcelăriți cu sânge rece, am avea datoria morală de a acționa și acolo". Cazurile Kosovo și Sierra Leone trebuiau clar înțelese ca modele pentru ceea ce s-ar putea realiza printr-o intervenție; cazul Rwandei, ca exemplu lamentabil al consecințelor nonintervenției. Desigur, s-a grăbit el să adauge, nu este de așteptat ca Marea Britanie să desfășoare astfel de operațiuni în mod regulat. Dar „forța comunității internaționale poate" să facă toate acestea... „dacă decide astfel":

> Cu ajutorul nostru, ar putea rezolva calamitatea pe care o reprezintă conflictul permanent din Republica Democrată Congo, unde în ultimii zece ani trei milioane de oameni au murit din cauza războiului sau a foametei. Un Parteneriat pentru Africa, între țările dezvoltate și cele în curs de dezvoltare... trebuie încheiat dacă vom avea voință.

Parteneriatul acesta ar avea natura unui „pact" lipsit de echivoc:

> Din partea noastră: să oferim mai mult ajutor, fără condiționări comerciale; să ștergem datoriile; să oferim asistență în privința bunei guvernări și a infrastructurii, a instrucției militare... în rezolvarea conflictelor; să încurajăm investițiile; și accesul pe piețele noastre... Din partea Africii: democrație reală, fără nici o scuză pentru dictatură, pentru încălcarea drepturilor omului; fără toleranță pentru proasta guvernare... [și] pentru corupția endemică a unor state... Sisteme comerciale, juridice și financiare corespunzătoare.

Nu era totul. După atacurile din 11 septembrie, domnul Blair şi-a declarat dorinţa de „dreptate" :

> Dreptate nu doar pentru a-i pedepsi pe vinovaţi. Ci şi dreptatea de a aduce popoarelor din toată lumea aceleaşi valori ale democraţiei şi libertăţii ... Cei flămânzi, cei nenorociţi, cei deposedaţi, cei ignoranţi, cei care trăiesc în nevoie şi mizerie, din deşerturile din nordul Africii şi până în mahalalele din Gaza şi zonele muntoase din Afganistan - şi ei sunt cauza noastră.

Nici un premier britanic nu mai vorbise cu atâta entuziasm lipsit de rezerve despre ceea ce ar putea face Marea Britanie pentru restul lumii încă de dinaintea crizei Canalului Suez. Într-adevăr, este greu să ne gândim la un premier, de la Gladstone încoace, atât de dispus să-şi bazeze politica externă pe ceva ce părea remarcabil de asemănător cu un altruism autentic. Totuşi, surprinzător este că, doar puţin ajustată, declaraţia lui putea fi făcută să sune ca un proiect mult mai ameninţător. Intervenţia obişnuită pentru răsturnarea guvernelor considerate „rele" ; asistenţa economică în schimbul unei „bune" guvernări şi al unor „sisteme comerciale, juridice şi financiare corespunzătoare" ; un mandat pentru „a aduce popoarelor din toată lumea... valorile democraţiei şi libertăţii". Dacă ne gândim bine, aceste cuvinte seamănă destul de bine cu proiectul victorienilor de a-şi exporta propria „civilizaţie" în lume. Aşa cum am văzut, oamenii epocii victoriene considerau că răsturnarea regimurilor-bandit din Abisinia şi până la Oudh era o parte absolut legitimă a procesului civilizator ; Serviciul Civil din India şi-a făcut un titlu de glorie din înlocuirea „proastei" guvernări cu una „bună" ; iar misionarii victorieni erau absolut convinşi că rolul lor era să aducă valorile creştinismului şi comerţului exact acelor „popoare din toată lumea" cărora domnul Blair doreşte să le aducă „democraţia şi libertatea".

Asemănările nu se termină aici. Când britanicii au declanşat războiul împotriva dervişilor din Sudan, în anii 1880 şi 1890, nu aveau nici o îndoială că făceau „dreptate" împotriva unui regim-bandit. Mahdiul a fost în multe privinţe un Osama bin Laden al epocii victoriene, un fundamentalist islamic rebel, iar asasinarea generalului Gordon a fost un „11 septembrie" în miniatură. Bătălia de la Omdurman a reprezentat prototipul războaielor pe care SUA le-a dus, începând cu 1990, împotriva Irakului, împotriva Serbiei, împotriva talibanilor. Aşa cum aviaţia americană a bombardat Serbia în 1999 în numele „drepturilor omului", la fel şi marina regală a efectuat în anii 1840 raiduri pe coasta Africii de Vest şi chiar a ameninţat cu războiul Brazilia, ca parte a campaniei pentru eliminarea comerţului cu sclavi. Iar când domnul Blair justifică intervenţia împotriva regimurilor „rele", promiţând în schimb asistenţă şi investiţii, el repetă fără să-şi dea seama poziţia liberalilor lui Gladstone, care justificau ocuparea Egiptului în 1881 cam în aceiaşi termeni. Chiar şi larg răspânditul dispreţ feminist faţă de felul în care sunt tratate femeile în regimul taliban reaminteşte de strădania guvernanţilor britanici de a elimina ritualurile *sati* şi infanticidul feminin.

Într-un articol publicat la câteva luni după discursul domnului Blair, diplomatul britanic Robert Cooper a avut curajul să-i spună pe nume acestei noi politici de „reordonare a lumii". El a scris că dacă statele-bandit „premoderne" deveneau „prea periculoase pentru a fi tolerate de statele tradiţionale", era „posibil să se imagineze un imperialism defensiv", întrucât: „Modul cel mai logic - şi care a fost cel mai mult folosit în trecut - de a face faţă haosului este colonizarea". Din nefericire, cuvintele „imperiu" şi „imperialism" au devenit „o formă de abuz" în lumea „postmodernă":

> Astăzi nu există puteri coloniale dornice să preia această sarcină, deşi ocaziile şi poate chiar nevoia de colonizare sunt la fel de mari ca oricând în secolul al XIX-lea... Există toate condiţiile pentru imperialism, dar atât oferta, cât şi cererea de imperialism au dispărut. Ce slabi au totuşi în continuare nevoie de cei puternici, iar puternicii au în continuare nevoie de o lume ordonată. O lume în care statele eficiente şi bine guvernate exportă stabilitate şi libertate şi care este deschisă investiţiilor şi creşterii - toate acestea par dezirabile în cel mai înalt grad.

Soluţia lui Cooper la această problemă a fost ceea ce el a numit „un nou tip de imperialism, acceptabil pentru o lume care apără drepturile omului şi valorile cosmopolite... un imperialism care, la fel ca orice imperialism, urmăreşte să aducă ordine şi organizare, dar care astăzi se bazează pe principiul participării voluntare". Natura exactă a acestui „imperialism postmodern", a sugerat el, ar putea fi extrapolată de la „imperialismul voluntar al economiei globale" deja existent, ceea ce înseamnă puterea Fondului Monetar Internaţional şi Băncii Mondiale, şi de la ceea ce el a numit „imperialismul de vecinătate", prin care desemna practica perenă a imixtiunii într-o ţară vecină a cărei instabilitate ameninţă să se întindă peste graniţă. Centrul noului imperialism al lui Cooper nu ar fi altul decît Uniunea Europeană:

> Uniunea Europeană postmodernă oferă un model de imperiu al cooperării, al libertăţii comune şi al securităţii comune, fără dominaţia etnică şi absolutismul centralizat care au caracterizat imperiile trecute, dar şi fără exclusivitatea etnică care constituie amprenta specifică statului-naţiune... Un imperiu al cooperării ar putea fi... un cadru în care fiecare participă la guvernare, în care nici o ţară nu domină şi în care principiile de guvernare nu sunt de natură etnică, ci legală. De la centru nu se va solicita decât o intervenţie minimală; „birocraţia imperială" trebuie să se afle sub control şi fie responsabilă, să fie în slujba comunităţii de state şi nu stăpânul acesteia. O astfel de instituţie trebuie să se dedice libertăţii şi democraţiei în aceeaşi măsură ca părţile ei constitutive. La fel ca Roma, această comunitate de state va asigura cetăţenilor ei o parte din legi, o parte din monede şi drumuri suplimentare.

Poate că discursul lui Blair şi articolul lui Cooper ilustrează amândouă cum nu se poate mai clar cât de puternică rămâne amprenta imperiului asupra minţii celor şcoliţi la Oxford. Există totuşi un defect vădit în ambele argumente care sugerează că idealismul a învins realismul. Realitatea este că nici comunitatea internaţională

(Blair), nici Uniunea Europeană (Cooper) nu sunt în poziţia de a juca rolul unui nou Imperiu Britanic. Din simplul motiv că nici una, nici cealaltă nu au resursele fiscale sau militare pentru a acţiona. Totalul cheltuielilor de funcţionare ale ONU, cu toate instituţiile afiliate, se ridică la aproximativ 18 miliarde de dolari pe an, circa 1% din bugetul federal al Statelor Unite. De cealaltă parte, bugetul total al Uniunii Europene abia depăşeşte 1% din PIB-ul total european; puţin sub 50% reprezintă cheltuieli făcute de guvernele naţionale. În această privinţă, atât ONU, cât şi UE seamănă nu atât cu Roma imperatorilor, cât mai ales cu Roma papei – despre care Stalin a pus celebra întrebare: „Câte divizii are?".

În lumea modernă nu există decât o singură putere cu adevărat capabilă să joace rolul unui imperiu, şi aceea este Statele Unite. Şi, într-o oarecare măsură, ele joacă deja acest rol.

Purtând povara

Ce lecţii pot trage astăzi Statele Unite din experienţa britanică a imperiului? Una evidentă este că economia cu cel mai mare succes din lume – aşa cum a fost Marea Britanie în cea mai mare parte a secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea – poate face foarte multe pentru a-şi impune valorile preferate societăţilor mai puţin avansate tehnologic. Este cu adevărat surprinzător că Marea Britanie a reuşit să guverneze o parte atât de mare a lumii fără să adune o notă de plată prea mare pentru apărare. Mai precis, cheltuielile pentru apărare ale Marii Britanii s-au ridicat între 1870 şi 1913 în medie la doar puţin peste 3% din produsul naţional net şi au fost mai mici în restul secolului al XIX-lea. Au fost bani cheltuiţi cu folos. Ce-i drept, nu încape îndoială că pieţele internaţionale deschise ar fi, teoretic, de preferat imperialismului; dar în practică liberul schimb global nu avea şi nu are loc în mod natural. Imperiul Britanic l-a impus cu forţa.

Prin comparaţie, astăzi Statele Unite sunt mult mai prospere faţă de restul lumii decât a fost vreodată Marea Britanie. În 1913 partea Marii Britanii din totalul producţiei mondiale era de 8%; cifra echivalentă în cazul SUA a fost în 1998 de 22%. Nu se poate pretinde nici că, în termeni fiscali cel puţin, costurile extinderii imperiului american sunt prohibitive – chiar dacă aceasta ar înseamna o mulţime de războaie mici, ca acela din Afganistan. În anul 2000 cheltuielile de apărare ale SUA se situau la mai puţin de 3% din produsul naţional brut, în comparaţie cu o medie de 6,8% pentru anii 1948-1998. Chiar şi după reduceri drastice ale cheltuielilor militare, Statele Unite continuă să fie singura superputere a lumii, cu o capacitate financiară şi militar-tehnologică fără egal. Bugetul pentru apărare al SUA este de paisprezece ori mai mare decât al Chinei şi de douăzeci şi două de ori mai mare decât al Rusiei. Marea Britanie nu a ocupat niciodată o poziţie atât de avansată faţă de rivalii ei imperiali.

Cu alte cuvinte, ipoteza este aceea a unui pas în direcţia globalizării politice, cu Statele Unite trecând treptat de la stadiul de imperiu informal la unul formal,

la fel ca Marea Britanie în ultima parte a epocii victoriene. Cu siguranţă la asta ar trebui să ne aşteptăm dacă istoria se repetă cu adevărat. Chiar dacă imperialismul ei nu a fost pe de-a-ntregul involuntar, Marea Britanie nu a pornit cu ideea de a guverna un sfert din suprafaţa terestră a lumii. După cum am văzut, imperiul a început ca o reţea de baze costiere şi de sfere informale de influenţă, la fel ca „imperiul" american post-1945. Dar ameninţările reale şi percepute la adresa intereselor lor comerciale i-au provocat constant pe britanici să evolueze de la imperialismul informal la cel formal. Aşa se face că o parte mare a atlasului a ajuns să fie colorată în roşu imperial.

Nimeni nu poate nega întinderea pe care o are imperiul american informal – imperiul corporaţiilor multinaţionale, al filmelor de la Hollywood şi chiar al evangheliştilor TV. Este oare chiar atât de diferit de Imperiul Britanic timpuriu, cu companii comerciale de monopol şi misionari? Nu e o coincidenţă nici faptul că harta principalelor baze militare americane din toată lumea seamănă în mod remarcabil cu o hartă de acum o sută de ani a bazelor de alimentare cu cărbuni ale Marinei Regale. Chiar şi politica externă recentă a Statelor Unite reaminteşte de diplomaţia canonierelor Imperiului Britanic din perioada lui de glorie victoriană, când o mică agitaţie la periferie putea fi rezolvată cu o scurtă şi tăioasă „lovitură chirurgicală". Singura diferenţă este că astăzi canonierele zboară.

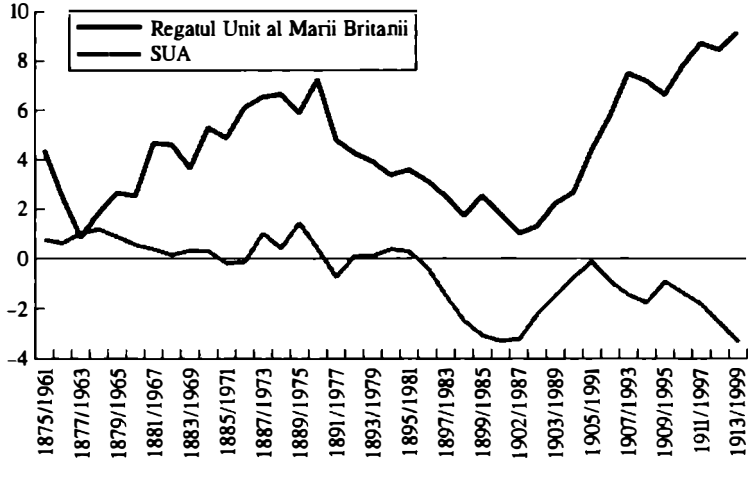

Investiţiile străine nete ca procent din produsul naţional brut, Regatul Unit al Marii Britanii 1875-1913 comparativ cu SUA 1961-1999

Totuşi, în trei privinţe procesul de „anglobalizare" este astăzi fundamental diferit. La o analiză mai atentă, punctele tari ale Americii poate că nu sunt cele ale unui hegemon imperial natural. Pe de o parte, puterea imperială britanică se baza pe *ex*portul masiv de capital şi de oameni. Din 1972 însă economia americană a devenit un *im*portator net de capital (la nivelul a 5% din produsul intern brut în 2002) şi rămâne destinaţia preferată a imigranţilor din toată lumea, nu un producător de emigranţi coloniali potenţiali. Marea Britanie în perioada de glorie se baza pe

o cultură a imperialismului lipsit de inhibiţii, care data încă din perioada elisabetană, în vreme ce SUA – născute nu dintr-un război împotriva sclaviei, aşa cum părea să sugereze domnul Blair în discursul său de la conferinţă, ci dintr-un război împotriva Imperiului Britanic – vor fi întotdeauna un conducător reticent al altor popoare. De la intervenţia lui Woodrow Wilson pentru restaurarea guvernului ales al Mexicului în 1913, abordarea americană a însemnat prea adesea lansarea câtorva obuze, ocuparea, organizarea de alegeri şi apoi plecarea – până la criza următoare. Haiti este un exemplu recent; Kosovo, altul. Afganistanul se prea poate să fie următorul, sau poate Irakul.

În 1899, Rudyard Kipling, cel mai mare poet al Imperiului, a adresat Statelor Unite un puternic apel pentru a-şi asuma responsabilităţile imperiale care îi reveneau:

Purtaţi povara Omului Alb –
Trimiteţi-i departe pe tinerii cei mai buni –
Siliţi-i pe fiii voştri să se exileze
Ca să se pună în slujba prizonierilor voştri;
Ca să vegheze în uniforme grele
Rasele agitate şi sălbatice –
Popoarele ostile recent cucerite,
Pe jumătate diavoli, pe jumătate copii.

Purtaţi povara Omului Alb
Răsplata lui cea veche o culegeţi:
Osânda acelora ce-aţi ridicat
Şi ura de la cei ce-aţi apărat...

Nimeni nu ar îndrăzni să folosească astăzi un limbaj atât de incorect politic. Realitatea este totuşi că Statele Unite – fie că o admit, fie că nu – au preluat într-o anumită măsură povara globală, exact aşa cum le îndemna Kipling. Consideră că este de datoria lor nu doar să declanşeze un război împotriva terorismului şi statelor-bandit, ci şi să disemineze peste mări beneficiile capitalismului şi democraţiei. Şi exact la fel ca Imperiul Britanic înainte, imperiul american acţionează constant în numele libertăţii, chiar şi atunci când propriul interes prevalează în mod manifest. Acesta a fost argumentul lui John Buchan atunci când a analizat retrospectiv apogeul „grădiniţei" imperialiste a lui Milner din perspectiva sumbră a anului 1940:

> Am visat la o frăţie mondială bazată pe unitatea de rasă şi de crez, dedicată slujirii păcii; în care Marea Britanie îi îmbogăţeşte pe ceilalţi cu tradiţiile şi cultura ei, iar spiritul Dominioanelor, ca o briză puternică, împrospătează închistarea bătrânelor ţinuturi... Noi am crezut că punem baza unei federaţii mondiale... „Povara omului alb" este acum o expresie aproape fără sens; pe atunci ea presupunea o nouă filosofie politică şi un standard etic serios şi cu siguranţă nu infam.

Buchan însă, ca şi Churchill, a depistat un urmaş al acestei moşteniri de partea cealaltă a Atlanticului.

> ...Există pe glob numai două organizări de mari dimensiuni ale unităţilor sociale, Statele Unite şi Imperiul Britanic. Cea de-a doua [nu mai] este pentru export... Dar Statele Unite... sunt exemplul suprem al unei federaţii existente... Dacă va fi ca lumea să aibă vreodată pace şi prosperitate, trebuie să existe un fel de federaţie - nu voi spune a democraţiilor, ci a statelor care acceptă domnia dreptului. Pentru o astfel de sarcină mi se pare că ele sunt liderul predestinat.

Lăsând la o parte retorica dictată de perioada de război, în cuvintele lui este destul de mult adevăr. Cu toate acestea, imperiul care stăpâneşte astăzi lumea e în acelaşi timp mai mult şi mai puţin decât creatorul lui britanic. Are o economie mult mai mare, mult mai mulţi oameni, un arsenal mult mai dezvoltat. Dar este un imperiu căruia îi lipseşte dorinţa de a-şi exporta capitalul, oamenii şi cultura către regiunile înapoiate care au cea mai mare nevoie de aceste lucruri şi care, dacă sunt neglijate, vor da naştere celor mai mari ameninţări la adresa securităţii lui. Pe scurt, este un imperiu care nu îndrăzneşte să-şi spună pe nume. Este un imperiu în faza de negare.

Secretarul de stat american Dean Acheson a spus că Marea Britanie a pierdut un imperiu, dar nu a reuşit să-şi găsească un rol. Poate că în realitate americanii au preluat vechiul nostru rol fără să accepte că acesta vine la pachet cu un imperiu. Poate că tehnologia stăpânirii teritoriilor de peste mări s-a schimbat - cuirasatele poate că au lăsat locul avioanelor F-15. Dar, fie că ne place sau nu - şi indiferent cine o neagă -, imperiul este astăzi o realitate în aceeaşi măsură ca în cei trei sute de ani în care Marea Britanie a stăpânit - şi a creat - lumea modernă.

Mulţumiri

O carte ca aceasta este, în mai mare măsură decât majoritatea cărţilor, rezultatul unui efort colectiv. Deşi multe dintre persoanele cărora vreau să le mulţumesc aici au crezut că lucrează pentru o companie cinematografică sau pentru un canal de televiziune care făcea un documentar, ele au contribuit în permanenţă şi la realizarea acestor pagini de carte.

În primul rând aş vrea să-i mulţumesc lui Janice Hadlow, şefa Departamentului Istorie de la Channel 4, la a cărei iniţiativă s-au născut şi cartea aceasta, şi serialul. A avut o contribuţie şi adjunctul ei, Hamish Mykura, iniţial producătorul serialului de televiziune. De la Blakeway Productions le sunt imens îndatorat lui Denys Blakeway, producător executiv; Charles Miller, succesorul lui Hamish Mykura ca producător al serialului; Melanie Fall, producător asociat al serialului; Helen Britton şi Rosie Schellenberg, asistente de producţie; Grace Chapman, cercetătoare pentru documentar; Alex Watson, Joanna Potts şi Rosalind Bentley, cercetători; Emma Macfarlane, coordonatorul producţiei; Clare Odgers, director de producţie; şi Kate Macky, secretară.

Am învăţat foarte multe despre cum să istorisesc o naraţiune de la cei trei regizori care au lucrat la *Imperiul:* Russell Barnes, Adrian Pennink şi David Wilson. Le sunt de asemenea îndatorat lui Dewald Aukema, Tim Cragg, Vaughan Matthews şi Chris Openshaw, operatori de imagine; lui Dhruv Singh, asistent operator; precum şi lui Adam Prescod, Martin Geissmann, Tony Bensusan şi Paul Kennedy, sunetişti.

Fixerii sunt elemente cruciale în orice serial de televiziune; de aceea merită mulţumiri speciale Maxine Walters şi Ele Rickham (Jamaica), Matt Bainbridge (Statele Unite), Sam Jennings (Australia), Lansana Fofana (Sierra Leone), Goran Music (Africa de Sud), Alan Harkness (Zambia), Nicky Sayer (Zanzibar), Funda Odemis (Turcia), Toby Sinclair şi Reinee Ghosh (India).

Pentru diferitele gesturi de amabilitate şi pentru ajutor aş vrea de asemenea să le mulţumesc lui Alric, Nasir, directorul Colegiului Lamartiniere, lui Joan Abrahams, Richard şi Jane Aitken, Gourab K. Banerji, Rod Beattie, profesorului A. Chaterjee, lui Dayn Cooper, Tom Cunningham, Steve Dodd, Eric Doucot, Tessa Fleischer, Rob Fransisco, Penny Fustle, Alan Harkness, Peter Jacques, Pastor Hendric James, Jean François Lesage, Swapna Liddle, Neil McKendrick, Ravi Manet, John Manson, Bill Markham, Said Suleiman Mohammed, George Mudavanhu, şefului de trib Mukuni, lui Gremlin Napier, Tracy O'Brian, Adolph Oppong, Mabvuto Phiri, Victoria Phiri, G.S. Rawat, Ludi Schulze, Excelenţei Sale Viren Shah, lui Mark Shaw, Ratanjit Singh, Jane Skinner, Mary Slattery, Iona Smith, Simon Smith, Angus Stevens, Colin Steyn, Philip Tetley, episcopului Douglas Toto, locotenentului Chris Watt şi lui Elria Wessels.

Scriitorii au nevoie de agenţi literari buni; eu am avut norocul să-i am pe Clare Alexander, Sally Riley şi pe toţi cei de la Agenţia Gillon Aitken, precum şi pe Sue Ayton

de la Knight Ayton. Le datorez mulţumiri şi celor de la editura Penguin, mai ales lui Anthony Forbes-Watson, Helen Fraser, Cecilia Mackay, Richard Marston şi Andrew Rosenheim. Mai presus de toate, aş vrea să-i mulţumesc redactorului meu, Simon Winder, ale cărui încurajări şi entuziasm au depăşit cu mult sarcinile de serviciu.

Fără sprijinul colegilor mei de la Jesus College, Oxford, şi al profesorilor de la Facultatea de Istorie, Oxford, nu aş fi reuşit să-mi fac timp pentru a scrie această carte şi cu siguranţă nici pentru a realiza serialul documentar. Aş vrea să le mulţumesc mai ales lui Bernhard Fulda, Felicity Heal şi Turlough Stone.

În sfârşit, mulţi dintre membrii familiei mele m-au ajutat să aflu mai multe despre propriul meu trecut imperial. Aş vrea să le mulţumesc îndeosebi părinţilor mei, Molly şi Campbell Ferguson, bunicii mele, May Hamilton, socrilor mei, Ken şi Vivienne Douglas, şi verişoarei mele din Canada, Sylvia Peters. Mai presus de toate trebuie să le mulţumesc lui Susan, Felix, Freya şi Lachlan, care au trebuit să dea dovadă de curaj acasă – asemenea multor familii înaintea lor – în timp ce tata îşi aducea contribuţia modestă la Imperiu.

Într-o întreprindere care presupune un atât de mare efort de colaborare este, inevitabil, loc destul pentru eroarea umană. Mai mulţi cititori minuţioşi mi-au scris cu amabilitate pentru a-mi semnala scăpări în ediţia anterioară. Aş vrea să-i mulţumesc îndeosebi domnului L.W. Haigh care are cu adevărat ochi de vultur. Îmi asum responsabilitatea deplină pentru orice greşeli care au scăpat în continuare.

Colegiul Jesus, Oxford
iulie 2003

Credite

Creditele fotografice sunt date între paranteze. S-au făcut toate eforturile pentru a-i contacta pe toţi deţinătorii copyrightului. Editorii vor fi fericiţi să îndrepte în ediţiile viitoare orice erori sau omisiuni care le vor fi aduse la cunoştinţă.

1 Agnes Ferguson împreună cu familia la Glenrock, cca 1911-1921 (prin amabilitatea lui Campbell Ferguson)
2 Corăbii franceze şi portugheze în largul coastei Buttugar, gravură de Theodore de Bry, pentru Jacques le Moyne de Morgues, *Navigatio in Braziliam*, 1562 (Musée de la Marine, Paris/Arhiva de Artă)
3 Thomas „Diamant" Pitt, portret de John Vanderbank, cca 1710-1720 (colecţie particulară)
4 *Macara pentru catarge la Blackwall*, de William Daniell, 1803 (© National Maritime Museum, Londra)
5 *Robert Clive cu familia şi o servitoare indiană*, de Sir Joshua Reynolds, cca 1765-1766 (Gemäldegalerie, Berlin/© Bildarchiv Preußischer Kultbesitz/Jörg P. Anders)
6 Opt gurkha, portret de grup al membrilor familiei Ghulam Ali Khan, Delhi, cca 1815 (The Gurkha Museum, Winchester)
7 *Colonelul James Todd călătorind pe elefant, alături de cavaleria sa şi şipai*, pictură a unui artist anonim din Compania Indiilor de Est, secolul al XVIII-lea (Victoria & Albert Museum/Bridgeman Art Library)
8 Sclavi sub punte, schiţă în acuarelă de locotenent Meynell, 1844-1846 (© National Maritime Museum, Londra)
9 Plantaţie de zahăr în sudul Trinidadului, de C. Bauer, cca 1850 (colecţie particulară/ Bridgeman Art Library)
10 *Atacul de la Bunker's Hill, cu incendierea oraşului Charles Town*, şcoala americană, 1783 sau mai târziu (donaţie de Edgar William şi Bernice Chrysler Garbisch. Fotografie © Board of Trustees, National Gallery of Art, Washington)
11 *Biciuirea condamnatului Charles Maher*, schiţă de J.L., 1823, din *Recollections of Thirteen Years' Residence*, de Robert Jones (Biblioteca Mitchell, Biblioteca de Stat din New South Wales, Sydney)
12 *Grup într-o închisoare guvernamentală din Sydney*, de Augustus Earle, 1830 (© National Maritime Museum, Londra)
13 Sclavi în lanţuri, Zanzibar, secolul al XIX-lea (Bojan Brecelj/Corbis)
14 David Livingstone, fotografie de Maull & Co., cca 1864-1865 (prin amabilitatea National Portrait Gallery, Londra)
15 Predicator itinerant în India, ilustraţie, autor anonim, secolul al XIX-lea (United Society for the Propagation of the Gospel/Eileen Tweedy/Arhiva de Artă)

16 *Eliberarea oraşului Lucknow, 1857: visul lui Jessie*, de Frederick Goodall, 1858 (Sheffield City Art Galleries/Bridgeman Art Library)
17 *Poziţionarea cablurilor la bordul vasului* Great Eastern, ilustraţie de Robert Dudley din *The Atlantic Telegraph*, de William Howard Russell, 1866 (Fototeca Science & Society)
18 Soldaţi indieni cu elefanţi, 1897 (Fototeca Public Record Office)
19 Vase cu aburi la încărcare şi descărcare pe râul Hooghly, Calcutta, 1900 (Arhiva Hulton)
20 Lordul Curzon şi Înălţimea Sa Nizamul la Aina-Khana, Palatul maharajahului Peshkai, cca 1900 (Arhiva Hulton)
21 Mare procesiune în trecere prin faţa Fortului Roşu în timpul Durbarului din Delhi, 1903 (The British Library)
22 Aurobindo Ghose
23 Învingătorii de la Tel-el-Kebir: trupe scoţiene în jurul Sfinxului de la Gizeh, 1882 (Arhiva Bettmann/Hulton)
24 Hiram Maxim prezentând mitraliera Maxim, cca 1880 (© Bettmann/Corbis)
25 Morţi la Omdurman, 1898 (prin amabilitatea directorului de la National Army Museum, Londra)
26 Churchill în drum spre Anglia, 1899 (© Bettmann/Corbis)
27 Caricatură franceză care critică lagărele de concentrare din Războiul cu Burii, de Jean Veber, din *L'Assiette au Beurre*, 28 septembrie 1901 (Arhiva Charmet/Bridgeman Art Library)
28 Cadavre la Spion Kop, Natal, 1900 (Arhiva Hulton)
29 O fantomă în lumina zilei, caricatură de pe coperta *Der Wahre Jacob*, 11 septembrie 1900 (AKG Londra)
30 *Aliaţii noştri*, carte poştală franceză înfăţişând soldaţi englezi şi hinduşi, Nantes, 1914 (colecţie particulară/AKG Londra)
31 T.E. Lawrence, fotografie de B.E. Leeson, 1917 (prin amabilitatea National Portrait Gallery, Londra)
32 Schiţă a debleului Konyu-Hintok, Thailanda, 1942, de Jack Chalker, prizonier de război din trupele aliate (prin amabilitatea lui Jack Walker)
33 Caricatură japoneză care îi îndeamnă pe indieni să înlăture dominaţia britanică, cca 1942 (Imperial War Museum, Secţiunea Cărţi Tipărite)
34 *Joc de domino: Efortul de echipă al Aliaţilor câştigă partida*, caricatură cubaneză de Conrado Massaguer (© Estate of Conrado Massaguer/Biblioteca Franklin. D. Roosevelt, New York/Bridgeman Art Library)
35 Colonelul Gamal Abdel-Nasser în mijlocul mulţimii în timpul unei demonstraţii împotriva propusei dizolvări a Consiliului Revoluţionar, Egipt, 29 martie 1954 (Arhiva Hulton)
36 Blocada de la Port Said în timpul Crizei Canalului Suez, 19 noiembrie 1956 (© Hulton-Deutsch Collection/Corbis)

Bibliografie

Lista următoare nu are pretenţia de a fi o bibliografie exhaustivă a istoriei imperiale, care ar ocupa un număr excesiv de pagini. Scopul ei este să indice principalele lucrări pe care le-am consultat de-a lungul cercetării şi să exprime recunoştinţa mea faţă de autorii lor, precum şi să ofere sugestii pentru aprofundarea subiectului.

General

Abernethy, David B., *The Dynamics of Global Dominance : European Overseas Empires* 1415-1980 (New Haven, 2001)

Brown, Judith M., Louis, Wm. Roger (ed.), *The Oxford History of the British Empire*, vol. IV: *The Twentieth Century* (Oxford/New York, 1999)

Canny, Nicholas (ed.), *The Oxford History of the British Empire*, vol. I: *The Origins of Empire* (Oxford/New York, 1998)

Fieldhouse, David, *The Colonial Empires* (Londra, 1966)

Harlow, Barbara, Carter, Mia, *Imperialism and Orientalism : A Documentary Sourcebook* (Oxford/Maiden, Massachusetts, 1999)

Hyam, Ronald, *Britain's Imperial Century, 1815-1914* (Basingstoke, 1993)

James, Lawrence, *The Rise and Fall of the British Empire* (Londra, 1994)

Judd, Dennis, *Empire : the British Imperial Experience from 1765 to the Present* (Londra, 1996)

Lloyd, Trevor, *Empire : The History of the British Empire* (Londra, 2001)

Maddison, Angus, *The World Economy : A Millennial Perspective* (Paris, 2001)

Marshall, P.J. (ed.), *The Cambridge Illustrated History of the British Empire* (Cambridge, 1996)

Marshall, P.J. (ed.), *The Oxford History of the British Empire*, vol. II: *The Eighteenth Century* (Oxford/New York, 1998)

Morris, James, *Heaven's Command : An Imperial Progress* (Londra, 1992 [1973])

Morris, James, *Pax Britannica : The Climax of an Empire* (Londra, 1992 [1968])

Morris, James, *Farewell the Trumpets : An Imperial Retreat* (Londra, 1992 [1979])

Pagden, Anthony, *Peoples and Empires : Europeans and the Rest of the World, from Antiquity to the Present* (Londra, 2001)

Palmer, Alan, *Dictionary of the British Empire and Commonwealth* (Londra, 1996)

Porter, Andrew N. (ed.), *Atlas of British Overseas Expansion* (Londra, 1991)

Porter, Andrew N. (ed.), *The Oxford History of the British Empire*, vol. III: *The Nineteenth Century* (Oxford, New York, 1999)

Winks, Robin W. (ed.), *The Oxford History of the British Empire*, vol. V: *Historiography* (Oxford, New York, 1999)

Capitolul 1. De ce Marea Britanie?

Andrews, Kenneth R., 'Drake and South America', în Thrower, Norman J.W. (ed.), *Sir Francis Drake and the Famous Voyage, 1577-1580* (Berkeley/Los Angeles/Londra, 1984), pp. 49-59

Armitage, David, *The Ideological Origins of the British Empire* (Cambridge, 2000)

Barua, Pradeep, 'Military Developments in India, 1750-1850', *Journal of Military History*, 58/4(1994), pp. 599-616

Bayly, C.A., *Indian Society and the Making of the British Empire* (Cambridge, 1988)

Bayly, C.A., *Imperial Meridian: The British Empire and the World, 1780-1830* (Londra, 1989)

Bernstein, Jeremy, *Dawning of the Raj: The Life and Trials of Warren Hastings* (Londra, 2001)

Boxer, C.R., *The Dutch Seaborne Empire, 1600-1800* (Londra, 1965)

Brenner, Robert, 'The Social Basis of English Commercial Expansion, 1550-1650', *Journal of Economic History*, 32/1 (1972), pp. 361-84

Brigden, Susan, *New Worlds, Lost Worlds* (Londra, 2000)

Carlos, Ann M., Nicholas, Stephen, 'Agency Problems in Early Chartered Companies: The Case of the Hudson's Bay Company', *Journal of Economic History*, 50/4 (1990), pp. 853-875

Carnall, Geoffrey, Nicholson, Colin (ed.), *The Impeachment of Warren Hastings: Papers from a Bicentenary Commemoration* (Edinburgh, 1989)

Cell, Gillian T. (ed.), *Newfoundland Discovered: English Attempts at Colonisation, 1610-1630* (Londra, 1982)

Chaudhuri, K.N., *The English East India Company* (Londra, 1963)

Chaudhuri, K.N., *The Trading World of Asia and the English East India Company* (Cambridge, 1978)

Cruikshank, E.A., *The Life of Sir Henry Morgan, with an Account of the English Settlement of the Island of Jamaica, 1685-1688* (Londra/Basingstoke/Toronto, 1935)

Dalton, Sir Cornelius Neale, *The Life of Thomas Pitt* (Cambridge, 1915)

Dickson, P.G.M., *The Financial Revolution in England: A Study in the Development of Public Credit, 1688-1756* (Londra/Melbourne/Toronto, 1967)

Edney, Matthew H., *Mapping an Empire: The Geographical Construction of British India, 1765-1843* (Chicago/Londra, 1997)

Ehrman, John, *The Younger Pitt*, 3 vol. (Londra, 1969-1996)

Exquemlin, A.O., trad. Alexis Brown, *The Buccaneers of America. Comprising a Pertinent and Truthful Description of the Principal Acts of Depredation and Inhuman Cruelty committed by the English and French Buccaneers against the Spaniards in America* (Londra, 1972)

Forrest, Denys, *Tea for the British: The Social and Economic History of a Famous Trade* (Londra, 1973)

Fraser, J. Baillie, *Military Memoirs of Lieut. Col. James Skinner, C.B.* (Mussoorie, 1955 [1856])

Hagen, Victor Wolfgang von, *The Gold of El Dorado: The Quest for the Golden Man* (Londra/Toronto/Sydney/New York, 1978)

Hakluyt, Richard, editată, prescurtată, cu introducere de Jack Beeching, *Voyages and Discoveries : The Principal Navigations Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation* (Londra, 1985 [1598-1600])

Heathcote, T.A., *The Military in British India : The Development of British Land Forces in South Asia, 1600-1947* (Manchester/New York, 1995)

Hemming, John, *The Search for El Dorado* (Londra, 1978)

Hossein Khan, Sied Gholam, *The Seir Mutaqherin : or Review of Modern Times : Being an History of India, From the Year 1118 to the Year 1194* (Calcutta, 1903 [1789])

Irwin, Douglas A., 'Mercantilism and Strategic Trade Policy : The Anglo-Dutch Rivalry for the East Indian Trade', *Journal of Political Economy*, 99/6 (1991), pp. 1296-1314

Irwin, Douglas A., 'Strategic Trade Policy and Mercantilist Trade Rivalries', *American Economic Review* (1982), pp. 134-139

Kelsey, Harry, *Sir Francis Drake : The Queen's Pirate* (New Haven/Londra, 1998)

Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of British Naval Mastery* (Londra, 1976)

Koehn, Nancy F., *The Power of Commerce, Economy and Governance in the First British Empire* (Ithaca, New York, 1995)

Lemire, Beverly, *Fashion's Favourite : The Cotton Trade and the Consumer in Britain, 1660-1800* (Oxford, 1991)

Lindsay, Philip, *Morgan in Jamaica : Being an Account Biographical and Informative of the Latter Days of Sir Henry Morgan, Admiral of Buccaneers, Captain of Privateers... also Twice Acting Governor of Jamaica* (Londra, 1930)

Lyte, Charles, *Sir Joseph Banks : 18th Century Explorer, Botanist and Entrepreneur* (Devon, 1980)

MacInnes, C.M., *The Early English Tobacco Trade* (Londra, 1926)

Miller, David Philip, Reill, Peter Hanns (ed.), *Visions of Empire : Voyages, Botany, and Representations of Nature* (Cambridge/New York/Melbourne, 1996)

Neal, Larry, *The Rise of Financial Capitalism : International Capital Markets in the Age of Reason* (Cambridge, 1990)

Pagden, Anthony, *Lords of All the World : Ideologies of Empire in Spain, Britain and France, c. 1500-c.* 1800 (New Haven, 1996)

Parry, John H., 'Drake and the World Encompassed', în Thrower, Norman J.W. (ed.), *Sir Francis Drake and the Famous Voyage, 1577-1580* (Berkeley/Los Angeles/Londra, 1984), pp. 1-11

Pearson, N.M., 'Shivaji and the Decline of the Mughal Empire', *Journal of Asian Studies*, 35/2 (1976), pp. 221-235

Pillai, Anandaranga, *The Private Diary of Ananda Ranga Pillai, Dubash to Joseph Francois Dupleix : A Record of Matters Political, Historical, Social, and Personal, from 1736 to 1761*, 12 vol. (Madras, 1904)

Pocock, Tom, *Battle For Empire : The Very First World War, 1756-63* (Londra, 1998)

Pope, Dudley, *The Buccaneer King : The Biography of Sir Henry Morgan, 1635- 1688* (New York, 1977)

Pope, Peter E., *The Many Landfalls of John Cabot* (Toronto/Buffalo/Londra, 1997)

Price, Jacob M., 'What Did Merchants Do? Reflections on British Overseas Trade, 1660-1790', *Journal of Economic History*, 49/2 (1989), pp. 267-284

Quinn, David Beers, *England and the Discovery of America, 1481-1620 : From the Bristol Voyages of the Fifteenth Century to the Pilgrim Settlement at Plymouth – The Exploration,*

Exploitation, and Trial-and-Error Colonization of North America by the English (Londra, 1974)

Riddy, John, 'Warren Hastings: Scotland's Benefactor', în G. Cornall, C. Nicholson, *The Impeachment of Warren Hastings: Papers from a Bicentenary Commemoration* (Edinburgh, 1989), pp. 30-57

Rowse, A.L., Dougan, Robert O. (ed.), *The Discoverie of Guiana by Sir Walter Ralegh, 1596 and The Discoveries of the World by Antonio Galvao, 1601: Historical Introductions and Bibliographical Notes* (Cleveland, Ohio, 1966)

Ruville, Albert von, trad. H.J. Chaytor, *William Pitt, Earl of Chatham* (Londra, 1907)

Sinclair, Andrew, *Sir Walter Raleigh and the Age of Discovery: The Extraordinary Life and Achievements of a Renaissance Explorer, Sailor and Scholar* (Harmondsworth, 1984)

Williams, Glyn, *'The Prize of all the Oceans': The Triumph and Tragedy of Anson's Voyage round the World* (Londra, 1999)

Williamson, James A., *The Cabot Voyages and Bristol Discovery under Henry VII* (Cambridge, 1962)

Capitolul 2. Ciuma albă

Anderson, Fred, *Crucible of War: The Seven Years' War and the Fate of Empire in British North America, 1754-1766* (Londra, 2000)

Anstey, Roger, *The Atlantic Slave Trade and British Abolition, 1760-1810* (Londra, 1975)

Bailyn, Bernard, *The Ideological Origins of the American Revolution* (Cambridge, Massachusetts, 1967)

Bailyn, Bernard, *The Peopling of British North America* (New York, 1986)

Barbour, Philip L., *The Jamestown Voyages under the First Charter 1606-1609*, vol. I: *Documents Relating to the Foundation of Jamestown and the History of the Jamestown Colony up to the Departure of Captain John Smith, Last President of the Council in Virginia under the First Charter, Early in October 1609* (Londra/New York, 1969)

Bardon, Jonathan, *A History of Ulster* (Belfast, 1992)

Bauman, Richard, *For the Reputation of Truth: Politics, Religion, and Conflict among the Pennsylvania Quakers 1750-1800* (Baltimore/Londra, 1971)

Belich, James, *Making Peoples: A History of the New Zealanders from Polynesian Settlement to the End of the Nineteenth Century* (Londra, 1997)

Belich, James, *Paradise Reforged: A History of the New Zealanders from the 1880s to the Year 2000* (Londra, 2001)

Berlin, Ira, *Many Thousands Gone: The First Two Centuries of Slavery in North America* (Cambridge, Massachusetts, 1998)

Blackburn, Robin, *The Making of New World Slavery: From the Baroque to the Modern, 1492-1800* (New York, 1997)

Boogart, E. Van Den, Emmer, P.C., 'Colonialism and Migration: An Over-view', în P.C. Emmer (ed.), *Colonialism and Migration: Indentured Labour before and after Slavery* (Dordrecht, 1986)

Brogan, Hugh, *The Pelican History of the United States of America* (Harmondsworth, 1986)

Calder, Angus, *Revolutionary Empire: The Rise of the English-Speaking Empires from the Fifteenth Century to the 1780s* (Londra, 1981)

Calhoon, Robert M., Barnes, Timothy M., Rawlyk, George A. (ed.), *Loyalists and Community in North America* (Westport/Connecticut/Londra, 1994)

Campbell, Mavis C., *The Maroons of Jamaica 1655-1796* (Massachusetts,1988)

Cecil, Richard (ed.), Marylynn Rouse, *The Life of John Newton* (Fearn, 2000)

Chiswick, Barry, Hatton, Timothy, 'International Migration and the Integration of Labour Markets', în Michael Bordo, Alan Taylor, Jeffrey Williamson (ed.), *Globalization in Historical Perspective* (Chicago, 2003)

Christie, I.R., Larabee, B.W., *Empire and Independence, 1760-1776* (Oxford, 1976)

Clark, J.C.D., *The Language of Liberty, 1660-1832 : Political Discourse and Social Dynamics in the Anglo-American World* (Cambridge, 1993)

Curtin, Philip D., *Death by Migration : Europe's Encounter with the Tropical World in the Nineteenth Century* (Cambridge, 1989)

Curtin, Philip D., *The Atlantic Slave Trade : A Census* (Madison/Londra, 1969)

Draper, Theodore, *A Struggle for Power : The American Revolution* (New York, 1996)

Drayton, Richard, 'The Collaboration of Labour : Slaves, Empires and Globalizations in the Atlantic World, *c.* 1600-1950', în A.G. Hopkins (ed.), *Globalization in World History* (Londra, 2002), pp. 98-114

Eltis, David, 'Europeans and the Rise and Fall of African Slavery in the Americas : An Interpretation', *American Historical Review*, 98/5 (1993), pp. 1399-1423

Emmer, P.C. (ed.), *Colonialism and Migration : Indentured Servants before and after Slavery* (Dordrecht, 1986)

Engerman, Stanley L., Gallman, Robert E. (ed.), *The Cambridge Economic History Of The United States*, vol. 1 : *The Colonial Era* (Cambridge, 1997)

Foster, Roy, *Modern Ireland, 1600-1972* (Londra, 1988)

Frank Felsenstein (ed.), *English Trader, Indian Maid : Representing Gender, Race, and Slavery in the New World : An Inkle and Yarico Reader* (Baltimore/Londra, 1999)

Galenson, D.W., *White Servitude in Colonial America : An Economic Analysis* (Londra, 1981)

Gemery, Henry A., 'Markets for Migrants : English Indentured Servitude and Emigration in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', în P.C. Emmer (ed.), *Colonialism and Migration : Indentured Labour before and after Slavery* (Dordrecht, 1986)

Grant, Douglas, *The Fortunate Slave : An Illustration of African Slavery in the Early Eighteenth Century* (New York/Toronto, 1968)

Hughes, Robert, *The Fatal Shore : A History of the Transportation of Convicts to Australia, 1787-1868* (Londra, 1987)

Hunter, James, *A Dance Called America : The Scottish Highlands, the United States and Canada* (Edinburgh, 1994)

Inikori, J.E., 'Market Structure and the Profits of the British African Trade in the Late Eighteenth Century', *Journal of Economic History*, 41/4 (1981), pp. 745-776

Jeffery, Keith (ed.), *'An Irish Empire' : Aspects of Ireland and the British Empire* (Manchester, 1996)

Jones, Maldwyn A., *The Limits of Liberty : American History, 1607-1980* (Oxford, 1983)

Jones, Rufus M., *The Quakers in the American Colonies* (Londra, 1911)

Knight, Franklin W. (ed.), *General History of the Caribbean*, vol. III : *The Slave Societies of the Caribbean* (Londra, 1997)

Langley, Lester D., *The Americas in the Age of Revolution, 1750-1850* (New Haven, 1997)

Long, Edward, *The History of Jamaica, or General Survey of the Ancient and Modern State of that Island : With Reflections on its Situations, Settlements, Commerce, Laws and Government* (Londra, 1970 [1774])

Main, Gloria L., *Tobacco Colony : Life in Early Maryland, 1650-1710* (Princeton, New Jersey, 1982)

Martin, Bernard, *John Newton : A Biography* (Melbourne/Londra/Toronto, 1950)

Martin, Bernard, Spurrell, Mark (ed.), *The Journal of a Slave Trader (John Newton) 1750-1754, with Newton's 'Thoughts upon the African Slave Trade'* (Londra, 1962)

Middleton, Arthur Pierce, *Tobacco Coast : A Maritime History of Chesapeake Bay in the Colonial Era* (Newport News, Virginia, 1953)

Newton, John, *Letters to a Wife, by the Author of Cardiphonia* (Edinburgh, 1808)

Newton, John, Cecil, Revd R., *An Authentic Narrative of Some Remarkable and Interesting Particular in the Life of John Newton ; Memoirs of Mr. Newton ; Forty-One Letters Originally Published under the Signatures of Omicron and Virgil* (Edinburgh, 1825)

Oxley, Deborah, *Convict Maids : The Forced Migration of Women to Australia* (Cambridge, New York/Melbourne, 1996)

Pestana, Carla Gardina, *Quakers and Baptists in Colonial Massachusetts* (Cambridge, 1991)

Quinn, David B., *Explorers and Colonies : America, 1500-1625* (Londra/Ronceverte, 1990)

Rice, C. Duncan, 'The Missionary Context of the British Anti-Slavery Movement', în Walvin, James (ed.), *Slavery and British Society 1776-1846* (London/Basingstoke, 1981), pp. 150-164

Riley, Edward Miles (ed.), *The Journal of John Harrower : An Indentured Servant in the Colony of Virginia, 1773-1776* (Williamsburg, Virginia, 1963)

Rouse, Parke Jr., *Planters and Pioneers : Life in Colonial Virginia - The Story in Pictures and Text of the People who Settled England's First Successful Colony from its Planting in 1607 to the Birth of the United States in 1789* (New York, 1968)

Smith, Abbot Emerson, *Colonists in Bondage : White Servitude and Convict Labour in America, 1607-1776* (Chapel Hill, 1947)

Thomas, Hugh, *The Slave Trade : The History of the Atlantic Slave Trade 1440-1870* (New York, 1997)

Walvin, James, *England, Slaves and Freedom, 1776-1838* (Basingstoke, 1986)

Walvin, James, *Britain's Slave Empire* (Londra, 2000)

Ward, J.M., *Colonial Self-Government : The British Experience 1759-1856* (Londra, 1976)

Whiteley, Peter, *Lord North : The Prime Minister who Lost America* (Londra, 1996)

Capitolul 3. Misiunea

Blaikie, W., *The Personal Life of David Livingstone LL.D. D.C.L.* (Londra, 1880)

Chinnian, P., *The Vellore Mutiny - 1806 : The First Uprising Against the British* (Erode, 1982)

Gelfand, Michael, *Livingstone the Doctor, His Life and Travels : A Study in Medical History* (Oxford, 1957)

Helly, Dorothy O., *Livingstone's Legacy : Horace Waller and Victorian Mythmaking* (Athens, Ohio/Londra, 1987)

Hibbert, Christopher, *The Great Mutiny : India 1857* (Londra, 1978)

Holmes, Timothy, *Journey to Livingstone : Exploration of an Imperial Myth* (Edinburgh, 1993)
Jeal, Tim, *Livingstone* (Londra, 1973)
Liebowitz, Daniel, *The Physician and the Slave Trade : John Kirk, the Livingstone Expeditions, and the Crusade Against Slavery in East Africa* (New York, 1999)
Metcalfe, C.T., *Two Native Narratives of the Mutiny* (Londra, 1898)
Murray, Jocelyn, *Proclaim the Good News : A Short History of the Church Missionary Society* (Londra, 1985)
Panigrahi, Lalita, *British Social Policy and Female Infanticide in India* (New Delhi, 1971)
Philips, C.H. (ed.), *The Correspondence of Lord William Cavendish Bentinck : Governor-General of India 1828-1835*, vol. I : *1828-1831* ; vol. II : *1832-1835* (Oxford, 1977)
Ray, Ajit Kumar, *Widows are not for Burning : Actions and Attitudes of the Christian Missionaries, the Native Hindus and Lord William Bentinck* (New Delhi, 1985)
Sen, Surendranath, *1857* (New Delhi, 1957)
Soderlund, Jean R., *Quakers and Slavery : A Divided Spirit* (Princeton/New Jersey, 1985)
Stanley, B., *The Bible and the Flag : Protestant Missions and British Imperialism in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Leicester, 1990)

Capitolul 4. Neamul binecuvântat

Allen, Charles, *Soldier Sahibs : The Men who Made the North-West Frontier* (Londra, 2000)
Allen, Charles (ed.), *Plain Tales from the Raj* (Londra, 1976)
Baber, Zaheer, *The Science of Empire : Scientific Knowledge, Civilization, and Colonial Rule in India* (Albany, 1996)
Beaglehole, T.H., *Thomas Munro and the Development of Administrative Policy in Madras 1792-1818 : The Origins of 'The Munro System'* (Cambridge, 1966)
Bejoy Krishna Bose, Vakil, *The Alipore Bomb Trial, with a foreword by Mr Eardley Norton, Bar-at-Law* (Calcutta, 1922)
Bennett, Mary, *The Ilberts in India, 1882-1886 : An Imperial Miniature* (Londra, 1995)
Bhasin, Raja, *Viceregal Lodge and the Indian Institute of Advanced Study, Shimla* (Shimla, 1995)
Blunt, Sir Edward, *The I.C.S. : The Indian Civil Service* (Londra, 1937)
Brook, Timothy, Wakabayashi, Tadashi (ed.), *Opium Regimes : China, Britain, and Japan, 1839-1952* (Berkeley/Los Angeles/Londra, 2000)
Cannadine, David, *Ornamentalism : How the British Saw Their Empire* (Londra, 2001)
Clive, John, *Thomas Babington Macaulay : The Shaping of the Historian* (Londra, 1973)
Daumas, Maurice, *A History of Technology and Invention : Progress through the Ages*, vol. III : *The Expansion of Mechanization 1725-1860* (Londra, 1980)
Davis, Mike, *Late Victorian Holocausts : El Nino Famines and the Making of the Third World* (Londra, 2001)
Dewey, Clive, *Anglo-Indian Attitudes : The Mind of the Civil Service* (Londra, 1993)
Dutton, Geoffrey, *The Hero as Murderer : The Life of Edward John Eyre* (Sydney, 1967)
Endacott, G.B., *A History of Hong Kong* (Hong Kong, 1973)

Frykenberg, Robert Eric, 'Modern Education in South India, 1784-1854 : Its Roots and Its Role as a Vehicle of Integration under Company Raj', *American Historical Review*, 91/1 (supliment la vol. 91) (1986), pp. 37-65

Gilbert, Martin (ed.), *Servant of India : A Study of Imperial Rule from 1905 to 1910 as Told through the Correspondence and Diaries of Sir James Dunlop Smith* (Londra, 1966)

Gilmour, David, *Curzon* (Londra, 1994)

Gilmour, David, *The Long Recessional : The Imperial Life of Rudyard Kipling* (Londra, 2002)

Heehs, Peter, *The Bomb in Bengal : The Rise of Revolutionary Terrorism in India, 1900-1910* (Oxford, 1993)

Heuman, Gad, *'The Killing Time' : The Morant Bay Rebellion in Jamaica* (Londra/ Basingstoke, 1994)

Hirschmann, Edwin, *'White Mutiny' : The Ilbert Bill Crisis in India and the Genesis of the Indian National Congress* (New Delhi, 1980)

Holt, Edgar, *The Strangest War : The Story of the Maori Wars 1860-1872* (Londra, 1962)

Hutchins, Francis G., *The Illusion of Permanence : British Imperialism in India* (Princeton, New Jersey, 1967)

Irving, R.G., *Indian Summer : Lutyens, Baker and Imperial Delhi* (New Haven, 1981)

James, Lawrence, *Raj : The Making and Unmaking of British India* (Londra, 1997)

Kanwar, P., *Imperial Simla : The Political Culture of the Raj* (Delhi, 1990)

Kieve, Jeffrey, *The Electric Telegraph : A Social and Economic History* (Newton Abbot, 1973)

Kipling, Rudyard, *Kim* (Oxford, 1987 [1901])

Kipling, Rudyard, *Plain Tales from the Hills* (Londra, 1987 [1890])

Kipling, Rudyard, *The Man Who Would Be King and Other Stories* (Oxford, 1987 [1885-1888])

Kipling, Rudyard, *Traffics and Discoveries* (Londra, 2001 [1904])

Kipling, Rudyard, *War Stories and Poems* (Oxford, 1990)

Knight, Ian (ed.), *Marching to the Drums : Eyewitness Accounts of War from the Charge of the Light Brigade to the Siege of Lady smith* (Londra, 1999)

Machonochie, Evan, *Life in the Indian Civil Service* (Londra, 1926)

MacLeod, Roy, Kumar, Deepak (ed.), *Technology and the Raj : Western Technology and Technical Transfers to India, 1700-1947* (New Delhi/Thousand Oaks/Londra, 1995)

Mehta, Uday Singh, *Liberalism and Empire : A Study In Nineteenth-Century British Liberal Thought* (Chicago, 1999)

Misra, Maria, *Business, Race and Politics in British India, c.1850-1960* (Oxford, 1999)

Napier, Lt.-Col. *The Hon. H.D., Field Marshal Lord Napier of Magdala GCB, GCSI : A Memoir* (Londra, 1927)

Napier, Lt.-Col. (ed.), *Letters of Field Marshal Lord Napier of Magdala concerning Abyssinia, Egypt, India, South Africa* (Londra, 1936)

Narasimhan, Sukuntala, *Sati : A Study of Widow Burning in India* (New Delhi, 1998)

Oldenburg, Venna Talwar, *The Making of Colonial Lucknow, 1856-1877* (Princeton, New Jersey, 1984)

Samanta, Amiya K. (ed.), *Terrorism in Bengal : A Collection of Documents on Terrorist Activities from 1905 to 1939*, 6 vol. (Calcutta, 1995)

Seal, Anil, *The Emergence of Indian Nationalism : Competition and Collaboration in the later Nineteenth Century* (Cambridge, 1968)

Spangenberg, Bradford, 'The Problem of Recruitment for the Indian Civil Service during the Late Nineteenth Century', *Journal of Asian Studies*, 30/2 (1971), pp. 341-360
Steeds, David, Nish, Ian, *China, Japan and Nineteenth-Century Britain* (Dublin, 1977)
Sullivan, Eileen, 'Liberalism and Imperialism : J.S. Mill's Defense of the British Empire', *Journal of the History of Ideas*, 44/4 (1983), pp. 595-617
Tinker, Hugh, *A New System of Slavery : The Export of Indian Labour Overseas, 1830-1920* (Londra/New York/Bombay, 1974)
Tomlinson, B.R., *The Economy of Modern India, 1860-1970* (Cambridge, 1989)
Trevelyan, George Otto (ed.), *The Life and Letters of Lord Macaulay*, 2 vol. (Londra, 1876)
Waley Cohen, Ethel A. (ed.), *A Young Victorian in India : Letters of H.M. Kisch of the Victorian Civil Service* (Londra, 1957)
Wong, J.Y., *Deadly Dream : Opium, Imperialism and the 'Arrow' War (1856-1860) in China* (Cambridge, 1998)
Yalland, Zoe, *Traders and Nabobs : The British in Cawnpore 1765-1857* (Wilton, 1987)

Capitolul 5. Forţa Maxim

Boehmer, Elleke (ed.), *Empire Writing : An Anthology of Colonial Literature, 1870-1918* (Oxford, 1998)
Brailsford, Henry Noel, *The War of Steel and Gold : A Study of the Armed Peace* (Londra, 1917 [1914]
Davis, Lance E., Huttenback, R.A., *Mammon and the Pursuit of Empire : The Political Economy of British Imperialism, 1860-1912* (Cambridge, 1986)
Ellis, John, *The Social History of the Machine Gun* (Londra, 1993)
Ferguson, Niall, *The World's Banker : The History of the House of Rothschild* (Londra, 1998)
Fieldhouse, D.K., *Economics and Empire, 1830-1914* (Londra, 1973)
Flint, John E., *Sir George Goldie and the Making of Nigeria* (Londra, 1960)
Ford, Roger, *The Grim Reaper : The Machine-Gun and Machine-Gunners* (Londra/ Basingstoke, 1996)
Friedberg, Aaron, *The Weary Titan : Britain and the Experience of Relative Decline, 1895-1905* (New York, 1987)
Gallagher, John, Robinson, Ronald, 'The Imperialism of Free Trade', *Economic History Review*, seria 2, 6 (1953), pp. 1-15
Goldsmith, Dolf, *The Devil's Paintbrush : Sir Hiram Maxim's Gun* (Toronto/Londra, 1989)
Headrick, Daniel R., *The Tools of Empire* (Oxford, 1981)
Hobhouse, Emily, *The Brunt of War, and Where it Fell* (Londra, 1902)
Hobsbawm, E.J., *The Age of Empire, 1875-1914* (Londra, 1987)
Hobson, J.A., *Imperialism : A Study* (Londra, 1988 [1902])
Hyam, Ronald, *Empire and Sexuality* (Manchester, 1992)
Imlah, Albert H., *Economic Elements in the Pax Britannica* (Cambridge, Massachusetts, 1958)
Jeal, Tim, *Baden-Powell* (Londra, 1989)
Lyons, F.S.L., *Ireland Since the Famine* (Londra, 1982)
MacKenzie, John M., *Propaganda and Empire : The Manipulation of British Public Opinion, 1880-1960* (Manchester, 1984)

MacKenzie, John M. (ed.), *Imperialism and Popular Culture* (Manchester, 1986)
Markham, George, *Guns of the Empire : Automatic Weapons* (Londra, 1990)
Marples, Morris, *A History of Football* (Londra, 1954)
Marsh, Peter T., *Joseph Chamberlain : Entrepreneur in Politics* (New Haven/Londra, 1994)
Martin, A.C., *The Concentration Camps : 1900-1902 : Facts, Figures, and Fables* (Cape Town, 1957)
McCallum, Iain, *Blood Brothers : Hiram and Hudson Maxim - Pioneers of Modern Warfare* (Londra, 1999)
McClintock, Anne, *Imperial Leather : Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest* (New York/Londra, 1995)
Moorehead, Alan, *The White Nile* (Londra, 1971)
Muffett, D.J.M., *Empire Builder Extraordinary : Sir George Goldie - His Philosophy of Government and Empire* (Douglas, Isle of Man, 1978)
Neillands, Robin, *The Dervish Wars : Gordon and Kitchener in the Sudan, 1880-1898* (Londra, 1996)
Pakenham, Thomas, *The Boer War* (Londra, 1991)
Pakenham, Thomas, *The Scramble for Africa* (Londra, 1991)
Piatt, D.C.M., *Finance, Trade, and Politics in British Foreign Policy 1815-1914* (Oxford, 1968)
Pollock, John, *Kitchener* (Londra, 2001)
Roberts, Andrew, *Salisbury : Victorian Titan* (Londra, 1999)
Robinson, Ronald, Gallagher, John, *Africa and the Victorians : The Official Mind of Imperialism* (Londra, 1961)
Rosenthal, Eric, *Gold ! Gold ! Gold ! The Johannesburg Gold Rush* (New York/Londra/ Johannesburg, 1970)
Rotberg, Robert I., *The Founder : Cecil Rhodes and the Pursuit of Power* (New York/ Oxford, 1988)
Seeley, J.R., *The Expansion of England : Two Courses of Lectures* (Londra/New York, 1886)
Shannon, Richard, *Gladstone*, vol. II : *Heroic Minister, 1865-1898* (Londra, 1999)
Spies, S.B., *Methods of Barbarism ? Roberts and Kitchener and Civilians in the Boer Republics : January 1900 - May 1902* (Cape Town, 1977)
Staley, Eugene, *War and the Private Investor : A Study in the Relations of International Politics and International Private Investment* (Chicago, Illinois, 1935)
Strachey, Lytton, *Eminent Victorians* (Harmondsworth, 1948 [1918])
Taylor, S.J., *The Great Outsiders : Northcliffe, Rothermere, and The Daily Mail* (Londra, 1996)
Wynne-Thomas, Peter, *The History of Cricket : From the Weald to the World* (Norwich, 1988)

Capitolul 6. Imperiu de vânzare

Aldrich, Robert, *Greater France : A History of French Overseas Expansion* (Basingstoke, 1996)
Andrew, Christopher M., Kanya-Forstner, A.S., *France Overseas : The Great War and the Climax of French Imperial Expansion* (Londra, 1981)

Bond, Brian, *British Military Policy between the Two World Wars* (Oxford, 1980)
Brockington, Leonard, 'John Buchan in Canada', în Tweedsmuir, Susan (ed.), *John Buchan by his Wife and Friends* (Londra, 1947), pp. 267-277
Brook, Timothy (ed.), *Documents on the Rape of Nanking* (Ann Arbor, 1999)
Brown, Anthony Cave, *Treason in the Blood : H.St. John Philby, Kim Philby and the Spy Case of the Century* (Londra, 1995)
Brown, Judith M., *Modern India : The Origins of an Asian Democracy* (Oxford, 1994)
Buchan, John, *Greenmantle* (Londra, 1916)
Buchan, John, *Memory Hold-The-Door* (Londra, 1941)
Buchan, William, *John Buchan : A Memoir* (Londra, 1982)
Chakrabarty, Bidyut, *Subhas Chandra Bose and Middle Class Radicalism : A Study in Indian Nationalism, 1928-1940* (Londra/New York, 1990)
Chalker, Jack Bridger, *Burma Railway Artist : The War Drawings of Jack Chalker* (Londra, 1994)
Chang, Iris, *The Rape of Nanking : The Forgotten Holocaust of World War II* (New York, 1997)
Charmley, John, *Churchill's Grand Alliance. The Anglo-American Special Relationship, 1940-57* (Londra, 1995)
Cohen, Michael J., Kolinsky, Martin (ed.), *Demise of the British Empire in the Middle East : Britain's Response to Nationalist Movements, 1943-55* (Londra, 1998)
Colvin, Ian, *The Life of General Dyer* (Londra, 1929)
Conrad, Joseph, *Heart of Darkness* (London, 1973 [1902]) [ed. rom. *Inima întunericului*, traducere de Casiana Ioniţă, Polirom, Iaşi, 2014]
Conrad, Joseph, *Lord Jim* (Oxford, 1983 [1921])
Daniell, David, *The Interpreter's House : A Critical Assessment of John Buchan* (Londra, 1975)
Darwin, John, *Britain and Decolonization : The Retreat from Empire in the Post-War World* (Basingstoke, 1988)
DeLong, Brad, *Slouching Towards Utopia : The Economic History of the Twentieth Century, 'Old Draff* (http : //www.j-bradford-delong.net, 2000)
Draper, Alfred, *The Amritsar Massacre : Twilight of the Raj* (Londra, 1985)
Dunlop, E.E., *The War Diaries of Weary Dunlop : Java and the Burma-Thailand Railway, 1942-1945* (Londra,1987)
Ellis, John, *The World War II Databook : The Essential Facts and Figures for all the Combatants* (Londra, 1993)
Ellis, John, Michael Cox, *The World War I Databook : The Essential Facts and Figures for all the Combatants* (Londra, 1993)
Ferguson, Niall, *The Pity of War* (Londra, 1998)
Forster, E.M., *A Passage to India* (Londra, 1985 [1924]) [ed.rom. *O călătorie în India*, traducere de Liliana Pamfil Teodoreanu, Polirom, Iaşi, 2014]
Forth, Nevill de Rouen, *A Fighting Colonel of Camel Corps : The Life and Experiences of Lt.-Col. N.B. de Lancey Forth, DSO (& Bar), MC 1879-1933 of the Manchester Regiment and Egyptian Army* (Braunton, Devon, 1991)
French, Patrick, *Younghusband : The Last Great Imperial Adventurer* (Londra, 1994)
Gallagher, John, *The Decline, Revival and Fall of the British Empire* (Cambridge, 1982)
Geyer, Dietrich, *Russian Imperialism : The Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860-1914* (Leamington Spa/Hamburg/New York, 1987)
Gilbert, Martin, *In Search of Churchill : A Historian's Journey* (Londra, 1994)

Gilbert, Vivient Major, *The Romance of the Last Crusade : With Allenby to Jerusalem* (New York, 1923)

Goldsworthy, David (ed.), *British Documents on the End of Empire, The Conservative Government and the End of Empire, 1951-1957*, partea I : *International Relations* ; partea a II-a : *Politics and Administration* ; partea a III-a : *Economic and Social Policies* (Londra, 1994)

Greene, Graham, *The Heart of the Matter* (Londra, 1962 [1948])

Hauner, Milan, *India in Axis Strategy : Germany, Japan and Indian Nationalists in the Second World War* (Stuttgart, 1981)

Henderson, W.O., *The German Colonial Empire 1884-1919* (Londra/Portland, 1993)

Hochschild, Adam, *King Leopold's Ghost : A Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa* (Londra/Basingstoke/Oxford, 1998)

Inchbald, Geoffrey, *Imperial Camel Corps* (Londra, 1970)

Kent, John (ed.), *Egypt And The Defence Of The Middle East [British Documents on the End of Empire]*, 3 vol. (Londra, 1998)

Kershaw, Ian, *Hitler, 1936-1945 : Nemesis* (Londra, 2000)

Louis, Wm. Roger, *Imperialism at Bay : The United States and the Decolonization of the British Empire 1941-1945* (New York, 1978)

Louis, Wm. Roger, Robinson, Ronald, 'The Imperialism of Decolonization', *Journal of Imperial and Commonwealth History*, 22 (1995), pp. 462-511

Lowe, Peter, 'Great Britain and the Coming of the Pacific War, 1939-1941', *Transactions of the Royal Historical Society* (1974), pp. 43-62

Maugham, W. Somerset, *Far Eastern Tales* (Londra, 2000)

Maugham, W. Somerset, *Collected Short Stories*, 4 vol. (Harmondsworth, 1963 [1951])

Monroe, Elizabeth, *Britain's Moment in the Middle East, 1914-1956* (Londra, 1981)

Murfett, Malcolm H., Miksic, John N., Farrell, Brian P., Shun, Chiang Ming, *Between Two Oceans : A Military History of Singapore from First Settlement to Final British Withdrawal* (Oxford/New York, 1999)

Neidpath, James, *The Singapore Naval Base and the Defence of Britain's Eastern Empire, 1919-1941* (Oxford, 1981)

Offer, Avner, *The First World War : An Agrarian Interpretation* (Oxford, 1989)

Overy, Richard, *Why the Allies Won* (Londra, 1995)

Owen, Geoffrey, *From Empire to Europe : The Decline and Revival of British Industry since the Second World War* (Londra, 1999)

Perkins, Roger, *The Amritsar Legacy : Golden Temple to Caxton Hall, The Story of a Killing* (Chippenham, 1989)

Pickering, Jeffrey, *Britain's Withdrawal From East Of Suez : The Politics Of Retrenchment* (Londra, 1998)

Rabe, John, *The Good Man of Nanking : The Diaries of John Rabe* (New York, 1998)

Reynolds, David, *Rich Relations : The American Occupation of Britain, 1942-1945* (Londra, 1995)

Rhee, M.J., *The Doomed Empire : Japan in Colonial Korea* (Aldershot/Brookfield/ Singapore/Sydney, 1997)

Ritchie, Harry, *The Last Pink Bits* (Londra, 1997)

Schmokel, Wolfe W., *Dream of Empire : German Colonialism, 1919-1945* (New Haven/ Londra, 1964)

Smith, Janet Adam, *John Buchan : A Biography* (Londra, 1965)

Swinson, Arthur, *Six Minutes to Sunset – the Story of General Dyer and the Amritsar Affair* (Londra, 1964)

Thio, Eunice, 'The Syonan Years, 1942-1945', în Chew, Ernest C.T., Lee, Edwin (ed.), *A History of Singapore* (Singapore, 1991), pp. 95-114

Thomas, Lowell, Brown Collings, Kenneth, *With Allenby in the Holy Land* (Londra/ Toronto/ Melbourne/Sydney, 1938)

Tomlinson, B.R., *The Political Economy of the Raj, 1914-1947: The Economics of Decolonization* (Londra, 1979)

Travers, Tim, *Gallipoli 1915* (Stroud/Charleston, 2001)

Trevor-Roper, H.R. (ed.), *Hitler's Table Talk 1941-44: His Private Conversations* (Londra, 1973 [1953])

Waugh, Evelyn, *Black Mischief* (Londra, 1962 [1932])

Yamamoto, Masahiro, *Nanking: Anatomy of an Atrocity* (Westport, Connecticut/Londra, 2000)

Yardley, Michael, *Backing into the Limelight: A Biography of T.E. Lawrence* (Londra, 1985)

Concluzie

Acemoglu, Daron, Johnson, Simon, Robinson, James A., 'Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution', *NBER Working Paper W8460* (sept. 2001)

Cooper, Robert, 'The Postmodern State', în Foreign Policy Centre (ed.), *Reordering the World: The Long-term Implications of September 11* (Londra, 2002)

Edelstein, Michael, 'Imperialism: Cost and Benefit', în Roderick Floud, Donald McCloskey (ed.), *The Economic History of Britain since 1700*, vol. II (Cambridge, 1994), pp. 173-216

Ferguson, Niall, *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World, 1700-2000* (Londra, 2001)

La Porta, Rafael, Lopez-de-Silanes, Florencio, Shleifer, Andrei, Vishny, Robert W., 'Law and Finance', *Journal of Political Economy*, 106/6 (1998), pp. 1113-1155

Landes, David S., *The Wealth and Poverty of Nations* (Londra, 1998) [ed. rom. *Avuția și sărăcia națiunilor. De ce unele țări sunt atât de bogate, iar altele atât de sărace*, trad. Lucia Dos, Polirom, Iași, 2013]

Obstfeld, Maurice, Taylor, Alan M., 'The Great Depression as a Watershed: International Capital Mobility over the Long Run', în Michael D. Bordo, Claudia Goldin, Eugene N. White (ed.), *The Defining Moment: The Great Depression and the American Economy in the Twentieth Century* (Chicago, 1998), pp. 353-402

Index

Notă : Numerele de pagini în *italice* se referă la figuri şi la citatele de la începutul capitolelor.

Abdul Karim („Munshi") 184
Abisinia 161-163, 196, 205
Acheson, Dean 305, 317
Adams, John 95
Adams, Samuel 91, 95
Aden 267, 300
administraţie : Legea privind guvernarea Indiei (1784) 63 ; principiile ~ 23, 163-164, 167-168, 308-309 ; *vezi şi* Serviciul Civil din India
Afganistan 136, 160 ; regimul taliban 311-312, 314
Africa 113-114, 167, 204-207, 258 ; expediţii de explorare în ~ 123-126, 148-150 ; misionari în ~ 118, 143-145 ; obiectivul independenţei ~ 299 ; Parteneriatul pentru ~ 311 ; planurile lui Livingstone pentru ~ 143-150 ; sclavii din ~ 81, 83-85, 113-115 ; viziunea lui Rhodes cu privire la ~ 199, 208-209, 235, 243 ; *vezi şi* Africa de Sud ; Africa de Vest
Africa de Sud 196-198, 241 ; aurul 235 ; misionarii în ~ 119 ; Războiul cu Burii 235-243
Africa de Sud-Vest Germană *vezi* Namibia
Africa de Vest 40, 196, 240, 292 ; comerţul cu sclavi 81-82
agricultură : noi plante din cele două Americi 69 ; în New South Wales 105, 108
Ahmed Shah Abdali, lider afgan 45
Aix-la-Chapelle, Tratatul de la ~ 48
Al Doilea Război Mondial 285-292 ; America şi ~ 292-295 ; costurile ~ 296-297, 301-302
Alexandria 203-204
Algeria Franceză 253
Alipore, cazul ~ 190
Allahabad, Tratatul de la ~ 53
Allenby, Edmund, general 265
Ambon, Indonezia, Masacrul de la ~ (1623) 40
America 26, 69-81 ; coloniile britanice din ~ (1774) 90, *92-93* ; posesiunile din New England 71-73 ; *vezi şi* Războiul pentru Independenţa SUA ; Statele Unite ale Americii ; Virginia
America Latină 69, 72, 211, 214 ; *vezi şi* Brazilia ; imperiul spaniol
amerindieni 73-75, 103
Amery, Leo 219, 267, 276
Amherst, lord 165
Amritsar, Masacrul de la ~ (1919) 279-281
Amsterdam 38, 41
Ananda Ranga Pillai 48
Angola Portugheză 209
Anson, George (Lord Amiral) 49-50
Antanta Cordială (1904) 247
Antarctica 267
antisemitism 243
Arabi Pasha 203-204
Archdale, John 75
Arcot 46, 51
Argentina 211

argint, sud-american 28-30
arhitectură, moştenirea imperială 19-20, 187, 191
Armata Britanică 214, 259; Al Doilea Război Mondial 284; trupele coloniale (războaiele mondiale) 259-264, *261*, 291
Armata Germaniei 234-235, 247-248
Armata Indiei 137, 157, 164; Al Doilea Război Mondial 291-292; expediţia în Abisinia 162-163; la Durbarul din Delhi 189; Primul Război Mondial 260-261, 278; regimentele Companiei Indiilor de Est 46, 55, 58, 60; revolta de la Vellore (1806) 136-137; semnificaţia religiei în ~ 137; trupe indigene 157, 214; *vezi şi* Răscoala Şipailor
Arnold, Matthew 216
Asia 26, 44; posesiunile britanice în ~ 209-210, *286-287*; *vezi şi* China; India; Japonia
Asia Centrală 253
Asociaţia Britanică pentru Promovarea Ştiinţei 227
Asociaţia pentru Guvernare Locală (Irlanda) 220
Asquith, Herbert 255, 263
Asquith, Margot 185
Atlantic, Oceanul, vânturile în ~ 31, 43
Attlee, Clement 300
Auden, W.H. 299
aur 26, 29; Africa de Sud 235; Matabeleland 197, 200
Aurangzeb, împărat mogul 45
Austin, Alfred 222
Australia 49, 103-109, 175, 267; populaţia aborigenă 108-109; soldaţi în războaiele mondiale 259, 261-264
Austro-Ungaria 254-255, 264

Baden-Powell, R.S.S. 226, 229, 237-239, 249
Bagdad, proiectul de cale ferată ~ 257
Bahadur Shah Zafar, ultimul împărat mogul 139
Baines, Thomas 145-146
Baker, Herbert 190-191
Balcani 202, 251
Balcarres, Lord 89
Balfour, Arthur 245, 267
Balfour, Declaraţia ~ (1917) 299
Balfour, Raportul ~ privind Relaţiile Interioare (1926) 275
Baltimore, lord 75
Banca Mondială 313
Bangladesh 309
Banks, Joseph 49
Barbados 80-81
Bargash, sultanul Zanzibarului 206, 208
Baring, Evelyn, sir 232, 245
Barker, Mary Anne, lady 227
Barlow, George, sir 137
Barnato, Barney 196
Barrackpur 138
bănci şi activităţi bancare 20, 38, 41, 250; ~ ale lui Rothschild 197, 204, 244
BBC, opinia website-ului ~ despre imperialism 12
Bechuanaland 199, 209
Bedingfield, Norman, comandant 145
Belgia 202, 204-205, 209; în Primul Război Mondial 255; *vezi şi* Congo; Leopold
Bengal: Acordul Permanent (1793) 63; administraţia din ~ 52, 56-57; impozitare 53, 60; propunerea lui Curzon pentru separaţie 189-190
Bentinck, William 135-136
Berkeley, George, episcop 50
Berlin, Conferinţa de la ~ (1884-1885) 205-206
Berlin, Congresul de la ~ (1878) 202
Berrio, Antonio de 29
Bertie, Francis 247
Besant, Annie 281
Bevin, Ernest 299-300
bin Laden, Osama 312
Birmania 294, 309; căile ferate din ~ 289
Biserica Angliei, misionari 118
Biserica Romano-Catolică 118
Bismarck, Otto von 205-208
Blair, Tony, premier 311-313, 316
Bloemfontein 222, 239-241
Blunt, Wilfrid Scawen 283
Bogle, George 54-55

Bogle, Paul 174-176
boli: africane 114, 144, 258; efectul ~ asupra populaţiilor indigene 69, 75, 108; la bordul navelor 32, 49, 84-85; malarie 121, 145, 148; şi sănătatea publică (India) 192
Bombay 20, 44, 156
Bonn, Moritz 296
Booth, Charles O'Hara 107
Borneo 209, 299
Bose, Janakinath 172, 183
Bose, Subhas Chandra 183
Bosnia-Herţegovina 254
Boston, Partida de Ceai de la ~ 91
Boswell, James 79, 85, 100, 116
Botany, golful ~ 104
Botha, Louis 241
Botswana 209
Bowater, Joseph, soldat 138, 140
Boys of the Empire 224
Boys' Own Paper 224, 271
Brailsford, Henry Noel 243
Branson, James 180
Brazilia 117, 211
Brett, Reginald 244
Bright, John 17
Bristol 28-29
British Petroleum 267
Brooks, Thomas, colonel 88
Brown, Samuel Snead 128
Brunel, Isambard Kingdom 155
bucanieri 25
Buchan, John 15, 219, 258, 273, 316; *Mantia verde* 258
Buller, Charles 110
Buller, Redvers, sir 236
bumbac 34, 126
buri 235-237
Burke, Edmund 61-62, 66, 100, 116
Burke, Thomas Henry 220
Burns, J.D. 259
Burns, Robert, ca perceptor 58-60
Burrup, Henry de Wint 144, 146
burse, în cultura indiană 53-54
Butler, lady 222
Butt, Isaac 220
Byng, John, amiral 49-50
Cabot, John 26, 28
cafea 34
Caffery, Jefferson 297
Calcutta 20, 37, 54, 165-166; „Gaura Neagră" din ~ 51-52; monumentul reginei Victoria 151, 187-188; palatul guvernatorului general din ~ 63; şi naţionalismul indian 189-190
calif (moştenitorul mahdiului) 232
Cambridge, George, duce de ~ 161, 199
Cameron, Donald, sir 187
Camerun 205-206, 209, 258, 267
Campbell, Archibald, sir 55
Campbell, John Talbot (Campo-bell) 86
Campbell-Bannerman, Henry, sir 242
Canada 14-15, 48, 221, 292; loialiştii americani în ~ 102, 109; Raportul Durham (1839) 110-111; revolta din Quebec (1837) 109; statutul de dominion 217, 219
Canalul Suez 202, 297
Cape Town 154
capitalism 18-19, 23, 132; forma timpurie olandeză 38; *vezi şi* pieţe financiare
Caraibe *vezi* Indiile de Vest
Carey, William 118
Carlton, Guy, sir 100
Carlyle, Thomas 177
Carol al II-lea, rege 41-42, 75
Carol I, rege 75
Casement, Roger 252
Caucaz, imperialismul rus în ~ 253
Cavendish, Frederick, lord 220
Cawnpore 177-178; Răscoala Şipailor 138, 141-143
căi ferate 155-156, 253, 289-290, 306; Birmania 289-291; de la Berlin la Bagdad 257; proiecte anglo-germane 247; schema lui Rhodes de la Cape Town la Cairo 199-200
căsătorie: în primele colonii americane 72-73; *vezi şi* căsătorii interrasiale
căsătorii interrasiale: în America Latină 72-73; în India 54-55, 128, 182; metisaj 87, 182
câmpuri petroliere, Orientul Mijlociu 272

ceai 34-35, 91-92
cercetaşi, mişcarea ~ 249-250
Chalker, Jack 288-289
Chamberlain, Austen 217, 264
Chamberlain, Joseph *195*, 217-218, 226-227, 249; opinia despre Germania 246-247; şi burii 235; şi Irlanda 219-221; şi preferinţa imperială 245, 275;
Chamberlain, Neville 277, 283
Charnock, Job 134
Child, Josiah 40
Childers, Erskine 249
China 153, 285, 308
Chinsura, Bengal 21, 38-39
Churchill, Randolph, lord 198, 221, 244
Churchill, Winston Spencer 23, 252, 280, 297; Al Doilea Război Mondial 284, 288-295, 303; la Omdurman 233-234; opinia despre Germania 247-248; Războiul cu Burii 236; şi antiimperialismul american 295-296; şi Primul Război Mondial 254, 261, 263
cinematografie 273
Cipru 267, 300
City-ul din Londra 41
civilizaţie: ca scop misionar 114, 117-120, 129, 312; şi cultura populară în SUA 314
Clapham, Secta 176, 181; campania împotriva *sati* (*suttee*) 134; mişcarea antisclavie 114-115, 117; şi campaniile misionare din India 130
Clarkson, Thomas 116
Clive, Robert 51-53, 57
Clough, Arthur Hugh 293
Cobden, Richard 17-18, 20
cod, zone piscicole de ~ 29, 72
Coghill, Kendal, locotenent 142
Coke, Edward, sir 74
Coleridge, Samuel Taylor 116
Colonia Capului 235
colonii: administrarea directă de la Londra 177, 220; adunările reprezentanţilor din ~ 94-95, 109-111; declinul economic după independenţă 307-308, 310; franciza (Africa de Sud) 241; independenţa ~ 298-300; investiţii nete în ~ 191-193, 221, 307; soldaţi mobilizaţi (războaiele mondiale) 259-264, *261*, 291-292; *vezi şi* emigraţie
Colquhoun, Patrick, *Treatise* (1814) 64
Columb, Cristofor 26
Combe, George 227
comerţ 16-18, 21-22, 211, 214, 220-221; cu Commonwealth-ul 302; cu India 37; în Caraibe 79; protecţionism 56, 192, 245, 274-275, 306-307; şi consum 34-37; *vezi şi* liber schimb; mirodenii, comerţul cu ~
comerţul cu sclavi 81, 83-89, *84*, 114; abolirea ~ 102-103, 114-115, 117, 147, 312; cereri de daune 11-12; Zanzibar 124, 147, 206-207
comerţul portughez cu sclavi 81, 117
Comisia Adevărului Privind Repatrierea şi Despăgubirile Faţă de Lumea Africană 11
Comitetul Societăţii Protestante 130
Commonwealth 300, 302; lipsa de influenţă politică 302; propuneri pentru ~ 276, 285
Compania Anglo-Americană de Telegraf 155
Compania Aventurierii Regali în Africa 39
Compania Britanică a Africii de Sud 197-198, 202
Compania Canalului Suez 202-203, 244-245
Compania Franceză a Indiilor de Est 47-48
Compania Golfului Hudson 39, 41, 74
Compania Imperială a Africii de Est Britanice 201
Compania Indiilor de Est 39-42, 91; angajaţii ~ 43-45, 54-55; conflictul cu compania olandeză 39-41; datoria ~ 61; desfiinţarea ~ 143, 163; mobilizează regimente de indigeni 46, 55, 58; preţul acţiunilor 60-61; primeşte administraţia publică a Bengalului 52; reforma (Legea privind guvernarea Indiei, 1784) 63; relaţiile anglo-indiene 45, 129; venituri din opiu 153, *154*; *vezi şi* Armata Indiei
Compania Levantului 39
Compania Massachusetts Bay 72-73
Compania Mării Sudului 39
Compania Moscovei 39
Compania Naţională Africa 200
Compania Olandeză a Indiilor de Est 38-40
Compania Scoţiei 39, 55
Compania Sierra Leone 115
companii comerciale de monopol 38-39, 43
Comunitatea Economică Europeană 302

Conan Doyle, Arthur 229
Conferința Mondială Împotriva Rasismului, Discriminării Rasiale, Xenofobiei și Intoleranței (2001) *II*, 12
Congo: belgian 149, 204, 206, 209, 252-253; conflict în ~ 311
Congo, fluviu 147, 149
Congresul Național Indian 183, 189, 278
Connolly, James 278
Conrad, Joseph, *Inima întunericului* 252
Consiliul Imperial de Marketing 276
construcția și proiectarea de nave 31-32; îmbunătățiri 49; nave cu aburi 152-153, 155
Cook, James, căpitan 49-50, 103
Cooper, Robert 313
Cope, Walter, sir 29
corăbii: deținuți 104, 106; sclavie 83, 86, 116
corăbii cu sclavi 83, 86, 116
Coreea, dominația japoneză în ~ 253, 289
Cornwallis, Charles, lord 63, 101
Corporația pentru Dezvoltare Colonială 299
Corporația Transmarină pentru Produse Alimentare 299
corupție 309
creștinism 305
crichet 90, 225-226, 238
Crimeea, Războiul ~ 202
Cripps, Stafford, sir 291-292
Criza Canalului Suez (1956) 297-298
Crowe, Eyre 246
Cudjoe, căpitan, lider maroon 87
Cumberland, duce de ~ 41
Curzon, George Nathaniel 19, 185-188, 191, 225; propunerea de separație 189-190; și Durbarul din Delhi 188-189; ultimii ani 194

Dale, Thomas, sir 73
Dalton, Hugh 298
Dardanele, Strâmtoarea ~ 257, 261
Darien, proiectul ~ 55
Darjeeling 165
Darwin, Charles 176
darwinism 228
darwinism social 228
datorie *vezi* piețe financiare
Daud Han, nabab în Carnatic 45
daune, revendicări moderne 11-12
Davies, John, sir 68
De Beers, Compania ~ 196-198, 200
Defoe, Daniel 33-34, 36-37, 42, 77
Delamere, lord 225
Delhi 21, 45; Fortul Roșu 44-45; guvernul mutat la ~ 190-191, 279; Răscoala Șipailor 138-141;
democrație 274, 305, 309
„Demos", grupul de experți ~ 12
Deppe, Ludwig 258
Derby, conte de ~ 154, 161
dervișii, Bătălia de la Omdurman 233-234
dezvoltare, principii de ~ 309
diamante: Africa de Sud 196; India 51, 56
Dickens, Charles 119, 127, 177
Dilke, Charles, sir 217
Dillon, John 236
Disraeli, Benjamin (lord Beaconsfield) 154, 162-163; acțiuni la Canalul Suez 206, 244-245
Drake, Francis, sir 29-31
Drayton, Michael 69
drept: sistemul juridic indian 179; statul de ~ 20, 177, 306, 308
drept jurisprudențial, sisteme instituționale 20, 308
dreptate 312; *vezi și* drept
drepturile omului: Congo 252; Imperiul Japoniei 285
Duché, Jacob 98
Dulles, John Foster 297-298
Dundas, Henry 55, 61
Dundas, Robert 129
Dunlop, Edward, locotenent-colonel 290-291
Dunmore, lord 102
Dupleix, Joseph François 48
Durban, Declarația de la ~ (2001) *II*
Durbarul din Delhi (1903) 188-189
Durham, John Lambton, conte de ~ 110
Durham, Raportul ~ 110-111, 219
Dyer, Rex, general brigadier 279-281

Ecaterina (de Braganza), regină 42
economie: beneficii și moștenirea imperială 16-17, 306-310; consumatori 33-37; criza

lirei sterline 301-302, *301*; efectul războaielor mondiale asupra ~ 288-293, *301*, 301-302, 305; globalizarea modernă 18-19, 309-310; India britanică 191-193; India în timpul mogulilor 44-45; *vezi şi* pieţe financiare; investiţii străine; liber schimb
Eden, Anthony 297-298
Eduard al VII-lea, rege 188
Egerton, R.G., sir 277
Egipt 202-203, 267, 297; Banca Rothschild şi ~ 204, 243-244; protectorat britanic 204; *vezi şi* Suez
Egipt, kedivul ~ 204, 231
Eisenhower, Dwight 298
Elisabeta I, regină 30-31, 38, 68; şi colonizarea Ulsterului 66-67; şi protestantismul 71
elite indigene 22; educaţia ~ 171-172, *173*, 179; în India 178, 185-186, 189-190, 193
Elyot, Hugh 28
emigranţi 65-67; ca beneficiari ai imperiului 13-15, 70-71; irlandezi 79; pelerini 71-72; scoţieni 15, 54-55, 78-79; şi fantezia despre „acasă" 184
emigraţie 22, 111, 221, 305; din Europa continentală 76; în ţările Commonwealth-ului 111, 300; pentru asigurarea mâinii de lucru 69, 76-81; rata ~ 76-77; *vezi şi* migraţia forţei de muncă
engleză, limba ~ 20, 23, 87, 302, 305-306
Equiano, Olaudah, sclav 83
eroi de ficţiune 229
Essex, Walter Devereux, conte de ~ 67
etalonul aur 214, 274-275
eugenie 228
Europa 46; balanţa de putere în ~ 202; forţele navale din ~ *58*
explorări: Africa 123-126, 148-150; prospecţiuni în India 160
Expoziţia Imperiului Britanic, Wembley (1924) 269-270
expoziţii imperiale 223
Eyre, Edward 175-177

Fanning, David, loialist american 99, 101
Farrer, Thomas, sir 181
Fashoda, incidentul de la ~ (1899) 206
Fawcett, Millicent 241
Fenian, Confreria ~ 220
Ferguson, Adam 116
Ferguson, familie 13-15
Fisher, Andrew 259
Fisher, H.A.L. 267
Fitzgerald, Oswald 229
Fitzgerald, Richard 107
Fletcher de Saltoun, Andrew 31
fluxuri de capital 210-211, 305, 307; din India în Marea Britanie 55-57; SUA în comparaţie cu Marea Britanie *315*, 315-316; *vezi şi* investiţii străine
foamete: India 19, 60, 171, 192; Irlanda 19, 220
Fondul de Ajutorare pentru Femeile şi Copiii Sud-Africani 241
Fondul Monetar Internaţional 298, 313
Forţa Expediţionară Britanică 257, 260, 266
Forţele Aeriene Regale 284
Forster, E.M. 178, 182, 272
Forster, W.E. 157
fotbal 225
Fox, Charles James 100
fragmentare politică 310
Franklin, Benjamin 90, 95-98
Franklin, William 98
Franţa 21, 46, 117, 204, 306; cheltuieli pentru apărare 276; impozitare 59; Primul Război Mondial 255, 266-267; Războiul de Şapte Ani 48-51; relaţiile cu ~ 46, 48, 51, 246-248; şi Egiptul 202-204; şi Lupta pentru Africa 202-203, 205-206; şi Războiul pentru Independenţa SUA 100-101; *vezi şi* imperiul francez
Fraser, William 55
Freetown, Sierra Leone 114, 118
frenologie 228
Frobenius, Leo 266
Frobisher, Martin 29
Froude, J.A. 217

Gallipoli, campaniile de la ~ 261-264
Galloway, Joseph 96, 101
Galton, Francis 228

Gambia 30, 83, 196, 294
Gandhi, Mohandas Karamchand (Mahatma) 279, 281, 291-292
Garraway, Thomas 34
Garvin, J.L. 210
Gates, Thomas, sir 29
Germania 210, 249, 306; ambiţiile în Orientul Mijlociu 255-257, 264-266; ascensiunea ~ 246-247; despăgubiri 268; ideea de cooperare cu Marea Britanie 247, 282-284; şi Lupta pentru Africa 204-209; şi Primul Război Mondial 254-257; *vezi şi* imperiul german; Hitler
Ghana (Coasta de Aur) 209
Gholam Hossein Khan, *Seir Mutaqherin* (1789) 16, 52, 55-56, 60
Ghose, Aurobindo 190
Gibraltar 47
Gilbert, Humphrey 30, 68
Gingee, fortul ~, Carnatic (India) 46, 50
Gladstone, W.E. 217, 219, 312; şi Egiptul 203-204, 244; şi eliberarea oraşului Khartoum 232
globalizare: Imperiul Britanic 21-22, 37 „; ~ modernă 18-19, 309-310; politici de ~ 311
Goetze, Sigismund, „Britannia Pacificatrix" 268
Gogerly, George 131
Goldie, George 201
Goltz, Colmar von, feldmareşal *251*, 257
Gordon, Charles George, general 231-232
Gordon, George William 176
Grace, W.G. 226
Grainger, James, *The Sugar Cane* 86
Gran Granada, raidul asupra ~ 25, 33
Grant, Charles 130
Granville, lord 231
Gray, Robert 73
Great Eastern, vapor 155
Greenway, Francis Howard 106
Grenville, George
Grenville, Richard, sir 299
Greva Generală (1926) 275
Grey, Edward, sir 178, 247
gurka, în Armata Companiei Indiilor de Est 55
Guyana Britanică 86

Haga, Conferinţa de Pace de la ~ (1899) 224
Haggard, H. Rider 15, 229
Haidar Ali din Mysore 61
Haiti 89, 316
Hakluyt, Richard 27-29, 73
Halifax, lord 282-283
Hallam, S.R., sergent 290-291
Hamilton, Alexander 101
Hamilton, Ian, sir 263
Hamilton, lady 187
Harmsworth, Alfred *vezi* Northcliffe
Harrison, John 49
Harrower, John 78-79
Hasan Ethem 264
Hastings, Warren 55-58, 128; ca guvernator general 53-54; punerea sub acuzare a lui ~ 61-62
Hawke, Edward, sir 50
Hawkins, John, sir 30
Hayls, John 37
hărţi 32, 157, 160
Healey, Denis 305
Heber, Reginald, episcop 131
Heligoland 209
Helmore, Holloway, reverend 144
Henderson, Nevile, sir 240
Henley, W.E. 222, 239
Henric al VIII-lea, rege 31-32, 66
Henric al VII-lea, rege 26, 28-29
Henty, G.A. 222
herero, revolta populaţiei ~, Namibia 253
Heriot, Thomas 35
Hicks, William, colonel 231
Highlands, în Zambia 126, 144-145, 147
Hirohito, împăratul Japoniei 253
Hitler, Adolf 253, 281-284, 295
Hobhouse, Emily 241-242
Hobhouse, Leonard 16
Hobson, J.A. 16, 242-243
Hodson, William 141
homosexualitate 229-230
Hong Kong 151, 259
Hoogly, râu, Bengal 37, 42
Howe, William, general 100

Hughes, William M. 268
Hume, Allan Octavian 182-183
Hunt, G.W. 223
Hunt, James, dr. 227
Hussein ibn Ali, şerif în Mecca 264
Hyderabad 46, 58

Iacob al II-lea, rege, ca duce de York 41, 75
Iacob I, rege 67-68, 71
ierarhie, preocuparea pentru ~ 97, 184-185, 187, 297
Ierusalim 265
Ilbert Bill şi Revolta Albă 179-183
Ilbert, Courtenay Peregrine 179
imigraţie: din colonii 66, 305; în SUA 111, 306, 315
imperialism 208, 217; alte forme de ~ 21, 252-254; criticile radicalilor legate de ~ 242-243; ~ modern 313; opinii critice despre ~ 12, 16-17, ; ~ popular 222-227, 273; *vezi şi* Congo; imperiul francez; imperiul german; imperiul japonez; imperiul olandez ; imperiul spaniol
Imperiul Britanic: aspecte negative ale ~ 15-18, 26-27, 305-306; beneficii economice şi moştenirea ~ 15-18, 193, 221, 306-310; comparat cu alte imperii 19-20, 205, 252-253; condamnarea contemporană a ~ 11-12; costuri cu apărarea 214, 221, 276-277, 313-314; costuri şi beneficii 15-18, 21-23, 221, 268, 301; imperialism popular 15, 222-227, 273; investiţii nete de capital în ~ 210-211, *211*, 214, 221, 314, *315*; întinderea ~ 63-64, 209-210, *210*, *212-213*, *286-287*; moştenirea ~ 19-21, 23, 191-193, 305-306, 314-316; noţiunea de „Marea Britanie Extinsă" 217-218; originile şi dezvoltarea ~ 26-27, 64, 149-150; pierderea încrederii în ~ 16, 196, 249, 270-273; relaţia dominioanelor cu ~ 217-219, 275, 288; retragerea din ~ 252, 298-303, *303*; rolul de putere globalizatoare 18-19, 21-23; schimbarea atitudinii faţă de ~ 193, 195-196, 214, 216-217, 241, 249-250, 281; şi Al Doilea Război Mondial 285; şi Primul Război Mondial 257-258; teoria conducerii indirecte 187, 201; *vezi şi* colonii; Commonwealth
imperiul francez 22, 47-48, 210; Indiile de Vest 47, 50, 88; în Africa 200, 253; în America 103; în India 46, 50-51
imperiul german 204-209, 252-253, 258, 306
imperiul japonez 21, 253, 277, 285, 289, 306
Imperiul Mogul 21, 44-46
imperiul olandez 21-22, 38-42
Imperiul Otoman 202, 265-266; *vezi şi* Egipt; Turcia
imperiul portughez 22, 26, 66; în Africa 204
imperiul spaniol 22, 26-28, 69, 72-73, 209, 308; raidurile englezilor asupra ~ 25-26, 29-30, 32-33
Imphal, bătălia de la ~ 291
India 37, 52, 54-55, 219; administraţia coroanei (după revoltă) 143, 163; alternativele la stăpânirea britanică 193, 292; campaniile de modernizare a ~ 132-136; economia imperială 191-193; Imperiul Mogul 21, 44-46; independenţa 298-299, 308; industria 177-178, 192; influenţa culturală britanică 54, 134-137, 305; în al Doilea Război Mondial 291-292; în Primul Război Mondial 260-261, 278; întinderea stăpânirii britanice 63, *158-159*, 160; linii de cale ferată 155-156; Masacrul de la Amritsar (1919) 279-281; mişcarea misionară în ~ 129-136, 142-143; moştenirea britanică în ~ 191-193; perspectiva romantică asupra ~ 184, 186; posesiunile franceze în ~ 46-47, 50-51; principiile administrative ale ~ 63, 163-164; Simla 165-167, 180, 188; sistemul educaţional 135, 171-172, *173*, 179, 190; sistemul juridic 179; tensiuni rasiale 177-184; *vezi şi* Armata Indiei; Bengal; Calcutta; Compania Indiilor de Est; naţionalism indian; Răscoala Şipailor; Serviciul Civil din India
indigeni, Australia 108-109
Indiile de Vest *82*, 260-261, 299; insulele de zahăr franceze 47, 50, 88-89; pirateria

în ~ 25, 30, 32-33; populaţia de sclavi 117; rata mortalităţii 80-81; *vezi şi* Jamaica
Indonezia 38, 40
infanticid (feminin) în India 133
instituţii: adunări reprezentative 94-95, 109-110; „drept jurisprudenţial" 20, 308; importanţa liberului schimb 18, 308; supravieţuirea parlamentarismului 23
investiţii străine 211, *211*, 214, 221, 274, 307-308; SUA în comparaţie cu Marea Britanie 314-315, *315*
Irak (Mesopotamia) 257, 260, 264, 267-268, 318
Iran 267, 300, 311
Irlanda 66-68; autonomia administrativă 220, 252, 278-279; conducere directă de la Westminster 219; naţionalism radical 219-220; Rebeliunea de Paşte (1916) 278
irlandezi: ca emigranţi 79; deportaţi ca deţinuţi 104-105, 107
Isandhlwana (1879) 237
Islam 54, 231, 256, 311
Israel, statul 299
Itagaki, Seishiro, general 289
Italia 253, 266, 276; colonii în Africa 204-205, 209

învăţământ: în India 135, 171-172, 179, 190; şcoli publice 224-226

Jamaica 25-26, 34, 177; plantaţii de zahăr 33, 79-80, 85-86; populaţia maroon 87-89, 176; răscoala de la Morant Bay (1865) 173-177
Jameson, Leander Starr 236
Jameson, Raidul ~ 237
Jamestown, Virginia 70, 73-74
Japonia 18, 28, 214; în Al Doilea Război Mondial 288-291, 293
Jardine Matheson 153
Java 38
Jefferson, Thomas 96-97, 102
Jiang Jieshi 294
„jingoism" 157, 223
Jinnah, Mohammad Ali 299
jocuri de echipă 225-226
Johnson, Samuel *25*, 57, 79, 99, 102
Jutland, bătălia de la ~ 258

Kartar Singh, transmisionist 260
Kemal Atatürk (Mustafa Kemal) 264
Kennedy, Charles Pratt 165
Kenya 13-14, 209, 300, 309
Keswick, J.J. 179-180
Keynes, John Maynard 273, 275, 296, 301
Khartoum, asediul asupra ~ 231-232
Kimberley, lord 180, 187
Kimberley, minele de diamant 196
Kingsford, J.D. 189
Kipling, Lockwood 184
Kipling, Rudyard 166-168, 178, 216; *Bărbatul care voia să fie rege* 53; ca „voce a imperiului" 223; despre Ilbert Bill 181; despre Serviciul Civil 168; *Kim* 160; *Povara omului alb* 316; *Recessional* 193; şi expoziţia de la Wembley 280
Kiralfy, Imre 223
Kirk, John, dr. 145-146, 206-208
Kisch, H.M. 171
Kitchener, Herbert Horatio, general 229-230, 232-233, 261; Războiul cu Burii 239-241
Kosovo 311, 316
Kuruman, Bechuanaland 120-121, 123
Kut el Amara, asediul de la ~ 264
Kuwait 267
Kwai, râu 21, 289

Labouchere, Henry 243
Ladysmith, Natal 236, 239
lagăre de concentrare, Războiul cu Burii 240-242
Lakeland, William 297
Landes, David 308
Lawrence, Henry 137, 139
Lawrence, T.E. 265-267, 271-272
Lee, Arthur 79, 194
Legea Indiilor de Est (1813) 131, 133
Legea privind guvernarea Indiei (1784) 63
Legea privind guvernarea Indiei (1853) 169
Legea Timbrului (1765) 91, 95

Legile Navigaţiei (1651 şi 1660) 40, 94
legile somptuare 36
Leicester, Robert Dudley, conte de ~ 67
Leopold al II-lea, rege al Belgiei 149, 204, 206, 252-253
Lesseps, Ferdinand de 202
Lexington, „bătălia" de la ~ 89-90, 96
Liban 267
liber schimb 18, 125-126, 211, 306; beneficiile economice ale ~ 18, 306; extinderea ~ 192, 211, 314; rolul instituţiilor în ~ 18, 308
liberalism 132, 177, 181-182, 185
Liberia 196
libertate 20-21, 66, 309; colonizarea Australiei şi ~ 105-106; inscripţie (New Delhi) 191; Războiul pentru Independenţă al SUA şi ~ 89-90, 101; şi Raportul Durham 111; şi sclavia 85, 102; şi servitutea temporară 76-78
Liga Imperială pentru Băieţi 224
Liga Musulmană 299
Liman von Sanders, Otto 257
Lipset, Seymour Martin 309
literatură populară 222, 249
Littleton, Edward 86
Liverpool, comerţul cu sclavi 83, 117
Livingstone, Charles 145
Livingstone, David 114, 116, 143, 147, 176; ca explorator 123-126; ca misionar 120-122; campania împotriva sclaviei africane 124-125, 146-147; *Missionary Travels* 127; planul pentru deschiderea Africii 144-148
Livingstone, Mary 123, 146
Livingstone, Zambia 147-148
Lloyd George, David 242, 256
Lloyd, George 187
Lobengula, şef matabele 197
Locke, John 74
Loewe, Ludwig 234
Logan, Patrick 108
Londonderry 68
Londra, piaţa de bunuri de larg consum 36
Long, Edward 85-87
Low, David, „Colonelul Blimp" 273
Lucknow: asediul asupra ~ (1857) 139, 142; reconstruit de Napier 164;
Ludovic al XVI-lea, rege al Franţei 99
Lugard, Frederick 187, 201
Lupta pentru Africa 22, 196, 204, 208-209, 249; Conferinţa de la Berlin (1884-1885) 205-206; Franţa şi ~ 202-204; Germania şi ~ 204-209
Lusitania 259
Lutyens, Edwin, sir 166, 190-191
Lytton, lord 187, 191

Macartney, George, sir 51
Macaulay, Thomas Babington 141, 172, 189
Macaulay, Zachary 115, 117, 130
Macdermott, G.H. 223
Macdonald, Hector 229-230, 233
Machonochie, Evan 170-171, 186, 192
Mackenzie, Charles Frederick, episcop
Macmillan, Harold 298, 301-302
Macquarie, Lachlan, guvernator al New South Wales 105-108
Madagascar 209
Madras 20, 42-44, 47, 55, 61
Mafeking, asediul asupra ~ 237-239
Magdala, fortăreaţa ~, Abisinia 161-162
mahdiul 230-232, 233-234, 312
Mainodin Hassan Khan 139, 141
makololo, trib 122, 124
Malaysia 155, 288, 299-300
Malthus, Robert 110
Manning, Frederic 260
Manning, George 88
Mansfield, lord 95, 102
Maratha 46, 61, 63
Marea Britanie 27, 297; acordul postbelic cu SUA 296-297, 301-302; ameninţările altor imperii 204-205, 252-254; cheltuieli pentru apărare 300-301, 314; condamnarea Masacrului de la Amritsar 280-281; cota din producţia industrială 246, 302; Datoria Naţională 51, 59; grija pentru populaţiile indigene 103, 109, 163, 172-173; opinia faţă de independenţa Americii 100, 103; opinia faţă de misionari 130-131, 143-144; politica faţă de India 143-144,

151, 163-164; politica „Marii Britanii Extinse" 216-219, 225; puterea cedată SUA 297-298, 300; puterea parlamentară 28; reacţia faţă de răscoala din Morant Bay 176; relaţiile constituţionale cu coloniile 94-97, 109-111, 177, 219-220; repatrierea avuţiei în ~ 55-58, 60; şi ascensiunea Germaniei 246-248; şi Războiul de Şapte Ani 48-51, 103; *vezi şi* Commonwealth; Imperiul Britanic; Primul Război Mondial
„Marea Britanie Extinsă", noţiunea de ~ 216-219, 225
Marea Criză Economică 275, 310
Marea Expoziţie (1851) 223
Marea Neagră 257
„Marele Joc" (Afganistan) 160
Maria Stuart, regină 66-67
Marina Germaniei 246, 248, 258-259
Marina Regală 57-58, *58*, 152-154, 156-157, 214, 247-248, 267; Al Doilea Război Mondial 285; baze navale şi de alimentare cu cărbune 214, *215*; Dreadnoughts 214; Escadrila Africii de Vest Britanice 114, 117, 153; expansiunea ~ 31-32, 48-49; Primul Război Mondial 258-259, 261-262
Mariners Mirrour, The ~ 32
Maroc 209, 247
Marsden, Samuel 118
Marvell, Andrew *65*
marxism: opinia despre imperialism 16
Massachusetts 72-73, 89-90
Massey, William Ferguson 293
Matabeleland 197-198, 200
Maugham, W. Somerset 227, 272
Maxim, Hiram 199
Maxim, mitralieră ~ 197-199, 201, 236; la Omdurman 234; preluată de Germania 234-235, 246;
Maxwell, Hugh 177
Maxwell, John 55
mătase 36-37
McLaren, Kenneth 144, 146
Meath, conte de ~ 177-179, 181
Medway, atacul olandez de la ~ 40
Meerut, Răscoala Şipailor 137-138
Mehmet Ali, lider egiptean 202
mercantilism 40
Mesopotamia *vezi* Irak
metisaj 87, 182
metodism 116, 118-119
Mexic 30, 293, 308, 316
migraţia forţei de muncă 22, 274, 305; din India 192, 304
Mill, John Stuart 19, 132, 176
Milner, Alfred 218-219, 227, 235; şi Războiul cu Burii 239, 241-242
Minto, lord 225
mirodenii, comerţul cu ~ 21, 26, 38-40, 42
Misiunea Universităţilor pentru Africa Centrală 144
Mişcarea Evanghelică 129-130, 132; reacţia faţă de Răscoala Şipailor 140-143
Mitra, Pramathanath Mitra P. 189
moda şi economia de consum 36-37
Moffat, Robert 122
Moltke, Helmuth von 255
Moluce, insule 38
monarhia engleză 28
Montagu, Edwin 267, 278, 280
Montgomery-Massingberd, Archibald, sir 277
Morel, Edmund 252
Morgan, Henry, sir 25-26, 32-33
Morley, John 224
Morrison, Herbert 297
Morton, J.B. 272
Mountbatten, conte 298-299
muncă: insuficientă forţă de ~ în primele colonii 69, 77; servitute temporară 76-81, 104, 307; *vezi şi* sclavie
Munro, Thomas 129
Munster, Irlanda 66-68
Muscat 267
Music-hall 223
Mussolini, Benito 253, 282-283, 291
Mysore 58, 61, 63, 186

nababi 57-58
Namibia 205, 209
Nanking, căderea ~ (1937) 288
Napier, Robert, sir 161-164
narragansett, indieni, Rhode Island 74
Nasser, Gamel Abdel, colonel 297-298

naţionalism: arab 265-266; indian 183, 188-190, 252, 278-279, 281; irlandez 219-220, 278, 281; Junii Turci 264; mişcări coloniale 252; radical 218; şi fragmentarea politică 310-311
naţionalism indian 183, 193, 252; Campania „Părăsiţi India" 291; şi Masacrul de la Amritsar 279, 281; terorism 189-190
Nauru 267
navigaţie, arta ~ 31-32
Negustorii Aventurieri 39
Nehru, Jawaharlal 281, 299
Nehru, Motilal 183
Neill, general brigadier 141
New Delhi 190-191, 278
New England 71-73, 75, 80, 89-90, 94
New Royal African Company 81
New South Wales 103-107, 109, 235
New York (Noul Amsterdam) 21, 75, 94
Newbolt, Henry, „Vitai Lampada" 226, 230
Newfoundland 28-29, 72
Newport, Christopher 29, 32
Newton, John, negustor de sclavi 81, 83-86
Ngami, lac 123, 125
Nigeria 81, 113, 148, 201, 206, 209
Nil, izvorul ~ 147, 149
Norfolk, Insula ~ 105, 107-108, 135
North, Lord 91, 95-96
Northcliffe, lord (Alfred Harmsworth) 223-224, 249
Northcote, Stafford, sir 162
Noua Caledonie, franceză 253
Noua Guinee 267
Noua Zeelandă 118-119, 225; maori 108, 118-119; trupe în Primul Război Mondial 259, 261-264
Nyangwe, masacrul de la ~ 147
Nyasa, lac 146, 206
Nyasaland 200, 209, 299

O'Dwyer, Michael, sir 279-280
Oliver, Peter *65*
Oman 267
Omdurman, bătălia de la ~ (1898) 230, 232, 235, 312
O'Neill, Hugh, conte de Tyrone 67
O'Neill, Shane 67
opiu, comerţul cu ~ 153, *154*
Organizaţia Naţiunilor Unite 314
Orientul Mijlociu: ambiţiile Germaniei în ~ 255-257, 264-266; Marea Britanie şi ~ 265-267; *vezi şi* Imperiul Otoman; Irak; Iran
Orinoco, fluviu 29
Orwell, George 251, 270-271, 276
Osborne House 152, 154, 184, 196
Oudh 58, 61-62, 133, 139, 312; *vezi şi* Lucknow

pacea mondială 306
Pacific, Oceanul, posesiuni britanice în ~ 209-210
Page, Walter 294
Paine, Thomas, *Simţul comun* 97
Pakistan 160, 299, 302
Palestina 267, 272, 278, 299
Pall Mall Gazette 224, 230, 232
Palmerston, lord 146, 153
Panama 26, 30, 32, 55
Park, Mungo 123
Parnell, Charles Stewart 220
Partidul Liberal: şi imperialismul 217; şi Primul Război Mondial 247, 254-255; şi Războiul cu Burii 242
pământ: ca sursă de patronaj regal 75-76; exproprierea ~ 73-75; oferit coloniştilor 67-68, 70, 75-76, 106-107; proprietate funciară 20, 63, 132
Pearl Harbor (1941) 293
Pearse, Patrick 278
Pearson, Karl 228, 246
pelerini, emigraţia ~ în America 71-72
Penn, William 75-76, 87
Pennsylvania 75, 96, 101, 103, 116
Pentagon şi Atacurile din 11 septembrie 311
Pepys, Samuel 35-37
Persia *vezi* Iran
Peru 26, 29-30, 308
Peshawar 141
petiţii 116, 130, 134
Petty, William 40
Philadelphia, Christ Church 98

Philby, Harry St John Bridger 271-272
Philby, Kim 272
Pickering, Neville 229
pieţe financiare 22, 243-244, 273-274; datoria internaţională 274-275; disponibilitatea creditelor 41-42, 50-51, 59; şi cooperarea anglo-germană 250; *vezi şi* bănci; investiţii străine
Pinto, Isaac 50
piraterie 26-28
Pitt, Thomas „Diamant" 44-45, 48; achiziţia de diamante 56; ca guvernator la Fort St George (Madras) 56
Pitt, William (cel bătrân) 48-51, 57, 80, 96
Pitt, William (cel tânăr) 63, 116
Plassey, bătălia de la ~ 52
Playfaire, William, locotenent-colonel 135-136
Pocahontas 73
Pocock, George, sir 50
Polonia, stăpânirea rusă în ~ 253
Pondicherry 21, 47-48
populaţie: amerindieni 73-74; a coloniilor americane 72-76, 90-91; Germania 246; India 45, 172-173, *173*; în ţările moderne 310
Portobelo, Panama 26, 32
Portsmouth, baza navală de la ~ 152
portughezi şi arta navigaţiei 31
powhatan, indieni ~ 73-75
Poynton, A.H. 299
presă 22; populară 223-224
Price, John Giles 108
Price, Roger 144
Primul Război Mondial 254-266; ascensiunea Germaniei 246-249; confruntare a imperiilor 255-257; costurile ~ 267-268, 273-274; Gallipoli 261-264; în Orientul Mijlociu 264-266; trupe imperiale 259-264, *261*
privatieri 26, 30
protecţionism 56, 245, 275, 302, 306; american 217, 306
protestantism 20, 27, 41
puritani 71-72
puşti 233, 236
Qatar 267
quakeri 76, 116, 129
Quebec 47, 50, 100, 102, 109-110
Quiberon, golf 50

Radcliffe, Cyril, sir 299
Raikes, Charles 143
Ralegh, Walter, sir 29-30, 35, 67, 69
Ralegh, Wat 30
rasă: problema crescândă a ~ 173-184; segregaţia informală (India) 178-179; teorii ştiinţifice despre ~ 227-229; *vezi şi* Jamaica
rata mortalităţii *80*; Indiile de Vest 80-81; în India 56-57, 157; în lagărele japoneze 291; în rândul misionarilor 119, 144-145; în rândul sclavilor *83*, 83-84, 86; Primul Război Mondial 258, 273; Războiul cu Burii 237, 240-241
Răscoala Şipailor (1857) 136-143, 155; reacţia evanghelicilor 140-143; repercusiuni 142
războaie civile moderne 18, 309-310
Războaiele Anglo-Olandeze 41
Războaiele Opiului (1841 şi 1856) 153
război: civil (modern) 18, 310-311; mic 63, 74-75, 305-306; şi sentimentul imperialist 222, 224, 228-229; *vezi şi* Războiul pentru Independenţa SUA; Războiul cu Burii; războaiele mondiale
Războiul cu Burii 237-243
Războiul de Şapte Ani 48-52, 90-91, 102-103
Războiul pentru Independenţa SUA 89-103; Bunker Hill 101; ca război civil 97-99; campania militară britanică 100-101; Declaraţia de Independenţă 96-97, 100, 102-103; învăţăminte (Raportul Durham) 109-111; loialiştii 98-99, 101-102; problema constituţională 94-97; problema taxelor 90-91, 95; Yorktown 101
Războiul Rece 311
Reade, Winwood 227
reclame 222
Redfern, William 106
Reforma protestantă 27, 71
Reibey, Mary 107

religie *vezi* protestantism; puritani; quakeri; societăţi misionare
renaştere religioasă 115, 174
republicanism 97, 278
Revere, Paul 89
Revolta Albă (1883) 179-182
Revoluţia Franceză 59
Revoluţia Glorioasă (1688) 41, 94
Revoluţia Industrială 152
Rhode Island 74, 94, 101, 103
Rhodes, burse ~ 199
Rhodes, Cecil *195*, 196-202, 229, 249; opinia despre Germania 246; relaţiile cu Rothschild 196-198; viziunea despre Africa 199-200, 208-209, 235, 243
Rhodesia 198-199, 259
Ripon, George Robinson, marchiz de ~ 178-183, 185
Roanoke, insulă 69-70
Roberts, conte 239-240
Roe, Thomas, sir 45
Rolfe, John 73
Ronalds, Francis 155
Roosevelt, F.D. 293-297
Rosebery, conte de ~ 244
Rothschild, Alfred de ~ 244
Rothschild, Banca ~ 196, 243
Rothschild, familia ~ 250
Rothschild, Ferdinand de ~ 244
Rothschild, Nathaniel de, lord 199-200, 204, 234, 243-244; şi Rhodes 196-198, 242
Royal African Company 41
Royal Niger Company 200-201
Rusia: ca rivală imperială 246; comerţul 39, 257, 306; expansiunea ~ 160, 253, 295; şi Primul Război Mondial 254-255, 266; *vezi şi* Uniunea Sovietică
Ruskin, John 177, *195*
Rwanda 311

Said, Edward, *Orientalism* 16
Saki (Hector Hugh Munro) 249
Salisbury, marchiz de ~ 157, 184, 208, 217-218, 221, 245
Samoa de Vest 267
Santo Tomé 30
sati (*suttee*) 132, 134-136
sclavi: emanciparea ~ 103, 114-115, 117; exploatarea sexuală 86-87; pe plantaţiile de zahăr 86; răscoale ale ~ 87-88
sclavie 149, 306; avantajele economice ale ~ 81; campania pentru abolirea ~ 115-116; în Statele Unite 102-103, 117; misiunea lui Livingstone pentru abolirea ~ 124-126, 147; moştenirea în Jamaica 174-177
Scoţia 47, 54-55
scoţieni: ca emigranţi 15, 54-55, 79; transportaţi ca puşcăriaşi 104
scorbut 32, 49
Scott, Paul 178, 182
Searight, Kenneth 230
Sechele, Bakwena, şef 122
Seeley, John Robert, *The Expansion of England* 216-217
Serampore 129
Serbia 255, 266, 311-312
Seringapatam 63
Serviciul Civil din India 63, 165, 169-171, 312; dimensiunea ~ 22, 151, 167-168, 172; examenele pentru ~ 168-170, 172; incoruptibilitatea 63, 192; personal fără contract (indieni) 171; şi Simla 165-167
servitute temporară 76-81, 104, 307
Shangani, luptele de pe râul ~ 197-198
Sharp, Granville 116
Sheridan, Richard 62
Shire, râu 146
Siam (Thailanda) 214
Sidgwick, Adam 145
Sierra Leone 20, 39, 81, 83, 89, 114-115, 153, 196, 209, 311
Simla 165-167, 171-172, 180-182, 184, 188
Singapore 259, 285, 288, 290-291, 299
sistem financiar: adoptarea sistemului olandez de către englezi 42, 50; olandez 38, 40
sistem monetar internaţional 214
sistem penal 103-106
Skinner, James, Skinner's Horse 55
Sleeman, William 133
Smith, Adam 16-17, 61, 96, 116, 132
Smith, Francis, colonel 89
Smith, John, căpitan 70-73

Smith, Robert, căpitan 128, 136
Smuts, Jan, general 19, 296
Societatea Antisclavie din Marea Britanie şi Străinătate 176
Societatea Baptistă pentru Propovăduirea Evangheliei printre Păgâni 118
Societatea Germană pentru Colonizare 206
Societatea Misionară a Bisericii 118, 130
Societatea Misionară din Londra 118-119, 144-145; Livingstone şi ~ 120-121, 123, 127; opinia despre Răscoala Şipailor 142-143
Societatea pentru Abolirea Comerţului cu Sclavi 116
Societatea pentru Promovarea Bibliei Creştine (1698) 118
Societatea pentru Propovăduirea Evangheliei (1701) 118
Societatea Regală de Geografie 123
societatea timpurie de consum 33-37
societăţi misionare 22, 118-119, 309; civilizarea ca ţel 114, 117-120, 312; echivalente unor ONG-uri 22, 114, 118, 132; în Africa 143-144, 148; în India 129-136, 143; reacţia faţă de Răscoala Şipailor 141-143; *vezi şi* Societatea Misionară din Londra
Somaliland 209, 267
Somme, bătălia de pe ~ 260
Sorabji, Cornelia 227
Spania 30, 66-67, 117
Spania, Războiul pentru Succesiunea la Tronul ~ 47
Spenser, Edmund 67
Spion Kop, bătălia de la ~ 236
sporturi, jocuri de echipă 225-226
Spurgeon, Charles 141
St. Leger, Warham, sir 67
Stalin, Iosif 253, 294, 314
Stanley, Henry Morton 148-150
state: autoguvernare 295; independente 310-311; intervenţia internaţională 312; limitate 20, 22
Statele Armistiţiului 267
Statele Unite ale Americii 98, 109-110, 192, 306; cheltuieli cu apărarea 314; crearea imperiului 294-296; imperialismul comparat cu modelul britanic 314-316; investiţii străine 274-275; Împrumut şi Închiriere 296, 301; ostilitatea faţă de Imperiul Britanic 294-295, 300-301; politică externă 312-316; responsabilităţi imperiale 316-317; sclavia în ~ 102-103, 117; supremaţia ~ 297-298; şi Al Doilea Război Mondial 292-296; şi criza Suezului 297-298; *vezi şi* America; Războiul pentru Independenţa SUA
Statul Liber Irlandez 292
Stead, William Thomas 224, 231
Sudan 206, 209, 223, 230-232, 244, 267, 312; bătălia de la Omdurman 232-233
Surat, lângă Bombay 38-40, 42
Sydney, Australia 104, 106-107, 109
Sydney, Henry, sir 67

ştiinţă 49, 227-229

Tagore, Rabindranath 189
Tagore, Satyendraernath 172
Taiping, răscoala din ~ (1863-1864) 231
Tanganyika 187, 299; teritoriu german 205-206, 208, 283
Tanganyika, lac 148
Tanzania 108, 309
Tasmania 107-108
taxe vamale 28, 60, 91; India 52-53, 60, 191-193; în coloniile americane 90-91, 95-96; sistemul olandez 38
tehnologie 153, 155-157, 216; germană 258-259; industrială 152; militară 49, 152, 277, 295
telegraf 155-157, *156*, 161, 171, 182, 216
Tel-el-Kebir, bătălia de la ~ 204
Tennyson, Alfred, lord 177, 222
Teodor (Tewodros), împărat al Abisiniei 161-162
Terry, Samuel 107
Tewfik, kediv al Egiptului 203
textile 21, 36-38, 42, 56, 72, 113, 120, 178, 192
Thackeray, W.M., *Bâlciul deşertăciunilor* 57
Thatcher, James, dr. 97

Thomason, James 133
Thomson, James 31, 83
Thornton, Henry 115
Thornton, Richard 145-146
Threlfall, William 119
thugi (*thuggee*) 132-134
Tighe, George 238
Tipu Sultan din Mysore 61, 63, 137
Tirpitz, Alfred von, amiral 246, 248
Tiruchirappalli, asediul ~ 51
Togoland 258, 267
toleranţă culturală 53-54, 113; în India 53-54, 128-129; *vezi şi* civilizaţie; rasă
toleranţă religioasă 76, 129, 205
„*tory*-entalism" 184-194
Townshend, Charles 91, 97
Townshend, Charles, general 264
Transiordania, mandatul britanic 267
transportul condamnaţilor 103-108, 110-111, 305-306
transsiberiană, calea ferată 253
Trevelyan, Charles 135
Trinity House, Deptford 32
Trollope, Anthony 108-109
Trucanini, ultimul aborigen tasmanian 108
Tucker, Josiah 96
Turcia 202, 214, 264; ambiţiile Germaniei în ~ 256-257; şi campania de la Gallipoli 261-264
turism, Africa de Est 225
Turnbull, Richard, sir ~ 305
tutun 30, 34-36, 71

Uganda 209
Ujiji, lacul Tanganyika 148-149
Ulster, colonia din ~ 66-68
Underhill, Edward 174
unionism 220-221
United Concessions Company 197
Uniunea Europeană 313
Uniunea Monetară Latină 214
Uniunea Sovietică 253, 288, 298, 300-301; prăbuşirea ~ 310-311; *vezi şi* Rusia

vânturi, influenţa asupra negoţului 31, 43
Venezuela 32
Vereeniging, Tratatul de la ~ (1902) 240
Versailles, Tratatul de la ~ 267-268
Victoria, cascadă 126, 147
Victoria, regină 151-152, 154-155, 161, 193-194, 196; despre Gordon 232; împărăteasă a Indiei 184; Jubileul de diamant 193, 209
Vietnam 237
Vincent, Matthias 44
viol, teama de ~ 181-182
Virginia: colonia din ~ 29-30, 77-78, 94; colonizarea ~ 69-71, 80-81; Jamestown 70-71, 73-74; rata mortalităţii 80-81
Volkner, Carl S., reverend 119
von Tiedemann, maior 234
von Trotha, Lothar, general 253

wahabbi, sectă islamică 231
Wahunsonacock, Powhatan, şef 73
Wakefield, Edward Gibbon 110
Waller, Edmund 35
Walpole, Horace 63
Warburg, familie 250
Warren, Charles, sir 236
Warrior 152-153
Washington, George 90, 100-101
Wateson, George 32
Watt, Alan 295
Waugh, Evelyn 272
Wedgwood, Josiah 116
Weingott, Alex 262
Weingott, Sam 262-263
Welles, Sumner 295
Wellesley, Richard, conte 63
Wembley, Expoziţia Imperiului Britanic 269-270
Westminster, Statutul ~ (1931) 275
White, John 70
Wickham, R. 34
Wilberforce, William 130-131
Wilhelm al II-lea, kaizer 257
Wilkie, Wendell 295
William al III-lea de Orania, rege 41
Williams, Henry 119
Wilson, Henry 257
Wilson, Horace H. 136
Wilson, Sarah, lady 238

Wilson, Woodrow, preşedinte SUA 266, 293, 316
Winant, John G. 293
Winthrop, John 72, 74
Wodehouse, P.G. 250
Wolfe, general 50
Wolseley, Garnet, sir 204, 232
Woolf, Leonard 271
World Trade Center, atacurile din 11 septembrie 311
Wrong, George M., profesor *11*
Wyatt, Francis, sir ~ 73
Wylie, Macleod *113*
Younghusband, Francis 271

zahăr 33-34, 80; folosirea sclavilor 81, 86-87
Zambezi, fluviu 124-126, 145-147, 206
Zambia, economia ~ 307
Zanzibar 206-208; piaţa de sclavi 124, 147, 206-207
Zimbabwe 309
Ziua Imperiului 219
zulu, războaiele ~ 237

În colecţia HISTORIA

au apărut :

Jean-François Soulet – *Istoria comparată a statelor comuniste din 1945 până în zilele noastre*

A.J.P. Taylor – *Originile celui de-al doilea război mondial*

Martin McCauley – *Rusia, America şi războiul rece, 1949-1991*

Yuri Stoyanov – *Tradiţia ascunsă a Europei. Istoria secretă a ereziei creştine în Evul Mediu*

Urs Altermatt – *Previziunile de la Sarajevo. Etnonaţionalismul în Europa*

Andrei Pippidi – *Despre statui şi morminte. Pentru o teorie a istoriei simbolice*

Max Weinreich – *Universităţile lui Hitler. Contribuţia intelectualilor la crimele Germaniei împotriva evreilor*

Peter Calvocoressi – *Rupeţi rândurile ! Al doilea război mondial şi configurarea Europei postbelice*

Hélène Carrère d'Encausse – *Blestemul ruşilor. Eseu despre asasinatul politic*

Anne-Marie Thiesse – *Crearea identităţilor naţionale în Europa. Secolele XVIII-XX*

Bernard Wasserstein – *Dispariţia diasporei. Evreii din Europa începând cu 1945*

Geoffrey Hosking – *Rusia, poporul şi imperiul*

Dennis Deletant – *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej şi statul poliţienesc, 1948-1965*

Carol Iancu – *Shoah în România. Evreii în timpul regimului Antonescu (1940-1944). Documente diplomatice franceze inedite*

Stevan Pavlowitch – *O istorie a Balcanilor. 1804-1945*

Lucian Leuştean – *România, Ungaria şi Tratatul de la Trianon. 1918-1920*

Timothy Garton Ash – *Istoria prezentului : eseuri, schiţe şi relatări din Europa anilor '90*

Walter Kolarz – *Mituri şi realităţi în Europa de Est*

Anneli Ute Gabanyi – *Cultul lui Ceauşescu*

Rebecca Haynes – *Politica României faţă de Germania între 1936 şi 1940*

George F. Jewsbury – *Anexarea Basarabiei la Rusia : 1774-1828. Studiu asupra expansiunii imperiale*

Donald M. Nicol – *Împăratul fără de moarte. Viaţa şi legenda lui Constantin Paleologul, ultimul împărat al romanilor*

Peter Calvocoressi – *Europa de la Bismarck la Gorbaciov*

Lucian Leuştean – *România şi Ungaria în cadrul „Noii Europe" (1920-1923)*

Zoe Petre – *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor greceşti referitoare la geţi*

John Foran – *Teoretizarea revoluţiilor*

Liviu Rotman – *Evreii din România în perioada comunistă (1944-1965)*

Harold Zimmermann – *Papalitatea în Evul Mediu. O istorie a pontifilor romani din perspectiva istoriografiei*

Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan - *De la* Cetatea lui Dumnezeu *la Edictul din Nantes. Izvoare de istorie medievală (secolele V-XVI)*

Jean Ancel - *Preludiu la asasinat. Pogromul de la Iaşi, 29 iunie 1941*

Sorin Mitu - *Transilvania mea. Istorii, mentalităţi, identităţi*

Jean-François Soulet - *Istoria Europei de Est de la al doilea război mondial până în prezent*

Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan, Bogdan-Petru Maleon - *O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu. De la Imperiul Roman târziu la marile descoperiri geografice (secolele V-XVI)*

Bogdan Murgescu - *România şi Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*

Ştefan Lemny - *Cantemireştii : aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*

Victor Neumann, Armin Heinen (editori) - *Istoria României prin concepte. Perspective alternative asupra limbajelor social-politice*

Stéphane Courtois - *Comunism şi totalitarism*

Niall Ferguson - *Civilizaţia. Vestul şi Restul*

Paul Kennedy - *Ascensiunea şi decăderea marilor puteri. Transformări economice şi conflicte militare din 1500 până în 2000*

Bogdan Murgescu - *Ţările Române între Imperiul Otoman şi Europa creştină*

Kenneth Pomeranz - *Marea divergenţă. China, Europa şi naşterea economiei mondiale moderne*

Ian Morris - *De ce Vestul deţine încă supremaţia şi ce ne spune istoria despre viitor*

Timothy E. Gregory - *O istorie a Bizanţului*

Viorel Panaite - *Război, pace şi comerţ în Islam. Ţările române şi dreptul otoman al popoarelor*

Marian Coman - *Putere şi teritoriu. Ţara Românească medievală (secolele XIV-XVI)*

David S. Landes - *Avuţia şi sărăcia naţiunilor. De ce unele ţări sunt atât de bogate, iar altele atât de sărace*

Thomas Asbridge - *Cruciadele. Istoria războiului pentru eliberarea Pământului Sfânt*

Adam Burakowski, Aleksander Gubrynowicz, Paweł Ukielski - *1989. Toamna naţiunilor*

Jerry Brotton - *O istorie a lumii în douăsprezece hărţi*

Niall Ferguson (coord.) - *Istorie virtuală. Evoluţii alternative şi ipoteze contrafactuale*

Ernst H. Kantorowicz - *Cele două corpuri ale regelui. Un studiu asupra teologiei politice medievale*

Norman Davies - *Istoria Poloniei. Terenul de joacă al lui Dumnezeu*

Melinda Mitu, Sorin Mitu - *Ungurii despre români. Naşterea unei imagini etnice*

Simon Sebag Montefiore - *Stalin. Curtea ţarului roşu*

Niall Ferguson - *Marele Declin. Cum decad instituţiile şi mor economiile*

Marius Turda - *Eugenism şi modernitate. Naţiune, rasă şi biopolitică în Europa (1870-1950)*

Bernard Lewis - *Istoria Orientului Mijlociu. De la apariţia creştinismului până în prezent*

Dragoş Sdrobiş - *Limitele meritocraţiei într-o societate agrară. Şomaj intelectual şi radicalizare politică a tineretului în România interbelică*

Albert Hourani - *Istoria popoarelor arabe*

Lincoln Paine - *Marea şi civilizaţia. O istorie maritimă a lumii*

Simon Sebag Montefiore - *Tânărul Stalin*

Charles King – *Marea Neagră. O istorie*

Brendan Simms – *Europa. Lupta pentru supremaţie, de la 1453 până în prezent*

Miranda Carter – *Cei trei împăraţi. Trei veri, trei imperii şi drumul către Primul Război Mondial*

Gail Kligman, Katherine Verdery – *Ţăranii sub asediu. Colectivizarea agriculturii în România (1949-1962)*

Sam van Schaik – *O istorie a Tibetului*

Jonathan Haslam – *O nouă istorie a serviciilor secrete sovietice*

Niall Ferguson – *Ascensiunea banilor. O istorie financiară a lumii*

Marc Van De Mieroop – *O istorie a Orientului Apropiat în Antichitate (cca 3000 - 323 î.Hr.)*

Adam Burakowski – *Dictatura lui Nicolae Ceauşescu (1965-1989). Geniul Carpaţilor* (ediţia a II-a)

Bill Bryson – *1927. O vară care a schimbat lumea*

Robert Levy – *Gloria şi decăderea Anei Pauker* (ediţia a II-a)

Orlando Figes – *Revoluţia Rusă (1891-1924). Tragedia unui popor*

Niall Ferguson – *Civilizaţia. Vestul şi Restul*

Alexandru-Florin Platon – *„Corpul politic" în cultura europeană. Din Evul Mediu până în epoca modernă*

Paul Kennedy – *Ascensiunea şi decăderea marilor puteri. Transformări economice şi conflicte militare din 1500 până în 2000*

Yuval Noah Harari – *Sapiens. Scurtă istorie a omenirii*

Andrei Muraru – *Vişinescu, torţionarul uitat. Închisoarea, crimele, procesul*

Niall Ferguson – *Imperiul. Cum a construit Marea Britanie lumea modernă*

în pregătire:

Orlando Figes – *Dansul Natașei. O istorie culturală a Rusiei*

J.M. Roberts, O.A. Westad – *Istoria lumii. Din preistorie până în prezent*

www.polirom.ro

Redactor: Anca Şerbănuţă
Coperta: Carmen Parii
Tehnoredactor: Radu Căpraru

Bun de tipar: ianuarie 2018. Apărut: 2018
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. BOX 266
700506, Iaşi, Tel. & Fax: (0232) 21.41.00; (0232) 21.41.11;
(0232) 21.74.40 (difuzare); E-mail: office@polirom.ro
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1,
et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53
Tel.: (021) 313.89.78; E-mail: office.bucuresti@polirom.ro

Tiparul executat la S.C. LUMINA TIPO s.r.l.
str. Luigi Galvani nr. 20 bis, sect. 2, Bucureşti
Tel./Fax: 211.32.60, 212.29.27, E-mail: office@luminatipo.com

Cândva, suprafeţe vaste de pe tot cuprinsul globului erau marcate cu roşu imperial şi Marea Britanie stăpânea nu doar întinsul mărilor, ci şi preriile Americii, stepele Asiei, junglele Africii şi deşerturile Arabiei. Cum a reuşit o insuliţă ploioasă din nordul Atlanticului să conducă lumea? Şi de ce imperiul său, unde soarele nu apunea niciodată, a intrat în declin şi, în cele din urmă, s-a prăbuşit? Apreciatul volum al lui Niall Ferguson deapănă povestea acestuia în toată măreţia şi misterul său, arătând cum o mână de corsari şi căutători de aur au sădit sămânţa celui mai mare imperiu din istorie – şi au aşezat lumea pe făgaşul modernităţii.

„Ferguson examinează rolul «piraţilor, plantatorilor, misionarilor, mandarinilor, bancherilor şi faliţilor» în crearea celui mai mare imperiu al lumii."

Andrew Roberts

„O lectură nemaipomenită, un amestec uimitor de istorie politică, militară, socială şi economică, însufleţită cu personaje fascinante şi anecdote."

New York Review of Books

„Un rezumat remarcabil al întregii istorii imperiale britanice – victorii, trădări, realizări, decenţă, bunăvoinţă, cruzimi şi tot restul."

Jan Morris

EDITURA POLIROM

ISBN 978-973-46-6828-1

www.polirom.ro